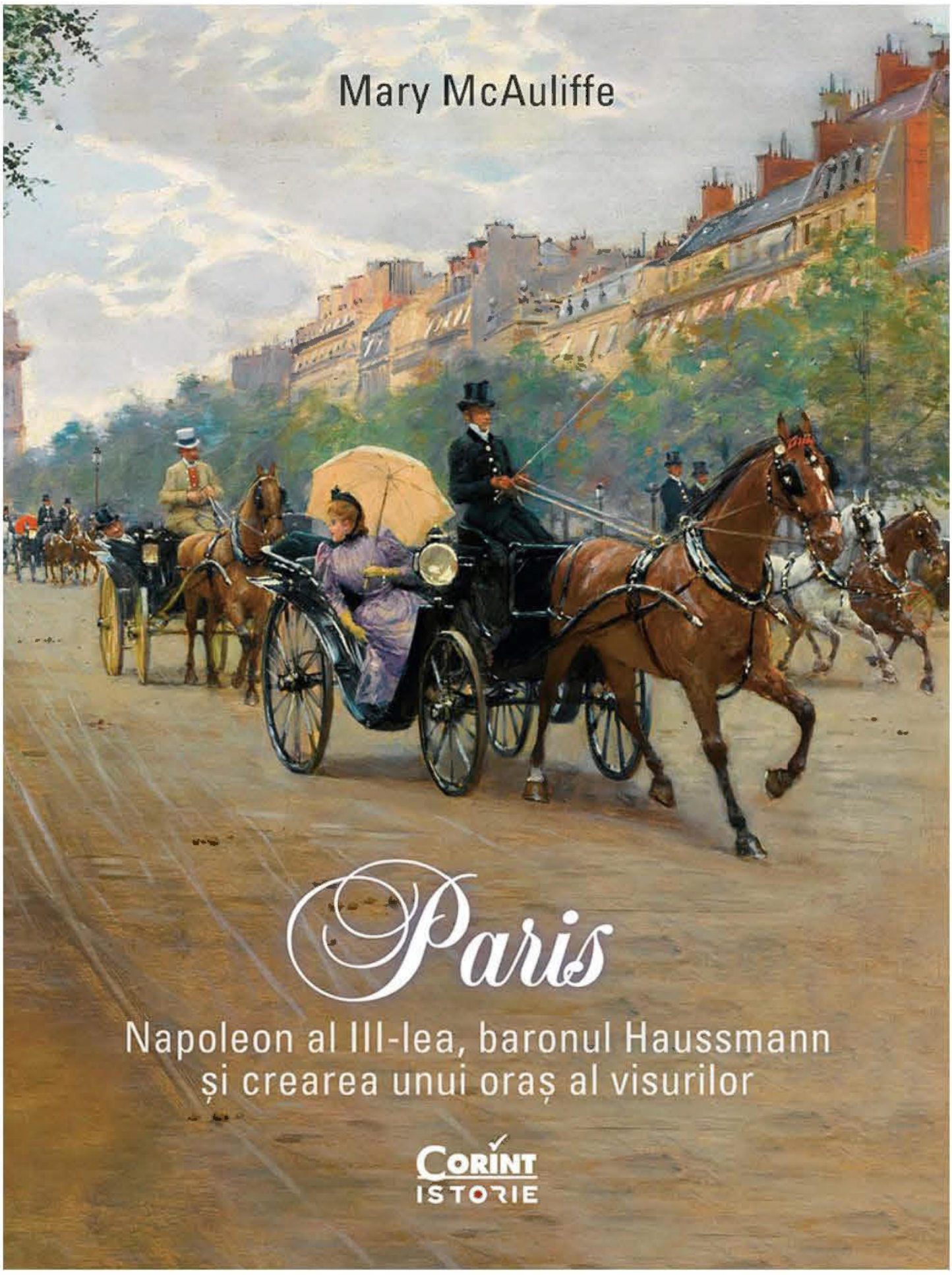
Mary McAuliffe
Paris
Napoleon al III-lea, baronul Haussmann
și crearea unui oraș al visurilor
CORINT
ISTORIE

MARY McAULIFFE

Paris

Napoleon al III-lea, baronul Haussmann și crearea unui oraș al visurilor

Napoleon al III-lea, timpurile și Parisul său

Napoleon al III-lea a fost un nedreptățit al istoriei! Aceasta, mai ales prin comparație cu unchiul său – cel numit Napoleon cel Mare – care a fost admirat, adulat, aproape idolatrizat de poporul francez. Este drept că Napoleon I a pus bazele modernizării și a dat traiectele legislative, administrative, educaționale, edilitare și culturale nu numai pentru Franța, ci pentru întreaga Europă, pentru mai mult de două secole după dispariția sa. În fond, însăși Uniunea Europeană de astăzi este visul lui Napoleon I, care dorea continentul unit sub sceptrul său și vorbitor de limba franceză. Dar Napoleon al III-lea a fost cel care a pus în practică mare parte din planurile unchiului – mai ales pe cele urbanistice – și le-a dus la perfecțiune. Parisul de astăzi este Parisul lui Napoleon al III-lea și al colaboratorilor săi, baronul Georges Haussmann, prefect al Senei,

arhitectul Eugène Viollet-le-Duc, scriitorul și arheologul Prosper Mérimée, Inspector General al Monumentelor Istorice și contele Émile de Nieuwerkerke, sculptor, director general al Muzeelor Naționale și Superintendentul Artelor Frumoase ale Imperiului, de care depindea organizarea Salonului Oficial al Parisului.

Dacă francezii l-au iertat sau au continuat să-l iubească și să-l admire pe Napoleon I chiar dacă a sărăcit țara, a decimat populația cu războaiele sale, a fost înfrânt în Rusia, la Leipzig, și apoi, definitiv, la Waterloo – iar Parisul a cunoscut prezența trupelor de ocupație străine, brutale și gregare –, pe nepot nu l-au putut ierta vreodată pentru înfrângerea de la Sedan. Aceasta a fost crucea celui din urmă, pe care a purtat-o cu demnitate, ca exilat – dar în libertate! – pe pământ britanic, fără a atinge, însă, măreția unchiului care a murit ca prizonier al Angliei, departe de țară, în Insula Sfânta Elena. Rămășițele lui Napoleon cel Mare au fost aduse în patria pe care a iubit-o, după 19 ani de la dispariție, în 1840, sub domnia regelui-cetățean Ludovic-Filip, când mai trăiau încă unii dintre generalii și mareșalii săi și foarte mulți militari de rând, care-i rămăseseră fideli. Rămășițele lui Napoleon al III-lea nu au fost vreodată repatriate de la mănăstirea benedictină St. Michael din Farnborough, comitatul Hampshire!

Vizitatorul Muzeului Armatei de la Domul Invalizilor din Paris va vedea nenumărate săli cu uniforme, arme și picturi dedicate oștirii și victoriilor lui Napoleon cel Mare, dar foarte puține

săli ce fac referire la epoca lui Napoleon al III-lea. De altfel, discursul istoric al muzeului se oprește, brusc și inexplicabil, la Războiul Crimeii, fără a insista prea mult asupra lui – așa cum se întâmplă dincolo de Canalul Mânecii, unde acest conflict european de proporții este extrem de bine reprezentat (chiar dacă armia britanică nu s-a remarcat decât prin marea tragedie a Șarjei Brigăzii Ușoare la Balaklava) – deși Bastionul Malakoff a fost cucerit de zuavii francezi ai generalului de divizie MacMahon[1], după un îndelungat asediu, iar în urma acestei victorii Sevastopolul a fost evacuat de ruși și predat aliaților franco-anglo-otomani. Războiul Franco-Prusian din 1870, pierdut de Napoleon al III-lea, nici măcar nu este menționat, iar traseul de vizitare continuă cu Marele Război, care este prezentat în detaliu. Perioada domniei lui Napoleon al III-lea este pur și simplu ignorată, de parcă ar fi inexistentă...

În Paris nu există decât o piațetă care să-l preamărească pe Napoleon al III-lea prin nume sau ca împărat. În schimb, alături de locurile victoriilor unchiului, ale căror nume sunt presărate în Orașul Luminilor – Gare d'Austerlitz, Pont d'Arcole, Pont d'Iéna, Avenue Friedland, Rue de Rivoli etc. – mai sunt și cele legate de victoriile nepotului: Rue de Crimée, Boulevard de Sébastopol, Avenue de Malakoff, Pont de l'Alma (străjuit azi doar de un zuav dintre cei patru combatanți din Campania Crimeii care fuseseră inițial plasați pe picioarele podului).

Lucrarea lui Mary McAuliffe este o istorie a orașului capitală și a oamenilor săi, redactată lejer, zglobiu, uneori chiar glumeț, fără a eluda, însă, analizele critice ale situației sociale, politice și economice a țării. Totul este bazat pe o solidă bibliografie. Călătoria în istorie a autoarei este făcută în amontele acesteia: după ce, în două volume, a investigat La Belle Époque și Les Années Folles (cu afluxul lor de străini petrecăreți, în special americani, ce-și duceau veacul la Paris), Mary McAuliffe se avântă mai adânc în trecut, în perioada marilor înfăptuiri și a modernizării, a Primăverii Popoarelor de la 1848, cu care debutează ascensiunea lui Ludovic-Napoleon, urmărită pas cu pas, până la ineluctabila sa prăbușire de la finele deceniului al șaptelea al secolului.

Perioada 1848–1870 este epoca bărbaților, a titanilor, a eroilor, a marilor creatori. Cu toată simpatia nedisimulată a autoarei pentru mișcarea feministă și pentru femeile emancipate pe care le descrisese în anterioarele sale uvraje – Anna de Noailles, Isadora Duncan, Kiki de Montparnasse, Josephine Baker, Coco Chanel (dintre care, din păcate lipsesc, nemeritat Lee Miller, Tamara de Lempicka și contesa Luisa Casati) – McAuliffe este obligată să se supună, în lucrarea actuală, patriarhatului și trebuie să-i descrie, în nuanțele potrivite, pe proteicii creatori de imperiu și de Paris modern.

În cele 19 capitole ale cărții, evoluția Parisului modern este prezentată cronologic, paralel cu destinele unor personalități de primă mână din

lumea cultural-artistică și din cea decizională, a suveranului și a consilierilor săi. Bună cunoscătoare a istoriei Franței și a Parisului în special – la fel, a genealogiei familiilor importante din acest spectacol imperial – autoarea contextualizează fiecare eveniment, fiecare inițiativă edilitară și urbanistică, fiecare apariție editorială care are legătură cu Orașul Luminilor, de la *Notre Dame de Paris* a lui Victor Hugo și *Misterele Parisului* a lui Eugène Sue, la *Dama cu camelii* a lui Alexandre Dumas-fiul, *Scene din viața de boem* de Henri Murger și *Mizerabilii*, din nou, a lui Hugo.

Unchiul, Napoleon I, a avut propriile inițiative edilitare pentru orașul său drag, pe care dorea să-l transforme în Noua Romă, „capitala universului”[2]. Aceste proiecte mărețe au fost prezentate într-o expoziție deschisă la Muzeul Carnavalet în primăvara și vara anului 2015[3]. Napoleon cel Mare a optat pentru stilul neoclasic, iar construcțiile plănuite – unele chiar terminate, altele rămase doar în stadiul de proiect – au urmărit structura forului roman: Arcul de Triumf din Place de l'Étoile sau l'Arc du Carrousel din preajma Louvrului, Coloana Vendôme[4] – doborâtă de comunarzi în 1871 – și Coloana de la Châtelet, edificii evocând templele antichității, cu coloane și fronton decorat cu basoreliefuri, precum Bursa, Panteonul și biserica La Madeleine. Însă, pe lângă acestea, multe altele nu au putut fi duse până la capăt. Ce-i drept, Bonaparte a condus Franța, fie în calitate de consul general, fie de împărat, doar 16 ani. Între 1805 și 1814, preocupat de

campaniile pe care le iniția, nu a petrecut decât 900 de zile în capitala sa, așa cum au calculat istoricii. Nepotul, Ludovic-Napoleon, a avut ceva mai mult timp, conducându-și țara timp de 22 de ani, mai întâi ca prinț-președinte în timpul celei de-A Doua Republici, apoi ca împărat. Proiectele neterminate ale unchiului au fost preluate și finisate, după aproape 40 de ani, de nepot, care a amplificat planurile de modernizare ale Parisului. Acesta din urmă visa încă demult să înfăptuiască o asemenea operă capitală. Într-o misivă din 1842 își exprima această aspirație scriind „Vreau să fiu un al doilea Augustus". Își făcuse, încă din perioada exilului, anterioară revoluției pașoptiste ce l-a propulsat la conducere, o hartă cu ameliorările Parisului cu zone diferit colorate ce aveau să fie extinse, cu spații verzi și artere largi de acces, inclusiv legăturile între gările orașului. Experiența revoluțiilor destul de frecvente ale parizienilor, care obișnuiau să ridice baricade pe străzile înguste și să reziste forțelor de ordine ale guvernului, îi dăduseră ideea lărgirii bulevardelor centrale și a demolării cartierelor sordide în care era cuibărită sămânța revoltei, care coabita de minune cu delicvența, alcoolismul, prostituția și degradarea morală ce dădeau naștere unor caractere abjecte de genul lui Tenardier. În viziunea sa, asanarea mahalalelor centrale avea ca finalitate ameliorarea moravurilor locuitorilor.

În chip neașteptat pentru un personaj cu sânge albastru și ascensiune rapidă în ierarhia statului, Napoleon al III-lea a simțit totdeauna simpatie pentru proletariat, s-a preocupat de bunăstarea sa

și l-a susținut în schimbarea condițiilor de viață. Astfel, a dispus ridicarea unor locuințe sociale, ieftine, foarte moderne și eficiente pentru acele timpuri, dotate cu pompă de apă, toaletă, încălzire și spălătorie comună. La Expoziția Universală de la Paris din 1867, însuși împăratul a fost răsplătit cu o medalie pentru proiectul său pentru o locuință muncitorească[5]. „Cité Napoléon" – păstrat parțial pe Rue de Rochechouart – nu a avut, însă, prea mare succes la muncitorime, pentru că locatarii trebuiau să revină în clădire până la orele 22, iar poliția îl avea sub constantă supraveghere. Pe de altă parte, Georges Haussmann – principalul colaborator în problemele de urbanism al împăratului – s-a opus ridicării acestor construcții pentru că, deși nu avea aceeași extracție nobilă ca a imperialului său patron, el detesta clasa muncitoare.

Haussmann, în pofida numelui său nemțesc, era un bun francez, de confesiune protestantă, provenind dintr-o familie de origine germană din Alsacia. Când a fost adus la Paris din postul său de prefect la Bordeaux, și-a făcut și el o hartă a Capitalei, mult mai mare, care putea fi derulată pe întregul perete al biroului său de la Primărie.

Bun administrator și dornic să primenească aspectul capitalei, Haussmann a purces temeinic la lucru, a demolat masiv, a trasat noi artere, largi și drepte, a amenajat piețe și parcuri. Lucrările zonei centrale, inclusiv fațada Luvrului pe Rue de Rivoli, trebuiau finisate până la 1 mai 1855 când urma să se inaugureze Expoziția Universală de la Paris. Și a reușit să se achite de aceasta. A impus

uniformizarea edificiilor ce se ridicau pe noile bulevarde. Era păstrată proporția dintre lățimea străzii și înălțimea clădirii: o stradă lată de 20 m avea clădiri înalte tot de 20 m sau puțin mai mult, dar care nu puteau depăși 5 etaje, incluzând mezaninul. Etajele trebuiau să aibă aceeași înălțime la toate clădirile vecine, iar decorul se impunea să fie identic. Imobilele trebuiau aliniate la stradă. Acest aspect nu a prea fost apreciat în epocă, iar un contemporan caracteriza acel tip de clădire standardizată ca „jumătate palat, jumătate cazarmă". Fusese editat chiar un catalog pentru case tip de către arhitectul César Daly, prin care erau stabilite trei tipuri de construcţii, cu mai multe sau mai puţine ornamente, cu scară de piatră sau de lemn, cu o curte sau fără aceasta, în funcţie de statutul și averea beneficiarilor.

Stilul care se năștea la începutul celui de-Al Doilea Imperiu nu a fost o sugestie a vreunuia dintre membrii familiei imperiale, așa cum se întâmplase în vremea ilustrului înaintaș și fondator de împărăție, Napoleon cel Mare – Întâiul – ci, mai degrabă, a unui concurs de împrejurări. Ludovic-Napoleon nu era nici atras, nici interesat de artă, în acest sens fiind aspru criticat de un contemporan, fotograful și gazetarul Maxime du Camp, care relata cum, vizitând în pas grăbit Salonul din 1853, împăratul nu s-a oprit decât în faţa unui modest peisaj montan unde, după o îndelungă admirare, a făcut observaţia că autorul ar fi trebuit să specifice înălţimile vârfurilor reprezentate... Memorialistul conchidea, înţepător : „Tot ceea ce avea legătură cu literele și

artele frumoase părea să-i scape. Pictură, literă ascunsă, muzica, literă moartă, poezia, literă indescifrabilă". Ce-i drept, împăratul analizase lucrarea ca un militar de carieră – căci în tinerețe fusese ofițer de artilerie în armata elvețiană – care trebuia să cunoască foarte exact cotele terenului pe care ar fi trebuit să-l apere sau să-l atace!

Socotit greoi și lipsit de personalitate, fiind rodul unui melanj de stiluri anterioare, Stilul Napoleon al III-lea sau Stilul Haussmann a marcat domnia monarhului, dar și-a continuat existența mult timp după aceea, ca stil național francez, până s-a metamorfozat în excesele organice și în formele moi, scurse, caracteristice pentru Art Nouveau. Conform unei legende, împărătesei Eugenia i se datorează, indirect, botezul noului stil: când mersese pe șantierul Operei din Paris și-l întrebase pe Charles Garnier, autorul proiectului, ce stil era acela pentru că nu semăna nici Antichității, nici Evului Mediu și nici Renașterii, inspiratul arhitect răspunsese, plin de lingușitoare curtenie: „Este stilul celui de-Al Doilea Imperiu, Doamnă!"[6]

Împăratul și împărăteasa nu au avut ocazia să vadă terminată Opera – sau Palatul Garnier – lucrările încheindu-se în 1875. Suveranii nu s-au putut bucura să ia loc în fastuoasa lojă imperială sau să-și întâmpine invitații în grandiosul salon rezervat oaspeților cu sânge albastru. Dar această clădire impunătoare, plasată spectaculos la întâlnirea bulevardelor, constituia reprezentarea totală a grandorii imperiale și încununarea stilului Napoleon al III-lea. Vastul interior era iluminat cu

9 000 de becuri cu gaz și, în timpul carnavalului, sala era acoperită cu un planșeu care se întindea până pe scenă, acoperind fosa, și putea primi între 5 000 și 6 000 de voioși participanți la râvnitele baluri ale Operei[Z].

Epoca imperiului a fost una foarte voioasă, mai ales pentru elite: în perioada carnavalului, la Palatul Tuileries erau date dineuri de gală, serate, recepții, concerte și baluri care puteau aduna până la 4 000 de invitați. Iar la recepțiile „intime", de lunea, ale împărătesei, puteau participa chiar și 600 de persoane. În noiembrie și decembrie, familia imperială se muta la Compiègne unde, pentru câteva săptămâni, aveau mai multe duzini de invitați, care se rulau în mai multe serii și cu care erau organizate vânători și dineuri fastuoase. La Versailles erau primiți numai suveranii altor țări aflați în vizită în Franța.

Lărgirea și modernizarea orașului nu erau pe plac tocmai intelectualilor luminați, dar paseiști și, în general, cu vederi de stânga, care nu-l agreau pe împărat. Téophile Gautier a spus odată că „Acesta nu mai este Parisul pe care îl știam", iar frații Goncourt notau în jurnalul lor: „Parisul nostru, Parisul în care ne-am născut, Parisul bunelor maniere din perioada 1830–1848 este pe cale să dispară"; iar noile bulevarde îi făceau să se gândească la un „Babilon al viitorului".

Totuși, Haussmann se gândise la tot ce putea să asigure comoditatea și igiena locuitorilor: a creat legături între cele patru gări ale orașului, au fost construite noi căi ferate între orașele importante și o cale ferată de centură, a rezolvat canalizarea

orașului care urma trama străzilor, a instalat felinare cu gaz, a facilitat deplasarea și accesul în orice colț al urbei cu ajutorul unor omnibuse ieftine, a instalat urinoare pe străzi, spre ușurarea celor prinși de nevoile firești – motiv foarte atractiv pentru obiectivul fotografului Charles Marville care, în calitatea sa de angajat al municipalității pentru a documenta transformările orașului, i-a dedicat o întreagă suită de imagini adunate, ulterior, într-un album. Noile clădiri aveau la parter magazine elegante, cafenele și restaurante cu o clientelă specifică (artiști, literați sau burghezi de rând ori chiar proletari).

Iluminatul public a scăzut drastic criminalitatea urbană. Înainte ca acesta să fie generalizat, într-o noapte, pe la orele 3, după ce părăsise reședința amantei sale, frumoasa contesă Castiglione, însuși împăratul a fost atacat de trei borfași, nefiind însoțit de vreun aghiotant și fiind îmbrăcat civil spre a trece neobservat[8]. Numai biciul vizitiului trăsurii sale i-a putut alunga pe cutezătorii agresori care s-au pierdut în întuneric. Poate și această întâmplare l-a determinat pe monarh să urgenteze instalarea eclerajului urban. La fel ca atentatul lui Orsini asupra sa, din seara de 14 ianuarie 1858, când se îndrepta spre vechea clădire a operei, aflată pe rue Le Peletier, o străduță întortocheată, a generat demararea proiectului pentru o nouă operă, într-o piață largă, fără clădiri prea apropiate de ea. Pentru acea clădire monumentală a fost lansat un concurs în urmă căruia au fost depuse 171 de proiecte. Cel al lui Charles Garnier a fost ales cu unanimitate de

voturi și tânărul arhitect și-a adjudecat o eternă celebritate pentru opera sa.

În cei 16 ani și 6 luni cât a deținut funcția de Prefect al Senei, Haussmann a fost deosebit de eficient: a trasat 70 de noi străzi, a construit sau a lărgit 9 poduri, a edificat 40 000 de imobile precum și Les Halles, a dat în funcțiune 585 km de canale de scurgere a apelor reziduale, a amenajat 2 mari parcuri (Montsouris și Buttes-Chaumont), a întreținut pădurile de la Vincennes și Boulogne, a plantat 80 000 de arbori pe marginea străzilor[9]. Chiar dacă a fost demolat vechiul oraș, Parisul medieval al cocoșatului de la Notre-Dame al lui Hugo, totuși nu au fost puse la pământ decât două biserici, monumentele încercând a fi salvate și chiar restaurate – așa cum a fost catedrala deja menționată, de care s-a ocupat Viollet-le-Duc, care deja avea experiența lucrului la abația din Vézelay, în Burgundia. Bulevardele erau în acea vreme atât de drepte, încât un deputat a spus, în 1868, cu ironie, că artileria putea acționa cu ușurință și eficiență în oraș, pentru că „ghiulelele nu știu să o ia pe prima la dreapta".

Expoziția Universală din 1855 a fost un mare succes. Au fost înregistrați 11 milioane de vizitatori și au fost acordate 18 500 de distincții pentru calitatea produselor expuse[10]. Regina Victoria a venit la Paris să o viziteze, împreună cu prințul consort, Albert de Saxa-Coburg-Gotha, și a fost foarte impresionată de aspectul capitalei. Ce-i drept, pe traseul parcurs de ea unde lucrările de amenajare erau în curs, au fost ridicate fațade false, spre a ascunde zonele demolate – o

Potemkinadă localizată, imitând satele de carton construite, în grabă, de prințul Grigori Potemkin în Crimeea abia alipită Imperiului rus atunci când țarina Ecaterina cea Mare și oaspeții ei au vizitat zona, la finele secolului al XVIII-lea.

Regina Victoria a solicitat să viziteze și Domul Invalizilor spre a se reculege în fața mormântului lui Napoleon I, fostul dușman înverșunat al Perfidului Albion. În acest fel, vechea animozitate dintre țările lor a luat sfârșit, iar cei doi suverani s-au afișat mergând braț la braț la toate ceremoniile oficiale. Realitatea este că regina a fost cucerită de farmecul, gentilețea și curtoazia lui Napoleon al III-lea. Următoarea Expoziție Universală, cea din 1867 – prima la care participă și România, ce-i drept, în cadrul secțiunii rezervate Imperiului Otoman, sub a cărui suzeranitate încă se afla țara noastră – a constituit apoteoza Imperiului și a fost vizitată de toate capetele încoronate ale Europei, în total 57 de oaspeți cu sânge albastru. Într-o impozantă pictură datorată lui Charles Porion, au fost reprezentaţi toţi suveranii momentului cu suitele lor, trecând călări pe sub Arcul Carrousel. Sunt astfel alăturaţi foști și viitori dușmani sau aliaţi: țarul Alexandru al II-lea, fostul inamic din Războiul Crimeii, sultanul Abdul Aziz, kaiserul Franz Josef, inamic în Campania Italiei din 1859, regele Wilhelm I al Prusiei, viitorul inamic din 1870, regele Leopold al Belgienilor, în mijlocul lor aflându-se Napoleon al III-lea. Cu acea ocazie au avut loc aproape 400 de baluri.

Cuplul imperial a mai avut și alți oaspeți cu sânge albastru, precum arhiducele Maximilian de

Habsburg, fratele mai mic al kaiserului Franz Josef, pe care l-a încurajat să meargă în Mexic și să fondeze acolo un imperiu, susținut de trupe franceze. Când această susținere i-a fost retrasă, în 1867, imperiul s-a prăbușit, nefericitul suveran de sânge austriac a fost răpus de gloanțele plutonului de execuție, iar soția sa a înnebunit chiar în timpul audienței la Napoleon al III-lea și la Eugenia, când pleda pentru continuarea menținerii contingentului francțuzesc.

Pe lângă chestiunile politice și edilitare, suveranul era atras, cu pasiune, de sexul frumos. Dar aceasta era o aplecare generală în toate straturile sociale, în acele vremuri voioase. De aceea, este cam prea mult ca Ludovic-Napoleon să fie etichetat drept „prințul-playboy", fiindcă, dacă acceptăm ca acest apelativ să fie folosit pentru a-l caracteriza, ar trebui extins la destul de mulți monarhi contemporani cu el: George al IV-lea al Marii Britanii – gurmandul fost Prinț Regent care nu a deschis misiva lui Napoleon I și a aprobat trimiterea sa, ca prizonier, cât mai departe de Europa –, Ludovic I al Bavariei, care trăia pe față cu Lady Jane Digby și cu Lola Montez (din a cărei cauză și-a pierdut și tronul), Leopold al II-lea al Belgienilor sau țarul Alexandru al II-lea al Tuturor Rusiilor, care-și instalase amanta, pe contesa Ekaterina Dolgorukova, în Palatul de Iarnă, într-un apartament apropiat de al său – personaj și poveste de dragoste cărora prințesa Martha Bibescu le-a consacrat romanul *Katia, demonul albastru*, ecranizat cu mare succes în 1938, cu Danielle Darrieux în rolul principal. Ca să nu mai

vorbim de infidelitățile domnitorul Principatelor Unite, Alexandru Ioan I – un protejat al împăratului francez – care, în noaptea când a fost obligat să abdice, pe 11 februarie 1866, se afla în pat cu „favorita" sa, Maria Obrenovici, în vreme ce Doamna Elena Cuza dormea într-o cameră alăturată, cu cei doi bastarzi ai soțului.

Ceea ce visase unchiul său, Napoleon cel Mare – o lume unită sub sceptrul său, o globalizare *avant la lettre* – a reușit Napoleon al III-lea prin difuzarea stilului care a înflorit în timpul domniei sale și a supraviețuit imperiului ce s-a prăbușit odată cu el: de la Dolmabahçe Sarayi din Istanbul la palatul de la Gizeh al lui Ismail Pașa, kedivul Egiptului, de la Corcoran Gallery din Washington la Frick Collection din New York și Isabella Stewart Gardner Collection din Boston sau palatele Paz, Bosch și Anchorena din Buenos Aires, ori Wallace Collection din Londra până la palatul Jean Mihail din Craiova sau palatul Cantacuzino-Nababul din București, toate aceste impozante edificii eclectice poartă marca Stilului Al Doilea Imperiu[11].

În acest Paris în plină modernizare și expansiune trăia o pleiadă de oameni de cultură, la fel de înnoitori și în expansiune cu stilul lor de expresie artistică.

Prin fața cititorilor se perindă toate personalitățile cultural-artistice marcante – protagoniști de primă importanță ai epocii Napoleon al III-lea – cu biografii extinse sau succinte: Hugo, Sue, Dumas tatăl și fiul, Gautier, Michelet, Zola, Baudelaire, frații Goncourt, du

Camp, Sand, Bernhardt, Manet, Monet, Morisot, Cézanne, Offenbach, Bizet, Gounod etc. etc. Este amintit eșecul din 1861 al lui Richard Wagner cu opera sa „Tannhäuser", care nu a rezistat decât 3 spectacole pe scena pariziană.

Spre a anula nemulțumirea aspiranților la glorie ce nu au fost admiși la Salon, Napoleon al III-lea sugerează organizarea unui Salon al Refuzaților, în 1863. Dar, chiar dacă a dat satisfacție, pe moment, multora dintre cei care se considerau nedreptățiți, acesta nu a mai fost deschis în anii următori, contele de Nieuwerkerke fiind un aprig oponent al său. Nici împăratul, nici împărăteasa nu înțelegeau și nu agreau tendințele spre modernizare ale plasticii vremii lor, fiind cantonați în stilul grandios, dar greoi, al epocii anterioare, al portretelor de aparat sau al compozițiilor istorice, cu bătălii eroice. Ambii suverani au avut reacții violente în fața unor picturi care le depășeau posibilitățile de înțelegere: Eugenia a lovit cu evantaiul *Dejunul pe iarbă* al lui Manet, iar Ludovic-Napoleon a ridicat cravașa cu intenția să croiască pulpa dolofană a unui nud de Courbet[12].

Ei optau pentru a fi reprezentați cu toată pompa cuvenită suveranilor absoluți care domniseră pe tronul Franței, de la Ludovic al XIV-lea, pictat de Rigaud, și Ludovic al XVI-lea, imortalizat de Callet, la unchiul Napoleon I în ținuta sa de zi cu zi, în viziunea lui David, ori acoperit de însemnele imperiale, pe tron și în slavă, sub penelul lui Ingres. Dar nu au avut șansa să beneficieze de artiști la fel de inspirați și de dotați pentru a reprezenta, cu același succes, fastul aulic. Franz

Xavier Winterhalter a executat portretele imperiale cu o răceală de natură statică, inexistentă în cele menționate mai sus. Despre marea compoziție din 1855, *Împărăteasa Eugenia înconjurată de doamnele sale de onoare* – vaporoasă prin redarea minuțioasă a texturilor rochiilor cu crinolină, dar întunecată prin plasarea în natură, într-un luminiș de pădure – Mérimée, deși un apropiat al tronului, s-a pronunțat destul de ireverențios: „Este o turmă de lorete într-o grădină".

Urmărind cu temeinicie nu doar evoluția artistică a plasticienilor care se formau și se afirmau, cu mai mare sau mai mică forță, ci și firul vieții lor, cu suișuri și coborâșuri, cu iubiri împărtășite sau cu dezamăgiri din dragoste, cu scandaluri și aventuri, autoarea calcă pe urmele lui Henri Perruchot, cu ale sale biografii romanțate, atât de gustate și la modă în anii '60 ai secolului XX.

Autoarea găsește, totuși, o fereastră de investigare a existenței feminine din acel secol al bărbaților. Ea se ocupă, pe larg, de femeile artiste care se aflau într-o situație dificilă atunci când doreau să-și păstreze onoarea: ori erau libertine, ca Sarah Bernhardt sau George Sand, care nu se sinchiseau de reputația lor, ori renunțau la artă și se izolau lângă un soț iubitor, ca talentata Edma Morisot, sora mai tenacei Berthe, care, până la urmă, a reușit să se afirme în lumea exclusivistă a bărbaților pictori. Este amuzant că o nonconformistă ca Sand, căreia, totuși, îi trecuse vremea romanțelor picante și devenise o autoare

celebră, o eticheta drept „stricată" pe o altă nonconformistă, Sarah Bernhardt, cu 40 de ani mai tânără decât ea și în plină ascensiune pe firmamentul teatrului, când aceasta din urmă interpreta un rol epocal într-o piesă a primei. Existau, însă și demimonde ca dansatoarea devenită memorialistă Elise Bonzé aka Rose Pompon, ajunsă și pe plaiuri românești, ca soție de-o zi și-o noapte a beizadelei Iancu Gr. Ghica, apoi amică a feldmareșalului rus Ivan Feodorovici Paskevici[13], și curtezanele de lux, ca rusoaica La Païva, care știuse să-și facă o situație financiară de invidiat, poseda o reședință șic pe Champs Élysées și era curtată de elita bărbătească inclusiv după ce-și pierduse frumusețea, fapt ce o făcea invidioasă pe prințesa Mathilde cu al său salon deschis inteligheției. Palatul ei era decorat cu picturi de Baudry și cu sculpturi de Carrier-Belleuse și Dalou. La Païva era celebră și pentru cada sa de argint unde, pe lângă robinetele cu apă caldă și rece, mai avea unul pe care curgea lapte sau șampanie, după caz – aceasta într-o vreme în care igiena corporală nu era o caracteristică a parizienilor și foarte puține apartamente posedau o cameră de baie. Părea dezonorant să existe un lavabou în cameră pentru că aceasta însemna că locatarul nu poseda suficienți servitori pentru a aduce, la nevoie, ligheanul și cana cu apă. În 1857, într-un oraș precum Parisul erau doar 7 000 de plătitori ai taxei de folosire a apei curente și a vidanjării. Nu a fost trasă apă la etajele superioare decât în 1865, în cartierele de pe malul drept al Senei, și în 1875 pe cel stâng[14]. Până la acea dată,

în camerele respective existau rezervoare care erau umplute cu apa cărată cu mâna, de cameriste sau menajere. Baia caldă era exclusă, fiind considerată moleșitoare. Abia în 1880, după căderea celui de-Al Doilea Imperiu, apar camerele de baie cu o cadă mobilă. Picturile și pastelurile lui Edgar Degas cu femei care se spală în niște căzi mici, de tablă, plasate în mijlocul camerei de dormit, în preajma patului, sunt relevante în acest sens.

Napoleon al III-lea nu era foarte pasionat de teatru, dar mergea foarte des la spectacole pentru a fi văzut de supușii săi. S-a calculat că, în timpul domniei, el a luat parte la 750 de reprezentații, ceea ce însemna cam o seară pe săptămână petrecută la teatru[15].

Având un răsunător succes într-o piesă unde juca, în travesti, rolul unui trubadur, Sarah Bernhardt a fost invitată să interpreteze acel spectacol la palatul Tuileries, ocazie cu care îl cunoaște pe împărat, în particular. Nerăbdător el însuși să vadă noua stea a scenei dramatice, Napoleon al III-lea a venit mai devreme decât trebuia și a surprins-o într-o postură caraghioasă, făcând repetiții pentru cele trei reverențe regulamentare în protocolul curții. Deși bolnav, monarhul a fost fermecător și și-a exersat – a câta oară?! – arta seducției, iar actriței i s-a părut mult mai atractiv decât în tablourile care-l reprezentau cu necesarul fast aulic, în ținută de gală. I-au făcut o impresie deosebită mai ales ochii săi frumoși, cu gene lungi; la fel și împărăteasa și prințul imperial. Nu aceeași impresie îi produsese eroina principală a piesei *Mamouret*, a lui Jean Sarmet, o centenară

care, pe când avea 40 de ani, fusese într-o audiență la împărat. Provinciala l-a confundat pe aghiotantul impunător, purtând cuirasă, cu însuși suveranul, care era mărunt și gălbejit și despre care ea a conchis că „Nu era mare lucru de capul lui".

Napoleon fuma foarte mult, trabuc după trabuc – lăsându-l doar când era la ceremonii –, suferea de colică biliară și de gonoree. La izbucnirea Războiului franco-prusac în iulie 1870, a preluat comanda armatei, în pofida stării precare a sănătății. Împărăteasa Eugenia, un caracter puternic, voluntar și cu gust pentru politică, a insistat ca soțul ei să plece pe front și să defileze în fruntea trupelor, prin Paris, cum făcuse în 1859, la începutul Campaniei din Italia. Ea a fost numită regentă. Țara și Parisul erau cuprinse de entuziasm belicos, dar mult prea curând au survenit înfrângerile, capitularea (2 septembrie) și căderea imperiului (4 septembrie). Napoleon al III-lea, făcut prizonier, a petrecut recluziunea de câteva luni în condiții de mare lux, la Kassel, în palatul baroc Wilhelmshöhe, cu splendidul și întinsul său parc. După eliberare, s-a exilat în Anglia, alăturându-se împărătesei, care se refugiase acolo la proclamarea celei de-A Treia Republici. Cu prevedere, își cumpăraseră de multă vreme o reședință, Camden House în Chislehurst, în sud-estul Londrei.

Artiștii, muzicienii, literații au considerat de datoria lor să apere patria: pictorii Frédéric Bazille, Edgar Degas și Édouard Manet s-au înrolat, primul la zuavi, ceilalți doi la artilerie,

compozitorii Georges Bizet și Jules Massenet au mers voluntari, Sarah Bernhardt a organizat un spital pentru răniți la Teatrul Odéon. Manet era disprețuitor față de confrații care evitaseră să îmbrace uniforma militară și se expatriaseră, unii dintre aceștia fiindu-i chiar prieteni.

Spectrul foamei se instalase peste Paris: după ce fuseseră sacrificați caii și măgarii de tracțiune, apoi costisitorii bidivii de curse, au fost consumați cățeii și pisicile familiei și s-a trecut la șobolani, care deveniseră o delicatesă. Animalele din menajerii și de la Jardin d'Acclimatation au sfârșit și ele pe mesele restaurantelor celor mai selecte: rinichi de cămilă, trompă de elefant, antricoate de cangur. Merită a fi citate câteva delicatese: „râble de chat sauce mayonnaise", „gigot de chien flanqué de ratons", „salmis de rats à la Robert"[16]. Ruina a fost accentuată după proclamarea Comunei, pe 28 martie 1871. Printre primii refugiați la Londra a fost unul dintre cei cu probleme politice, sculptorul Jules Dalou, care participaseră la această mișcare de stânga care destabilizase republica, fiind condamnat, în contumacie, la muncă silnică pe viață. A avut șansa să-l întâlnească pe pământ englez pe fostul său prieten și coleg, gravorul și pictorul Alphonse Legros, stabilit acolo încă din 1863, unde își crease o situație foarte prosperă. Pe lângă Dalou, Legros a ajutat pe mulți dintre concetățenii săi. Pe rând au sosit Jean-Léon Gerôme, Claude Monet, Camille Pissaro, Jean-Baptiste Carpeaux, Édouard Lanteri, Jacques-Joseph-James Tissot, Gustave Doré, Charles-François Daubigny – ultimii doi având

deja o experiență britanică anterioară. Majoritatea nu stăpâneau limba engleză și s-au adaptat cu greu în noul mediu. Și-au găsit locuințe cam în aceeași zonă a metropolei, în Soho sau Leicester Square.

Monet, ajuns în toamna lui 1870, a avut dificultăți, nu i-a plăcut atmosfera englezească, a lucrat doar șase peisaje cu Tamisa și cu parcurile orașului. Tablourile i-au fost refuzate a fi expuse la Royal Academy of Art – la fel cum i se întâmplase de atâtea ori la Salonul parizian – și nici nu a putut vinde nimic, fapt care l-a demoralizat, astfel că a părăsit Anglia, petrecând vara lui 1871 în Olanda, apoi reîntorcându-se în Franța.

În 2018, la Petit Palais din Paris a fost deschisă expoziția *Les Impressionnistes à Londre. Artistes français en exil, 1870–1904* (itinerată de la Tate Britain), în care a fost dezvoltată această latură a picturii franceze din deceniul al optulea al secolului al XIX-lea. O compoziție cu mare încărcătură sentimentală și mesaj politic, care a figurat în acea expoziție, a fost *Împărăteasa Eugenia și Prințul Imperial în parcul de la Camden House, Chislehurst,* realizată de James Tisso, care devenise artistul de succes al protipendadei londoneze, prin operele în care o descria, cu eleganță, dar și cu oarecare decelabilă ironie. Față de ceilalți colegi francezi pentru care capitala de pe malul Tamisei a fost doar o scurtă etapă în carieră, Tissot a zăbovit 11 ani, s-a îmbogățit, și-a luat o locuință somptuoasă într-o suburbie elegantă, St John's Wood, și s-a îndrăgostit de o localnică. Moartea acesteia în urma ftiziei l-a determinat pe artist să se repatrieze. În pânza

menționată, fosta suverană este reprezentată în mijlocul unui peisaj dezolant, de toamnă, îmbrăcată în mare doliu după moartea lui Napoleon al III-lea, ținându-și, cu afecțiune, fiul de braț. Acesta poartă uniforma de artilerist din armata britanică. Grupul imperial pare izolat, părăsit, plasat excentric, spre stânga, având în preajmă un cățel negru; iar la oarecare distanță, câteva personaje indistincte, care se pierd printre crengile ruginii[17].

În perioada imperiului s-a dezvoltat foarte mult arta fotografică. McAuliffe se ocupă, în mod special de Nadar – pseudonimul lui Gaspard Félix Tournachon –, a cărui personalitate marcantă, clocotitoare, copleșitoare se manifestase în multe domenii (gazetărie, literatură, caricatură, aerostație și memorialistică), nu numai în manipularea, cu inspirație și talent, a camerei obscure[18]. El a ajuns la fotografie oarecum pe ocolite, având inițial cu totul alt obiectiv: plănuia să producă o suită de planșe litografiate cu portretele caricaturale ale francezilor iluștri ai timpului, scriitori, plasticieni, compozitori, actori și, pentru că ar fi durat prea mult să le ia trăsăturile în nenumărate ședințe de poză, a decis să-i fotografieze. Tehnica colodiului umed o înlocuise pe aceea a calotipiei și, pe clișeele de sticlă, puteau fi obținute portrete foarte clare și detailate. Gustave Le Gray a fost cel care l-a inițiat în procedeele fotografice. În urma acestui efort, în 1854, a fost publicată prima și unica planșă din *Panteonul Nadar* în care figurau toți scriitorii francezi ai momentului, începând cu Victor Hugo,

părinte al romantismului, mult admirat de autor. Stampa era de mari dimensiuni, 71 x 94 cm, și conținea 249 de chipuri. Dar, după ce a executat această lucrare – care a fost un mare succes de public, dar nu și unul comercial –, Nadar și-a dat seama că fotografia este mai lucrativă decât grafica umoristică și s-a dedicat portretului. Și-a instalat atelierul pe acoperișul unei clădiri din Rue Saint-Lazare unde, pentru a ușura accesul, montase și un ascensor – unul dintre cele dintâi cunoscute în Paris. Primele chipuri imortalizare au fost acelea ale prietenilor săi, Alfred de Vigny, Théophile Gautier și Charles Baudelaire. A avut mult succes cu fotografia și prin studioul său au trecut cele mai reprezentative figuri ale inteligheńției vremii[19]. Sarah Bernhardt i-a pozat chiar seminud, iar George Sand a purtat o perucă de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Nadar a fost fotograful boemei culturale cum Disdéri era al aristocrației, al curții și al familiei imperiale a lui Napoleon al III-lea.

În 1860 s-a instalat într-un atelier mult mai mare, pe Boulevard des Capucines, pe care-l folosise Le Gray înaintea sa. A zugrăvit interioarele în roșu – el fiind un republican convins, care nu își ascundea opiniile și care constant purta o cravată roșie care se acorda de minune cu părul său blond-roșcat și vâlvoi. Pe fațadă a instalat, drept reclamă, semnătura sa în caractere enorme, iluminată seara cu gaz, care atrăgea atenția de la distanță. După cum se vede, avea spirit comercial și știa să se promoveze! A folosit pentru prima dată lumina electrică produsă de niște pile grele Bunsen pentru a fotografia

catacombele cu osuarele Parisului și canalele orașului, apoi a luat primele imagini aeriene, făcând ascensiuni cu balonul. Pentru toate acestea a cerut patente de invenție. Fratele său mai mic, Adrien, tot fotograf, dar și pictor, era un boem convins care nu se putea adapta programelor și comenzilor primite decât cu mare greutate, producându-i mari neplăceri. Totuși, nu era lipsit de talent și, într-o expoziție organizată la cumpăna dintre 2018 și 2019 la Biblioteca Națională a Franței, intitulată *Les Nadar*[20], i s-a făcut dreptate prin prezentarea câtorva dintre creațiile sale, în care dovedea multă fantezie și inspirație, precum și un ochi versat.

Nadar a avut o contribuție esențială în timpul asediului Parisului prin utilizarea baloanelor captive în vederea observării liniilor inamice și a întocmirii hărților militare precum și pentru trimiterea de corespondență în afara încercuirii, inclusiv a lui Léon Gambetta, în încercarea nereușită a acestuia de a aduce trupe care să despresureze Capitala.

Dar, în aceeași perioadă se manifestaseră, cu aceeași pregnanță și alți fotografi renumiți precum deja menționații Gustave Le Gray și André Adolphe Eugène Disdéri – cel care patentase fotografia carte-de-vizită ce a devenit dimensiunea standard pentru tot restul veacului –, apoi Henri Le Secq, Charles Marville – numit de Haussmann fotograf al municipalității și imortalizând Parisul care dispărea și pe acela ce se năștea –, Charles Nègre, Hippoliye Bayard, Charles Reutlinger, Pierre-Louis Pierson – portretistul preferat al

contesei Virginia di Castiglione, una dintre amantele împăratului – Le Jeune, portretistul principal al împărătesei Eugenia și a prietenei sale, prințesa Pauline de Metternich, soția ambasadorului austriac la Paris, Adolphe Alophe – care a realizat un portret lui Alexandru Ioan Cuza, devenit o vreme imaginea oficială a domnitorului Unirii – și aceia care au adunat creațiile lor tematice în albume, bine primite de public, precum Pierre Petit cu a sa *Galerie des hommes du jour* (1861), Étienne Carjat cu *Album des célébrités contemporaines* (1862) și Adolphe Dallemagne cu *Galerie des artistes contemporains* (c. 1866). Pe lângă activitatea de fotograf, Carjat era și un talentat și inspirat caricaturist, prolific colaborator al revistelor ilustrate, alături de Daumier, Bertall, Gavarni, Gill și Cham.

Nu trebuie uitat că fotografiei îi fusese sesizată marea valoare de document și, în 1851, Comisia Monumentelor Istorice a înființat Misiunea Heliografică, menită să cutreiere Franța și să imortalizeze monumentele istorice și de artă, multe în avansată stare de degradare, spre a fi constituit un portofoliu imagistic al acestora. În acest grup restrâns de profesioniști deja bine-cunoscuți pentru realizările lor au fost invitați Bayard, Le Gray, Le Secq și doi mai puțin cunoscuți, Mestral și Baldus[21]. Au fost vizitate și imortalizate 175 de edificii și situri istorice, iar suportul folosit a fost clișeul pe hârtie (calotipul).

Toți acești maeștri ai obiectivului fotografic au realizat, atât în studio cât și pe străzile capitalei ori pe drumurile Franței, o iconografie de mare

valoare pentru Al Doilea Imperiu[22]. Între 26 septembrie 2016 și 16 ianuarie 2017, la Muzeul Orsay a fost organizată expoziția *Spectaculaire Second Empire, 1852–1870*, în care a fost valorificată această bogată moștenire, atât fotografie cât și grafică, pictură, sculptură și arte decorative, care ilustrau fastul imperial și viața tumultuoasă a acelor tipuri încheiate atât de brusc și de dramatic.

Secolul al XIX-lea a fost multă vreme ignorat ca perioadă a marii creativități formale – mai ales în arhitectură și decorațiuni – fiind apreciate doar „coperțile" sale, adică neoclasicismul Primului Imperiu și curentul Art Nouveau, care încheia „la Belle Époque". O reevaluare a eclectismului – considerat o simplă pastișă – s-a produs începând din 1970, prin eforturile istoricului de artă Bruno Foucart care, în calitate de secretar de stat la Ministerul Culturii, a avut o contribuție decisivă la înscrierea multor monumente ale acelei perioade în listele de patrimoniu: din 30 000 de obiective, doar 200 erau anterioare anului 1800. În sfârșit, două mari evenimente expoziționale au readus acest stil în actualitate: unul, la Grand Palais, în colaborare cu Muzeul de Artă din Philadelphia, în 1979, și un altul, la interval de aproape 20 de ani, la Viena, intitulat *Der Traum vom Glück, die Kunst des Historismus in Europa* (1997).

Chiar dacă va purta, probabil, pe vecie, eticheta pe care i-a pus-o Victor Hugo, anume de Napoleon cel Mic, totuși el este creatorul capitalei moderne a Franței. Cu bunele și cu relele sale, acesta a fost împăratul Franței și a adus orașul la o

splendoare eternă. McAuliffe spune, pe bună dreptate că „Parisul creat de el este memorialul său pe termen lung".

Autoarea împletește, cu măiestrie, beletristica și memorialistica, extrase inspirat, selectiv, de la Hugo, Sue, Dumas tatăl, Zola, Haussmann, Nadar și alții, pentru a reconstitui renașterea urbană a Parisului. Lucrare, în egală măsură, de istorie socială și politică, de istoria artei și a literaturii, Mary McAuliffe încheagă în ea un portret dinamic și atrăgător al Orașului Luminilor. Să îl parcurgem și noi, cu aceeași bucurie și interes, prin aceste pagini, la fel ca autoarea care l-a străbătut, cu piciorul și mental, pentru a-i descoperi farmecul și măreția.

ADRIAN-SILVAN IONESCU

---

1 Au rămas celebre cuvitele bravului general – aflat printre primii în bastionul cucerit, când era înfipt, printre ruine, drapelul francez – „J'y suis, j'y reste!", când un ofițer de legătură britanic a venit, temător, să întrebe dacă poate menține poziția și să-l prevină că fortificația este minată și ar putea fi aruncată în aer de ruși, ceea ce nu s-a întâmplat, pentru că nu le-au funcționat detonatoarele (vezi Paul Kerr, Georgina Pye, Teresa Cherfas, Mick Gold, Margaret Mulvihill, *The Crimean War*, Boxtree, Londra, 1998, p. 160; John Sweetman, *The Crimean War, 1854–1856*, Osprey Publishing, Oxford, 2001, p. 74). Acest moment eroic a fost imortalizat ulterior într-o celebră pictură a lui Horace Vernet.

2 Thierry Lentz, „De grands travaux trop méconnus", în *Napoléon, le héros absolu*, *L'Express* hors-série, 2015, pp. 152-155; *Idem*, *L'Ordre. Organiser l'État, la société, la capitale, tel est le projet napoléonien*, în *Historia*, Numéro spécial, nr. 58, martie-aprilie 2021, pp. 41-43; Pierre Branda, *Le Sauveur de l'Économie – Le grand architecte*, în

Historia Numéro spécial, nr. 15, ianuarie-februarie 2014, pp. 44-45.

3 Frédéric Granier, *Le bâtisseur. Et Napoléon réinventa Paris*, în *GeoHistoire* , nr. 21, iunie-iu-lie 2015, pp. 24-33; Adrian-Silvan Ionescu, *Expoziția* ***Napoleon și Parisul, visele unei capitale***, Muzeul Carnavalet, Paris, 8 aprilie-30 august 2015, în *SCIA Artă plastică*, serie nouă, Tom 5 (49)/2015, pp. 228-232.

4 Coloana Vendôme imita Columna lui Traian, având pe fusul ei o compoziție cu scene de luptă din Campania Austerlitz ce evoluau în spirală, spre vârf, unde a fost plasată statuia lui Napoleon în veșminte de împărat roman. Această sculptură, după demolarea comunarzilor și restaurarea ulterioară, a fost înlocuită cu o altă statuie a eroului în uniforma sa militară obișnuită, ca „Micul caporal", cum îl alintau trupele. Coloana era făcută din bronzul tunurilor capturate în bătălia de la Austerlitz din 2 decembrie 1805.

5 Gilles Heuré, „Bazar universel", în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *Télérama*, hors-série, septembrie 2016, p. 73.

6 Gabriel Badea-Päun, *Le Style Second Empire. Architecture, décors et art de vivre*, Citadelles et Mazenod, Paris, 2009, p. 15.

7 Jean-Marie Bruson, *Le chantier théatral*, în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *op. cit.*, pp. 36-37.

8 Gilles Heuré, *Aux frontières de la nuit*, în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *op. cit.*, p. 49.

9 Luc de Chatelier, *Paris boulversé, Paris éventré, mais Paris magnifié*, în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *op. cit.*, p. 33.

10 Gilles Heuré, *Bazar universel*, *op. cit.*, p. 72.

11 Gabriel Badea-Păun, *op.cit.*, p. 189, pp. 198-199.

12 Anne Martin-Fulger, „Sous le second Empire, on este au spectacle", în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *op. cit.*, p. 14.

13 [Rose Pompon], *Les souvenirs de Rose Pompon*, Paris, 1887; Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, editura Ziarului Universul, București, 1939, vol. III, pp. 277-285; Adrian-Silvan Ionescu, *Căsătorii,*

divorțuri și aventuri galante în ținuturile românești în vremuri de tranziție (1800–1859), în Irina Gavrilă (coord.), *„Celălalt autentic". Lumea românească în literatura de călătorie (1800–1850),* editura Oscar Print, București, 2010, pp. 46-52; Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. VI (1852–1856), Editura Academiei Române, București, 2010, pp. 402-418.

14 Gabriel Badea-Păun, *op. cit.*, p. 129, 132.

15 Anne Martin-Fulger, *op.cit.*, în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *op. cit.*, p. 10.

16 Gilles Heuré, „L'année terrible", în Gilles Heuré (ed.), *Regards sur le second Empire*, *op. cit.*, p. 81.

17 Adrian-Silvan Ionescu, *Expoziția* ***Les Impressionnistes à Londre. Artistes français en exil, 1870-1904****, Petit Palais, 18 iunie-14 octombrie 2018*, în SCIA, Artă plastică, serie nouă, tom 8 (52)/2018, p. 213.

18 Benoît Peeters, *Les Métamorphoses de Nadar*, Marot, Auby-sur-Semois, 1994, pp. 19-20, 22-24, 32-35

19 Claude Malécot, *Le monde de Victor Hugo vu par les Nadar*, Monum, Éditions du patrimoine, Paris, 2003; Anne-Marie de Brem, Claude Malécot, *Le monde de George Sand. Portraits photographiques*, Éditions du patrimoine, Paris, 2003.

20 Adrian-Silvan Ionescu, *L'Exposition* ***Les Nadar. Une légende photographique****, Bibliothèque Nationale de France (BnF), 16 octombrie 2018-3 februarie 2019*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, Série Beaux-Arts, volumele LVII-LVIII/2022-2021, pp. 149-158.

21 Anne de Montdenard, *La Mission héliographique. Cinq photogrpahes parcourant la France en 1851*, Monum, Éditions du patrimoine, Paris, 2002, pp. 33-48.

22 Adrian-Silvan Ionescu, „Image et représentation pendant le Second Empire Français", în *Nouvelles etudes d´Histoire*, volumul XII/2010, pp. 103-122

Pentru Mavyn, Jay și Tyler

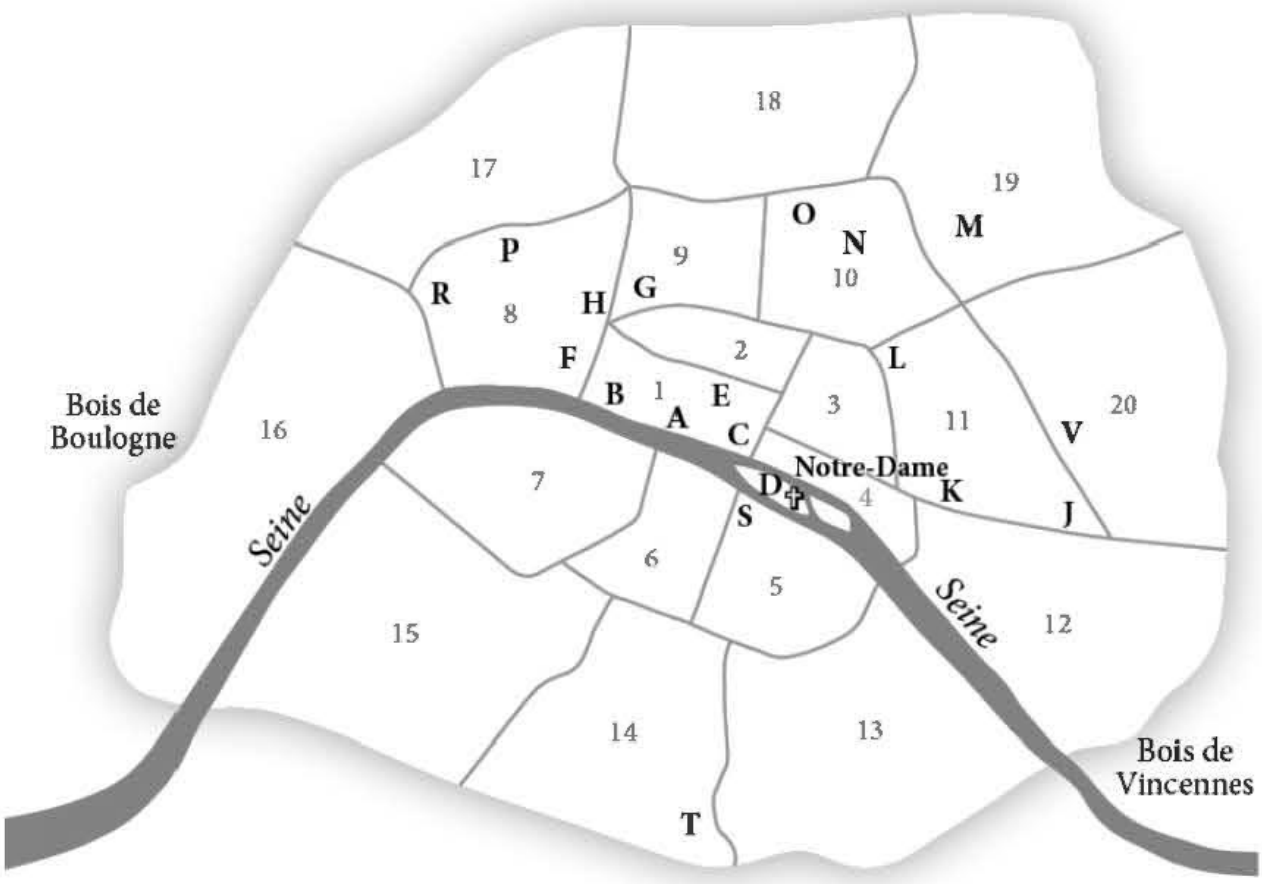

PARIS, 1860–1870 © *J. McAuliffe*

Legendă

A. Palais du Louvre
B. Palais des Tuileries
C. Place du Châtelet
D. Ile de la Cité și Notre-Dame
E. Les Halles
F. Place de la Concorde
G. Opéra Garnier
H. Place de la Madeleine
J. Place de la Nation (inițial Place du Trône)
K. Place de la Bastille
L. Place de la République (inițial Place du Château d'Eau)
M. Parc des Buttes Chaumont
N. Gare de l'Est
O. Gare du Nord
P. Parc Monceau
R. Arc de Triomphe și Place de l'Étoile
S. Sorbonne și Cartierul Latin
T. Parc Montsouris
V. Cimitirul Père-Lachaise

Cele 20 de arondismente din Paris, înființate în 1860, sunt identificate prin câte un număr.

Introducere

Parisul – Parisul care inspiră atâtea visuri – este o creație recentă, produsul unui playboy fermecător cu viziuni imperiale și al aliatului său neprețuit, un birocrat dur, cu o abilitate extraordinară de a rezolva problemele. Playboyul era un Bonaparte, nepotul primului împărat al Franței, iar mâna sa dreaptă era devotatul Georges Haussmann. Împreună au reconstruit Parisul complet, din temelii – din subteran, inclusiv noul sistem de apă și canalizare – creând Parisul din zilele noastre.

Această uluitoare realizare a început la data de 10 decembrie 1848, când Ludovic-Napoleon Bonaparte, nepotul lui Napoleon Bonaparte, a fost ales președintele celei de-A Doua Republici a Franței. Nu a rămas în funcție mult timp. Trei ani mai târziu, la 2 decembrie 1851, a condus o lovitură de stat sângeroasă pe care un plebiscit al alegătorilor bărbați adulți din Franța a susținut-o într-o măsură covârșitoare. Un an mai târziu, acest lucru a dus, la rândul său, la proclamarea de către Ludovic-Napoleon a celui de-Al Doilea Imperiu și la asumarea de către el a titlului de Napoleon al III-lea (după ce fiului lui Napoleon I, care murise de tânăr, i se conferise titlul de Napoleon al II-lea). Domnia acestuia a durat 18 ani, până când a dus Franța într-un război catastrofal cu Prusia lui Bismarck și a fost detronat, instituindu-se A Treia Republică Franceză.

Sub aspect politic, nu a fost un moment de glorie nici pentru Paris, nici pentru Franța. Pe parcursul acestor aproape două decenii de conducere imperială, Napoleon al III-lea a impus un guvern autoritar care a limitat sever libertatea de întrunire, de exprimare și de publicare, pretinzând, în tot acest timp, că acționează în numele oamenilor obișnuiți. Însă cei care au beneficiat cel mai mult de Al Doilea Imperiu nu au fost muncitorii, ci mai degrabă acei oameni noi care activau în domeniul comerțului, al băncilor și al căilor ferate, a căror bruscă îmbogățire a dus la o perioadă vulgară a exceselor, în care împăratul dădea tonul.

Totuși, viziunea lui Napoleon al III-lea a inclus și un Paris mai bun pentru toți, iar acest lucru a însemnat o revizuire completă a orașului, din care o mare parte, la începutul domniei sale, încă mai semăna cu cel din epoca medievală. Parisul de la începutul anilor ’50 ai secolului XIX era o metropolă compactă, cu străzi înguste, întortocheate și adesea murdare, pe care se înșirau locuințe vechi și degradate. Acesta era Parisul pe care îl ridica în slăvi Victor Hugo. Era, în același timp, și un loc mizerabil pentru cei imobilizați acolo, mai ales în părțile estice și centrale ale orașului. Napoleon al III-lea a avut o idee mai bună pentru Paris, care avea să îmbunătățească spațiile de locuit și salubrizarea orașului și avea să încurajaze comerțul, oferind căi de acces largi și lungi care să lege gările recent construite de centru. Napoleon al III-lea avea o viziune și, în

scurt timp, a găsit omul care să o aducă la viață: Georges Haussmann.

În cei 17 ani în care Haussmann a ocupat funcția de prefect al Senei în slujba împăratului, a demolat un teritoriu uimitor de mare din vechiul Paris, atât la suprafață, cât și în subteran, introducând un sistem modern de apă și canalizare, precum și acele bulevarde largi și lungi pe care se aliniau uniform clădiri cu apartamente care au devenit cunoscute sub denumirea de „clădiri Haussmann". Uniformitatea a fost apreciată nu numai ca fiind dezirabilă sub aspect estetic, ci și ca o abordare economică a reconstruirii imenselor porțiuni din oraș ce fuseseră demolate. Desigur că această distrugere și reconstruire i-a dislocat pe cei săraci, care nu-și mai puteau permite să locuiască în aceste zone curățate, însă, din perspectiva lui Haussmann și a împăratului său, ordinea și prosperitatea mergeau mână în mână. Faptul că aceste străzi largi ușurau foarte mult mărșăluirea trupelor – iar pentru muncitorii din Paris îngreunau foarte mult ridicarea baricadelor – a însemnat un avantaj suplimentar.

Însă, chiar în timp ce împăratul își impunea viziunea asupra Parisului, un număr de parizieni, în special tineri, a refuzat să respecte restricțiile impuse de imperiu. Tineri artiști ca Édouard Manet, Berthe Morisot și Claude Monet, precum și tineri scriitori, printre care Émile Zola, Gustave Flaubert și poetul Charles Baudelaire au rezistat constrângerilor impuse de cenzura guvernului și de preferința instituțională către coerciție, chiar pe când elevii și profesorii politizați, de pildă Georges

Clemenceau și Louise Michel, aveau priză la un număr tot mai mare de parizieni nerăbdători să pună capăt dominației imperiale. Și, în timp ce Eugène Viollet-le-Duc a rezistat ferm influenței sufocante a atotputernicei École des Beaux-Arts[1], pe când readucea Notre-Dame de Paris la gloria sa de odinioară, Nadar, tânărul fotograf în devenire, a sfidat discret Palatul – dar nu și pe clienții pe care îi furniza acesta.

Nadar ajunsese cunoscut după ce petrecuse o lungă perioadă în rândul artiștilor, scriitorilor și muzicienilor săraci din Cartierul Latin, care deveniseră acum cunoscuți sub denumirea de *boemi*, după opera lui Henry Murger, *Scene din viața de boem*. Murger și-a bazat poveștile pe experiența sa crâncenă de scriitor înfometat dintr-o mansardă din Paris, iar cartea sa a dat numele de „boem" tuturor celor care supraviețuiau în mod asemănător, ducând o existență dedicată artelor creative. Însă nu toți tinerii artiști din această perioadă erau dispuși să sufere, și, chiar pe când se opunea regulilor, Sarah Bernhardt a făcut ceea ce era necesar pentru a-și asigura propriul confort, în timp ce începea ceea ce avea să fie o carieră lungă și strălucitoare, îmbrățișând un stil artistic și de viață care i-au fost caracteristice.

Cu toate că tinerii parizieni se aflau în fruntea rezistenței opuse Imperiului lui Napoleon al III-lea, sfidători nu erau numai ei. Din exilul său din afara Franței, Victor Hugo a continuat să lanseze salve literare împotriva lui Ludovic-Napoleon, etichetându-l în mod nimicitor drept „Napoléon le Petit" (Napoleon cel Mic), în timp ce prietenul

de o viață al lui Hugo, Alexandre Dumas, se ferea de cenzori acasă, iar în străinătate se avânta în lupta pentru unificarea Italiei.

A fost o perioadă de ample schimbări – schimbări care nu s-au limitat la uriașa transformare fizică ce avea loc în Paris. Cu sprijinul împăratului, în acești ani, s-a dezvoltat o rețea de căi ferate care a cuprins întreaga națiune, pe când în Capitală – centrul tuturor acestor răsturnări – formele inovatoare de operațiuni bancare și de creditare susțineau o creștere în industrie, creând noi surse de venit, chiar în timp ce atrăgeau în oraș un număr tot mai mare de muncitori săraci aflați în căutare de locuri de muncă.

Schimbări aveau loc și la un nivel mai profund, în felul în care oamenii priveau și înțelegeau lumea din jur, pe măsură ce căile ferate revoluționau mobilitatea, telegraful și presa rotativă modernizau comunicațiile, iar fotografia transforma modul de a vedea oamenii și locurile. Ceea ce în curând avea să fie cunoscut sub denumirea de impresionism în artă, naturalism și realism în literatură va da naștere unor revoluții culturale, deschizând calea spre perioada Belle Époque. Dar, mai întâi, trebuia dus un război devastator, îndurat un asediu și învinsă o răscoală a muncitorilor din Paris. Imperiul lui Napoleon al III-lea a debutat printr-o vărsare de sânge și s-a încheiat cu și mai multă vărsare de sânge. Însă A Treia Republică, ce se ridica din cenușa Imperiului, avea să dureze șapte decenii, chiar

dacă s-a clătinat, uneori, în decursul existenței sale.

Cât despre omul care a revendicat titlul de Napoleon al III-lea, el a fost dat uitării în felul în care sunt, în mare parte, uitate penibilitățile în istorie. El a condus Franța într-o înfrângere devastatoare, împotriva unei Germanii recent unificate, motiv pentru care nu există niciun memorial al său în Paris, cu excepția unei mici porțiuni (ușor de trecut cu vederea) din fața Gării de Nord, numită „Place Napoléon III".

Totuși, acesta a fost omul care a creat Parisul atât de iubit din zilele noastre. Parisul, acest oraș al visurilor, i-a supraviețuit lui Napoleon al III-lea până în secolul al XXI-lea și probabil că se poate spune că acest Paris, Parisul creat de el, este memorialul său pe termen lung.

---

1 Școala Superioară de Arte din Paris, Franța (n. tr.).

Capitolul 1

De la baricade la Bonaparte

(1848–1851)

Baricadele au fost ridicate în noaptea dintre 23 și 24 februarie 1848. Victor Hugo, într-una dintre plimbările sale obișnuite pe străzile Parisului, afirma că existau vreo 1 574 de baricade, alcătuite din 4 013 copaci și peste 15 milioane de pietre de pavaj. Prietenul său, Alexandre Dumas, care era și el atras de agitație, concluzionase deja că „Prințul ne protejează, incontestabil, însă adevăratul nostru protector este poporul. Peste trei zile va continua să existe un popor măreț, dar prinți mărunți nu vor mai exista”[1].

A avut dreptate. În dimineața zilei de 24 februarie, regele Ludovic-Filip, deghizat în „domnul Smith”, a fugit de la Paris la Londra, lăsându-și palatul și împărăția la cheremul mulțimii. Cu 18 ani înainte, în iulie 1830, o mulțime asemănătoare îl detronase cu entuziasm pe ultimul dintre monarhii nepopulari Bourboni și îl adusese la putere pe același Ludovic-Filip, verișorul orleanist al Bourbonilor, al cărui trecut personal și chiar înfățișare promiteau o schimbare

în direcția unei moderații și prosperități liniștitoare. Acest rege burghez puternic sau *Regele-Cetățean*, cum mai era cunoscut, a întreținut relații cordiale cu supușii săi, până în anii '40 ai secolului al XIX-lea, când economia a început să se deterioreze.

Recoltele proaste, lipsa alimentelor, mărirea prețurilor și șomajul în creștere au accentuat absența libertății, pe care, până atunci, supușii regelui fuseseră dispuși să o tolereze. Dar până aici! De fapt, chiar reducerea libertății de asociere și a rudei sale apropiate, libertatea de exprimare, au produs scânteia care a declanșat revoluția din februarie 1848. Acționând cu ingeniozitate asupra restricțiilor regimului cu privire la întruniri, care fuseseră interzise, reformatorii au hotărât să organizeze banchete pe scară largă, la care toasturile serveau drept modalitate de propagare a discursurilor politice. Regimul nu a apreciat acest elogiu și a interzis un banchet foarte mare programat să aibă loc în ianuarie 1848. Organizatorii au schimbat data pe 22 februarie, au introdus o taxă de participare, dar au întâmpinat aceeași opoziție din partea autorităților. Însă acum, micii negustori și meșteșugari care se înscriseseră la banchet s-au supărat. Plătiseră taxa de participare – după ce, de curând, își văzuseră drepturile de vot reduse chiar pe când sufereau din cauza înrăutățirii situației economice – și erau hotărâți să fie admiși la banchetul care era, la acel moment, interzis.

Mulțimile au crescut pe măsură ce li s-au alăturat muncitorii, care cereau muncă și pâine.

Până și Garda Națională, alcătuită, în mare parte, din membri ai micii burghezii, care avea și ea ranchiunele ei, a trecut de partea reformatorilor. Situația proastă a scăpat rapid de sub control atunci când soldații au început să tragă în mulțime. Morții erau încărcați în căruțe, care erau împinse pe străzile Parisului pentru un efect dramatic. Pe 24 februarie, Parisul era într-o revoltă deschisă, iar regele fugise.

A rămas un guvern provizoriu ale cărui încercări de a pacifica muncitorii au dus rapid la o serie de concesii, printre care acordarea dreptului la muncă, dreptului de a se organiza în sindicate, scurtarea zilei de lucru la 10 ore (mult mai scurtă decât în mod obișnuit) și desființarea închisorilor datornicilor – pe lângă instituirea sufragiului universal pentru bărbații adulți și, desigur, proclamarea Republicii, a doua de la Marea Revoluție Franceză la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Acesta a fost momentul în care și-a făcut apariția pe scenă Ludovic-Napoleon Bonaparte.

~

Ludovic-Napoleon, născut în 1808 – fiul lui Hortense de Beauharnais (fiica soției lui Napoleon Bonaparte, Josephine, din prima sa căsătorie) și Ludovic Bonaparte, fratele mai mic al lui Napoleon Bonaparte – era produsul unei scheme de furnizare a unui moștenitor pentru Napoleon și pentru Josephine, de acum infertilă. Această schemă a avut succes prin aceea că Hortense și Ludovic au zămislit doi fii, însă cuplul a avut o

căsnicie nefericită. Detractorii lui Ludovic-Napoleon au susținut că iubitul Hortensei era, de fapt, tatăl lui – sfidătorul Charles-Joseph, conte de Flahaut, care, la rândul său, era fiul nelegitim al prințului Talleyrand. Cei care îi luau apărarea lui Ludovic-Napoleon au calculat cu atenție datele calendaristice și locurile în care se aflau părțile implicate și s-au pronunțat în favoarea legitimității sale, care acum pare să fie larg acceptată printre cei care mai sunt încă interesați de această chestiune. Fără să fie conștient de problemele legate de filiația sa până mai târziu în viață, micul Ludovic-Napoleon s-a bucurat de o copilărie înconjurată de splendoarea imperială de la Tuileries, Saint-Cloud și Fontainebleau, dezmierdat și răsfățat din plin de mama și de bunica sa maternă, Josephine.

La fel ca Hortense și Josephine, tânărul Ludovic-Napoleon era un tip fermecător și și-a păstrat abilitatea de a-i fascina pe ceilalți, pe tot parcursul vieții. Cu siguranță, nu era un lider războinic, cum a fost unchiul său: isprăvile militare ale lui Ludovic-Napoleon au fost stânjenitor de nesemnificative și au avut finaluri nefericite, deși toți cei care l-au cunoscut au insistat că arăta bine călare pe cal. Exilat din Franța după Waterloo (împreună cu ceilalți membri ai familiei Bonaparte), s-a concentrat asupra distracțiilor, a seducerii femeilor și a cheltuirii banilor. În același timp, acest prinț-playboy a început să fie mândru de numele pe care îl purta și nu a încetat niciodată să viseze că, într-o zi, va conduce Franța.

Visul acesta, precum și faptul că tânjea după un rol militar proeminent l-au dus pe Ludovic-Napoleon la două tentative eșuate de lovitură de stat, cea de-a doua trimițându-l într-o închisoare militară franceză, unde a studiat, a scris și a conviețuit cu o amantă cu care a avut doi copii, înainte de a fugi, în cele din urmă, la Londra. Dar șederea sa în închisoare nu a fost lipsită de avantaje, pentru că, pe parcursul acelor ani îndelungați, și-a publicat pe larg – în numeroase articole și broșuri – ideile politice, inclusiv preocuparea sa crescândă față de cei săraci. *Dispariția pauperismului*, un studiu despre cauzele sărăciei în Franța, a fost deosebit de popular, ajungând la mai multe ediții și atrăgând de partea lui numeroși reformatori și muncitori.

Cauza sa a devenit tot mai evidentă odată cu moartea fratelui său mai mare, apoi a singurului fiu al lui Napoleon Bonaparte, tânărul duce de Reichstadt și, în cele din urmă, a tatălui lui Ludovic-Napoleon. Aceste decese au făcut ca Ludovic-Napoleon să fie cel mai important pretendent cu numele de Bonaparte la tronul imperial al Franței. În anii ’40, acest lucru devenise mult mai important pentru că împăratul Napoleon Bonaparte era iar popular în Franța, fapt semnalat de aducerea în această perioadă a rămășițelor sale la Paris, unde au fost depuse cu mare fast la Les Invalides. Ludovic-Napoleon putea afișa acum cu mândrie numele de Bonaparte în țara sa natală.

Oportunitatea s-a ivit în februarie 1848, când revoluția a înlăturat încă un monarh francez.

Revenind la Paris la două zile după ce Ludovic-Filip fugise din Franța, Ludovic-Napoleon s-a întâlnit cu membri ai Guvernului provizoriu și i-a asigurat că este devotat cauzei lor. Cu toate acestea, liderii au fost pe bună dreptate precauți și l-au îndemnat să se întoarcă în Anglia cât mai curând posibil, amintindu-i că legea exilului era încă în vigoare. Ludovic-Napoleon le-a îndeplinit, binevoitor, dorința și s-a întors la Londra. De acolo i-a scris susținătorului său înfocat, auto-intitulatul conte de Persigny, că „în momentul de față, oamenii cred toate cuvintele frumoase pe care le aud. […] Trebuie să se pună capăt acestor iluzii înainte ca o persoană care poate să instaureze ordinea […] să reușească să se facă auzită".

Chiar mai la subiect, i-a spus unui prieten: „Am făcut un rămășag cu prințesa Mathilde [Bonaparte][1] că în patru ani voi semna în calitate de împărat al Franței"[2].

~

Ludovic-Napoleon avea dreptate. Foarte repede au început să apară conflicte între muncitorii revoluționari și burghezie, care era mult mai conservatoare. Atelierele Naționale, soluția Guvernului provizoriu la problema șomajului, s-au dovedit nesatisfăcătoare pentru toată lumea: lucrările publice sponsorizate de guvern nu au oferit suficiente locuri de muncă, lăsând prea mulți muncitori șomeri, flămânzi și supărați, în timp ce burghezia se plângea de pomenile acordate muncitorilor leneși.

Demonstrațiile de stradă ale ambelor părți au oferit un context agitat alegerilor din aprilie pentru Adunarea Constituantă. Ludovic-Napoleon nu a candidat. „Atât timp cât condiția socială a Franței rămâne tulbure", i-a scris el unui prieten, „consider că poziția mea în Franța ar fi foarte dificilă, obositoare și chiar periculoasă"[3]. Participarea electoratului a fost uriașă (pentru prima dată în istoria Franței utilizându-se buletine de vot tipărite) și s-a soldat cu victoria unei Republici liberale – o cale de mijloc între revoluția socială și reacția Monarhiei. Deputații au proclamat din nou Republica, făcând din 4 mai 1848 data oficială de naștere a celei de-A Doua Republici.

Muncitorii continuau să aibă nemulțumiri și s-au revoltat, mai întâi la Rouen, apoi la Paris, unde au invadat chiar și încăperea Adunării. Pe când spiritul reconcilierii de mai înainte începea să dispară, atitudinile au devenit tot mai polarizate. Alegerile parțiale de la începutul lunii iunie au adus în Adunarea Constituantă un Victor Hugo îngrijorat, susținut de un comitet alcătuit din moderați[4]. Politica de până atunci a lui Hugo favorizase monarhia, – deși, după ce fusese înnobilat, în 1845, și intrase în Senat, se pronunțase împotriva pedepsei cu moartea și a nedreptății sociale. În timpul revoltelor din februarie 1848 susținuse regența nepotului lui Ludovic-Filip. Dar acum ce să facă? Nu i-a plăcut ceea ce vedea că rezulta din politica de dreapta.

Alegerile parțiale din iunie l-au adus și pe Ludovic-Napoleon Bonaparte în Adunarea

Constituantă, cu modestia cuvenită. Susținând că prietenii săi îi anunțaseră candidatura fără aprobarea sa, a câștigat în toate cele patru departamente (inclusiv Paris) în care numele său a figurat pe listă, fără ca măcar să poarte o campanie electorală. Deși unii au cerut insistent să fie descalificat (pe motiv că legea care îi interzicea prezența în Franța era încă în vigoare), majoritatea l-a admis în Adunare. Ulterior, din proprie inițiativă, Ludovic-Napoleon a trimis o scrisoare de demisie, făcându-i pe mulți să se întrebe dacă aceasta fusese o ezitare autentică sau dacă el aștepta, pur și simplu, un moment mai favorabil.

Securea era acum pe punctul de a cădea peste Atelierele Naționale. Un decret din iunie le-a dat muncitorilor de ales între înrolarea în armată și plecarea în provincii, unde să muncească din greu. Muncitorii s-au revoltat pe scară largă (rebeliune cunoscută ulterior ca „Zilele din iunie"), cu baricade ridicate, cu gloanțe șuierând prin aer și cu lupte aprige între armată – condusă de necruțătorul general Cavaignac, căreia i se alăturase și Garda Națională alcătuită în majoritate din burghezi – și muncitori din ce în ce mai disperați.

Tânărul poet Charles Baudelaire a luat parte la luptele de stradă, susținându-i pe muncitori și folosindu-se de pușca personală pentru a trage asupra trupelor guvernului. De partea guvernului lupta Gustave Flaubert, el având în jur de 20 de ani. Potrivit prietenului său, scriitorul Maxime Du Camp, Flaubert „și-a atârnat de umăr o armă de vânătoare [și] a intrat în rândurile companiei mele

[în Garda Națională]". Baudelaire și Flaubert au scăpat nevătămați, însă Du Camp a fost rănit și a avut o convalescență îndelungată[5].

Victor Hugo care, la acea vreme, trăia în altădată eleganta Place Royale (în prezent Place des Vosges), acum tot mai degradată, adică în inima insurecției, încercase, fără succes, să se întoarcă la familia sa, înainte de a afla că aceasta scăpase nevătămată. Trimis alături de alți reprezentanți pentru a-i anunța pe insurgenți că luptau pentru o cauză pierdută și că generalul Cavaignac deținea controlul, a ajuns să conducă un contingent al Gărzii Republicane împotriva unei serii de baricade, dirijând tirul tunului, luând prizonieri și contribuind la moartea a nenumărați insurgenți, pe care îi considera eroi, dar niște eroi îndrumați teribil de greșit.

Hugo și-a spus că era angajat în „salvarea civilizației". Nici mai mult, nici mai puțin! Totuși, ceea ce a văzut în acele zile și nopți din iunie i s-a întipărit în amintirile de neuitat pe care le-a consemnat în *Mizerabilii* – o viziune a uneia dintre cele mai mari baricade ale insurecției din 1848, „cel mai mare război de stradă din istorie". Această baricadă nu trebuie confundată cu baricada din 1832, mult mai mică, din propria sa poveste: era baricada uriașă care se întindea peste drumul principal care ducea în Faubourg Saint-Antoine, a cărei imagine „transmitea un sentiment de suferință intolerabilă care atinsese punctul în care durerea se transforma în calamitate". Suferința o înnobila, pentru că această

monstruozitate era „o grămadă de gunoaie, cât Muntele Sinai".

Nutrind sentimente contradictorii cu privire la rolul pe care îl jucase în această tragedie, Hugo a adăugat: „Acestea sunt revolte populare care trebuie suprimate. Individul integru rămâne ferm și, din însăși dragostea față de oameni, li se opune". În orice caz, el făcuse acest lucru și rămăsese cu o amintire amară. Cu un oftat, a concluzionat: „Datoria este împovărată de o inimă grea"[6].

~

„Timp de două zile", a scris mai târziu Maxime Du Camp, „înfruntarea a fost nesigură, dar, în cele din urmă, cauza poporului a ieșit victorioasă și generalul Cavaignac a fost proclamat salvatorul țării"[7].

Ordinea a fost repede restabilită și au început represaliile. La scurt timp, au urmat execuțiile și aproximativ 15 000 de bărbați au fost arestați, înghesuiți în închisori improvizate și deportați în Algeria, recenta cucerire colonială a Franței. La insistența Adunării Constituante, Atelierele Naționale au fost complet desființate și generalul Cavaignac – un republican, chiar dacă unul aspru – a devenit conducătorul Republicii, cel puțin până când putea fi ales un președinte.

Tânărul cărturar Ernest Renan, care pe atunci studia la Paris, i-a scris surorii sale, după ce a vizitat zonele cele mai afectate: „În Rue Saint-Martin, Rue Saint-Antoine și porțiunea din Rue Saint-Jacques care se întinde de la Panteon până la

docuri, nu exista nici măcar o casă care să nu fi fost sfârtecată de lovituri de tun. În unele puteai, efectiv, să privești în interior". Maxime Du Camp a consemnat propunerea „de a scoate toate pietrele de pavaj din Paris și de a pietrui străzile cu macadam, astfel încât perioada revoluției să ia sfârșit odată pentru totdeauna"[8]. El se referea mai ales la anumite zone din oraș, fiindcă devenise evident contrastul dintre estul Parisului, unde izbucnise insurgența, și cartierele mai burgheze din vestul orașului.

Ordinea revenea și, odată cu aceasta, reprimarea. Stângiștii Adolphe Blanqui și François-Vincent Raspail se aflau deja în închisoare, iar alții, printre care Louis Blanc, au fugit la Londra. O nouă lege a abolit recenta reformă care stabilea ziua de lucru de 10 ore la Paris, prelungind-o la 12, și o serie de reglementări au ajutat la a pune botniță presei – „reducerea la tăcere a săracilor", cum a numit-o, iritat, un legislator[9]. În plus, Parisul – unde, pentru scurt timp, fusese restabilită funcția de primar, după ce aceasta dispăruse în anii lungi de monarhie postrevoluționară – și-a pierdut din nou primarul și autonomia, iar prefectul Senei a devenit din nou conducătorul Capitalei.

Ludovic-Napoleon a analizat cu interes totul și, după o examinare atentă, a decis să participe la alegerile parțiale din septembrie 1848. A trecut în revistă cele cinci departamente unde era candidat (cu unul mai mult decât cele pe care le câștigase în iunie) și a ales să reprezinte departamentul Senei. Când a ajuns la Paris, pe 24 septembrie, la locul de

îmbarcare din Paris al Marii Companii Feroviare Nordice (în prezent, Gare du Nord), avea la el o hartă colorată a Parisului – planul său de reînnoire a marelui oraș – împreună cu aspirațiile personale de îmbunătățire a situației muncitorilor și a întregii națiuni.

Adunarea Constituantă l-a salutat și a suspendat ordinul prin care nu i se permitea să revină în Franța. Chiar și Victor Hugo a fost entuziasmat: „Omul care tocmai a fost numit de popor reprezentantul său", a proclamat el, era, în ochii săi, un demn moștenitor al marelui Bonaparte; „candidatura sa datează din vremea Austerlitzului"[10]. Ludovic-Napoleon a aderat informal la o serie de idei progresiste care circulau în acea perioadă, care aveau în comun o viziune optimistă asupra revoluției industriale incipiente și promisiunea pe care o aducea aceasta pentru toată lumea. Locurile de muncă și resursele puteau fi obținute atât de muncitori, cât și de burghezie, cu condiția ca vechiul mod de a face lucrurile să poată fi înlăturat și înlocuit cu unul nou. În ceea ce privește Parisul, mai ales, Ludovic-Napoleon era pe deplin convins că mizeria și gloatele ar dispărea dacă străzile înguste și infestate ar putea fi demolate și, în locul lor, s-ar construi magistrale largi care să lase soarele să pătrundă, să permită fluxul liber al comerțului și al activităților cotidiene.

Guvernul provizoriu creionase deja câteva potențiale lucrări publice în Paris, în mare parte pentru a satisface cerințele postului efemerelor Ateliere Naționale. Lucrările includeau finalizarea

aripii de nord a Palatului Luvru (aripa începută sub Napoleon Bonaparte) și continuarea Rue de Rivoli (un alt proiect al lui Napoleon). Aceasta se blocase în drumul său spre est, de-a lungul aripii de nord a Luvrului, nefinisată, ajungând doar până la un punct din apropierea Arcului de Triumf al lui Napoleon. Pentru moment, nu s-a ales nimic de aceste planuri, dar guvernul a adus, de fapt, o schimbare semnificativă legii privind achizițiile obligatorii (exproprierea) care urma să aibă un impact uriaș asupra viitorului Parisului: aceasta îi permitea acum municipalității să cumpere întreaga suprafață de teren, nu doar porțiunea direct afectată de diversele lucrări publice care erau implicate.

Ludovic-Napoleon credea în filosofiile sociale ale epocii și visa să inițieze lucrări publice majore care să favorizeze progresul și de care să beneficieze toată lumea. Dar, spre deosebire de cei care susțineau cu ardoare Atelierele Naționale[2] sau ceva asemănător, el credea în necesitatea unei organizări bune și solide. Într-adevăr, dezgustul său față de Atelierele Naționale nu își avea neapărat originea în mulțimea ajutoarelor oferite celor pe care burghezia îi considera niște oameni săraci și nemerituoși, cât în dezorganizarea efectivă care prejudicia proiectul.

El credea cu tărie că se putea descurca mai bine și, la sfârșitul lunii octombrie, când Adunarea Constituantă a stabilit data de 10 decembrie pentru alegerile prezidențiale, Ludovic-Napoleon a anunțat că avea să candideze.

~

La 4 noiembrie 1848, A Doua Republică avea, în sfârșit, o Constituție. Acest document, pe care Adunarea Constituantă l-a aprobat cu o majoritate covârșitoare, prevedea o singură Adunare Legislativă și un președinte cu puteri executive depline, ambele urmând a fi alese prin vot direct universal masculin. Președintele avea să fie ales pentru un mandat de patru ani și, cel mai important – mai ales pentru cei care îl priveau cu îngrijorare pe Ludovic-Napoleon Bonaparte – nu avea să fie eligibil pentru alt mandat.

S-a dovedit repede că principalul adversar al lui Ludovic-Napoleon avea să fie nimeni altul decât generalul Cavaignac, despre care se credea că avea foarte mari șanse să câștige. Desigur, Cavaignac era pe atunci cunoscut drept omul care „îi nimicise pe muncitori" și se spune că Ludovic-Napoleon – care nu făcuse nicio declarație publică în urma revoltelor – ar fi remarcat (la o serată la Londra, după încheierea revoltelor) că: „Individul acela [Cavaignac] îmi deschide calea"[11].

Ludovic-Napoleon nu avea să beneficieze numai de sprijinul muncitorilor, ci și de cel al forțelor de dreapta – acei conservatori (precum Adolphe Thiers, fostul prim-ministru al regelui Ludovic-Filip) care nu au manifestat niciodată entuziasm față de Republică. Bonaparte le promitea cu ușurință tot ce își doreau și, potrivit istoricului Maurice Agulhon, „părea să fie un tip mediocru, destul de simplu, care avea să fie ușor de manevrat pe coridoarele puterii"[12].

Atmosfera generală din Paris cu siguranță se schimbase, și nu în favoarea lui Cavaignac. Maxime Du Camp a remarcat acest lucru la întoarcerea în Paris, după o absență de câteva luni. În cuvintele sale: „am fost uimit de schimbarea care avusese loc în lipsa mea! Când am părăsit Parisul, generalul Cavaignac era un om măreț, un salvator al societății. […] Girueta noastră franceză a avut timp să se răsucească, iar acum «Cavaignac este un revoluționar la fel ca toți ceilalți». Reacția – a adăugat el – era amorsată intenționat”[13].

Mâna dreaptă a lui Ludovic-Napoleon, Persigny, a făcut aceeași campanie ca în septembrie, folosind fondurile generoase oferite de loiala (și bogata) amantă a lui Ludovic-Napoleon, Lizzie Howard, pentru a inunda străzile Parisului și ale tuturor marilor orașe franceze cu afișe, pliante și pancarte, pe lângă cutii de chibrituri cu portretul candidatului, medalii pe panglici roșii cu efigia sa și steaguri miniaturale franceze inscripționate cu numele său. Persigny a mituit și jurnaliști ca să introducă articole favorabile lui Ludovic în ziarele ostile candidatului și a plătit cântăreți de stradă pentru a interpreta cântece care îl omagiau. Era ceva nou, era ceva modern, iar publicului i-a plăcut foarte mult. De asemenea, publicul l-a plăcut pe Ludovic-Napoleon, în ciuda (și poate chiar datorită) lipsei sale de strălucire în arta oratoriei. În timp ce Cavaignac era distant și milităros în comportament, Ludovic-Napoleon emana farmec și intra instantaneu în legătură cu oamenii obișnuiți. Străbătând Parisul călare, îi

făcea plăcere să salute mulțimile pe străzi și să stea de vorbă cu soldații în cazărmi.

Totuși, pentru politicienii cei mai experimentați, a fost o surpriză când acest Bonaparte parvenit, cum îl numeau mulți în derâdere, l-a învins pe Cavaignac în ziua alegerilor, pe 10 decembrie. Ludovic-Napoleon promisese atât pace, cât și prosperitate, și, liniștindu-i astfel pe cei care se temeau să vadă încă un Bonaparte în libertate prin Europa, și-a găsit electoratul într-o majoritate care prefera revenirea la ordine sub conducerea unui lider abordabil, cu un zâmbet plăcut – cu atât mai mult unul care purta un nume legendar.

Zece zile mai târziu, acesta a depus jurământul de numire în funcție, făgăduind „să rămână fidel Republicii democratice". Apoi, a citit un scurt discurs în care a ridicat în slăvi Republica și a promis din nou o loialitate neabătută față de aceasta.

Potrivit lui Victor Hugo, mulți reprezentanți erau rezervați în a-l aplauda, neștiind dacă asistau la „o convertire sau la o mărturie mincinoasă"[14].

~

Victor Hugo adora Parisul de când se știa. Fiul mezin al unui ofițer din armata lui Napoleon Bonaparte, Hugo se născuse în 1802, la Besançon, lângă granița cu Elveția, dar venise la Paris aproape imediat după aceea, când mama sa, o regalistă convinsă, l-a părăsit pe maiorul Hugo, lăsându-l cu amanta și cu războaiele sale. Stabilindu-se la Paris cu cei trei fii ai săi, madame Hugo și-a făcut și ea rost de un iubit, care a

complotat activ împotriva lui Bonaparte, până când a sfârșit în fața plutonului de execuție.

În mijlocul acestei vieți de familie turbulente, tânărul Victor se plimba de la mamă la tată (ajuns acum general), de la simpatiile regaliste la cele napoleoniene și între Paris, Italia și Spania. Parisul i-a oferit prea puțină stabilitate în primii săi ani, când se muta dintr-o casă deprimantă în alta. Dar, în mijlocul acestei vieți instabile, tânărul Hugo a început să scrie și a descoperit că se pricepea la așa ceva, câștigând un premiu important la vârsta de 15 ani și (împreună cu frații săi mai mari) înființând o revistă literară pe care a umplut-o cu șuvoaie de poezie și proză.

Totuși, aceste succese nu au putut să distragă atenția de la problemele tot mai mari ale familiei Hugo, inclusiv de la adevărul incontestabil că Eugène, fratele lui Victor, înnebunea. În ziua nunții lui Victor cu Adèle Foucher, Eugène a alunecat definitiv în nebunie și și-a petrecut restul vieții sale scurte în detenție.

Pentru tânărul Victor Hugo, viața semăna deja foarte mult cu unul dintre romanele sale emoționante. Au existat, însă, și momente mai liniștite, iar pe la 25 de ani începea să dobândească o reputație literară, inclusiv veniturile care decurgeau din aceasta. A început să scrie piese de teatru și și-a făcut un debut triumfător la Comédie-Française[3] cu *Hernani*, unde a provocat o revoluție cu noul său stil romantic și îndrăzneț.

Însă publicarea, în 1831, a remarcabilului roman al lui Hugo, *Notre-Dame de Paris*, a anunțat nașterea sa ca personalitate literară. Uriașă, vastă

și pătrunsă de emoție, această întunecată poveste romantică a ajuns rapid la mare căutare și a fost tradusă în nenumărate limbi străine, inclusiv în engleză, în care (spre nemulțumirea lui Hugo) a fost redenumită *Cocoșatul de la Notre-Dame.* Foarte atras de arhitectura medievală și de locuitorii împotmoliți în sărăcie ai acestui cartier vechi, Hugo și-a transformat romanul într-o revendicare pentru justiție socială, dar și într-o elegie a trecutului. Cu acest prilej, a salvat Notre-Dame, deoarece cartea a stârnit o creștere a atenției publice față de catedrala muribundă, ceea ce a avut drept rezultat eforturile uriașe de restaurare care au urmat.

Având în vedere câștigurile sale considerabile din *Notre-Dame de Paris*, Hugo își putea permite acum să-și mute familia în Place Royale (acum Place des Vosges) nr. 6, cea mai cunoscută dintre numeroasele sale reședințe din Paris. Aici, în această frumoasă piață din secolul al XVII-lea – pe care Hugo o desconsidera, pe motiv că era prea modernă și neinteresantă sub aspect arhitectural – a trăit 16 ani în cel mai mare confort gotic. În această perioadă a început o relație cu actrița Juliette Drouet, care va dura tot restul vieții sale, pe când soția sa, Adèle, s-a orientat către prietenul lui Hugo, scriitorul și criticul Charles Augustin Sainte-Beuve.

Aceasta nu putea fi cea mai fericită dintre căsnicii și, într-adevăr, după vizita sa din 1847, Charles Dickens i-a făcut o descriere memorabilă. De la soția lui Hugo („care arată de parcă ar fi putut să-i otrăvească [lui Hugo] micul dejun în

orice dimineață i s-ar fi năzărit") la fiica sa (despre care Dickens bănuia că „avea un pumnal ascuțit ascuns în corset"), Dickens a fost uimit de extrema stranietate a familiei, disimulată „printre armuri și tapiserii vechi, cufere demodate, scaune și mese posomorâte"[15].

Cu toate acestea, Hugo părea mulțumit în acest cadru remarcabil și a continuat să scrie torenți de cuvinte, inclusiv începutul romanului *Les Misérables*. Revoluția și lovitura de stat imperială aveau să-l alunge din casa și din țara sa cu mult înainte de a apărea versiunea finală a cărții.

~

Édouard Manet, în vârstă de 17 ani, scriindu-i unui prieten în februarie 1849, l-a întrebat: „Ce părere ai despre alegerea lui L[ouis] Napoleon [?]" Apoi a adăugat: „Pentru numele lui Dumnezeu, nu-l faceți împărat!" La scurt timp, Manet i-a scris tatălui său: „Deci ați avut multă agitație la Paris; încercați să păstrați o republică decentă până la întoarcerea noastră, pentru că mă tem că L[ouis] Napoleon nu este un bun republican"[16].

În acest moment, tânărul Manet se afla la bordul unei nave-școală cu destinația Rio de Janeiro. Cum rezultatele școlare slabe ale tânărului infirmaseră orice posibilitate ca acesta să calce pe urmele tatălui său (un avocat distins în Ministerul Justiției), urmând studii de drept, Édouard cedase la insistența familiei sale de a-și face o carieră – orice fel de carieră! Tânărul a acceptat cu reticență să renunțe la visul de a deveni artist și a susținut examenele de la marină, dar nu le-a trecut. Apoi,

după ce o modificare a reglementărilor din marină a făcut posibilă reînscrierea la examen după efectuarea unei călătorii la sud de Ecuator, în marina comercială, tatăl hotărât al lui Édouard l-a înscris pe o navă cu destinația Rio. Édouard a profitat din plin de acest lucru și părea să se bucure de călătorie, pe 22 ianuarie 1849 traversând Ecuatorul cu ritualurile obișnuite de trecere a liniei și găsirea unor distracții exotice pe măsură, în tropicalul Rio. După întoarcerea la Paris, în iunie, Édouard a spulberat din nou speranțele tatălui său, eșuând iarăși la examenul de admitere în marină. În cele din urmă, Manet *père* (tatăl – n. trad.) a cedat în fața fiului său și a acceptat să-l lase să urmeze școala de arte.

Acest lucru însemna fie ca el să studieze la École des Beaux-Arts, cu Academia sa de pictură și sculptură, fie să fie admis într-un atelier privat. Prima variantă oferea o formare extrem de formală și de clasică, în mare parte cu membri ai Académie des Beaux-Arts, și punea accent pe desenarea figurii umane și pe copierea vechilor maeștri din Luvru. Obiectivul, în acest caz, era câștigarea unor concursuri speciale – cel mai râvnit fiind Prix de Rome. Pe de altă parte, instruirea în atelierele private putea fi mai puțin rigidă, iar dintre acestea, atelierele lui Charles Gleyre și Thomas Couture erau cele mai renumite.

Cu timpul, Charles Gleyre îi va atrage pe Claude Monet, Pierre-Auguste Renoir, Frédéric Bazille și pe Alfred Sisley. Dar, pentru moment, Édouard Manet a optat pentru Thomas Couture, iar în ianuarie 1850 a fost admis la atelierul lui

Couture – situat chiar în interiorul a ceea ce era pe atunci Zidul Ferme Générale, la poalele dealului Montmartre.

~

Ludovic-Napoleon și-a început președinția celei de-A Doua Republici cu o anumită discreție. În ciuda faptului că, în trecut, se autoproclamase de multe ori moștenitor al imperiului, a parcurs procedurile care îi cereau să jure loialitate față de o Constituție care îi interzicea să pună mâna pe ceea ce el considerase întotdeauna că i se cuvenea de drept.

Primii pași au fost să-și întărească renumele de binefăcător al poporului. Imaginându-și imense spații verzi pentru oraș, precum și un program de construcție rutieră de proporții, în scurt timp a ordonat să se înceapă lucrările la Bois de Boulogne. La acea vreme, Parisul avea patru parcuri publice: Grădinile Luxemburg, Jardin des Plantes[4], Grădinile Tuileries și Grădinile Palatului Regal, toate, situate în centrul orașului. Ludovic-Napoleon considera că era nevoie de parcuri la periferia, tot mai extinsă, a Parisului. Terenurile din Bois de Boulogne, situate chiar în vestul Capitalei, aparțineau statului, dar noul președinte a stabilit curând transferul lor, cu titlu gratuit, către oraș, cu condiția ca acestea să fie transformate într-o zonă pentru plimbări publice și relaxare. Ideea lui Ludovic-Napoleon, inspirată de anii petrecuți la Londra, era de a crea acolo un curs de apă sinuos după modelul Serpentinei din Hyde Park. Teoretic, era o idee agreabilă și

Ludovic-Napoleon a așteptat cu nerăbdare rezultatul, în timp ce echipele de muncitori efectuau săpăturile.

În scurt timp, noul președinte a început să ia și alte măsuri, acestea fiind atent cântărite pentru a-i consolida puterea. Curând după preluarea mandatului, Ludovic-Napoleon a format un guvern alcătuit din foste notabilități regaliste și acoliții acestora, excluzând orice republican. Acționând în direcția reducerii opoziției din Adunarea Legislativă, a cărei importantă majoritate republicană nu avea încă încredere în el, Ludovic-Napoleon și aripa dreaptă din Adunare au forțat trecerea la alegerile din primăvară. Acestea, bazate (la fel ca alegerile prezidențiale) pe votul universal masculin, au instaurat o legislatură mai pe placul lui Ludovic-Napoleon, aducând o victorie zdrobitoare Partidului Burghez al Ordinii (mai mult o ordine a supunerii decât o ordine a statului de drept). Nu avea importanță că liderii de dreapta îl considerau pe Bonaparte un aventurier, și încă unul nelegitim; atât ei, cât și el, aveau în comun teama de o recrudescență a democrației. Pe când liderii de dreapta respingeau orice posibilitate ca Bonaparte să poată domni fără ei, el vedea lucrurile cu totul altfel și a fost dispus să le accepte ajutorul până când aceștia vor fi devenit dispensabili.

Între timp, această nouă majoritate a dreptei franceze a avut un impact imediat asupra afacerilor din străinătate, pentru că Ludovic-Napoleon – a cărui simpatie față de unificarea și independența italiană data din tinerețe, când el și

fratele său luptaseră alături de revoluționarii italieni, în nordul Italiei, împotriva dominației austriece – era acum de acord ca dreapta franceză, foarte catolică, să susțină puterea papală în problemele laice. Papalitatea dominase, timp de secole, o mare parte din Italia centrală, însă acum Statele Papale erau atacate de naționaliștii inspirați de aceleași valuri ale reformei și revoluției care, în 1848, măturaseră peste Franța și peste alte țări. La începutul anului 1849, sub conducerea lui Giuseppe Mazzini, naționaliștii italieni au declarat o Republică Romană, iar papa a fugit din Roma. Susținătorii catolici conservatori ai lui Ludovic-Napoleon l-au îndemnat acum să vină în ajutorul papei. În ciuda simpatiei sale față de revoluționari, Ludovic-Napoleon nu avea de gând să-și riște propria putere politică. Armata franceză a atacat Roma, i-a înlăturat pe republicani și l-a primit înapoi pe papă.

Întrucât această acțiune militară era în directă contradicție cu Constituția franceză (care afirma că Republica „respectă națiunile străine în aceeași măsură în care se așteaptă să fie respectată propria sa națiune [...] și nu-și folosește niciodată forțele împotriva libertății unui alt popor"), stânga politică a încercat să protesteze prin demonstrații pașnice. Însă protestele au eșuat. Muncitorii parizieni, încă traumatizați de zilele sângeroase din iunie 1848, nu și-au făcut apariția, iar în orașele în care au făcut-o – cum ar fi Lyon – au fost reprimați cu brutalitate. „Nimeni nu ar putea spune că guvernul a alunecat pe panta indulgenței", constata Maxime Du Camp,

adăugând că, din 1849, „închisorile erau ticsite de jurnaliști politici". La rândul său, un nou Ludovic-Napoleon autoritar a proclamat că „este timpul ca binele să prindă curaj, iar răul să se cutremure"[17].

Cu siguranță că mersul revoluției se schimbase. Forțele franceze i-au înapoiat papei o Romă supusă, iar acesta a început o represiune severă. Curând după aceea, Austria a recucerit o Veneție insurgentă și a zdrobit revoluția ungară. Mai târziu, Maxime Du Camp scria că „încă din [...] iunie 1849, spiritele mai agere prevedeau care va fi sfârșitul, dar nici Flaubert, nici eu nu bănuiam nimic"[18].

În octombrie 1849, Ludovic-Napoleon a anunțat că înființează un cabinet ministerial care va răspunde numai în fața lui și că de acum înainte Adunarea va fi strict limitată în privința responsabilităților sale legislative – ceea ce însemna că va depinde de conducerea președintelui. Victor Hugo, care crezuse că Bonaparte era de preferat lui Cavaignac, s-a trezit la realitate și, într-un discurs adresat Adunării, a denunțat brutalitatea regimului. Odată cu această schimbare dramatică, s-a trezit în compania unei rețele în expansiune de socialiști internaționali, inclusiv revoluționari din răscoalele populare care măturaseră recent Europa. Hugo a prezidat chiar și o conferință internațională de pace, la Paris, în august 1849.

Dar Hugo și cei care acum se temeau de Republică nu puteau face mai nimic pentru a opri cursul evenimentelor, mai ales din moment ce conservatorii din Adunare erau încă dispuși să

suporte aproape orice din partea lui Bonaparte, atât timp cât primeau în schimb ceea ce-și doreau. În particular, aceasta însemna instituirea controlului bisericii romano-catolice asupra învățământului public, un eveniment mult dorit care, în martie 1850, a devenit lege (Legea Falloux). O educație publică condusă de biserică încântase dintotdeauna Partidul Ordinii, ale cărui legături cu clerul erau puternice, însă acum, odată cu introducerea votului universal masculin, aceasta devenise esențială. Într-adevăr, cine avea să-i învețe pe muncitori și pe țărani? Cine avea să le direcționeze opiniile? Odată cu Legea Falloux, mai mult Biserica decât statul devenise acel gen de mentor în afacerile publice, dar și în cele spirituale – dând naștere unei opoziții cu greu câștigate, care avea să dureze până la sfârșitul secolului.

Un ultim efort din partea stângii s-a manifestat la alegerile parțiale din primăvara anului 1850, când stânga l-a propus pe scriitorul Eugène Sue pentru unul dintre districtele Parisului. Sue, crescut în bogăție, rătăcise mult prin mahalalele Parisului și, la începutul anilor '40, își făcuse cunoscută reacția consternată, într-o serie extrem de populară de romane, *Les Mystères de Paris* („Misterele Parisului"). Sue a fost cel care le-a făcut cunoscute cititorilor ororile *tapis-franc*-ului, cuvânt care – „în jargonul furtului și al crimei", după cum se exprima Sue – însemna „un magazin de băuturi de cea mai joasă speță"[19]. Aceste bârloguri scârboase erau conduse, la rândul lor, de ființe decăzute numite „căpcăuni" sau „căpcăune",

în funcție de sexul lor, și atrăgeau toate scursurile societății. Cititorii lui Sue au coborât alături de el în adâncurile acestor locuri în care în viața reală nu ar fi visat niciodată să ajungă și au cerut reformă – așa cum dorea și Sue ca ei să procedeze.

În 1850, Sue și-a ocupat locul în Adunare, ca reformator, după o victorie copleșitoare. Însă victoria sa – și cea a colegilor de stânga din Paris – a semnalat un element de rezistență ce continua să se manifeste printre muncitorii din Capitală și care a alarmat Partidul Ordinii, în majoritate burghez. Acesta a hotărât să acționeze împotriva pericolului votului universal și a început să lucreze la restrângerea numărului celor eligibili să voteze. Consecința a fost că o lege din 31 mai 1850 a creat cadrul legal favorabil, stabilind numeroase condiții, inclusiv necesitatea de a fi plătit un impozit, de a nu fi comis vreo infracțiune, oricât de neînsemnată, și de a fi locuit la o singură adresă în decursul ultimilor trei ani – aceasta din urmă fiind imposibil de îndeplinit pentru cei aflați în căutarea unui loc de muncă. Legea a fost adoptată cu ușurință, iar rezultatul a fost exact ceea ce-și dorea dreapta politică: a redus corpul electoral cu aproape o treime. Deși nimeni nu știa cu siguranță dacă toate aceste voturi s-ar fi dus la cei de stânga, s-a considerat îndeobște că, de acum, stânga nu mai avea nicio șansă să câștige alegerile din 1852.

~

Atmosfera revoluționară dispărea repede din Paris, cu străzi care erau repavate și cu case reconstruite. Chiar și copacii libertății, plantați

ceremonios în primele zile ale Revoluției, erau acum scoși din rădăcini. S-a reluat viața socială, cu recepții elegante pentru cei din înalta societate și cafenele aglomerate de-a lungul bulevardelor pentru muritorii de rând.

Ludovic-Napoleon, încă burlac la 40 de ani, se bucura de plăcerile vieții și Lizzie Howard – *maîtresse en titre* sau amanta oficială, cum o numeau unii în derâdere – era doar una dintre numeroasele femei cu care flirta. Palatul Élysée, unde locuia (insistând să nu se mute la Tuileries, unde trăise unchiul său, Bonaparte), strălucea acum de baluri și de recepții splendide. Ludovic-Napoleon crea o curte în jurul său și arăta tot mai mult ca un împărat-în-așteptare. Îi copleșea pe liderii armatei cu o atenție măgulitoare, își făcea în mod regulat apariția în toată țara (unde vorbea fiecăruia pe înțelesul său) și a început să încurajeze revizuirea Constituției – în special acea secțiune deranjantă care limita președinția la un singur mandat.

Atât regaliștii, cât și liberalii au devenit tot mai alarmați, în special atunci când, la începutul anului 1851, Ludovic-Napoleon a cerut oficial Adunării revizuirea Constituției pentru a putea fi ales pentru încă un mandat – pe considerentul că acest lucru era extrem de important pentru a-i permite să-și continue misiunea de a face lucruri bune și de a îmbunătăți soarta poporului. Revizuirea Legii Fundamentale avea nevoie de o majoritate de trei pătrimi pentru a fi adoptată și, pe când Ludovic-Napoleon vizita provinciile încercând să obțină sprijin în afara Parisului,

Victor Hugo făcea tot posibilul să împiedice adoptarea, ținând, în iulie, un discurs deosebit de palpitant, adresat Adunării, în care a introdus celebra replică: „Doar pentru că l-am avut pe Napoléon le Grand", întrebase el, „suntem acum nevoiți să-l acceptăm pe Napoléon le Petit?!"[20]

Hugo a întors cursul lucrurilor – Ludovic-Napoleon a ratat cu puțin obținerea a 75% din voturi, procent de care avea nevoie pentru a schimba Constituția. Deși președintele nu putea face nimic în privința lui Hugo, care, în calitate de legislator, era imun din punct de vedere legal, el a putut și a luat alte măsuri de răzbunare, meschine, atacându-l pe fiul lui Hugo, Charles, care publica influentul și deja puternicul ziar anti-bonapartist, *L'Événement*. Charles, deși apărat cu pasiune în instanță de tatăl său, a fost condamnat pentru sfidare și osândit la șase luni de închisoare în sinistra Conciergerie[5]. Curând după aceea, și celălalt fiu al lui Hugo, François-Victor, a fost condamnat la nouă luni de închisoare pentru că ceruse guvernului (în *L'Événement*) să extindă azilul politic și pentru străini, iar ziarul a fost închis.

Ludovic-Napoleon tot nu avea amendamentul constituțional pe care și-l dorea, iar pentru a-l substitui a început să ia în considerare unele măsuri drastice. „Președintele a vrut să suprime Adunarea, Adunarea a vrut să-l suprime pe președinte", scria Maxime Du Camp. „Nimeni nu știa când se va declanșa criza, dar toată lumea era convinsă că era inevitabilă"[21]. Zvonurile despre o conspirație au inundat Parisul chiar când Ludovic-

Napoleon se gândea la o lovitură de stat pentru luna septembrie. A fost descurajat de consilierii săi, care i-au amintit că toți reprezentanții de stânga din Adunare aveau să fie departe de Paris la acea vreme, fiind plecați în districtele lor, în vacanța parlamentară. „Așteptați până în noiembrie", l-au sfătuit ei, „când reprezentanții se vor întoarce la Paris, astfel încât să poată fi convocați mai ușor".

Ludovic-Napoleon, în stilul său de „cel mai bun prieten al poporului", a propus de data aceasta abrogarea legii electorale represive din mai 1850. Partidul Ordinii a fost consternat, pe când republicanii erau puși în încurcătură, neștiind în ce direcție să se îndrepte. În cele din urmă, majoritatea celor de stânga a fost convinsă că principalul pericol rămânea Partidul Ordinii. După cum consemna Victor Hugo în caietul său: „Nu mă neliniștește în mod deosebit Élysée [Ludovic-Napoléon], dar majoritatea [conservatoare] mă îngrijorează"[22]. Propunerea președintelui a fost respinsă fără menajamente, fără a-i produce acestuia niciun prejudiciu, dar sporind semnificativ confuzia și neliniștea în rândul legiuitorilor.

Într-o noapte de la sfârșitul lui noiembrie, contele de Morny l-a rugat pe Maxime Du Camp să-i arate președintelui fotografiile pe care le realizase de curând în Egipt. Du Camp era un fotograf amator timpuriu și entuziast, iar – așa cum spunea el – „pe vremea aceea, [fotografiile mele] erau un obiect de interes pentru că am fost primul care a reprodus în acest mod diferitele

monumente arhitecturale din Cairo, templele în ruină de pe malurile Nilului și diversele ipostaze ale Ierusalimului”[23]. Pe atunci, contele de Morny făcea el însuși obiectul unui interes considerabil, fiind nimeni altul decât fratele vitreg nelegitim al lui Ludovic-Napoleon.

De Morny, a cărui nelegitimitate era în același timp necontestată și neregretată, era copilul din flori al mamei lui Ludovic-Napoleon, Hortense, și al contelui de Flahaut. Era cu trei ani mai tânăr decât Ludovic-Napoleon, însă cei doi nu se întâlniseră niciodată până în 1849, deși Ludovic-Napoleon aflase de existența fratelui său vitreg la scurt timp după moartea mamei lor. Descris ca „nemilos, dar și fermecător”, de Morny luptase „cu multă demnitate” în Africa de Nord înainte de a-și schimba cariera militară pentru o carieră tot atât de încununată de succes (și incontestabil nemiloasă) în afaceri, câștigând o avere imensă printr-o serie de speculații lucrative, dar, fără îndoială, lipsite de scrupule. Deși era un susținător loial al fostului monarh Ludovic-Filip, de Morny nu a confundat niciodată loialitatea cu propriile interese și, după destituirea lui Ludovic-Filip, s-a orientat rapid în direcția fratelui său vitreg. Prima lor întâlnire nu a fost călduroasă, cei doi frați dându-și târcoale, la figurat, măsurându-se reciproc din priviri. Totul s-a încheiat cu remarca lui Ludovic-Napoleon: „Te așteaptă un rol important în viitorul Franței. […] Voi avea nevoie de tine”. De Morny și-a declarat la rândul său devotamentul, iar pactul dintre ei a fost sigilat[24].

Contele de Morny a devenit repede unul dintre cei mai apropiați consilieri ai lui Ludovic-Napoleon.

În momentul în care contele de Morny l-a rugat pe Maxime Du Camp să-i arate colecția sa de fotografii președintelui, despre care credea că l-ar putea interesa, acesta și-a făcut prompt apariția în seara convenită de la sfârșitul lui noiembrie, la reședința de la Champs-Élysées a lui de Morny. Acolo, președintele Ludovic-Napoleon i-a primit cu bunăvoință pe el și pe alți câțiva și l-a întrebat pe Du Camp, în cunoștință de cauză, despre povestea care stătea la baza unora dintre fotografii. Când președintele se pregătea să plece, i-a spus lui Du Camp: „În zilele de luni sunt întotdeauna acasă. Sper să te revăd!"

La scurt timp după aceea, Du Camp a luat masa în oraș cu de Morny și alți câțiva, iar în cursul serii, contele l-a întrebat:

— Luni te duci la Élysée?

Deși flatat, Du Camp a răspuns cu o oarecare ezitare și o ridicare din umeri. De Morny a insistat.

— Vino, i-a spus el. Va fi interesant pentru tine.

În consecință, luni, 1 decembrie 1851, pe la nouă seara, Maxime Du Camp s-a dus la Palatul Élysée. Observând că nu era multă lume prezentă la recepție, i s-a părut interesant să-l vadă pe unul dintre cei mai loiali ofițeri ai lui Ludovic-Napoleon apropiindu-se de președinte, care a înaintat spre el și l-a ținut de butonul hainei în timp ce au discutat, cu voce joasă, timp de aproape 20 de minute. Când ofițerul a părăsit încăperea,

cineva a spus, în glumă, că individul ieșise „de parcă ar fi fost deținătorul unui secret de stat".

Acesta era purul adevăr, după cum și-a dat curând seama Du Camp. Ludovic-Napoleon îi încredințase omului acela planul său „și chiar în acea noapte avea să fie dată lovitura"[25].

---

1 Mathilde Bonaparte a fost verișoara primară a lui Napoleon al III-lea, fiind fiica lui Jérôme, un frate al împăratului Napoleon I (n. red.).

2 În Atelierele Naționale erau angajați muncitori care erau plătiți de stat, în ideea reducerii șomajului (n. trad.).

3 Comédie-Française sau Théâtre-Français este unul dintre puținele teatre de stat din Franța și este considerat cel mai vechi teatru din lume aflat încă în funcțiune (n. red.).

4 Jardin des Plantes este o grădină botanică și zoologică din Paris, cu o suprafață de 23,5 ha. Se află în centrul orașului, pe malul stâng al fluviului Sena, în arondismentul al 5-lea (n. red.).

5 **Conciergerie** sau **Palatul Orașului** (în franceză *Palais de la Cité*) este primul palat regal din Paris, ulterior transformat într-o închisoare. Aici și-a petrecut ultimele săptămâni din viață regina Maria Antoaneta. Se află în arondismentul 1 (n. red.).

Capitolul 2

Sânge și Imperiu

(1852)

Pe la vreo 10 și jumătate seara, după ce a părăsit Palatul Élysée, Maxime Du Camp s-a îndreptat spre Opéra-Comique, unde a ajuns chiar la timp pentru actul al doilea. „Locul era ticsit", a remarcat el, „iar doamnele în ținute de ocazie își afișau gâtul și umerii în lumina candelabrelor". Într-una dintre loje l-a văzut pe contele de Morny, un afemeiat notoriu, „ocupat să fixeze cu binoclul de operă o domnișoară tânără și frumoasă". La rândul său, ea „făcea tot posibilul pentru a atrage atenția celor de la balcon".

Pentru moment, la Paris nu părea să se fi schimbat nimic. După operă, Du Camp l-a însoțit până acasă pe poetul și criticul Téophile Gautier, plimbându-se agale pe bulevard. „Ne-au depășit câteva taxiuri, saloanele de la parterele marilor restaurante străluceau de lumină, iar câțiva pietoni întârziați treceau pe lângă noi fumând trabucuri sau fredonând vreo melodie". Când cei doi s-au despărțit, trecuse de ora unu dimineața și nu se zăreau nici soldați, nici polițiști.

Prin urmare, Du Camp a fost uimit când a ajuns acasă și l-a găsit pe prietenul său, Louis de Cormenin, așteptându-l. Vicontele de Cormenin,

un jurist republican de marcă și o personalitate politică, jucase un rol major în elaborarea Constituției celei de-A Doua Republici. Opunându-se cu ardoare tiraniei și devotat libertății religiei și a votului universal, Cormenin îl apărase totuși pe Ludovic-Napoleon după încercarea nereușită de lovitură de stat din 1836 de la Strasbourg. Acum i-a spus lui Du Camp:

— Se întâmplă ceva ieșit din comun. Chiar acum, a continuat Cormenin, pe la ora 12, când am trecut prin Rue Vieille-du-Temple, am văzut că tipografiile publice erau păzite de o companie a Gărzii Municipale. Încercase să obțină o lămurire, dar fusese ignorat. „Vei vedea că mâine se vor trage focuri de armă pe străzile Parisului!", i-a spus el lui Du Camp, care credea că exagerează.

Însă a doua zi dimineață, servitorul lui Du Camp i-a adus la cunoștință, cu răsuflarea tăiată, că, în timpul nopții, zidurile Parisului fuseseră acoperite de afișe, Adunarea Națională fusese dizolvată și mai mulți generali, arestați. Regimente de soldați mărșăluiau pe străzi[1].

În mod similar, în aceeași dimineață, Victor Hugo fusese trezit de servitorul său, care dăduse năvală cu vestea că 16 reprezentanți au fost arestați în paturile lor și trimiși la închisoare. Și asta nu era tot: acum trupele ocupau Adunarea Națională, fuseseră trimise gărzi în clopotnițe, persoane necunoscute perforaseră tobele municipale, iar zidurile Parisului erau acoperite de afișe. Acestea proclamau că Adunarea plănuia o lovitură de stat și, drept răspuns, președintele Ludovic-Napoleon jura să-i protejeze pe toți cetățenii Franței

împotriva unor astfel de escrocherii și să restaureze votul universal. Între timp, Parisul era în stare de asediu.

Avusese loc lovitura de stat.

~

Ludovic-Napoleon alesese data de 2 decembrie (sau noaptea de 1 spre 2 decembrie) pentru lovitura de stat, pentru că era aniversarea încoronării lui Napoleon I. Era, de asemenea, aniversarea celei mai mari victorii a lui Napoleon Bonaparte, a Bătăliei de la Austerlitz. Ludovic-Napoleon alesese această dată ca semn al destinului familiei Bonaparte.

Planificarea sa era precisă și debuta cu ceea ce semăna cu o operațiune extinsă de propagandă, începând cu numărul mare de afișe lipite peste tot pe zidurile Parisului (Cormenin avusese dreptate în privința secretomaniei din tipografiile publice). Afișele anunțau dizolvarea Adunării și pregătirea unei noi Constituții. Anunțau, totodată, că noua Constituție va fi ratificată printr-un plebiscit, reînzestrat cu votul universal. Ludovic-Napoleon a avut astfel grijă să-i ia prin învăluire pe adversarii săi republicani de stânga, iar acum era tot atât de atent să-i aresteze pe republicanii eminenți, precum și pe oricare alți adversari importanți, toți fiind luați prin surprindere, mulți ridicați chiar din paturile lor. Membrii republicani ai Adunării, rămași, pentru moment, în libertate, au protestat împotriva acestei încălcări grosolane a Constituției (membrii Adunării erau protejați de arestare, prin lege), dar fără rezultat: Ludovic-

Napoleon avea sprijinul armatei, iar Constituția celei de-A Doua Republici era acum doar o bucată de hârtie.

Riposta a fost, la început, timorată, dar, în scurt timp, a devenit violentă. În prima zi, parizienii au părut uluiți, însă de a doua zi au început să se împotrivească. Rezistența populară a explodat în cea de-a treia zi, la presiunea liderilor republicani, inclusiv a lui Victor Hugo și a lui Victor Schoelcher, care au format un mic comitet de rezistență care a îndemnat oamenii să ridice baricade. Acesta a fost momentul în care a lovit Ludovic-Napoleon. „Măsurile represive – sau să le numesc măsuri agresive? – au fost brutale", scria Du Camp. „Soldații, lăsați în voia lor pe bulevard, trăgeau la întâmplare și nu-și cruțau muniția". Victor Hugo a fost chiar mai explicit, citând un spectator care „nici nu făcuse trei pași pe trotuar când trupele, care mărșăluiau pe lângă el, s-au oprit brusc, s-au îndreptat cu fața spre sud, și-au aliniat muschetele și, printr-o acțiune instantanee, au tras asupra mulțimii înspăimântate". Înfricoșat, bărbatul s-a aruncat cu fața în jos, pe trotuar, iar „focul muschetelor a continuat neîntrerupt timp de 20 de minute, acoperit în răstimpuri de câte o lovitură de tun"[2].

Tânărul Édouard Manet și prietenul său, Antonin Proust, se aflau în mulțimea care se revolta pe străzi și au fost arestați. Au petrecut noaptea la secția de poliție. Două zile mai târziu, au vizitat cimitirul Montmartre, unde cadavrele unora dintre insurgenți erau îngropate într-o groapă comună, cu capetele lăsate deasupra

solului, într-un fel înfiorător, pentru ca membrii familiilor lor să-i poată identifica.

Gustave Eiffel, în vârstă de 19 ani, care sosise de la Dijon în urmă cu doi ani ca să-și continue studiile (la Colegiul Sainte-Barbe din Cartierul Latin), i-a scris mamei sale că „de la ora două până la ora cinci, am auzit zgomotul loviturilor de tun. A fost, într-adevăr, cumplit! Ca la un semnal, toată lumea s-a oprit și a ascultat, iar în liniștea generală se putea auzi zgomotul îndepărtat al unor focuri de tun. A fost înspăimântător". Chiar dacă în districtul său era puțină agitație, „toate străzile erau ocupate de soldați"[3].

Frații Edmond și Jules de Goncourt, care locuiau de cealaltă parte a orașului (pe strada Saint-George, unde este acum al 9-lea arondisment), priveau cum soldații trăgeau în oamenii ieșiți la ferestre, poliția „lovind bărbații cu picioarele în piept, [și] cuirasierii lansând atacuri terifiante, cu pistolul în mână, la orice strigăt de «Republică pentru totdeauna!»" Reacţia fraților Goncourt, în timp ce își înăbușeau furia „cu multă rușine", a fost să rămână „muți ca pământul". În definitiv, era lucrul cel mai sigur pe care puteau să îl facă.

„În ziua Judecății de Apoi", au scris ei, la scurt timp după aceea (ca întotdeauna, pe o singură voce), „când Dumnezeu Tatăl [...] mă va chestiona despre tot ce mi-au văzut ochii, fără îndoială că mă va întreba: «Creatură pe care am făcut-o umană și bună, ai văzut cumva, din întâmplare, măcelul de la Barrière du Combat, unde cinci buldogi mari și înfometați sfâșiau un biet măgar bătrân și slab, incapabil să se apere?»

La care eu voi răspunde: «Vai, nu, Doamne, am văzut ceva încă și mai rău: am văzut o lovitură de stat!»”[4]

Pe 4 decembrie, rezistența a fost zdrobită.

~

Frații Goncourt, care și-au început celebrul jurnal pe 2 decembrie 1851, au fost extrem de dezamăgiți de impactul loviturii de stat asupra primului lor roman, care urma să fie publicat chiar în acea zi. Cu Parisul sub legea marțială, debutul lor literar – pe care îl așteptaseră cu nerăbdare – a trecut aproape neobservat. În parte, acesta a fost rezultatul titlului pe care-l aleseseră, *En 18…* („În 18…” – n. trad.), despre care editorul lor, înfricoșat, crezuse că s-ar putea referi la *18 Brumaire,* data loviturii de stat a lui Napoleon I. Speriat, omul arsese toate afișele promoționale ale fraților Goncourt și făcuse tăieturi neautorizate de natură politică. Potrivit lui, „cu șase luni înainte făcuserăm cele mai periculoase aluzii la evenimentele care tocmai avuseseră loc”[5]. În orice caz, cu soldații pe străzi erau puțini cumpărători, iar din carte s-au vândut doar 60 de exemplare – spre disperarea fraților Goncourt.

Alexandre Dumas, care a fost surprins de lovitura de stat, a decis că – în ciuda simpatiilor sale republicane – nu merita să moară pentru cauză. A încercat, în schimb, să-i apere pe cei aflați în pericol. La 3 decembrie, răspunzând zvonurilor care circulau despre faptul că se pusese un preț pe capul lui Victor Hugo, el i-a scris unui prieten comun: „Astăzi, la ora șase, au fost promiși 25 000

de franci celui care îl arestează sau îl ucide pe Hugo. Tu știi unde se află el. În niciun caz nu trebuie să iasă afară”[6].

În ciuda pericolului, Hugo rămăsese ascuns la Paris, nedorind să-și abandoneze fiii care erau încă închiși la Conciergerie. Prietenii au insistat ca el să plece și i-au pregătit o modalitate de evadare. Hugo a fost, în cele din urmă, de acord. A plecat din Gare du Nord spre Bruxelles pe 11 decembrie, seara, deghizat cu o barbă mare, cu o mantie cu guler întors și cu o șapcă trasă peste ochi. Ca să se potrivească aspectului de om sărac, a călătorit într-un vagon de clasa a doua și a luat cu el doar o portocală și un sendviș cu șuncă.

La scurt timp, l-a urmat afară din țară și Alexandre Dumas, însoțit de fiul său și urmărit, nu de poliție, ci de colectorii de datorii, ca rezultat al unei hotărâri de intrare în faliment, pronunțată împotriva sa pe 11 decembrie. Dumas *fils* (fiul – n. trad.) își iubea foarte mult tatăl, care reușise să toace mai multe averi fără să se gândească la viitor, sperând că va fi salvat de încă o piesă de succes sau de încă un roman în mai multe volume, ca *Cei trei muschetari* sau *Contele de Monte Cristo*. Producția literară rentabilă a lui Dumas continua să fie uimitoare, dar la fel era și incapacitatea sa de a-și ordona viața. După cum spunea fiul său: „Tatăl meu este un extraordinar copil mare, pe care l-am avut când eram mic”[7].

Rândurile exilaților s-au îngroșat atunci când a devenit limpede că noul regim introducea un jurământ de loialitate, obligatoriu pentru cei care dețineau funcții publice – ceva ce A Doua

Republică desființase pentru că era considerat monarhic și potrivnic libertății. Profesorii universitari cu simpatii republicane, care nu fuseseră încă izgoniți, au fugit acum din țară, iar cei care au rămas – precum respectatul istoric Jules Michelet – au suferit consecințele. Michelet, care cu puțin timp înainte fusese demis din funcția de la Colegiul Franței, a fost eliberat și din postul de director al Arhivelor Naționale. De acum înainte, avea să fie nevoit să-și câștige în întregime existența din scris. Din fericire, era prolific.

În plus, regimul arestase un număr uriaș de persoane suspecte, plecând de la ideea că orice republican putea fi arestat pe motiv că fusese un posibil insurgent sau chiar o sursă de inspirație pentru insurgență. Cu închisorile care se revărsau, justiția era înfăptuită sumar, fără a permite prezentarea de probe pentru apărare sau pentru apel. Represiunea și abolirea statului de drept erau la ordinea zilei. Amintindu-și de acea perioadă, Maxime Du Camp a comentat simplu: „Revoluțiile duc la despotism și despotismul duce la revoluții. În Franța", a adăugat el, „oscilațiile pendulului politic sunt excesive. Abia dacă face vreodată o oprire la mijloc, acolo și numai acolo fiind de găsit siguranța și puterea"[8].

Charles Merruau care, după lovitura de stat, devenise secretarul general al Prefecturii Senei (numărându-se astfel printre cei pe care Victor Hugo îi eticheta drept „tovarășii de corabie ai unui pirat"), a scris, mai târziu: „Din 1789 și până în prezent, Franța, în virtutea deprinderilor și

obiceiurilor sale, nu a reușit să se ridice deasupra cezarismului. Instituțiile, așa cum sunt ele, par să aibă puțină importanță pentru francezi. Bărbații [liderii carismatici], în schimb, sunt totul în ochii lor”[9].

~

Ludovic-Napoleon, omul momentului, a luat acum titlul de „prinț-președinte” și a supus imediat la vot o nouă Constituție, prin sufragiu universal masculin. Pentru a preveni orice întâmplare nefericită, votarea – prin vot deschis pentru militari, cu buletine de vot tipărite pentru civili – s-a făcut sub o considerabilă supraveghere. Deși rezistența a persistat la Paris și în alte orașe mari (la Paris, din aproximativ 300 000 de alegători înregistrați, doar 133 000 au votat „pentru”, în timp ce 80 000 s-au opus și 80 000 s-au abținut), rezultatul a fost copleșitor în favoarea noii Constituții. În consecință, cu binecuvântarea plebiscitului, Ludovic-Napoleon putea să pretindă acum președinția pentru un mandat de 10 ani, cu miniștri care nu depindeau decât de el și cu alte organisme guvernamentale, inclusiv o legislatură, care serveau acum, în esență, doar ca niște parafe. Noul prinț-președinte a anunțat rezultatele cu multă pompă, susținând în continuare că „se îndepărtase de legalitate doar pentru a se întoarce la lege”. Apoi, recunoscând poate un anumit disconfort produs de meto-dele sale, a adăugat: „Cele peste șapte milioane de voturi tocmai m-au absolvit [de vină – n. trad.]”[10].

Ludovic-Napoleon a făcut repede uz de puterile depline care îi fuseseră acordate, promulgând Constituția și stabilind ceva asemănător cu o autocrație, chiar în timp ce făcea promisiuni deșarte democrației. Pe lângă faptul că a cerut jurăminte de loialitate din partea celor care dețineau funcții publice, a introdus o mare diversitate de măsuri pentru a-și consolida poziția, printre care reprimarea presei. Era abil: nu i s-a părut necesară cenzura în sine, care era nepopulară. În schimb, sistemul pe care l-a impus consta doar dintr-o serie de avertizări. Un articol, considerat ofensator, atrăgea un avertisment, iar, după un anumit număr de avertismente, ziarul urma să fie suspendat. Maxime Du Camp care, în scurt timp, a intrat în conflict cu sistemul, a scris ulterior că acesta funcționa, efectiv, ca o autocenzură: „Stiloul trebuia ținut suspendat deasupra hârtiei înainte ca cineva să îndrăznească să scrie un cuvânt". El a adăugat că, deși sistemul se aplica, teoretic, doar jurnalismului politic, indirect el „a afectat și a ruinat mulți scriitori care semnau articole artistice și dramatice, romane sau articole științifice pentru ziare", pentru că numărul jurnalelor s-a redus. Rezultatul a fost că editorii, temători să relateze despre politică sau despre orice altceva substanțial, au recurs la relatarea bârfelor și a scandalurilor – și, desigur, a știrilor financiare[11].

În afară de a pune botniță presei, Ludovic-Napoleon a supus autorizării tavernele și localurile publice pe motiv că acestea ar putea deveni focare

ale politicii de opoziție. De asemenea, a luat măsuri stricte pentru a se asigura că votul universal producea doar rezultatele așteptate, furnizând alegătorilor candidați oficiali. Aceasta însemna că, după ce publicul era notificat cu privire la un candidat oficial, guvernul făcea o campanie deschisă în favoarea acelei persoane, îi oferea facilitatea de a ține discursuri publice și făcea propagandă în numele ei. Orice adversar care îndrăznea să candideze se putea aștepta la o hărțuire considerabilă – inclusiv la amenințări subtile sau nu foarte subtile la adresa bunăstării părții incriminate și a familiei sale.

La 1 ianuarie 1852, evident mulțumit de evoluția lucrurilor, proaspătul prinț-președinte a plecat de la Palatul Élysée la Palatul Tuileries, reședința primului Bonaparte. Nu era greu de ghicit ce avea să urmeze.

~

În ciuda valurilor de persecuții politice, Franța și francezii nu erau înclinați să obiecteze, atât timp cât economia mergea din plin. De fapt, Ludovic-Napoleon insuflase deja o energie considerabilă într-o economie lentă, prin susținerea entuziastă a expansiunii economice, în care viziunea sa despre un Paris reconstruit juca un rol central. „Vreau să fiu un al doilea Augustus", scrisese el, în 1842, din închisoarea cetății Ham, „pentru că Augustus [...] a făcut din Roma un oraș de marmură"[12]. Prin deschiderea încâlciturii de străzi întunecate și înguste din centrul Parisului și înlocuirea caselor vechi și urâte cu complexe de apartamente

atrăgătoare, intenționa să creeze un oraș mult mai ospitalier pentru comerț, precum și un loc mai plăcut în care să trăiești. Aceasta însemna, din punctul său de vedere, necesitatea creării unor artere neîngrădite spre est și spre vest, atât pe malul drept, cât și pe cel stâng al Senei, precum și o cale de acces centrală care să ducă direct de la porțile de nord la porțile de sud ale orașului. Mai însemna și conectarea depozitelor și a stațiilor de pasageri ale noilor căi ferate – nu numai între ele, ci și cu centrul vital al orașului. În acea eră a industriei în plină dezvoltare, expresia magică era „căi ferate".

Parisul avea deja o serie de locuri și de stații de îmbarcare în jurul periferiei, marcând capătul mai multor linii de cale ferată. Din păcate, acestea nu erau conectate și nici nu erau legate în mod util de centrul Parisului. Predecesoarele Gare du Nord, Gare de l'Est, Gare de Lyon, Gare d'Austerlitz (inițial Gare d'Orléans), Gare Montparnasse și Gare Saint-Lazare existau încă, dar deveniseră incomode, neconectate și greu accesibile pentru transportul de marfă sau de pasageri.

În anii '50, Parisul rămânea un oraș fortificat, ceea ce complica lucrurile. Zidul cel mai din interior, zidul Ferme Générale, era doar o barieră vamală, construită în vederea colectării taxelor pentru mărfurile care veneau în capitală (liniile 2 și 6 ale metroului urmează acum traseul original al zidului, de-a lungul malurilor drept și stâng ale Senei). Zidul cel mai îndepărtat al orașului, masivele fortificații Thiers – numite astfel după primul-ministru Adolphe Thiers – era un zid

impozant de apărare care fusese finalizat cu puțin înainte de izbucnirea revoluției din 1848 (șoseaua de centură, Périphérique, îi urmează cursul în jurul limitelor actuale ale orașului Paris). Fortificațiile Thiers includeau 16 forturi construite în exteriorul zidului și în eșaloanele superioare se manifesta o oarecare îngrijorare că, în timp de război, ar putea fi dificil ca acestea să fie conectate și aprovizionate. În consecință, a început să câștige teren ideea unui *chemin de ceinture* sau cale ferată circulară.

De asemenea, până în 1851, devenise limpede că ar fi o idee bună ca diferitele depozite ale liniilor de cale ferată care intrau în Paris să fie conectate. Astfel, în 1851, răspunzând nevoilor militare precum și oportunităților comerciale, Ludovic-Napoleon a semnat un decret care autoriza crearea unui *chemin de ceinture* de 17 kilometri, pe malul drept al Senei, care urma să se desfășoare de-a lungul interiorului fortificațiilor Thiers și să lege câteva linii de cale ferată importante. Această cale ferată de mici dimensiuni urma să transporte pentru moment doar marfă, dar, în următorii 10 ani, avea să transporte și pasageri.

Porțiune după porțiune, mica linie feroviară circulară s-a extins, completând în scurt timp circuitul din jurul orașului și întinzând ramuri către principalele întreprinderi comerciale, precum abatoarele din La Villette. În anii ’60, au început și zilele sale glorioase de cale ferată pentru transportul călătorilor, iar până la sfârșitul secolului avea să transporte aproape 40 de milioane de pasageri pe an. Cunoscută sub

numele de Petite Ceinture sau Centura Mică, aceasta a dispărut odată cu construirea sistemului de metrou din secolul al XX-lea. În perioada sa de glorie, Petite Ceinture a fost o parte necesară – și iubită – din structura Parisului[13].

~

Căile ferate deveniseră foarte importante, iar antreprenorii și investitorii se înghesuiau să profite de ocazia pe care le-o ofereau. Printre acești oameni de afaceri în devenire, unii dintre cei mai pitorești erau frații Pereire, care s-au ridicat din anonimat până au ajuns să provoace măreața Casă Rothschild.

Născut la Bordeaux, într-o familie de imigranți portughezi evrei, cel mai mare dintre frații Pereire, Émile, a decis, în 1822, să-și încerce norocul în metropola, mult mai mare a Parisului. Curând i s-a alăturat fratele său mai mic, Isaac, și cei doi au început să lucreze în strânsă colaborare pe parcursul carierei lor – cu excepția unei scurte perioade de răcire a relațiilor, după ce Isaac (pe atunci văduv) s-a îndrăgostit și a cerut-o în căsătorie pe fiica de 16 ani a lui Émile, care era, evident, nepoata lui. Conform Codului lui Napoleon, pentru o astfel de căsătorie era necesar consimțământul lui Émile, iar Émile se simțea stânjenit de această relație strânsă. Căsătoria a avut loc și se pare că a fost atât fericită, cât și rodnică, din ea rezultând trei copii. În orice caz, frații au decis să dea trecutul uitării și și-au reluat activitatea împreună.

În primii ani petrecuți la Paris, Isaac a lucrat mai întâi ca jurnalist, iar Émile a ajuns broker la Bourse, bursa franceză de mărfuri. În această perioadă, au devenit adepții contelui de Saint-Simon, ale cărui doctrine reflectau optimismul plin de viață al epocii. Saint-Simonienii erau entuziasmați de revoluția industrială emergentă, văzând în ea potențialul pentru o nouă ordine socială. Acest lucru, au căzut ei de acord, avea să se înfăptuiască rațional, prin știință și industrie, și urma să aducă beneficii întregului popor, dar, mai ales, oamenilor săraci. Țara promisă a lui Saint-Simon era o utopie, dar atât de solid ancorată în logică, în metodă și în rațională, încât a plăcut mai multor oameni de știință și industriași. Acești adepți ai lui Saint-Simon nu aspirau la sfințenie: oamenii de afaceri și industriașii, în special, se așteptau să devină bogați, chiar foarte bogați. Credeau că vor acumula averi și, în același timp, toată lumea urma să beneficieze de această bogăție.

Frații Pereire au fost atrași în mod deosebit de ceea ce spuneau Saint-Simonienii despre necesitatea dezvoltării unor modalități de transport noi și mai bune, fie pentru a crește mobilitatea oamenilor, fie pentru a favoriza o mai bună circulație a mărfurilor. Până în anii ’30, cel mai modern mod de transport era calea ferată, facilitată de inventarea mașinii cu aburi. Francezii îi urmaseră cu întârziere pe englezi în privința căilor ferate, dar, în anii ’30, frații Pereire au fost printre primii din Franța care au intuit potențialul acestora, mai ales datorită climatului favorabil

marilor întreprinderi comerciale odată cu întronarea lui Ludovic-Filip. După ce s-au dus în Anglia pentru a studia problemele tehnice de construcție, frații Pereire au decis să construiască o linie de cale ferată scurtă (de 19 kilometri), de la Paris la Saint-Germain, care avea să fie prima linie de pasageri din Franța.

Înainte de a începe, a fost necesar să convingă guvernul să le acorde o concesiune pentru calea ferată. Isaac a întreprins ceea ce ar echivala cu o campanie grandioasă de relații publice, trecând peste obiecțiile unor personalități politice puternice precum Adolphe Thiers, pe care Félix Nadar l-a ironizat ulterior pentru că afirmase oricui voia să-l asculte că „roțile vor aluneca pe loc fără să înainteze". Când roțile nu au alunecat pe loc, Thiers a refuzat să renunțe, afirmând tot atât de ferm că această modalitate de transport de modă nouă ar putea fi folosită doar pe distanțe scurte[14]. Pe lângă politicienii obtuzi, un alt obstacol major erau cei ale căror terenuri erau amenințate de expropriere. Din fericire pentru frații Pereire, o lege recentă (din 1833) facilitase exproprierile în interes public, iar aceștia au obținut ceea ce voiau – o concesiune pe 99 de ani. A urmat provocarea de a-i convinge pe bancheri, în special pe baronul James de Rothschild, să investească în proiectul lor. Rothschild, care îl avusese, o vreme, angajat pe Émile, a fost reticent la început. În definitiv, frații Pereire erau relativ tineri (în 1835 Émile avea 35 de ani, iar Isaac, vreo 20), pe când Rothschild, deși nu depășise 50 de

ani, domnea peste un domeniu extins și puternic al finanțelor și al băncilor.

Desigur că nu fusese întotdeauna așa. Cei din familia Rothschild, ca și cei din familia Pereire, erau evrei, dar își aveau originea în ghetoul din Frankfurt, foarte clar delimitat. De acolo, Mayer, patriarhul familiei Rothschild, observase oportunitățile de afaceri când francezii invadaseră Germania, în anii '90 ai secolului al XVIII-lea, iar războaiele ulterioare ale Marii Britanii cu Franța au creat și mai multe ocazii pentru Mayer Rothschild și pentru cei cinci fii ai săi. „Este mai bine să avem de-a face cu un guvern aflat în dificultate, decât cu unul care are norocul de partea sa", le-a împărtășit Mayer fiilor săi și a mai adăugat că: „dacă nu-i poți face să te iubească, atunci fă-i să se teamă de tine"[15]. Până în 1825, cei cinci frați Rothschild erau stabiliți temeinic la Viena, Frankfurt și Napoli, dar și la Londra și Paris și, cu toate că fiecare fiu avea propriul său domeniu de activitate, familia a rămas unită pentru a crea o singură entitate multinațională. Odată cu bogăția a venit statusul, iar Jacob Rothschild a devenit baronul James de Rothschild, consul general al Austriei la Paris, cavaler al Legiunii de Onoare franceze, iar după moartea fratelui său mai mare a devenit conducătorul clanului Rothschild – o personalitate redutabilă în finanțele franceze, precum și în cele internaționale.

În 1835, James de Rothschild s-a asociat cu frații Pereire și cu alți doi investitori, continuând să-și ofere sprijinul când frații Pereire și-au sporit

ambițiile și au prelungit linia de cale ferată mai întâi până la Versailles, apoi până la Rouen și Le Havre. Curând, frații Pereire s-au asociat cu Rothschild pentru Chemin de Fer du Nord, care lega Parisul de Lille și de Bruxelles, și care a devenit prima mare linie de cale ferată a Franței – inaugurată în 1846 cu o ceremonie frumoasă ținută la noua Gare du Nord. La festivități a participat un număr impresionant de duci și de celebrități, inclusiv Victor Hugo și Alexandre Dumas, pe când, în Lille, a avut loc un banchet cu 2 000 de persoane și s-a interpretat *Chant des chemins de fer* (Cântecul căilor ferate), o cantată în șase părți pentru tenor și cor, compusă special pentru acest eveniment (și dirijată) de renumitul compozitor Hector Berlioz.

În acest moment, James de Rothschild era încă puternic implicat în finanțarea proiectelor fraților Pereire, dar între cele două părți începeau să apară tensiuni. Rothschild avea obiceiul să-și asume meritul pentru succesul lor comun ca și când ar fi fost triumful său personal, rezultatul propriei sale viziuni, în timp ce frații Pereire, la rândul lor, nu se sfiau să-și afirme propriile realizări. Relațiile dintre Rothschild și frații Pereire au continuat să se deterioreze din cauză că frații Pereire, pe care Rothschild îi privea ca pe niște parveniți, avuseseră tupeul să cumpere o moșie lângă castelul său de la țară. Și mai important, încordarea dintre părți s-a intensificat pentru că au adoptat obiective diferite: Rothschild voia să evite riscurile, în timp ce frații Pereire continuau să pună presiuni pentru dezvoltare.

Pe măsură ce se apropia anul 1848, James de Rothschild era îngrijorat de posibilitatea unor frământări sociale viitoare, deși nu a prevăzut amploarea a ceea ce avea să urmeze. O economie stagnantă și o masă în fierbere de oameni nemulțumiți însemnau probleme, iar acest gen de probleme semnala, pentru cei din familia Rothschild, un pericol: revoluțiile determină scăderea valorii obligațiunilor de stat, iar familia Rothschild deținea o mare parte din imensa lor bogăție sub formă de obligațiuni. De fapt, în perioada 1848–1849, cei din familia Rothschild au suferit pierderi financiare din cauza efectelor devastatoare ale revoluției din Franța și din întreaga Europă, dar au reușit să supraviețuiască, în principal pentru că s-au sprijinit reciproc, așa cum au procedat întotdeauna. Totuși, ei (și James, în mod special, în calitate de conducător al „firmei") au ieșit din asta cu o preferință crescută pentru evitarea riscurilor, chiar dacă însemna o profitabilitate mai mică. Pe termen lung, potrivit lui James, era un lucru logic.

Revoluția din 1848 din Franța nu numai că a prăbușit valoarea obligațiunilor, dar apariția societăților pe acțiuni și a societăților cu răspundere limitată a diminuat o parte din hegemonia financiară a familiei Rothschild. Frații Pereire, în special, care fuseseră cândva dependenți de Rothschild pentru finanțare, aveau acum alte oportunități de obținere a banilor și erau pe cale să le folosească.

~

Frații Pereire nu ar fi putut să aleagă un moment mai bun pentru a începe să se dezvolte. Ludovic-Napoleon era, ca și ei, de mult timp interesat de teoriile lui Saint-Simon, care promiteau o perioadă de creștere a prosperității pentru toți, în schimbul investițiilor în industrie – un final fericit care ar fi consolidat cu siguranță însăși guvernarea lui Ludovic-Napoleon. În consecință, imediat după lovitura sa de stat, prințul-președinte a luat măsuri de încurajare a dezvoltării industriei, în special în beneficiul acelor aventurieri neînfricați care erau implicați în construirea de căi ferate în întreaga Franță.

Ludovic-Napoleon nu a fost nevoit să înceapă de la zero. Timp de un deceniu, în perioada de pionierat a căilor ferate, statul își asumase rolul de gestionare a infrastructurii feroviare, în vreme ce companiile private au primit responsabilitatea de instalare a șinelor, a stațiilor și a altor componente ale suprastructurii. Tot de atunci, statul își păstrase și dreptul de control asupra concesiunilor și de a opera contractele de leasing. Ludovic-Napoleon, realizând că pusese mâna pe gâsca proverbială cu ouăle de aur, era generos în împărțirea acestor concesiuni: la începutul anului 1852, la scurt timp după lovitura de stat, a acordat, fără restricții, concesiuni pentru noi linii, printre care Lyon-Marea Mediterană și Paris-Lyon, dând companiilor arende operaționale generoase (de obicei pe 99 de ani), pentru a le permite să-și eșaloneze costurile inițiale. Până în 1857, el a acordat 25 de concesiuni pentru calea ferată, alte

30 urmând pe parcursul anilor de guvernare rămași.

Deloc surprinzător, după o perioadă de stagnare între 1848 și 1851, cifrele pentru investițiile feroviare au explodat, crescând de cinci ori în următorii cinci ani. Frații Pereire erau într-o postură care le permitea să profite de acest lucru. În loc să se bazeze pe banii lui Rothschild, au descoperit o nouă sursă de venituri care rivaliza cu însăși bogăția familiei Rothschild.

~

În noiembrie 1852, Ludovic-Napoleon (în ultimele sale zile ca prinț-președinte al celei de-A Doua Republici) a semnat decretul de autorizare a înființării Crédit Mobilier, o nouă formă de instituție financiară promovată de mereu inventivii frați Pereire. Numită inițial *Banque des grands travaux*, până când ministrul finanțelor s-a opus cuvântului „bancă" din denumire, această instituție – o societate pe acțiuni – a fost creată pentru a împrumuta bani nu numai guvernelor, ci și companiilor industriale noi sau în curs de dezvoltare, precum și afacerilor angajate în comerț sau în lucrări publice. Mai mult decât atât, aceasta urma să-și obțină capitalul nu de la bancheri precum Rothschild, ci printr-un volum mare de obligațiuni de stat emise publicului larg. A fost o idee strălucită, care, având în vedere valoarea nominală a acțiunilor de numai 500 de franci, a fost gândită pentru a atrage un spectru larg de investitori. Frații Pereire nu trebuiau să adauge niciun ban de la ei.

Nu se știe dacă Crédit Mobilier era sau nu menit să fie o provocare directă la adresa puterii financiare a lui Rothschild, însă era, cu siguranță, un răspuns la alianța lui James Rothschild cu Paulin Talabot, concurentul fraților Pereire, și la manevrele lui Rothschild de a-i ține departe pe Pereire de sprijinul financiar pentru propriile lor întreprinderi feroviare. Frații Pereire au găsit acum un aliat binevoitor în Ludovic-Napoleon, care s-a confruntat cu o opoziție considerabilă din partea extrem de conservatorului sector bancar francez, care nu avea niciun interes față de obiectivele saint-simoniene ale lui Ludovic-Napoleon. Prințul-președinte vedea Crédit Mobilier ca pe un promotor binevenit al genului de expansiune a afacerilor și de dezvoltare a infrastructurii pe care și-l dorise atât de mult, și nici nu s-a obosit să consulte Banque de France[1] pe această temă. A rămas, de asemenea, neclintit în fața avertizărilor lui Rothschild în privința pericolelor societăților pe acțiuni, în general, și a uneia condusă de frații Pereire, în special. Ludovic-Napoleon, care era foarte conștient de preferința lui Rothschild pentru monarhia orleanistă anterioară, a ridicat doar din umeri la avertismentele primite, păstrând ani la rând relații reci cu James de Rothschild.

Crédit Mobilier a debutat strălucit, acțiunile sale de 500 de franci crescând imediat în valoare. La apogeu, la începutul anului 1856, se tranzacționau cu aproape 2 000 de franci. În scurt timp, Crédit Mobilier finanța căi ferate, mine de cărbune și companii de gaze, printre numeroasele sale

inițiative pe scară largă, incluzând mai ales reconstrucția Parisului, pe care a întreprins-o prin a sa Compagnie Immobilière. Nu va trece mult timp până când Crédit Mobilier va fi în măsură să amenințe familia Rothschild nu numai în Franța, dar și în întreaga Europă și în afara acesteia.

~

Frații Pereire au găsit un aliat în Ludovic-Napoleon, dar și Ludovic-Napoleon a găsit un aliat valoros în frații Pereire. Contele de Persigny, de multă vreme mâna dreaptă a lui Ludovic-Napoleon, a remarcat, ulterior, că era necesar să fie găsit „un instrument care să elibereze noul regim de dominația pe care finanțatorii o exercitau, de regulă, asupra guvernelor", mai ales de când interesele financiare consacrate erau atât de ostile față de Ludovic-Napoleon și de obiectivele sale. Fără Crédit Mobilier, a adăugat el, politicile lui Ludovic-Napoleon „nu ar fi fost atât de îndrăznețe și de lipsite de restricții cum au fost"[16].

Aceste politici îndrăznețe s-au concentrat pe obiectivele pe care prințul-președinte le dorea de mult timp pentru Paris și pe care a continuat să le promoveze. După ce începuse deja Bois de Boulogne și extinderea spre est a Rue de Rivoli, la începutul anului 1852, a acceptat provocarea de a crea o arteră care să străbată orașul de la nord la sud, începând de la actuala Gare de l'Est și ducând acest nou traseu, numit Bulevard de Strasbourg, până la Grands Boulevards, unde a devenit Bulevard Saint-Denis. Iar acesta a fost doar

începutul. Voia să facă mult mai mult. Cu toate acestea, din păcate, începea să rămână fără bani.

Persigny, acum ministru de interne, a venit cu ideea că aceste imense lucrări pu-blice ar trebui privite ca o investiție, ca niște „cheltuieli productive". După cum spunea el, cheltuielile enorme pentru lucrările publice necesare transformării Parisului „ar ajuta cu siguranță finanțele orașului prin producerea unei deplasări a afacerilor și bogăției înspre capitală". Peste câteva luni, un chip nou din preajma lui Ludovic-Napoleon, Georges Haussmann, avea să aducă același argument, asumându-și meritul pentru descoperire, care a creat premisele gloriei și opulenței celui de-Al Doilea Imperiu.

Între timp, prefectul Senei al lui Ludovic-Napoleon, Jean-Jacques Berger, avea o orientare conservatoare și nu era dispus să continue lucrările fără bani gheață. Ludovic-Napoleon avea nevoie de bani pentru marea renovare a Parisului pe care tocmai o începuse și, în scurt timp, a apelat la frații Pereire.

~

Instalat acum în siguranță la Bruxelles, Victor Hugo și-a continuat opoziția față de Ludovic-Napoleon. În martie 1852, a contestat planul prințului-președinte de a demola vechea biserică Saint-Germain l'Auxerrois pentru a face loc extinderii Rue de Rivoli până la Hôtel de Ville și dincolo de acesta. Hugo a publicat imediat un articol indignat în *Revue des Deux Mondes*, intitulat „Guerre aux Démolisseurs!" (Război

împotriva demolatorilor!). Biserica, situată vizavi de Palais du Louvre, care servise timp de secole ca biserică parohială a palatului, a intrat în istorie în 1572, când clopotul ei a dat semnalul pentru infamul masacru de ziua Sfântului Bartolomeu. Mai preocupat de deschiderea unei perspective asupra colonadei Luvru decât de istorie, Ludovic-Napoleon nu anticipase câtă opoziție putea să stârnească și chiar stârnise Hugo. În cele din urmă, prințul-președinte a cedat, și-a schimbat planurile și biserica a fost salvată.

Însă Hugo încă nu terminase cu Ludovic-Napoleon. În acea lună de iulie, a publicat *Napoléon-le-Petit*, un atac dur la adresa prințului-președinte și a guvernului autoritar pe care îl instituise. „Din a doua jumătate a lui decembrie 1851", scria Hugo, „o ambuscadă reușită, o crimă odioasă, respingătoare, infamă, fără precedent, având în vedere epoca în care a fost comisă, a triumfat și a preluat controlul". Înainte de această dată, a continuat Hugo, liderii dreptei au afirmat deschis despre Ludovic-Napoleon că: „Este un idiot". Dar, a adăugat Hugo, amenințător, „se înșelau". Într-adevăr, acest om „știe ce vrea și merge direct la țintă; poate, prin intermediul justiției, al legii, al rațiunii, al cinstei, al umanității, însă, totuși, direct".

Caracterizându-l pe Ludovic-Napoleon drept o persoană care „minte așa cum alți oameni respiră", Hugo l-a blamat ca fiind cineva care ar face orice pentru a-și atinge scopurile. Cu toate acestea, Hugo a refuzat să facă din prințul-președinte un om important, chiar dacă unul malefic: „Deși a

comis crime enorme", a concluzionat Hugo, „va rămâne un ins neînsemnat. Nu va fi niciodată altceva decât strangulatorul nocturn al libertății"[17].

Ludovic-Napoleon poate că era neînsemnat în ochii lui Hugo și ai altor persoane, dar prințul-președinte era totuși periculos, iar Hugo știa acest lucru. Imediat după publicarea cărții, anticipând problemele, Hugo a plecat din Bruxelles într-una dintre Insulele Canalului Mânecii, Jersey, unde și-a adus familia (și amanta), pentru a fi în siguranță alături de el. De acolo, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a introduce clandestin o mică ediție a lui *Napoléon-le-Petit* în Franța, unde a ajuns, cu miile, în baloturi de fân, bărci de pescuit, bucăți de lemn scobite sau cufere cu fund dublu. Chiar și baloanele au fost folosite pentru a purta în zbor minuscula carte-bombă în Franța lui Ludovic-Napoleon. Au venit în ajutor și turiștii, cu numeroase șiretlicuri pentru a introduce în țară cartea interzisă, dar funcționarii vamali au devenit atenți la problemă, ceea ce a dus la cozi lungi la frontieră, interogatorii, și, ocazional, chiar la percheziții corporale.

Hugo a privit toate aceste întâmplări cu satisfacție. „Rolul meu", a spus el, „este cumva sacerdotal. Am luat locul magistraturii și al clerului. Spre deosebire de judecători, eu judec și, spre deosebire de preoți, eu excomunic"[18].

~

În ciuda represiunii, până la sfârșitul lui martie 1852, în Paris se reluase viața obișnuită, fusese ridicată starea de asediu, iar speculațiile feroviare

erau privite acum cu entuziasm. Ludovic-Napoleon distra mii de oameni cu balurile magnifice din Tuileries și École Militaire, și a oferit maselor un spectacol strălucitor cu un magnific foc de artificii, pe 15 august, data de naștere a unchiului său imperial. După cum a remarcat cu perspicacitate prințul-președinte, „Viitorul aparține oamenilor apatici”[19].

Cei pregătiți să lucreze din greu și să valorifice vântul schimbării în propriul interes propășeau deja în Parisul lui Ludovic-Napoleon. Unul dintre aceștia era Aristide Boucicaut, fiul unui pălărier normand care se stabilise la Paris și ajunsese într-o poziție de o anumită responsabilitate, într-un mic magazin. În 1852, după ce a economisit sau a împrumutat 50 000 de franci, s-a asociat cu un alt om de afaceri dispus să deschidă, pe malul stâng al Senei, magazinul Bon Marché, care, la început, a vândut doar lenjerii și articole de mercerie și care avea în total 12 angajați. Boucicaut a făcut imediat schimbări majore, introducând prețuri fixe, precum și o politică de schimburi și de restituire a banilor – practici noi, care vizau latura practică a doamnelor care cumpărau de acolo. A investit, de asemenea, masiv în publicitatea în ziare și a introdus reducerile de sezon. Totuși, după cum a recunoscut mai târziu Émile Zola în *Au bonheur des dames* („La paradisul femeilor”), cumpărătoarele erau încântate în special de ambianța șarmantă pe care o oferea Le Bon Marché al lui Boucicaut. Căci, în acest loc agreabil, puteau să caute printr-o gamă largă de mărfuri tentante, prezentate într-un mod atrăgător.

Cufundate în această atmosferă plăcută, seducătoare, bunurile de care nu aveau cu adevărat nevoie deveneau brusc irezistibile și Le Bon Marché a făcut repede profit. Până în 1860, Boucicaut majorase veniturile anuale ale magazinului de la 500 000 de franci la cinci milioane.

~

Sincronizarea lui Boucicaut a fost impecabilă, pentru că, în 1852, marea perioadă de avânt a celui de-Al Doilea Imperiu era abia la început, iar consumerismul – un concept nou pentru noua burghezie bogată – era în creștere. Creștea și înclinația către distracție și, de ceva vreme, se formau cozi lungi pentru a vedea *La Dame aux Camélias* („Dama cu camelii"), cu care a debutat Teatrul Vaudeville din Paris, la începutul lunii februarie. Autorul piesei, Alexandre Dumas *fils*, se întorsese repede la Paris după ce își instalase celebrul tată la Bruxelles, fiind nerăbdător să participe la repetițiile pentru *La Dame aux Camélias*. Era, în definitiv, prima sa piesă, pe care o adaptase după romanul cu același nume, iar povestea îi era dragă inimii lui. Dumas *fils*, care era tot atât de romantic ca și tatăl său, deși mult mai puțin bombastic și auto-indulgent, a scris *La Dame aux Camélias* în memoria frumoasei curtezane Marie Duplessis, care inspirase marea și tragica poveste de dragoste din tinerețea sa.

Când a cunoscut-o Dumas *fils*, Marie Duplessis era tânără și drăguță, emanând genul de fragilitate care cerea protecție. Ea recursese însă la cheltuieli

nesăbuite și la băutură pentru a se îndepărta de plictiseală și nefericire, pe care admiratorii ei făceau orice pentru a o diminua. Pretențiile sale au crescut proporțional cu bunăvoința lor de a le îndeplini, însă ea a rămas nefericită. Chiar și trandafirii lor o lăsau rece. Poate era alergică la trandafiri sau poate că nu, dar aceștia o făceau să amețească. Suporta doar cameliile, care sunt inodore.

Dumas, care pe atunci nu avea decât 20 de ani, s-a îndrăgostit fără speranță de Marie Duplessis și a devenit nerăbdător să-i ofere protecția de care avea aceasta nevoie. Din nefericire, el nu poseda averea necesară, iar Duplessis era obișnuită să risipească averi. Desigur, Dumas *père* a fost unul dintre cei mai de succes dramaturgi și romancieri ai secolului, cu un venit pe măsură, dar era, în felul său, tot atât de iresponsabil cu banii cum era și Marie Duplessis. Indiferent cât de mulți bani câștiga (și erau foarte mulți), Dumas *père* reușea întotdeauna să cheltuiască mai mult decât obținea. Un afemeiat notoriu (la fel ca prietenul său, Victor Hugo), cheltuia fără măsură, era o țintă ușoară pentru cei care cereau bani cu împrumut și o întreținea nu numai pe amanta din acel moment, ci și pe cele care fuseseră înaintea ei.

Dumas *fils* nu avea nici gustul tatălui său pentru aventură, nici apetitul lui gargantuesc pentru viață. Avea, însă, această singură iubire și voia cu disperare să o păstreze pentru el. Nu a fost să fie. Marie Duplessis nu numai că era o devoratoare de averi, dar suferea și de o boală de plămâni pe care secolul al XIX-lea o privea cu o înfiorare

impregnată de romantism. Dacă fetele tinere și frumoase trebuiau să moară, în romanele din secolul al XIX-lea, acesta era modul în care se întâmpla și, în momentul în care a întâlnit-o tânărul Dumas, Marie Duplessis se afla într-o fază avansată de tuberculoză.

Tandru și plin de compasiune în iubirea lui, tânărul Dumas a cucerit-o și se pare că ar fi visat să o schimbe. Schimbarea, cu toate acestea, s-a dovedit imposibilă. Chiar mai rău, pe măsură ce datoriile lui Dumas au început să crească, a ajuns să-și dea seama că Duplessis îl înșela. În cele din urmă, tânărul, rănit, a părăsit-o pe frumoasa curtezană. Câteva luni mai târziu, auzind că era foarte bolnavă, i-a scris ca s-o implore să îl ierte, dar ea nu i-a răspuns niciodată. Deși, de acum, nu mai era decât o palidă fantomă a ceea ce fusese cândva, ea continua să viziteze toate saloanele elegante pe măsură ce boala îi progresa. După un declin lung și dificil, în cele din urmă, Marie Duplessis s-a stins din viață.

Tânărul Dumas a fost devastat de această veste și, după ce a aflat de moartea ei, a scris un roman despre ea, *La Dame aux Camélias*. În acesta, a zugrăvit-o pe Dama cu camelii așa cum și-ar fi dorit el să fie. Marie Duplessis nu s-ar fi recunoscut niciodată într-o penitentă care renunța la viața ei înjositoare pentru bărbatul pe care îl iubea. Dar povestea a fost de un romantism sfâșietor și a avut un succes uriaș. A devenit un succes și mai mare când Dumas a transformat-o în piesă de teatru.

Curând după aceea, Giuseppe Verdi a transformat povestea în *La Traviata* („Femeia decăzută"), care a debutat la opera La Fenice din Veneția, în martie 1853.

~

În această perioadă, moartea tragică a tinerelor fete frumoase devenise o marcă a literaturii romantice, înghițită de un public avid de lacrimi vărsate în confort. O temă înrudită, popularizată pentru prima dată de Henry Murger în *Scènes de la vie de bohème* („Scene din viața de boem"), era orice poveste care implica suferința romantică a artiștilor săraci, de preferință a celor care își câștigau traiul mizer în mansardele din Cartierul Latin din Paris. În timp, Giacomo Puccini avea să transforme poveștile lui Murger în opera *La Bohème*, dar, până în anii 1850, *Scènes de la vie de bohème* ajunsese deja la un public entuziast, mai întâi sub formă de povestiri, apoi ca piesă de teatru și, în cele din urmă, sub forma unei cărți apărute în 1851. Pe parcurs, termenul „boem" a devenit denumirea oferită unui anumit stil de viață, dedicat artelor creative. Deși acest stil de viață era renumit ca fiind vesel, romantic și lipsit de griji, Murger a arătat limpede că, în ciuda momentelor de umor, speranță și bravadă, era o viață dezolantă, împletită cu tristețe și de o sărăcie strivitoare.

Murger și-a bazat povestirile și cartea pe propria sa experiență dificilă, ca scriitor înfometat care locuia într-o mansardă din Paris, unde el și confrații săi, scriitori, muzicieni și artiști (precum

și femeile care locuiau cu ei) își alinau necazurile vieții de fiecare zi cu o camaraderie binevoitoare, împărtășind cu toții din puținul pe care-l aveau doar ca să supraviețuiască. „Băutorii de apă", se autointitulau ei în glumă, întrucât abia dacă aveau suficienți bani să-și cumpere vin. Iubirea, devotamentul și sexul jucau un rol esențial în această existență dificilă, dar visul la o performanță creatoare îi stimula pe acești artiști și intelectuali să continue, alături de hotărârea de a nu-și trăda propria viziune doar pentru bani. *Artă de dragul artei* era crezul lor.

Deși termenul de „boem" ajunsese deja să descrie stilurile neconvenționale de viață ale tinerilor romantici dintr-o epocă anterioară și se referea inclusiv la țigani și la popoarele nomade, Murger a fost cel care a consacrat pentru totdeauna cuvântul „boem" ca având semnificația unei subculturi artistice care a propășit sau cel puțin a persistat în mediile urbane dense – mai ales în Paris. După cum spunea el: „Astăzi, la fel ca în trecut, orice om care intră pe calea artei, având arta ca unic mijloc de întreținere, trebuie să treacă prin boemie". Iar boemia, pentru Murger, ca pentru mulți alții, nu putea să existe decât la Paris, Parisul Cartierului Latin: „Boemia", a afirmat el, „nici nu există, nici nu poate să existe altundeva decât la Paris".

Cu toate acestea, Murger nu era îndrăgostit de viața boemă. „Boemia este o etapă din cariera artistului", scria el; „este preambulul Academiei, spitalului sau morgii"[20]. Știa ce spune. Murger, fiul unui portar, dusese viața unui scriitor înfometat și

s-a folosit pe el însuși ca model pentru Rodolphe din *Scènes de la vie de bohème*. Viața lui fusese plină de greutăți, dar nu pentru că așa și-o dorise. Romanul său – spre deosebire de opera lui Puccini – nu se încheia cu moartea lui Mimi, ci cu personaje care renunțau la apucăturile boeme și intrau în societatea burgheză, găsind acceptare în cercurile oficiale și învățând să-și plătească datoriile. De data aceasta, mai degrabă decât să se întoarcă la vechile lor obsesii, sunt destul de pregătiți să-și respingă principiile anterioare și trecutul jerpelit pentru o locuință călduroasă și o masă bună.

„Nu-mi mai pasă de nimic în afară de ceea ce este bun și confortabil", afirmă unul dintre personaje[21]. Boemia poate că fusese bună o perioadă, dar nu pentru o viață întreagă.

~

Boemia de pe malul stâng al Senei din Paris conviețuia îndeaproape cu oamenii cei mai săraci dintre săracii cu sau fără un loc de muncă. Și, izolată în mijlocul tuturor acestor lipsuri, era Sorbona.

Fondată în 1257 de un cleric de rang superior, Robert de Sorbon, scopul său inițial fusese să ofere un mic colegiu pentru găzduirea studenților săraci de la Universitatea din Paris. Universitatea însăși, înființată în anul 1200, își datora existența tensiunilor din lumea universitară, protestelor studențești și deciziei monarhului de a acorda studenților anumite drepturi și protecții. Acestea se bazau în mare măsură pe aplicarea lor de către

puternica Biserică Romano-Catolică, sub a cărei jurisdicție au ajuns acum studenții. Acest lucru i-a deranjat pe unii dintre ei, deoarece conceptul de separare a Bisericii de stat era încă foarte departe. Într-adevăr, a fi student în acele vremuri însemna să fii cleric, chiar dacă unul de rang modest. Ani la rând, acest amalgam de studenți afiliați religios, dar exasperant de laici, a mărșăluit prin Paris, supărându-și profesorii și făcând prăpăd prin tavernele locale. În cele din urmă însă, toți reușeau să îndrepte lucrurile.

Apoi, în secolul al XIII-lea, și-au făcut apariția membrii ordinelor dominican și franciscan, nou înființate. Acești nou-veniți, care proveneau din ordinele mendicante sau ale călugărilor cerșetori, nu aveau prea multe în comun nici cu cei destinați să devină preoți, nici cu cei care aveau să devină membri ai ordinelor monahale. Călugării dominicani și franciscani erau din ordine care urmăreau scopuri educative și i-au adus cu ei pe unii dintre cei mai străluciți profesori ai vremii, inclusiv pe tânărul Thomas Aquinas. În curând, între aceștia și Facultatea de Teologie a Universității (aflată pe atunci la Notre-Dame) a izbucnit un conflict, iar Universitatea a încercat să îi expulzeze pe acești nou-veniți. Nu peste mult timp, altercația a ajuns la urechile Vaticanului, ceea ce a dus la excomunicare și la închiderea temporară a Universității.

Atunci, Robert de Sorbon a început să caute soluții imobiliare pe malul stâng al Senei. A cumpărat mai multe proprietăți, intenționând să le transforme în locuințe pentru studenții săraci – în

special pentru cei care nu erau călugări dominicani sau franciscani. Nu întâmplător, Sorbon era capelanul regelui Ludovic al IX-lea (cunoscut în istorie ca Sfântul Ludovic), care a susținut acest proiect. În definitiv, dominicanii și franciscanii intrau sub autoritatea directă a Papei și, în ciuda sfințeniei sale, Ludovic nu era un papă-lapte atunci când se punea problema protejării prerogativelor sale regale. Proiectul lui Sorbon oferea un mod de a se opune în tăcere călugărilor, fără o confruntare directă.

Având în vedere acest semn regal de aprobare, Colegiul de la Sorbon sau Sorbona, a prosperat. În loc să concureze cu Facultatea de Teologie, acesta o susținea, oferind cazare și masă celor mai săraci studenți ai săi. Cu timpul, Colegiul Sorbon a înlocuit mănăstirea Notre-Dame ca sediu oficial al Facultății de Teologie și, până în secolul al XVII-lea, Sorbona devenise o putere recunoscută în cercurile teologice. Își depășise, de asemenea, în mod evident, facilitățile de acum modeste, iar cardinalul Richelieu – puternicul prim-ministru al lui Ludovic al XIII-lea, care era și cancelar al Sorbonei – înlocuise structurile medievale ale acesteia cu o structură mult mai mare și mai fastuoasă, al cărei element central era o capelă în stil baroc impresionantă, care avea să găzduiască, în cele din urmă, magnificul mormânt al lui Richelieu.

Nu este surprinzător că teologii Sorbonei nu s-au adaptat prea bine la lumea din ce în ce mai seculară și mai științifică a Iluminismului, iar până la Revoluție, Facultatea de Teologie câștigase o

binemeritată reputație pentru conservatorismul ei de neclintit. Acest conservatorism nu le cădea bine revoluționarilor, care au închis întreaga universitate, inclusiv Sorbona. Abia începuseră aceștia să-și înființeze propriul sistem educațional, laic, cu o orientare științifică, când a venit la putere Bonaparte – aducând universitatea sub supravegherea sa imperială, îndepărtând orice referire la Iluminism și restaurând Facultatea de Teologie. Nu era același lucru cu restaurarea Sorbonei, care, o perioadă, fusese ocupată de un grup de artiști recent evacuați din reședințele lor de la Luvru.

La scurt timp după întoarcerea la putere, monarhii din Casa de Bourbon i-au expulzat din nou pe acești artiști, iar Sorbona a devenit sediul Facultăților de Litere și Științe, precum și al Facultății de Teologie. Numai că obiectivul Bourbonilor obtuzi la minte nu era doar să restaureze Sorbona și nici chiar să-i extindă misiunea, ci să aducă Facultățile de Litere și Științe sub influența conservatoarei Facultăți de Teologie a Sorbonei. Au avut doar un succes parțial în această privință și, în momentul în care Ludovic-Napoleon a examinat situația, rezistența față de clericalism, în Sorbona, era în creștere.

Însă ce a atras în mod special atenția lui Ludovic-Napoleon asupra Sorbonei era locația sa, în centrul unei încurcături de străzi întunecate și înguste, locuite nu numai de studenți, ci și de o junglă densă a săracilor din Paris. Acesta era unul dintre cartierele Parisului care izbucnise cu cea mai mare violență în timpul zilelor sângeroase din

iunie 1848 și rămăsese un focar apăsător de mânie și amărăciune, predispus la insurecție. Ludovic-Napoleon privea întreaga zonă ca pe o molimă care trebuia eradicată și s-a pregătit de la început pentru demolări extinse, nu numai pentru aerisirea cartierului și îmbunătățirea panoramei și a fluxului traficului, ci și pentru a împiedica ridicarea viitoarelor baricade.

Mai exact, planul său – pe care l-a început în 1852 – era să facă o străpungere prin Rue des Écoles, pentru a crea astfel o mare arteră cu orientarea est-vest pe malul stâng al Senei, paralelă cu Rue de Rivoli de pe malul drept. În plus, această curățare urbană ar fi izolat și Sorbona, făcând din aceasta „o monumentală insulă independentă, cu un acces ușor de controlat" în eventualitatea unor tulburări care ar fi avut loc în apropiere[22].

Avea să fie o acțiune amplă, dar Ludovic-Napoleon nu avea scrupule în ceea ce făcea. În definitiv, el exercita deja puterile unui monarh absolut și se aștepta ca, în curând, să dețină și titlul imperial.

~

Pregătindu-se de preluarea finală a puterii, Ludovic-Napoleon a decis să viziteze sudul Franței, unde bonapartismul nu fusese niciodată popular și unde populația avea nevoie de o convingere minuțioasă. Urmând un traseu ceremonial pe care erau aliniate trupe care strigau „Trăiască împăratul!" și care era înveselit de divertisment și festivaluri, prințul-președinte a

ținut o serie de discursuri importante în care și-a asigurat audiența că nu se gândea decât la bunăstarea acesteia și că, sub domnia sa, Franța va rămâne întotdeauna un bastion al păcii și prosperității. Cu un semn din cap expresiv, adresat Bisericii, el a așezat și religia și moralitatea în aceeași categorie lăudabilă.

La Bordeaux, Ludovic-Napoleon a avut parte de o primire extrem de regală, pusă la punct de prefectul orașului, Georges Haussmann, care a făcut exact genul de impresie la care spera asupra prințului-președinte. Este evident, au agreat, în cunoștință de cauză, cei din jurul lui Haussmann, prefectul acesta se putea aștepta să obțină un mare beneficiu datorită covorului roșu pe care îl desfășurase atât de magnific.

Acum, însă, privirile erau ațintite asupra prințului-președinte care aproape că pusese mâna pe coroana imperială mult dorită. Cu orice potențială opoziție zdrobită, Ludovic-Napoleon a făcut acest ultim pas la întoarcerea la Paris, în acea toamnă, revizuind Constituția, pentru a obține titlul de împărat – ca Napoleon al III-lea, din respect pentru vărul său decedat, fiul lui Bonaparte, care fusese cunoscut în anumite regiuni sub numele de Napoleon al II-lea.

Prezentând acest eveniment important (dar, în niciun caz, neașteptat) în fața alegătorilor, pentru ratificarea sa, noul împărat a fost încântat să primească un vot covârșitor de aprobare. Bazându-se pe acesta, a continuat cu proclamarea oficială a celui de-Al Doilea Imperiu, la 2 decembrie 1852, aniversarea loviturii sale de stat

precum și a duetului de date care aminteau de primul Bonaparte.

Al Doilea Imperiu al lui Napoleon al III-lea era pe punctul de a începe.

---

1 Banque de France este banca centrală a Franței, având sediul central la Paris. A fost înființată la 18 ianuarie 1800 de către Napoleon I (n. red.).

Capitolul 3

Haussmann intră în scenă

(1853)

Georges-Eugène Haussmann, care era pe punctul de a deveni al doilea cel mai puternic om din imperiu, în ciuda numelui său germanic, era francez. Născut în 1809 la Paris, nu departe de l'Étoile (în prezent Place Charles-de-Gaulle), provenea dintr-o familie care, cu mulți ani în urmă, se mutase din Renania în Franța, unde găsise, în acel moment, libertatea de a-și practica religia protestantă. Haussmannii și-au păstrat credința luterană de-a lungul anilor, chiar și după ce revocarea Edictului de la Nantes, din 1685, a dus la persecuții religioase pe scară largă în Franța. În ciuda statutului său minoritar, Georges Haussmann a rămas protestant întreaga viață.

Haussmann a călcat pe urmele familiei sale, atât în carieră, cât și în religie – bunicul său fusese administrator public înainte de a deveni comisar al armatelor revoluționare ale Rinului, iar tatăl său devenise comisar de război și ofițer de intendență în timpul războaielor napoleoniene. Bunicul

matern al lui Haussmann, tot de origine germană protestantă, a luptat în Revoluția Americană înainte de a servi în Marele Stat Major al lui Bonaparte, unde a fost numit baron al imperiului. Era în slujba Prințului Eugène de Beauharnais (fiul împărătesei Josephine) când s-a născut nepotul său, Georges-Eugène. „Eugène" a fost adăugat la numele copilului în cinstea prințului, care a fost de acord să-i fie naș.

Crescut în casa bunicilor săi paterni, Haussmann și-a amintit mai târziu că bunicul său se ocupase de el. „Datorită unui mare talent pentru imitație, comun tuturor copiilor", a scris el în memoriile sale, „am fost influențat de obiceiurile metodice și principiile ordonate care dominau casa acelui om cu adevărat înțelept, la fel ca mintea sa limpede, rațională și bine ordonată". Acestei educații i-a atribuit Haussmann „simțul datoriei, fermitatea calmă și neobosita perseverență care mi-au dăruit capacitatea de a face față atât de multor obstacole"[1].

În mod cert un tânăr serios, Haussmann a acordat o atenție deosebită studiilor de la prestigiosul Colegiu Henri-IV din Paris, unde a fost primul din clasă, și a urmat, apoi, Colegiul Bourbon (în prezent Liceul Condorcet), unde a promovat bacalaureatul cu brio. Cu toate acestea, viața nu a fost întotdeauna ușoară pentru el. Nu numai că a avut o sănătate firavă, dar a suportat și batjocuri și umilințe din cauza numelui său germanic, precum și a religiei sale. Ani mai târziu, el a mărturisit în memoriile sale că „provenind,

cum era cazul meu, dintr-o familie care trebuise să facă față multor încercări pentru a-și păstra credința și fiind crescut într-o comunitate disidentă înconjurată de o majoritate catolică, adesea intolerantă, am învățat din copilărie să detest persecuția [...] și să respect [...] toate convingerile sincere, fie ele religioase sau politice"[2].

La vârsta de 17 ani, tânărul Haussmann era pregătit să urmeze studii de drept la École de Droit, unde a continuat să învețe din greu. Dar și-a scos nasul din cărțile de drept suficient de mult pentru a-și lărgi orizontul prin participarea la prelegeri la Sorbona și la Collège de France – prelegeri despre filosofie, matematică și fizică, precum și despre geologie și muzică. Acest program riguros l-a pregătit bine pentru diversele provocări din cariera pe care și-a ales-o în administrația publică, iar în timpul domniei lui Ludovic-Filip a avansat metodic pe scara administrativă, trecând de la o funcție la alta, perfecționându-și pe parcurs abilitățile organizaționale și de administrare.

În momentul întâmpinării impresionante pregătite de Haussmann pentru Ludovic-Napoleon, la Bordeaux, unde era prefect, în 1852, cel dintâi se căsătorise cu o femeie bogată, avea două fiice și trăia confortabil în zona Bordeaux. Dobândise reputația unui explorator neobosit al zonelor geografice de care era responsabil și unde adusese multe îmbunătățiri – drenarea mlaștinilor sau construirea de drumuri, de canale și de poduri suspendate. Învățase să organizeze petreceri și

baluri (o abilitate care avea să-i fie foarte utilă) și stabilise conexiuni importante, urmărind constant să avanseze. Câștigase, de asemenea, reputația de a fi tăios, nepoliticos și arogant, și nu se sfia să tragă sfori sau să-și arate ambiția.

Admirat, dar nu iubit, Haussmann fusese decorat cu clasa „Ofițer" a Legiunii de Onoare, chiar înainte de izbucnirea revoluției din 1848. Circulau zvonuri despre numirea sa ca prefect de rang superior, însă revoluția a pus acest lucru în așteptare, chiar dacă Adunarea Constituantă devenea tot mai precaută față de autonomia pariziană și restabilise vechiul sistem în care prefectul Senei, mai degrabă decât primarul, era șeful administrativ al Capitalei.

La scurt timp după alegerea lui Ludovic-Napoleon, în 1848, Haussmann s-a întâlnit cu prințul-președinte, prilej cu care și-a exprimat veneratia față de prințul Eugène și de vechiul său bonapartism, care constituise o parte fundamentală a educației sale. Ludovic-Napoleon l-a asigurat că va fi, fără îndoială, recompensat și au urmat rapid două numiri în funcție, niciuna dintre ele nefiindu-i pe plac lui Haussmann, dar în care acesta și-a dovedit încă o dată loialitatea și valoarea. Apoi, imediat după lovitura de stat, el s-a întâlnit cu contele de Morny, care nu a luat-o pe ocolite, ci l-a întrebat direct:

— Domnule Haussmann, ești cu noi?

La care Haussmann a răspuns prompt:

— Viața mea îi aparține prințului. Folosiți-mă fără rezerve![3]

A urmat încă o numire, de data aceasta la Bordeaux și Gironde, unde, în urma loviturii de stat din 1851, aveau loc destabilizaări serioase. Acționând cu fermitatea sa caracteristică, Haussmann a emis ordine stricte, inclusiv amenințarea cu împușcarea a oricărui rebel care purta o armă. După ce a reprimat astfel insurgența, Haussmann a votat acum pentru prințul său președinte, care a primit președinția cu un mandat extins, de 10 ani. Haussmann a pregătit apoi o întâmpinare regală pentru Ludovic-Napoleon, la Bordeaux, pe când prințul-președinte se pregătea să pună mâna pe coroana imperială.

După proclamarea Imperiului de către Ludovic-Napoleon, în 1852, Haussmann și-a dat din nou votul pentru conducătorul său – în împrejurări care se înțelege că îl favorizau. Pentru Haussmann, recompensa a venit la scurt timp după aceea, în iunie 1853, când împăratul l-a numit prefect al Senei.

~

Mai rămăsese încă un loc vacant important care să fie ocupat în anturajul nou-proclamatului Napoleon al III-lea, iar acesta era cel de împărăteasă. Un împărat avea neapărat nevoie de o împărăteasă – puțini se îndoiau de acest lucru. Chiar și Ludovic-Napoleon, care se bucura din plin de statutul său de burlac, era înclinat, cu reticență, să fie de acord. Regimul său era autocratic și el avea deja 44 de ani. Dacă avea să dispară fără să aibă un moștenitor direct, Imperiul său, cel mai probabil, s-ar fi prăbușit. Având în

vedere acest lucru, anturajul lui Ludovic-Napoleon a purces, poate cu o grabă nepotrivită, să-i facă rost de o mireasă noului împărat – o sarcină complicată de faptul că niciuna dintre principalele case regale din Europa nu era interesată de o alianță cu moștenitorul vechiului lor inamic Bonaparte.

Lizzie Howard, amanta fidelă și susținătoare a lui Ludovic-Napoleon, pare să fi visat la căsătorie, dar, în mod evident, nu era potrivită: o amantă, mai ales una de origine neînsemnată, nu putea face saltul la o poziție atât de înaltă. Și așa se face că Eugenia de Montijo, o frumoasă contesă spaniolă de 26 de ani, a intrat în competiția pentru mâna noului împărat.

Eugenia, fiica răposatului conte de Montijo, a sosit la curtea imperială, cu mama ei, în octombrie 1852, cu puțin înainte de proclamarea imperiului. A făcut imediat să se întoarcă toate capetele după ea, nu în ultimul rând cel al lui Ludovic-Napoleon. Eugenia era de o frumusețe izbitoare, cu păr castaniu, a cărei mamă – ea însăși o femeie frumoasă care avusese mulți amanți – era hotărâtă să găsească partide bune pentru ambele ei fiice. Cea mai mare se căsătorise deja cu un bărbat bogat în Spania. Acum, mama, María Manuela, pusese ochii pe Ludovic-Napoleon pentru a doua ei fiică.

Dar această fiică nu era nicidecum o molâie și, într-o vizită anterioară la Paris, respinsese cu răceală avansurile lui Ludovic-Napoleon. Acum era hotărâtă să se păstreze pentru căsătorie. Ludovic-Napoleon, considerând că, la înaintata

vârstă de 26 de ani, Eugenia era prea bătrână pentru vânătoarea de soți, cel puțin la nivelul înalt la care acționa ea, și-a reînnoit stratagemele, dar fără succes. Potrivit unei istorioare despre o conversație auzită între cei doi la castelul Compiègne, se spune că Ludovic ar fi întrebat-o:

— Care este drumul care duce la inima ta?

La care ea răspunsese:

— Cel care trece pe la biserică, Sire.

De acum, cea mai mare parte a curții și o bună parte a Parisului știau că Ludovic-Napoleon era nebun după Eugenia și că ea îi rezista. Ca să sporească dificultățile, miniștrii și apropiații lui Ludovic se opuneau acestei partide. În cuvintele contelui de Morny: „Dacă [împăratul] nu și-a putut găsi o prințesă de viță regală, de ce nu a putut măcar să aleagă o contesă franceză și nu una spaniolă?" De asemenea, contele de Persigny a făcut tot ce i-a stat în putință ca să împiedice relația, făcând să circule pamflete care le denigrau atât pe Eugenia, cât și pe mama ei.

Disperate să-l facă pe Ludovic-Napoleon să se decidă, Eugenia și mama sa au decis să îl informeze pe împărat că intenționează să părăsească Parisul. Ajungând la un bal de la curte, la brațul baronului James de Rothschild, Eugenia a fost condusă la o masă rezervată soțiilor miniștrilor lui Ludovic-Napoleon, dintre care una i-a spus, înfuriată, că nu există niciun loc la masă pentru o aventurieră străină. Altercația ajungând la urechile lui Ludovic-Napoleon, acesta le-a salvat pe Eugenia și pe mama ei, invitându-le să i se alăture pe estrada imperială. A condus-o apoi pe

Eugenia în sala de dans, după care au părăsit balul și au mers în biroul său. Acolo, ea i-a spus că era pregătită să trăiască o viață periculoasă alături de el, dar că nu va mai rămâne la curte ca să fie insultată. Auzind aceasta, împăratul a cerut-o, în sfârșit, în căsătorie.

Scriindu-i surorii sale ca să-i împărtășească veștile, Eugenia (care, în curând, avea să fie cunoscută sub numele de Eugénie) a mărturisit că împăratul „a fost atât de nobil, atât de generos cu mine, mi-a arătat atât de multă afecțiune, încât mă simt copleșită chiar și acum". A adăugat apoi: „S-a luptat cu miniștrii săi și a învins". La rândul său, Ludovic-Napoleon a anunțat vestea în plenul Senatului, în Legislatură și în Consiliul de Stat. „Am ales o femeie pe care o iubesc și o respect", le-a spus el, „mai degrabă decât o femeie necunoscută sau o alianță care ar însemna atât sacrificii, cât și avantaje. Într-un cuvânt, am pus independența minții, o inimă afectuoasă și fericirea căminului mai presus de interesele dinastice".

S-au căsătorit peste două săptămâni, la 30 ianuarie 1853, în impozanta catedrală Notre-Dame. Eugénie, care purta o rochie din catifea albă și o coroană cu diamante, a făcut o reverență adâncă în fața mulțimii care aștepta la ușă când a sosit ea – un gest surprinzător, dar inteligent, care a cucerit imediat mulțimea. La ieșirea cuplului din catedrală, aceasta a ovaționat.

Dar nu toată lumea era convinsă. „Trăim într-o societate de aventurieri", a relatat ambasadorul britanic, Lord Cowley, la Londra. „Cel mai mare

dintre toți", a continuat el, „a fost capturat de o aventurieră"[4].

~

Napoleon al III-lea, aventurierul recent căsătorit, s-a angajat acum în ceea ce avea să devină o epocă de o prosperitate și de o expansiune uimitoare. Fără îndoială autoritar, părea totuși sincer preocupat de bunăstarea poporului său; așa cum afirma în proclamația sa din 2 decembrie 1851, el urmărea „încheierea epocii revoluțiilor prin satisfacerea nevoilor legitime ale oamenilor". Nu că ar fi fost vreodată ușor de pătruns în mintea lui Ludovic-Napoleon. Zola se referea la el numindu-l „enigma, sfinxul", iar verișoara împăratului, prințesa Mathilde Bonaparte, care fusese pentru scurt timp logodită cu el în tinerețe, le relata fraților Goncourt că „dacă m-aș fi căsătorit cu el, i-aș fi despicat capul pentru a descoperi ce se află în interiorul lui"[5].

Genial și considerat fermecător de toată lumea, Ludovic-Napoleon se înfuria rareori și, având în vedere reputația sa de afemeiat înverșunat, mulți îl desconsideraseră, susținând că este o persoană lipsită de consecvență, în cursul carierei sale oarecum imprevizibile. Dar această persoană inconsecventă poseda dibăcie politică și era extrem de perspicace. Navigând cu succes în apele periculoase ale revoluției din 1848 și ale celei de-A Doua Republici, se autointitulase, în cele din urmă, împărat – peste un Imperiu restaurat, cum era el atent să sublinieze. Iar acum era hotărât să asigure măreția Franței – nu prin cuceriri străine,

ca unchiul său, ci stimulând și propulsând națiunea în epoca modernă.

Al Doilea Imperiu al lui Napoleon al III-lea a așezat la loc de cinste dezvoltarea economică, în ideea că o economie în plină expansiune ar oferi bogăție și bunăstare tuturor. În centrul acestei viziuni măreție, se afla planul împăratului de a reface Parisul. Chiar înainte de proclamarea imperiului, nutrise idealuri, creând acea hartă în culori a orașului pe care figurau prioritățile sale de schimbare și demolare, aranjate după nuanțele culorilor. Alegând ceea ce considera a fi o cale de mijloc între reacțiune și revoluție, el a preluat comanda statului și a început refacerea orașului chiar înainte de a revendica titlul imperial.

De-a lungul secolelor, și alți conducători au întreprins proiecte imobiliare de proporții, în mare măsură ca o modalitate de a le adapta la dezvoltarea Parisului și de a-i asigura, totodată, securitatea. Aceasta însemna o succesiune crescândă de ziduri defensive, care datau încă din secolul al III-lea, din timpul galo-romanilor, care au fortificat ceea ce este acum Ile de la Cité, și, din secolul al XII-lea, din timpul regelui Filip August, al cărui zid, ancorat de fortăreața Luvru, mărginea ambele maluri ale Senei. Până la sfârșitul secolului al XIV-lea, orașul, în plină dezvoltare, forța puternic limitele zidului învechit al lui Filip, chiar în timp ce vrăjmașii englezi făceau presiuni din exterior. Apoi, a fost ridicat un zid nou, care înconjura o porțiune mult mai mare din malul drept al Senei, care se evidențiase ca centrul comercial al Parisului (studenții de pe malul stâng

au fost lăsați să se descurce singuri). Acest zid a fost ancorat în punctul cel mai estic de o nouă fortăreață, Bastilia. Două secole mai târziu, pe măsură ce războiul civil cuprindea Franța, Ludovic al XIII-lea a extins acest zid, creând un locaș nou și mai mare pentru orașul prosper din interiorul său, de pe malul drept al Senei.

Regele Soare, Ludovic al XIV-lea, a demolat aceste ziduri, afirmând că ele nu mai erau necesare, în urma înfrângerii decisive de către el a tuturor inamicilor. De aici a rezultat ceea ce aveau să devină Marile Bulevarde, pe urmele fostelor bastioane care se întindeau în semicerc din ceea ce este acum Place de la Madeleine, la vest, până la Place de la Bastille, la est. Însă zidurile de apărare erau ocolite de colectorii de taxe ai regelui, pentru că acestea serviseră la împiedicarea contrabandiștilor de a se sustrage de la tarifele regale, prin tradiție piperate, asupra bunurilor care intrau în capitală. Soluția găsită de rege a fost un zid nou în jurul Parisului, al cărui singur scop era să-i sprijine pe colectorii de taxe regali – cunoscuți și sub denumirea de perceptori sau agenți de percepție. Acest zid, cunoscut sub numele de zidul Ferme Générale (sau Arenda Generală – n. trad.), a fost ridicat în grabă, în anii 1780, încercuind Parisul cu mai mult de 60 de gherete de colectare a taxelor unite de un zid solid, aproximativ circular ca formă și având o circumferință de peste 24 de kilometri.

Deși gheretele de colectare a taxelor ale zidului au fost proiectate de arhitecți și erau frumoase, parizienii nu au fost impresionați, iar când a

izbucnit revoluția, aceștia le-au distrus pe toate, cu excepția a patru dintre ele[6]. Dar zidul Ferme Générale a reușit să supraviețuiască de când a fost descoperit de Napoleon Bonaparte și de regimurile ulterioare, iar veniturile colectate prin intermediul său s-au dovedit utile. Deci această relicvă oarecum uzată era încă în picioare când Ludovic-Napoleon Bonaparte a preluat coroana imperială.

Pe atunci, Parisul își continuase creșterea spre exterior în zone precum Passy, Montmartre și Belleville. În anii '40, reflectând asupra acestui nou inel de creștere, guvernul regelui Ludovic-Filip a înconjurat Parisul cu un zid încă și mai mare și mai impozant. Numite după Adolphe Thiers, premierul Franței de atunci, fortificațiile Thiers, cu cele 16 forturi ale lor, erau acum pregătite să reziste în fața tuturor celor care aveau să vină când Ludovic-Napoleon își începea domnia.

~

Desigur, în istoria Franței, și alți conducători au căutat să înfrumusețeze și să îmbunătățească Parisul, poate niciunul mai mult decât asprul și morocănosul Henric al IV-lea, prin crearea frumoasei sale Place des Vosges din Marais și a intrării sale armonioase și elegante din vestul orașului – cu adăugiri masive la Luvrul de pe partea Senei și finalizarea Pont Neuf sau a Podului cel Nou, precum și prin crearea Place Dauphine.

Napoleon Bonaparte avusese și el anumite aspirații în privința Parisului: „Intenționez să fac din Paris cea mai frumoasă capitală din lume", a

remarcat el odată și s-a apucat de această sarcină cu un devotament și o energie amețitoare. El a fost responsabil de terasamentele de piatră din jurul Ile de la Cité și de-a lungul unei porțiuni de pe malurile din dreapta și din stânga Senei. A adăugat încă patru poduri, inclusiv pasarela populară care leagă Ile de la Cité și Ile Saint-Louis, precum și Pont d'Austerlitz, din piatră, și Pont d'Iéna (ambele numite în onoarea victoriilor pe care le câștigase), o pasarelă de fier – Pont des Arts, care leagă Luvrul de ceea ce este acum Institut de France. A început să lucreze la masiva aripă nordică a Luvrului și a început noua Rue de Rivoli, din Place de la Concorde. Nedorind să lase locul pe care avea să-l ocupe în istorie la voia întâmplării, nu a trecut cu vederea nici monumentele dedicate propriei sale măreții, printre care lucrările efectuate asupra Coloanei Vendôme, Arc de Triomphe și Arc du Carrousel, dar și redecorarea Bisericii La Madeleine și a Palatului Bourbon într-un stil mai potrivit cu gusturile neoclasice ale vremii.

În plus față de fântânile monumentale (în special Fontaine du Palmier – împodobită cu un sfinx – din Place du Châtelet), Bonaparte plănuia un vast oraș imperial pe locul actualei Place du Trocadéro și Palais de Chaillot, pe care îl vedea întinzându-se până la Bois de Boulogne – un proiect grandios care, după Waterloo, s-a pierdut pe drum.

Succesorii lui Bonaparte, Ludovic al XVIII-lea și Carol al X-lea, au finalizat Bourse (structura neoclasică ce găzduiește bursa de mărfuri),

precum și o rețea de canale (Saint-Denis și Saint-Martin) care legau buclele largi și sinuoase ale Senei. Au continuat, de asemenea, să lucreze la Madeleine și au reluat construirea Arc de Triomphe, în timp ce dădeau în folosință mai multe poduri noi, inclusiv Pont de l'Archvêché (în mijlocul Ile de la Cité) și un pod pietonal care leagă malul drept de Ile de la Cité (în prezent, înlocuit de Pont d'Arcole).

Prefectul Senei din timpul domniei regelui Ludovic-Filip, Claude-Philibert de Rambuteau, a finalizat lucrările la Arcul de Triumf, la Madeleine, la Hôtel du Quai d'Orsay, la câteva primării și a adus îmbunătățiri unor închisori și spitale. A pavat străzi, a construit fântâni publice, trotuare și drenaje, a plantat copaci. Sub îndrumarea lui Rambuteau, cheiurile și zidurile de susținere ale Senei au fost extinse, iar gazul a fost furnizat clienților prin concesiuni către companii private. Poate cel mai spectaculos, Rambuteau a decis să taie direct în structura urbană o arteră dreaptă și mare (care de atunci îi poartă numele), în onoarea sa, printr-o mahala veche din nordul Les Halles, ceea ce a necesitat un număr mare de exproprieri. Astfel, nu întâmplător, el a făcut să dispară exact străzile pe care a avut loc revolta din 1832 – cea pe care Victor Hugo a amintit-o atât de memorabil în *Les Misérables*.

Cu toate acestea, când Ludovic-Napoleon a ajuns la putere, Parisul rămânea un oraș având cu puțin sub un milion de locuitori, înconjurați de vechiul zid al vămii și care locuiau în case înalte, înguste, ce mărgineau străzi întunecoase și,

adesea, murdare. Mai mult de o treime din locuitori se înghesuiau în centrul mic și dens al orașului, unde se luptau să supraviețuiască sau duceau pur și simplu o viață mizeră. Traficul din oraș era împiedicat de barierele vamale plasate pe podurile orașului și, deși câteva piețe – inclusiv Place des Vosges, Place Vendôme și Place de la Concorde – întrerupeau densitatea structurii urbane, Grands Boulevards erau aglomerate și chiar și Champs-Élysées era doar un drum prăfuit între Place de la Concorde și Rond-Point. Dincolo de ele, Arc de Triomphe doar marca l'Étoile, una dintre intrările prin zidul vamal, iar dincolo de zidul vamal se întindea un inel de localități rurale, ele însele înconjurate sau, în unele cazuri, chiar secționate de fortificațiile Thiers.

Acesta era un oraș marcat de o divizare aproape violentă între opulență și sărăcie, cu nu mai puțin de 650 000 de rezidenți săraci (muncitori și șomeri) la o populație de puțin sub un milion de locuitori. Vreo 180 000 de parizieni aparțineau diverselor ranguri ale clasei de mijloc sau burgheziei, pe când populația rămasă era, în mare parte, alcătuită din servitori care locuiau la angajatorii lor. Deja, vestul Parisului era reședința celor bogați, în timp ce săracii se agățau de viața din părțile de est și centru.

Astfel, până în timpul domniei lui Napoleon al III-lea, Parisul devenise centrul sectorului bancar și financiar al Franței, precum și al industriei și manufacturii, opulența sa fiind știrbită de zone întinse de mahalale infestate de murdărie și boli care generau focare regulate de holeră. Această

încâlceală densă de străzi întunecate și aglomerate era un coșmar pentru oricine încerca să traverseze orașul, fie în trăsură trasă de cai, fie călare sau mergând pe jos. Bărbații cărau marfa în spate sau în cărucioare ori roabe, evitând caii și trăsurile (în 1853, vreo 6 000 de trăsuri trase de cai au traversat Grands Boulevards, într-un interval de 24 de ore). Traficul era împiedicat de furnicarul de străduțe – „labirinturi impenetrabile", cum le-a numit un istoric[7] – care trebuiau traversate pentru a ajunge în orice parte a orașului. Toate acestea s-au agravat pe măsură ce populația orașului a continuat să crească.

Adăugându-se la dificultatea de a ajunge dintr-un loc într-altul, gările (Gare du Nord, Gare de l'Est, Gare de Lyon, Gare Montparnasse, Gare Saint-Lazare și Gare d'Orléans, acum Gare d'Austerlitz) nu erau legate între ele și erau greu accesibile din centrul orașului. Trebuia făcut ceva pentru a le conecta și a oferi acces în centru. Alte forme de transport erau tot atât de paralizate, diligențele cu șase cai năvăleau în stații în care era dificil de ajuns și care erau complet inadecvate pentru a face față traficului. Până și Sena era supraaglomerată, bacurile trebuind acum să oprească în afara orașului, iar transporturile voluminoase de fân, de grâu și de vin se îngrămădeau în așteptarea livrării.

Ludovic-Napoleon vedea stațiile de cale ferată drept niște adevărate porți de intrare în oraș și intenționa să creeze artere de transport pe direcțiile nord-sud și est-vest precum și spații verzi în toate zonele Parisului. Și, este adevărat,

voia să deschidă zonele care fuseseră bastioane ale insurecției și pentru a facilita mișcarea trupelor – cu străzi mai largi care să nu poată fi blocate cu ușurință de câteva saltele și un morman de gunoaie. Ordinea și prosperitatea mergeau mână în mână în modul său de gândire și era convins că marile sale lucrări (*grands travaux* – în orig.) vor realiza ceea ce Atelierele Naționale nu reușiseră, oferind o soluție la criza economică. În același timp, curățarea oribilelor mahalale avea să îmbunătățească, în opinia sa, moralitatea oamenilor care locuiau în ele.

Ludovic-Napoleon începuse deja lucrările, dar a fost împiedicat de prefectul de atunci al Senei, un birocrat prudent, pe nume Jacques Berger, care – spre exasperarea angajatorului său – nu era dispus să finanțeze pe credit astfel de proiecte grandioase. Spre deosebire de Berger, Ludovic-Napoleon era ferm convins că dezvoltarea amenajărilor și a infrastructurii din Paris se va amortiza de la sine, având un efect de dezvoltare asupra economiei în ansamblu. În acest sens, a fost sprijinit de Persigny și, în curând, avea să fie susținut de Georges Haussmann.

Deși Ludovic-Napoleon își cultivase îndelung deziderateле, avea nevoie de cineva care să le ducă la îndeplinire. Georges Haussmann avea să fie marele său organizator, cel care avea să insiste, să îndemne și să-i transpună visurile în realitate.

~

Haussmann a văzut pentru prima dată harta – harta originală pe care Ludovic- Napoleon o

crease în exil și a adus-o cu el la Paris, după alegeri – într-un tête-à-tête cu împăratul, imediat după ce a fost numit prefect. După ce manifestase entuziasmul cuvenit, l-a avertizat pe împărat că, deși majoritatea locuitorilor Parisului ar susține acest gen de îmbunătățire, ar putea întâmpina opoziție în special din partea puternicei și bogatei *haute bourgeoisie* (înaltei burghezii – n. trad.). Ludovic-Napoleon nu a părut nici surprins, nici deranjat de această observație și a răspuns că pur și simplu va depăși orice opoziție prin dizolvarea Consiliului Municipal, conservator și posibil inflexibil, și prin crearea unui organism solidar cu care să-l înlocuiască. Haussmann, care cunoștea bine puterea împăratului, dar înțelegea pericolul creării unor dușmani de la bun început, l-a avertizat să fie precaut și să aștepte până când astfel de măsuri aveau să fie absolut necesare (în cele din urmă, Haussmann a avut câștig de cauză asupra consilierilor, iar Consiliul a rămas). Apoi, după o zi obositoare și oarecum tulburătoare, Haussmann s-a mutat în anfilada sa de birouri și spații de locuit din Hôtel de Ville.

Lucrările de la Hôtel de Ville, primăria întregului Paris, fuseseră finalizate chiar înainte de revoluția din 1848, iar apartamentele lui Haussmann din aripa orientată spre Sena erau luxoase și includeau mai multe camere de primire la primul etaj[8]. Primul etaj avea și o mare sală de festivități, fiind orientat spre est, într-o aripă alăturată cu vedere la curtea principală, *la cour de Louis XIV*, în care, pentru moment, se afla o statuie a Regelui Soare. După sosirea lui

Haussmann, această efigie avea să lase loc unei scări monumentale, oferind o intrare impresionantă în sala de festivități – chiar la timp pentru vizita reginei Victoria.

La scurt timp după sosirea noului prefect, au urmat alte clădiri și anexe, pentru că Hôtel de Ville nu avea nici pe departe numărul de birouri necesare pentru activitățile prefectului Senei, ale cărui responsabilități se întindeau dincolo de Paris, cuprinzând și districtele Saint-Denis și Sceaux. Pe lângă responsabilitățile sale principale, Haussmann a avut mare grijă să decoreze aceste birouri și săli de ședințe cu picturile murale, sculpturile și picturile pe tavan potrivite.

Noul prefect a amenajat, de asemenea, un birou particular lângă dormitorul său, cu o scară interioară care ducea direct la biroul său de la primul etaj. Această configurație a funcționat ca un fel de centru de comandă, pentru că Haussmann păstra un secretar de serviciu 24 de ore din 24 (care lucra de multe ori până noaptea târziu, pentru a veni cu cifrele sau precizările de care avea nevoie urgentă prefectul a doua zi). În biroul său particular, Haussmann a creat o hartă proprie, montată pe roți, pe care o putea consulta în orice moment.

Această hartă fusese creată în urma descoperirii stupefiate a lui Haussmann că Parisul nu avea o hartă cadastrală oficială actualizată. În Paris, construirea drumurilor se realizase întotdeauna informal, iar această modalitate de acțiune crea acum o imensă harababură din cauza extensiei Rue de Rivoli, pe măsură ce aceasta își făcea încet

drum spre Hôtel de Ville. Din păcate, atunci când această mult lăudată arteră de la est la vest a ajuns la turnul care mai rămăsese din vechea Biserică Saint-Jacques de la Boucherie, muncitorii au fost surprinși să descopere că diferența de înălțime a terenului între drum și zona înconjurătoare era mult mai mare decât se anticipase, existând o denivelare de câțiva zeci de centimetri. Era o diferență uimitoare, care a condus imediat la întrebarea cum să fie unită noua Rue de Rivoli cu străzile care încercau să o traverseze, precum și cu punctul de acces la Pont Notre-Dame, a cărui intrare era deja suficient de abruptă pentru a stârni comentarii. Până și stabilitatea turnului Saint-Jacques de la Boucherie era amenințată și s-a luat în discuție necesitatea de a-l demola.

Curând, Haussmann a găsit omul pe care îl căuta ca să-i ofere genul de ajutor tehnic de care avea nevoie – Eugène Deschamps, un arhitect și topograf din Paris căruia, ulterior, Haussmann i-a adus un omagiu (lucru care nu-i stătea în fire), considerându-l „un om cu un merit de neegalat", care și-a demonstrat „superioritatea incontestabilă" în cei 17 ani petrecuți alături de prefect. În discuțiile cu șefii departamentelor și cu funcționarii publici de nivel inferior (cu care Haussmann, spre meritul său, lucrase de-a lungul întregii sale cariere), prefectul îl văzuse pe Deschamps drept omul cu genul de cunoștințe și cu preferința pentru o exprimare directă de care avea el nevoie. La acea vreme, Oficiul Cadastral al lui Deschamps alcătuia o parte nesemnificativă din *voirie de Paris* (Departamentul

Transporturilor din Paris), care, la rândul său, era adânc îngropat în birocrație, împreună cu o serie de alte departamente care se ocupau de infrastructura orașului. Haussmann a dublat dimensiunea oficiului lui Deschamps, l-a pus la conducerea sa și a promovat oficiul pe un loc mult mai important în cadrul ierarhiei instituționale. În câțiva ani, cândva modestul Departament al Transporturilor avea să devină un departament important, responsabil de toate hărțile și sondajele oficiale ale orașului Paris.

Noile responsabilități ale lui Deschamps erau ieșite din comun. După cum a relatat Haussmann ulterior, în memoriile sale: „Am decis să-l fac pe dl. Deschamps asistentul meu principal pentru partea cea mai importantă, și, cu siguranță, cea mai dificilă, din marele proiect pentru care îmi asumasem responsabilitatea". Datoria lui Deschamps era, în primul rând, „elaborarea unui nou sistem de artere importante, necesar în întregul Paris, pentru a pune în aplicare programul împăratului". Apoi, „în timp ce acest vast proiect era în desfășurare", sarcina lui avea să fie „să studieze cu atenție traseul fiecărei secțiuni, în cel mai mic detaliu". În acel moment, el avea să decidă ce proprietăți va prelua guvernul prin achiziții obligatorii (expropriere) și, în final – o atribuție care necesita cea mai mare sensibilitate și discreție – Deschamps avea să estimeze valoarea acestor proprietăți. Pentru toate aceste îndatoriri, Haussmann s-a bazat pe „integritatea caracterului lui [Deschamps]" și „pe seriozitatea muncii sale"[9].

Haussmann nu avea să fie dezamăgit de alegerea pe care o făcuse.

Deloc surprinzător, având în vedere dezastrul în care se transformase proiectul Rue de Rivoli, Haussmann i-a cerut imediat lui Deschamps să pregătească un studiu pentru întreaga zonă a Parisului mărginită de zidul Ferme Générale. Acest imens proiect cerea ca Parisul să fie împărțit într-o multitudine de triunghiuri adiacente, minuțios măsurate și potrivite pe sectoare, ulterior unite într-o hartă generală a orașului. Pe această hartă figurau aliniamentele vechilor drumuri și – pe măsură ce programul avansa – traseele pe unde urmau să treacă noile drumuri. Erau înregistrate, de asemenea, diversele cote topografice. Haussmann a cerut ca harta să fie trasată pe foi mari, la o scară care i-ar fi permis să o monteze pe roți, în biroul său particular. În curând, avea să publice o reproducere la o scară mai mică (însă, la 1,50 x 2,50 metri, tot ocupa mult spațiu) și o reproducere încă și mai mică pentru publicul larg.

În trecut, Haussmann găsise oameni capabili care să lucreze pentru el, iar abilitatea sa de a identifica talentele a fost deosebit de remarcabilă în acest caz. Eugène Deschamps avea să joace un rol principal în crearea Parisului celui de-Al Doilea Imperiu. Harta lui, și nu cea a împăratului, avea să domine gândirea lui Haussmann, precum și spaţiul din biroul prefectului, unde Haussmann putea să o scoată în orice moment, zi sau noapte, pentru a o consulta. În cei 17 ani în care Georges Haussmann a consultat această hartă detaliată pe

măsură ce aceasta se schimba și se dezvolta, nu a apărut niciodată nici măcar o singură greșeală.

~

Când Haussmann a fost numit în funcție, erau deja în desfășurare secțiuni preliminare ale proiectelor împăratului, inclusiv începutul marii axe de la nord la sud, botezată Boulevard de Strasbourg, care, în 1853, era finalizată între Gare de l'Est și Grands Boulevards. Începuse și reamenajarea pe care împăratul și-o dorea demult, a Cartierului Latin din jurul Rue des Écoles și Sorbonne, precum și avansarea spre est a Rue de Rivoli.

Haussmann se confrunta la acel moment cu finalizarea acestor proiecte intimidante, care se învârteau în jurul obiectivului de a construi o mare intersecție de drumuri în inima Parisului (est-vest și nord-sud sau „*la Grande Croisée de Paris*", cum o numea el)[10]. Aceasta includea extensia Rue de Rivoli către Bastille, continuarea în paralel a Rue des Écoles de-a lungul malului stâng al Senei și continuarea arterei nord-sud din Boulevard de Strasbourg până la Châtelet și mai departe, intersectând Rue de Rivoli, Ile de la Cité și malul stâng al Senei.

În plus, ca și cum Haussmann nu ar fi avut suficiente lucruri de făcut, împăratul lansase deja alte două proiecte importante: construirea imensei piețe centrale din Les Halles și dezvoltarea Bois de Boulogne.

Mai mult decât atât, împăratul era îngrijorat de alimentarea necorespunzătoare cu apă a Parisului,

precum și de sistemul de canalizare, evident depășit, al orașului. Problemele cu sistemul omnibuzelor trase de cai i-a atras, de asemenea, atenția și mai trebuia intervenit cumva în legătură cu prețul pâinii.

Și, desigur, împăratul era foarte interesat să dea petreceri fastuoase. Era de așteptat, firește, ca Haussmann să le organizeze cât mai grandios cu putință.

Haussmann a pus bila pentru demolări pe mahalaua care se dezvoltase, în mod uimitor, în jurul Place du Carrousel, între Luvru și Palais des Tuileries al împăratului, și se întindea spre nord, înspre cartierul adiacent, care acum cuprindea Rue Saint-Honoré și Place du Palais Royal. Această zonă deprimantă era alcătuită dintr-un păienjeniș de străduțe întunecate și fetide, străjuite de o aglomerare de locuințe vechi și în ruină – „niște străduțe periculoase", după cum își amintea Félix Nadar, „sufocante, întunecate și umede"[11]. Conform decretului care declara că acest lucru deservea interesului public, mahalalele situate de-a lungul laturii de nord a Luvrului urmau să fie înlocuite de clădiri cu arcade – ceea ce s-a și întâmplat. Rue de Rivoli, creată de Haussmann, era o lungă extensie a clădirilor cu arcade, o linie dreaptă – în cuvintele geografului și istoricului urban Michel Carmona – fiind „o parte a patrimoniului Franței, ca estetică și practici de reglementare"[12].

Cei care nutreau o nostalgie puternică pentru trecut – printre care și, mai ales, Victor Hugo – deplângeau pierderea tuturor acelor clădiri antice.

Dar rămâne întrebarea dacă se putea face și altceva decât să fie curățate acumularea de murdărie și dărăpănăturile în care se transformaseră, mai ales având în vedere termenele și bugetul depășit cu care trebuia să lucreze Haussmann. Descriind o zonă similară, situată chiar la est, care rămăsese pentru moment intactă, Alexandre Dumas *père* scria despre o „scară lipicioasă, sinistră" care se ivea la baza unui perete: „Ți-e frică să faci un pas pe treptele alunecoase sau să te ții de balustrada ruginită", îi spunea el vizitatorului curajos, după care îl îndruma pe acest potențial explorator să se cațăre până acolo unde avea să simtă, pe întuneric, o fereastră cu bare de fier asemănătoare cu cele ale ferestrelor închisorii. Peste negură, în dreapta, era o pensiune care oferea cazare peste noapte, cafea și apă. Dar unii nu-și puteau permite nici măcar această cheltuială simplă și se chirceau la adăpostul acestor pereți întunecați ca să se ferească de ger. Aici, le-a spus Dumas cititorilor săi, s-a spânzurat poetul Gérard de Nerval, în frig și întuneric[13].

Desigur, Haussmann nu era preocupat nici de moartea lui Nerval, nici de sărăcia disperată a celor care locuiau în aceste cartiere sinistre. Ideea renovării nu i-a trecut niciodată prin minte prefectului, care simțea o „imensă satisfacție" la curățarea zonei dintre Luvru și Palais des Tuileries, și la nivelarea până la nivelul solului a porțiunii cuprinse între Luvru și Rue Saint-Honoré.

~

În urma devastatoarei bile de demolare a apărut, treptat, Place du Palais Royal, pe când între Luvru și Biserica Saint-Germain l'Auxerrois, o nouă esplanadă a expus în întregime colonada orientată spre est a Luvrului, pentru prima dată de când o construise Regele Soare. Place du Carrousel a reînviat, la rândul ei, amenajată ca grădini care aveau să fie inaugurate oficial în 1857.

Dar Haussmann era supravegheat de împărat și nu-și permitea răgazul să se bucure de ceea ce realizase deja. Pe parcursul extinderii Rue de Rivoli, a întâmpinat, în scurt timp, problema încurcată a diferenței de nivel a terenului. A rezolvat prompt acest lucru prin raderea majorității cartierelor învecinate, ceea ce a rezolvat și problema diferenței de nivel a terenului din jurul turnului Saint-Jacques de la Boucherie[14]. Haussmann a fost cel care a plasat statuia lui Blaise Pascal în turn pentru a comemora experimentele privind presiunea aerului și vidul pe care le desfășurase Pascal în acel loc.

Din nefericire, surplusul de teren rămas după exproprierile lui Haussmann de-a lungul Rue de Rivoli nu se dovedea un produs de vânzare râvnit, deoarece puțini erau interesați să-l cumpere. Cine putea fi sigur în acest moment dacă aceste zone, demolate, dar încă nereconstruite, meritau investiția? În acest punct au intervenit frații Pereire, în calitate de lideri ai unui sindicat bancar dispus să plătească orașului vreo șapte milioane de franci pentru terenul nevândut. Singura condiție,

le-a spus Haussmann, era ca toate clădirile pe care își propuneau să le construiască pe acest teren trebuiau finalizate până la 1 mai 1855 – când era programată deschiderea primei Expoziții Universale din Paris.

Între timp, fusese pusă piatra de temelie a importantei contribuții a lui Napoleon al III-lea la aripa nordică a Luvrului – în paralel cu Rue de Rivoli. Fațada sa dinspre Rue de Rivoli avea să fie finalizată până la acea dată, atât de importantă, din anul 1855.

Se pare că toată lumea se grăbea.

~

Chiar la nord de lucrările majore ale lui Haussmann din Rue de Rivoli se întindeau imensele piețe alimentare din Paris, Les Halles. Din secolul al XII-lea, când Filip August construise aici două hale de piață, acest loc servise drept o sursă importantă de hrană pentru parizieni. Din păcate, până când Ludovic-Napoleon își apropriase coroana imperială, devenise un loc înghesuit și părăginit, asemenea împrejurimilor sale acaparate de mahala.

Și alții, înaintea lui Ludovic-Napoleon, studiaseră și dezbătuseră problema, dar împăratul a fost cel care a aprins proverbialele focuri sub puzderia birocraților lenți pentru ca lucrurile să avanseze. Haussmann, care nu avea nevoie de niciun imbold, a preluat funcția imediat după ce începuseră primele demolări (vreo 147 de case) și insistase cu succes să continue demolările și construirea de drumuri. Însă principala problemă

ținea de arhitectură: împăratul detesta ideea care-i venise arhitectului său, Victor Baltard, pentru înlocuirea vechilor hale de piață. Baltard, un arhitect de prestigiu și câștigător al Prix de Rome, proiectase opt pavilioane, primul dintre ele fiind finalizat chiar înainte ca Haussmann să-și preia funcția. Greoi, grandios și construit din piatră, semăna leit cu „cetatea Halles", cum o numeau în derâdere parizienii. Împăratul le-a dat dreptate: el se gândise la genul de cadru de oțel acoperit cu sticlă care devenise popular de când britanicii îl prezentaseră lumii la Crystal Palace, în 1851, la Marea Expoziție. „Ceea ce-mi trebuie mie sunt niște umbrele uriașe", i-a spus împăratul lui Haussmann și a schițat ce își imaginase el.

Haussmann a avut grijă să păstreze schița. Apoi a dezvoltat ideea, adăugând un drum lat care lega traficul dintre Biserica Sf. Eustache, la nord de Les Halles, cu Place du Châtelet la sud, cele opt pavilioane fiind distribuite în jurul său. Apoi, i-a înmânat totul lui Baltard, care îi era prieten (și protestant, asemenea lui). „Fă-mi repede o schiță urmând aceste idei de bază", i-a spus el. „Nu uita", a adăugat „oțel, oțel, nimic altceva în afară de oțel!"[15]

Folosirea oțelului în locul pietrei era, desigur, o erezie pentru un arhitect clasic ca Baltard (o atitudine pe care o va întâlni și Gustave Eiffel, aproape 30 de ani mai târziu, când a propus turnul său din oțel la Expoziția Universală din 1889). Baltard a protestat, dar, în cele din urmă, a venit cu designul cerut de Haussmann – și de împărat.

Va rămâne o prezență grațioasă timp de mai bine de un secol[16].

~

Una dintre întrebările stăruitoare despre Parisul care se contura se referă la uniformitatea arhitecturii sale – a ceea ce a devenit cunoscut sub denumirea de „clădire Haussmann". Deși secolele al XX-lea și al XXI-lea au acceptat această arhitectură ca fiind tipic pariziană în cel mai bun sens al termenului, contemporanii erau mai puțin entuziasmați. După cum s-a exprimat, fără ocolișuri, jurnalistul și scriitorul Alfred Delvau, aceste noi clădiri ale celui de-Al Doilea Imperiu erau „reci, lipsite de culoare, dreptunghiulare ca niște cazărmi și triste ca niște închisori, în mijlocul străzilor aliniate ca infanteriștii, […] deplorabile prin regularitatea lor". Un alt contemporan, J.E. Horn, a descris aceste structuri ca fiind „jumătate palat, jumătate cazarmă"[17].

Deși o astfel de înregimentare ar fi putut să fie pe placul cuiva atât de dedicat ordinii cum era Haussmann, istoricul specialist în arhitectură, Pierre Pinon, susține că aceasta nu a rezultat dintr-o reglementare specifică. În schimb, el presupune că acest tip de locuință pur și simplu „a prins" în timpul celui de-Al Doilea Imperiu – fiind ilustrat în reviste de arhitectură și reprodus de nenumărați arhitecți anonimi care, la rândul lor, proiectau pentru mulțimi, la fel de anonime, de rezidenți. Multe clădiri în stil Haussmann erau proprietăți de închiriat, o nouă formă de investiție care a înflorit în acești ani. Având în vedere

circumstanțele, modelul standardizat era apreciat; individualitatea, nu. Structurile în stil Haussmann, care se ridicau în blocuri, erau destul de ușor de construit și de reprodus și erau acolo ca să aducă bani. Bineînțeles că au devenit populare.

Cu toate acestea, constrângeri au existat încă din secolul al XVIII-lea, prin stabilirea unei proporții tipic franceze între înălțimea unei clădiri și lățimea străzii pe care se afla aceasta. În 1853, când frenezia demolării și a construirii era în plin avânt, regula era simplă: folosește lățimea unei străzi ca măsură pentru stabilirea înălțimii clădirilor construite de-a lungul ei, aplicând principiul că o clădire nu trebuie să fie mai mare decât oricare alta.

Până în 1859, regula avea să fie mai clar definită, păstrând principiul existenței unei proporții între lățimea străzii și înălțimea clădirii situate pe aceasta, dar stabilind înălțimea maximă în funcție de lățimea străzii. Pentru străzi și bulevarde cu o lățime de 20 de metri sau mai mare, înălțimea putea fi mai mare de 20 de metri, dar, în niciun caz, să depășească un total de cinci etaje deasupra rez-de-chausée (a parterului), inclusiv mezaninul. Coama acoperișului sau cea mai înaltă parte a sa nu puteau să depășească o înălțime egală cu jumătate din adâncimea clădirii, inclusiv proiecțiile și cornișele. În ceea ce privește fațada orientată spre strada publică, proiecția streșinilor nu putea depăși un unghi de 45 de grade.

În plus, condițiile de vânzare a parcelelor de teren, semnate personal de Haussmann, prevedeau, de obicei, ca locuințele din fiecare

complex de locuințe să aibă etaje de aceeași înălțime și aceleași fațade, iar aceste fațade să fie realizate din piatră tăiată, cu balcoane, cornișe și muluri identice. Scopul era ca locuințele respective să alcătuiască un „ansamblu arhitectural".

Aceasta, deoarece uniformitatea era apreciată mai presus de orice – nefiind doar dezirabilă sub aspect estetic, ci și ca o abordare economică a reconstruirii imenselor porțiuni din oraș care erau, în prezent, demolate. Liniile lungi și drepte ale noilor străzi și bulevarde străpunse au lăsat fâșii adânci de exproprieri, pe care le înșfăcau acum dezvoltatori precum frații Pereire. Stilul clădirilor Haussmann, toate aliniate, se potrivea perfect pentru acești dezvoltatori.

~

În general, Haussmann adopta atitudinea de a duce la îndeplinire orice ar fi dorit împăratul, dar, într-o anumită situație, s-a sustras de la ceva. Era vorba despre proiectul mult dorit al împăratului de a deschide Rue des Écoles ca o arteră importantă de pe malul stâng al Senei. Strada mărginea versanții Mount Sainte-Geneviève, iar Haussmann se temea că nu va putea fi lărgită suficient pentru a transporta în siguranță volumul mare de trafic pe care îl avea în vedere împăratul. Haussmann a recomandat, în schimb, un traseu diferit, pe un teren plan, mai aproape de Sena. Acesta avea să devină Boulevard Saint-Germain.

În ceea ce privește Bois de Boulogne, până la sosirea lui Haussmann la prefectură, era clar că

proiectul era o harababură. Ludovic-Napoleon visase să le ofere parizienilor un spațiu verde cu un curs sinuos de apă. Din păcate, Berger, prefectul anterior, subestimase cu mult declivitatea râului, ceea ce a lăsat porțiunea superioară uscată, în timp ce nivelul inferior devenise o mlaștină. Preluând această problemă, Haussmann a decis să împartă râul în două lacuri separate de o cascadă – nu era ceea ce își dorise împăratul, dar era, totuși, o soluție inspirată care funcționează bine chiar și în prezent. Până în anul următor, împăratul și împărăteasa aveau să inaugureze prima etapă a sistemului de alimentare cu apă din Bois de Boulogne, care aducea apă din Sena, de-a lungul unui canal artificial pentru a alimenta nu numai lacurile superioare și inferioare care determinaseră această schimbare de plan, ci și alte cursuri de apă și lacuri din întregul parc.

Haussmann găsise soluția salvatoare, dar, la fel ca în cazul dezastrului iminent în care era implicat Turnul Saint-Jacques de la Boucherie, și-a dat seama că nu putea să continue fără o asistență tehnică de încredere. A făcut, mintal, o trecere în revistă a oamenilor cu care colaborase la prefecturile anterioare și și-a amintit de inginerul civil Adolphe Alphand, cu care lucrase cu mult succes la Bordeaux. În câteva luni, Alphand s-a alăturat prefecturii Senei în calitate de șef al noului Departament de Promenade în aer liber și Horticultură. Haussmann avea acum alături de el doi oameni excepționali: pe Deschamps și pe Alphand.

Cu toate acestea, Haussmann – deși nu era un om modest – nu a uitat niciodată rolul pe care l-a avut Ludovic-Napoleon în crearea noului Paris, care începea deja să se profileze. „De unul singur", a scris mai târziu în memoriile sale, „n-aș fi putut niciodată să desfășor și nici, mai ales, să finalizez cu succes sarcina pe care mi-o cerea [împăratul]". Și a adăugat: „Nu am făcut decât să o duc la îndeplinire"[18].

Charles Merruau, care, la acea vreme, era secretar general al Prefecturii Senei, și-a unit vocea cu cea a lui Haussmann: „Liniile directoare generale și sistemul [transformării Parisului]", a scris el în memoriile sale, „existau în mintea prințului încă din zilele președinției sale și, în numeroase puncte esențiale, chiar cu mult înainte"[19].

~

Mai erau în desfășurare și alte lucrări majore în Paris, mai ales la capătul estic al Ile de la Cité, la marea catedrală Notre-Dame. Aceasta era acoperită de schele și se afla în curs de restaurare de aproape un deceniu, la momentul la care Napoleon al III-lea și Eugénie s-au căsătorit în acel loc, la începutul anului 1853.

Inaugurată în 1163, sub îndrumarea energică a lui Maurice de Sully, Episcopul Parisului, la începutul anilor 1800 Notre-Dame supraviețuise Revoluției, dar era într-o stare foarte proastă – învechită, întunecată și neglijată. Masele de revoluționari furaseră sau distruseseră tot ce le căzuse în mâini, dar au existat și acte distructive

mai calculate, cel mai important fiind distrugerea portalului central al catedralei, care fusese despicat pentru a face loc procesiunilor. Mai mult, după cum a subliniat o autoritate, „zidăria era într-o stare lamentabilă în întreaga clădire”[20].

Victor Hugo a luat act și a făcut ceva în acest sens. Romanul său din 1831, *Notre-Dame de Paris* (titlul original al *Cocoșatului de la Notre-Dame*), a popularizat catedrala muribundă și, ca răspuns la cererea publicului, guvernul regelui Ludovic-Filip a fost de acord să finanțeze un program complex de restaurare. În 1843, tânăra echipă de arhitecți a lui Jean-Baptiste Lassus și Eugène Viollet-le-Duc a câștigat concursul pentru a conduce acest proiect atât de important. Ambii bărbați, la fel ca Victor Hugo, erau mai degrabă entuziasmați de stilul gotic decât de arhitectura neoclasică greacă și romană, și ambii erau decișI să rămână fideli conceptului original al catedralei Notre-Dame. Dintre cei doi, totuși, Viollet-le-Duc avea să-și lase amprenta cel mai pregnant asupra catedralei[21].

Deși nu avea decât 30 de ani și nicio diplomă în arhitectură când s-a apucat să lucreze la Notre-Dame, Viollet-le-Duc își făcuse deja un renume în domeniul restaurării arhitecturale. Nepot de arhitect și fiul guvernatorului reședințelor regale, Viollet-le-Duc se bucurase de o viață plină de artă și de literatură, precum și de privilegiul de a-și urma propriile înclinații artistice (puternice). Rebel încă din tinerețe, el refuzase ferm să urmeze École des Beaux-Arts pe motiv că era prea atașată de neoclasicism și producea arhitecți lipsiți de imaginație. A acumulat, în schimb, experiența

practică pe care și-o dorea la o firmă de arhitectură, după care a călătorit, a desenat intens (clădiri și ornamentele lor) și a început să fie cunoscut pentru lucrările sale de restaurare, începând cu biserica mănăstirii din Vézelay, trecând apoi la Sainte-Chapelle din Paris (unde a lucrat cu Lassus), precum și la capela de la Château d'Amboise, unde se afla mormântul lui Leonardo da Vinci.

Restaurarea catedralei Notre-Dame, care era cel mai mare și mai important proiect al lui Viollet-le-Duc de până atunci, s-a bazat pe talentul său în cercetarea meticuloasă și inspirația documentată. A făcut cu atenție desene și a fotografiat sculpturile deteriorate, fie de pe fațadă, fie din interior, majoritatea acestora trebuind îndepărtate și refăcute de la zero de o echipă mare de sculptori. Toți acei ani de observație atentă și de desenare i-au permis să completeze spațiile goale, indiferent dacă erau garguiele de pe canalele de scurgere și himerele de pe acoperișul catedralei sau statuile de sfinți din întreaga catedrală. El a reconstituit secțiuni întregi ale construcției, a reparat și a înlocuit ferestre, a așezat o turlă mai înaltă și mai ornamentată peste transept, care fusese înlăturat, din motive de siguranță, în urmă cu o jumătate de secol. Acea turlă, în special, la care se poate să-și fi permis „multe libertăți cu designul din secolul al XIII-lea", a stârnit, în cele din urmă, admirația pentru că era nici mai mult nici mai puțin decât „spectaculoasă în ceea ce

privește detalierea și armonizarea cu clădirea în sine”[22].

Lucrarea va continua mai mult de un deceniu și unii se vor plânge că nu toate lucrările lui Viollet-le-Duc au fost precise și că imaginația i-a luat-o uneori razna. După cum subliniază Erlande-Brandenburg, inventivitatea lui Viollet-le-Duc a devenit mai îndrăzneață pe măsură ce proiectul a progresat, „atât datorită familiarității crescânde cu clădirea, cât și a statutului [său] în creștere pe plan național”. Cu toate acestea, geniul lui Lassus și al lui Viollet-le-Duc erau de asemenea natură încât „modificările [arhitecturale] pe care le-au făcut nu erau întotdeauna evidente, nici chiar pentru un ochi exersat”[23].

Alții ar putea să nu fie de acord cu acest lucru, însă indiferent dacă Notre-Dame cea restaurată era sau nu Notre-Dame din secolul al XIII-lea, Lassus, și mai ales Viollet-le-Duc, au salvat catedrala – cum a făcut și Victor Hugo.

~

O recoltă proastă de grâu care a dus la creșterea prețului pâinii l-a determinat pe împărat să-i ceară lui Haussmann să facă ceva pentru scăderea prețului (Haussmann, precaut în privința plafonării prețurilor, a înființat, în schimb, un Fond de Comerț pentru Panificație, finanțat prin obligațiunile pe care le-a emis). Dar, în ciuda prețului pâinii, locuitorii Parisului erau, în general, mulțumiți în acel an, distrași de la pierderea libertăților lor de creșterea profitului și a ocupării forței de muncă. După cum a remarcat

caustic scriitorul englez Bayle St. John, în observațiile sale contemporane despre Parisul lui Napoleon al III-lea: „O zidărie frumoasă este, cu siguranță, un substitut excelent pentru libertate”[24]. Iar Zola avea să dramatizeze, după un timp, această atmosferă de oraș înfloritor în romanul său *La Curée* („Prada”), în care protagonistul principal, nemilosul Aristide Rougon (care luase numele de „Saccard”) sosește la Paris, în 1853, dornic să se îmbogățească rapid și să devină puternic.

Saccard nu primește imediat recompensele dorite, însă moartea neprevăzută a primei sale soții și căsătoria cu o tânără bogată (și însărcinată) care avea nevoie de un soț încep să-i aducă „prada” – pe care Zola o compară cu recompensa oferită câinilor după o vânătoare reușită. Existau o mulțime de prăzi de împărțit în Parisul lui Napoleon al III-lea, iar Saccard, plasat strategic (de către fratele său intrigant) la biroul de autorizații de construire al orașului, în calitate de comisar-adjunct, responsabil de drumuri, își dă seama că poate să folosească informațiile privilegiate despre casele și clădirile care urmează să fie demolate – clădiri ai căror proprietari vor fi substanțial despăgubiți. Are nevoie doar de ceva bani pentru a cumpăra aceste proprietăți înainte ca statutul lor să devină cunoscut și va fi un om bogat. Astfel, având capitalul format din zestrea celei de-a doua soții, Saccard își începe cariera de speculant.

Nu se pune problema pe cine simpatizează (sau nu) Zola în această vivisecție a noului Babilon al

celui de-Al Doilea Imperiu. Chiar descrierea casei pe care o construiește Saccard, cu vedere la Parcul Monceau, este un exemplu de vulgaritate. Printre ghirlandele de flori și ramuri sculptate, se pot vedea „balcoane în formă de coșuri pline cu flori, susținute de imense femei goale cu șolduri încordate și sâni proeminenți". În jurul acoperișului este un parapet presărat cu „vase în care ard flăcări din piatră". Iar interiorul clădirii este, dacă așa ceva este posibil, și mai încărcat de poleială și expunere ostentativă. Aproape că se aud zornăind banii când trece cineva prin acest paradis al acelor *nouveau riche*[1] – asta și era ideea.

A doua soție a lui Saccard, o tânără aruncată în această viață de excese, a auzit pentru prima oară numele de „Saccard" cu „brutala cadență a două greble care adună aur", iar Saccard a făcut exact asta, luând cu grebla câștigurile care îi reveneau din proiectul împăratului și al lui Haussmann de transformare a Parisului. Zola avea propria opinie asupra teoriei cheltuielilor productive a lui Persigny și Haussmann, precum și asupra celor care profitau de aceasta. După cum remarcă unul dintre oaspeții lui Saccard, la o cină somptuoasă, așa cum se cuvenea:

— Înțelegeți, totul este în regulă atât timp cât câștigi bani din asta.

Iar un alt oaspete observă cu superioritate:

— Lăsați-i pe acei scandalagii din opoziție să spună ce doresc. Să faci săpături prin Paris înseamnă să-l faci productiv[25].

~

Alexandre Dumas *père* a avut o altă viziune asupra Parisului și, de la început, și-a umplut viața cu o serie nesfârșită de amante, iubite și aventuri pasagere. Înaintarea în vârstă nu l-a potolit. Deși apetitul lui poate că nu a atins nivelul cosmic al prietenului său Victor Hugo, a rămas, totuși, impresionant, în tandem cu producția sa literară prodigioasă. Când Rodin, în monumentul său original prin care îi aducea un omagiu lui Hugo, a așezat, explicit din punct de vedere sexual, picioarele rășchirate și organele genitale ale lui Iris, mesagerul zeilor, care pluteau deasupra capului lui Hugo, care era așezat, aceasta indica sursa energiei creatoare a lui Hugo. Ar fi putut să facă același lucru și pentru Alexandre Dumas tatăl.

Dumas era fiul unui general napoleonian extravagant care, la rândul său, era fiul unui nobil francez de rang minor și al unei sclave haitiene. După căderea în dizgrație a lui Bonaparte, generalul a murit de tânăr, lăsându-și familia în sărăcie. Pe linie maternă, mama lui Dumas era fiica unui hangiu francez falimentat. Nu era cel mai promițător început, dar, în ciuda acestui fapt, Alexandre Dumas a reușit să se ridice din sărăcia extremă și să câștige faimă și bogăție ca unul dintre cei mai de succes dramaturgi și romancieri ai secolului.

Rețeta sa pentru succes includea perseverență pură, îndrăzneală și muncă brută asiduă – care se adăugau la extravaganța atrăgătoare, imaginația vie și abilitatea de a oferi publicului genul de divertisment pe care și-l dorea. Entuziasmul,

cutezanța și romantismul se revărsau, toate, din prolificul stilou al lui Dumas, același instrument care îl ajutase să obțină primul său loc de muncă la Paris, ca modest funcționar. Din fericire pentru el, angajatorul său era puternicul duce de Orléans care avea, în cele din urmă, să devină rege.

Dumas a folosit foarte bine această relație, precum și pe toate celelalte pe care a reușit să le găsească, pentru a-și realiza ambiția arzătoare de a deveni dramaturg. Lucrând și făcând manevre, s-a remarcat, într-un final, cu o dramă istorică, *Henric al III-lea și curtea sa*, un real succes, care a îndrăznit să spargă convențiile absurde ale vremii. Au urmat alte piese de succes și apoi au venit romanele sale istorice – chiar în momentul în care presa din Paris începea să publice romanele noi sub formă de foileton. *Cei trei muschetari* a apărut pentru prima dată în acest format de serie în 1844, la fel ca multe dintre romanele ulterioare ale lui Dumas, inclusiv *Contele de Monte Cristo* (1844–1845).

Nimeni nu ar fi putut să scrie atât de multe piese și romane ca Dumas, fără niciun sprijin, mai ales în epoca dinaintea procesoarelor de text sau a mașinilor de scris: chiar dacă era un dependent de scris notoriu, Dumas nu a ezitat să folosească și colaboratori. Dar, însuși Dumas, cu agerimea sa, succesiunea rapidă a replicilor și abilitatea infailibilă de a relata o poveste bună, a scris versiunile finale și le-a oferit acestor lucrări splendoarea specifică. Cititorii le iubeau și abia așteptau apariția următorului episod.

Dumas și Victor Hugo s-au împrietenit pe parcurs, doi titani ai literaturii care s-au înțeles în loc să intre în conflict. Ca o glumă între ei, Dumas chiar a plasat-o pe extraordinara sa răufăcătoare, Lady de Winter, în Place Royale nr. 6 (cum se numea Place des Vosges pe vremea d'Artagnanilor) – care era adresa personală a lui Victor Hugo.

Poate că nu este surprinzător faptul că, după plecarea lui Hugo în Insulele Canalului, Bruxelles i s-a părut pustiu lui Dumas *père*. Dar datoriile sale considerabile îl preocupau și, până când a scăpat de ele, a evitat Parisul. Nu a reușit să se întoarcă la Paris decât în primăvara lui 1853 (după ce a încheiat înțelegeri cu aproximativ 153 de creditori), dar a trebuit să continue să publice pentru a supraviețui, iar pe parcurs, a reușit să ofenseze și Biserica, și pe cenzorii lui Napoleon. Când aceste puteri au oprit publicarea memoriilor scriitorului, după cum era de așteptat, provocatoare, Dumas efectiv i-a ocolit și a fondat propriul său cotidian, *Le Mousquetaire*, în care avea de gând să publice tot ce dorea.

A fost un demers de proporții uriașe – desfășurat cu un buget limitat, neafectat de o anumită administrare și susținut numai de energia pură și bucuria lui Dumas de a escalada următorul munte. Deși s-a înconjurat repede de alaiul său obișnuit de tineri colaboratori, Dumas oferea materialul de bază, iar la sfârșitul anului, după ce au apărut primele numere, au început să curgă aplauzele. Poetul Alphonse de Lamartine, pe atunci retras din politică, i-a spus: „Ești mai presus

de firea omenească. Părerea mea despre tine este un semn de exclamare. Au existat studii pentru determinarea naturii mișcării perpetue. Tu ai creat uimirea perpetuă!" Istoricul Jules Michelet a scris că fusese „extrem de impresionat de talentul tău invincibil, care se pliază și se tot pliază în fața atâtor obstacole absurde, și nu mai puțin de perseverența ta eroică". Iar la începutul noului an, a venit elogiul cel mai mare, din partea lui Victor Hugo: „Ți-am citit ziarul", i-a scris el lui Dumas. „Ni-l înapoiezi pe Voltaire, o consolare supremă pentru o Franță umilită și tăcută"[26].

~

Frații Goncourt intraseră și ei în conflict cu cenzorii din cauza jurnalului lor literar, *L'Eclair*, pentru care fuseseră chemați, în luna februarie, la instanța polițienească. *L'Eclair* era investigat pentru numărul din decembrie 1852, în care frații Goncourt descriseseră „într-o manieră bizară" unele dintre magazinele situate de-a lungul traseului lor de acasă spre birou, incluzând și povestea unui anumit artefact nud. „În spatele acestui pretext incredibil, pueril, în spatele anchetării, existau motive ascunse", au speculat frații în jurnalul lor din 20 februarie. „Au existat intrigi subterane, instrucțiuni secrete din partea celor de la putere către judecători, era mâna Ministerului Poliției" și un amestec de alți factori, care „într-un Imperiu Bizantin, aduc nori de furtună deasupra capului unui om cumsecade".

Norii de furtună au coborât și frații Goncourt au fost citați să se prezinte la instanța polițienească pe

2 februarie, în încăperea specială „a cărei complianță îi câștigase onoarea de a se specializa în procese de presă și condamnări politice". Când frații s-au prezentat, au fost îndrumați să-și ocupe locul pe banca rezervată, în mod obișnuit, hoților și jandarmilor. Niciodată înainte nu i se ceruse unui jurnalist să se așeze pe acea bancă. Unul dintre prietenii lor, scriitorul Alphonse Karr, le-a spus că nu aveau șanse de achitare. „Îl cunosc și pe judecătorul care prezidează", a adăugat el – „am avut ghinionul să mă culc cu soția lui"[27].

Avocatul fraților Goncourt i-a apărat cu abilitate, descriindu-i pe frați ca pe doi tineri decenți, și a amintit, ca o trăsătură de caracter lăudabilă, faptul că timp de 20 de ani avuseseră angajată aceeași menajeră în vârstă. Acest fapt a părut să-i impresioneze pe cei din sala de judecată, iar frații au început să spere într-un verdict favorabil. Instanța a amânat cauza, înclinând din nou balanța în favoarea condamnării.

Câțiva ani mai târziu, frații Goncourt aveau să afle că o fostă amantă a lui Jules, unul dintre frați, îi provocase cândva, în calitate de moașă, un avort amantei acestui judecător, amantă care era camerista soției sale. Era același judecător, au constatat ei, care îi judecase pentru ofensa adusă moralității publice.

Lăsând însă ironia deoparte, existau temeiuri serioase și, în timpul săptămânii care s-a scurs, frații Goncourt au aflat, cu deosebit interes, despre schimbarea unui judecător. Noul judecător s-a întâmplat să fie o rudă a soției unui prieten de-ai

lor, care a discutat cu el în favoarea lor. La fel au procedat și alți prieteni.

Totuși, atunci când frații Goncourt s-au ridicat în picioare ca să asculte verdictul, au aflat cu surprindere și ușurare că, deși erau admonestați, fuseseră achitați.

Nu pățise nimeni nimic – cu excepția faptului că un jurnal literar fusese închis pentru totdeauna și că editorii săi aveau să se poarte cu mult mai multă atenție în viitor.

~

Pe plan local, lucrurile mergeau bine pentru noul Imperiu al lui Ludovic-Napoleon. El acționase rapid, alegând o împărătească, numind un prefect și punând în mișcare toate cerințele financiare și de amenajare necesare pentru crearea Parisului visurilor sale.

Își asigurase poporul – și lumea întreagă – că nu îl interesau cuceririle și promisese că Imperiul său va fi un Imperiu al păcii. Dar, în scurt timp, Ludovic-Napoleon avea să intre în război și acesta avea să fie unul sângeros.

Rădăcinile acestui război se găseau, aproape incredibil, în Locurile Sfinte din Ierusalim, care de secole fuseseră în grija călugărilor rivali romano-catolici și greci ortodocși. Aceștia s-au dovedit incapabili să coabiteze pașnic și s-au certat cu privire la cine ar trebui să aibă cheile și de la care uși din biserica Sfântului Mormânt. Călugării romano-catolici beneficiaseră de protecție franceză de peste un secol, dar aceasta se diminuase în ultimii ani – mai exact, până când

Ludovic-Napoleon a decis să ia lucrurile foarte în serios și, cu sprijinul Bisericii Romano-Catolice franceze, precum și al armatei sale, a cerut restabilirea deplină a drepturilor călugărilor romano-catolici.

Pe atunci, Palestina făcea parte din Imperiul Otoman, vast, dar aflat în decădere, pe care țarul Nicolae I îl numise, în mod memorabil, „omul bolnav al Europei". Asemenea vulturilor, Rusia și Franța au început să se învârtă în jurul său. Rusia dorea Constantinopolul și să aibă un cap de pod în estul Mediteranei, în timp ce Ludovic-Napoleon, în ciuda discursului său pacifist, era profund interesat să extindă influența franceză în estul Mediteranei, visând la un canal prin istmul Suezului.

Un lucru a dus rapid la altul, iar până în toamna anului 1853, Rusia și turcii erau în război. Francezii, chiar și britanicii, și-au dat seama de pericolul prezenței rusești în estul Mediteranei și, în ianuarie 1854, flotele navale britanice și franceze au pătruns împreună în Marea Neagră.

La 30 martie 1854, Marea Britanie și Franța – după secole de ostilitate reciprocă – au declarat împreună război Rusiei.

---

1 Parvenit, proaspăt îmbogățit (n. trad.).

Capitolul 4

Un război nesemnificativ

(1854)

Mai întâi, francezii au salutat Războiul Crimeii cu entuziasm. Un val de patriotism a străbătut țara – un val pe care Ludovic-Napoleon a fost fericit să se lase purtat. La urma urmei, în ciuda promisiunilor sale anterioare de pace, ce era un Bonaparte fără o mare victorie în război pentru a pecetlui acea legătură strânsă cu poporul său? Și armata era dornică să se alăture luptei, de prea mult timp fiindu-i refuzată șansa la glorie.

Poate că, așa cum se bănuia, Ludovic-Napoleon juca un joc pe termen lung și căuta să obțină sprijinul Marii Britanii pentru destrămarea antantei între Rusia, Prusia și Austria[1]. Însă asta ar fi însemnat să acorzi prea mult credit împăratului, care era cunoscut mai mult pentru șarmul său decât pentru subtilitate. A intra în război la un timp atât de scurt după începutul domniei era o mișcare riscantă, mai ales că națiunea tocmai ieșea dintr-un deceniu de crize economice. Acum, sub dominația imperială, Franța era pe deplin angajată în dezvoltarea economică internă și, cu siguranță,

nu existau bani în plus de aruncat în afaceri externe.

Cu toate acestea, primele luni de război au părut promițătoare atunci când, în scurt timp, forțele aliate franceze și britanice i-au presat pe ruși să se retragă din principatele balcanice Moldova și Țara Românească. Febra războiului ajunsese acum la un nivel atât de înalt, încât a fost imposibil ca acesta să se încheie cu aceste victorii. Franța și Marea Britanie au ales să continue conflictul, invadând Crimeea. Pregătindu-se să atace puternicul port rus și baza navală de la Sevastopol, au luptat și au câștigat bătălia de la Alma – care acasă, într-un elan de patriotism, a dat acest nume unui nou pod de piatră care se ridica peste Sena (Pont de l'Alma, inaugurat în 1856).

Dar, până în iarnă, războiul intrase în impas la Sevastopol, unde aliații au pus orașul-port sub asediu. Acolo, o iarnă grea, la care s-au adăugat focare de holeră, a dus la genul de nenorocire la care nu se așteptase nimeni. Atacul eroic, dar inutil, al Brigăzii Ușoare Britanice a fost doar una dintre numeroasele încleștări sângeroase care nu au reușit să pună capăt haosului. Războiul se transforma rapid într-un dezastru pentru ambele părți.

~

Între timp, la Paris, Haussmann a dat curs dorințelor împăratului său și a început să distreze parizienii cu o serie de baluri și festivități somptuoase. Pe lângă balurile pe care împăratul începuse să le organizeze săptămânal, prefectul a

întâmpinat noul an cu o petrecere, la Hôtel de Ville, pentru o mie de oaspeți îmbrăcați elegant, care s-au ospătat cu o gamă generoasă de mâncăruri și băuturi, distrându-se cu dans și muzică. În mod asemănător, în luna august, de ziua de naștere a lui Napoleon Bonaparte (pe care Ludovic-Napoleon o sărbătorea cu loialitate), Haussmann a marcat evenimentul cu salve de tun dimineața, devreme, de pe Invalides și de pe o navă de escortă, pe Sena. A distrat parizienii pe tot parcursul zilei, începând cu concursuri acvatice de-a lungul Senei, apoi intrare gratuită la toate teatrele și un spectacol militar pe Champ de Mars pentru aproximativ 200 000 de spectatori.

Războiul nu fusese dat uitării, dar acesta încă nu luase o turnură urâtă. După-amia-za târziu, Haussmann a adus un omagiu pentru ceea ce putea fi încă descris drept un război glorios, prin lansarea în fața École Militaire[1] a unui balon uriaș împodobit cu numele aliaților Franței, scrise cu litere aurite. Au avut loc acrobații și spectacole de mimă în tot orașul, iar la lăsarea serii, o formație de 200 de muzicieni a început să cânte în grădinile Tuileries. Cântau formații și în fața Hôtel de Ville, în timp ce de la Tuileries la Place de la Concorde și de-a lungul întregului Champs-Élysées până la l'Étoile, se întindea un traseu triumfal de arcuri îmbrăcate în verdeață, iluminate de peste o mie de candelabre cu gaz care străluceau în noapte.

Căderea nopții a adus focuri de artificii cu reprezentări ale lui Napoleon I, ale războiului și ale păcii. În noaptea aceea, oamenii s-au culcat cu așteptarea liniștită a victoriei și a păcii în țările

îndepărtate, pentru că nimeni nu avea nicio îndoială că, pentru Franța, lucrurile mergeau bine în Crimeea.

~

În timp ce trupele franceze mureau la Sevastopol în mod mizerabil, planurile împăratului pentru Paris au continuat neabătut, duse la îndeplinire, cu loialitate, de Georges Haussmann. „Este imposibil să ieși afară fără să observi vreo nouă schimbare", remarca Bayle St. John. „Chiar și parizienii în vârstă sunt obligați să învețe din nou harta orașului lor"[2].

Construcția era acum în desfășurare pe Rue de Rivoli de la Luvru la Hôtel de Ville, iar prevederea legală pentru ultima prelungire a străzii, între Hôtel de Ville și Place de la Bastille, fusese semnată în luna septembrie a aceluiași an. Dar deja apăreau probleme de-a lungul traseului propus, care urma să-și continue călătoria în linie dreaptă spre est, ocolind Rue-Saint-Antoine. În perioada aceea, Rue Saint-Antoine era vechea stradă întortocheată care, în prezent, se numește Rue François-Miron. Negustorii, de-a lungul ei, doreau să o păstreze mai degrabă pe aceasta ca drum principal, decât să fie înlocuită de un drum drept pe care îl propunea Haussmann, chiar dacă asta însemna lărgirea străzii. La urma urmei, erau în joc afacerile lor, iar noul drum amenința să strice afacerile de pe cel vechi.

Cu toate acestea, Haussmann a rămas surd la rugămințile lor și a dus Rue de Rivoli în linie dreaptă de la Hôtel de Ville, conform planificării.

Apoi, a redenumit fosta Rue Saint-Antoine în Rue François-Miron, în timp ce noua prelungire spre est a Rue de Rivoli a devenit Rue Saint-Antoine, care ajungea până la Place de la Bastille.

În aceeași perioadă, Haussmann a construit, pe o Place Baudoyer lărgită, primăria a ceea ce este acum al 4-lea arondisment – cea mai mare dintre toate primăriile pe care le-a construit în tot Parisul, întrucât trebuia să servească drept un fel de anexă la Hôtel de Ville, care funcționa ca primărie pentru întregul Paris.

Artera est-vest de pe malul drept al Senei era acum terminată sau aproape de finalizare, legând Place de la Concorde cu Place de la Bastille. Cu timpul, ea va continua (de-a lungul Rue du Faubourg Saint-Antoine) până la ceea ce este în prezent Place de la Nation, în estul Parisului.

~

Haussmann a început să se ocupe de axa nord-sud, pe care Boulevard de Strasbourg o începuse deja, din Gare de l'Est până la acea porțiune a Grands Boulevards, cunoscută drept Boulevard Saint-Denis. Ludovic-Napoleon hotărâse că această arteră lată, de la nord la sud, să se intersecteze cu Rue de Rivoli la Tour Saint-Jacques și să continue spre Place du Châtelet, traversând Sena spre Ile de la Cité. De acolo, avea să meargă spre sud până la Observatoire[2], situat chiar dincolo de vârful sudic al Grădinilor Luxemburgului, și avea să continue apoi spre ceea ce era pe atunci Barrière de l'Enfer, zidurile orașului (acum Place Denfert-Rochereau).

Denumită inițial Boulevard du Centre, această axă importantă nord-sud avea să dobândească, la scurt timp, un nou nume, pe malul drept al Senei, în urma rezultatului războiului din Crimeea. Dar acest lucru încă nu se întâmplase. Între timp, acest traseu a fost puternic contestat de cei care credeau că el ar trebui să continue de-a lungul Rue Saint-Denis sau Rue Saint-Martin lărgite, ambele fiind drumuri antice care datau din Epoca Medievală sau chiar Romană.

Haussmann a răspuns că, dacă ar urma oricare dintre aceste trasee, va fi nevoie de ani întregi pentru a străbate aglomerația urbană care se dezvoltase în jurul lor. Acest nou traseu, care se desfășura între cele antice, putea continua relativ nestingherit prin grădini, curți și clădiri joase, întinzându-se pe 30 de metri – ceea ce, pe atunci, era o lățime impresionantă. În orice caz, „spinteca vechiul Paris", a fost el de acord, mai târziu, „cu revoltele și baricadele sale, [...] străpungând acest labirint aproape impenetrabil cu o mare arteră centrală"[3]. Mai mult decât atât, artera rezultată nu avea să fie doar lată, ci și dreaptă, spre deosebire de străzile Saint Martin și Saint-Denis, înguste și oarecum șerpuite, care o încadrau. Haussmann putea, de asemenea, să se laude că acest traseu i-a permis să cruțe clădiri de o importanță istorică, precum biserica abațială Saint-Martin des Champs.

Din păcate, Haussmann nu a putut face ca toate căile să fie drepte ca trase cu rigla, așa cum i-ar fi plăcut, și, pe măsură ce artera sa de la nord la sud se apropia de Sena și de Ile de la Cité, în depărtare,

ieșea în evidență cupola Sorbonei, care se încăpățâna să nu se alinieze cu bulevardul. Având în vedere această perspectivă deprimantă, Haussmann a propus, în cele din urmă, amplasarea unei clădiri noi, la marginea apei, care să găzduiască instanțele comerciale din Paris (Tribunalul de Comerț, situat anterior în incinta Bursei). Aceasta a fost ridicată vizavi de Palais de Justice, unde oferea o anumită prestanță vizuală și echilibru – inclusiv propria cupolă – perspectivei sudice de peste Sena.

~

Haussmann era acum angajat într-o mulțime de proiecte, inclusiv drumuri importante spre și dinspre Les Halles, precum și trei intersecții majore (Rue Réaumur, Rue de Turbigo și Rue Étienne-Marcel) între Rue Saint-Denis și Rue Saint-Martin, pe lângă faptul că începea să dezvolte cartierele Saint-Marcel și Gare d'Orléans (acum Gare Austerlitz) de pe malul stâng al Senei. De asemenea, făcea primele demersuri pentru construirea viitorului Boulevard Malesherbes, din Place de la Madeleine, spre nord-vest, spre ceea ce este în prezent Parc Monceau. Pe când era ocupat până peste cap cu aceste proiecte, a devenit foarte interesat de noua arteră cu orientarea est-vest, de pe malul stâng al Senei, care (spre ușurarea lui) nu se mai concentra pe Rue des Écoles, ci avea să se extindă de-a lungul a ceea ce va deveni Boulevard Saint-Germain.

Haussmann a revenit, mai cu seamă, asupra intersecției bulevardului Saint-Germain cu artera

nord-sud, situată în Boulevard Saint-Michel. Aceasta, după ce șoseaua nord-sud tăia malul drept al Senei și se intersecta cu Rue de Rivoli, la Tour Saint-Jacques, avea să creeze o a doua intersecție importantă, completând ceea ce Haussmann numea, cu solemnitate, „*la Grande Croisée de Paris*".[3] Pentru a sărbători acest eveniment în maniera potrivită, era nevoie de un element arhitectural major, iar Haussmann a cerut acum crearea Place Saint-Michel, la sud de Pont Saint-Michel, unde artera nord-sud pătrundea în malul stâng al Senei. Lucrările de aici, pentru a mări ceea ce fusese un simplu loc de întâlnire al mai multor străzi vechi, aveau să înceapă anul următor.

Haussmann acorda, totodată, o mare atenție celor două mari situri de pe malul drept al Senei: Place de la Concorde și Place de l'Étoile, aceasta din urmă fiind poarta de vest din zidul Ferme Générale, unde Napoleon Bonaparte își plasase Arcul de Triumf. Între cele două, se întindea Champs-Élysées, care, în ultimii ani, se transformase, dintr-un drum de țară într-unul mai urbanizat, dar care, totuși, nu era decât un drum modest, în pofida faptului că era mărginit de copaci.

Ludovic-Napoleon îl însărcinase cu reamenajarea Place de la Concorde pe Jacques-Ignace Hittorff, care lucrase la proiect încă din perioada domniei lui Ludovic-Filip. El a așezat statuile reprezentând marile orașe ale Franței în fiecare dintre cele opt unghiuri ale pieței octogonale și tot el a sesizat oportunitatea

obeliscului pe care Egiptul l-a oferit Franței și a cerut ca acesta să fie ridicat (o lucrare dificilă și periculoasă) în centrul pieței, aliniat cu Champs-Élysées și Arcul de Triumf. Tot Hittorff a fost responsabil pentru cele două fântâni care încadrează obeliscul, dar și pentru felinarele de stradă și coloanele comemorative din toată această piață imensă. Acestea ar fi putut și ar fi trebuit să reprezinte un triumf pentru arhitect, cu excepția faptului că, din nefericire, Georges Haussmann nu-l putea suferi.

Haussmann avea o satisfacție specială să i se împotrivească lui Hittorff în diverse proiecte din oraș, dar, în cazul Place de la Concorde, divergențele dintre Haussmann și Hittorff au devenit virulente. Împăratul, care era pasionat de festivaluri și defilări, își dăduse deja seama că în felul în care arăta atunci, Place de la Concorde era o potențială capcană mortală pentru mulțimi – așa cum fusese în vremurile pre-revoluționare, când marea festivitate care comemora căsătoria dintre Marie-Antoinette și Ludovic, pe atunci Delfinul Franței[4], se încheiase cu peste o sută de victime. Alte tragedii de același fel au marcat locul acela de-a lungul anilor, iar Ludovic-Napoleon a vrut să rezolve problema traficului și a fluxului de persoane, mai ales că se apropia Expoziția Universală.

Acum, când, datorită lui Hittorff, fuseseră instalate obeliscul și fântânile, spațiul liber disponibil se micșorase și mai mult. Mai rău, piața avea bordurile cu flori situate oarecum sub nivelul solului. Acestea aveau meritul de a face parte din

designul original al lui Ange-Jacques Gabriel, dar, fără îndoială, pietonii neatenți erau în pericol să se împiedice din cauza lor. Întrebarea era ce avea să dispară: obeliscul sau bordurile cu flori? Haussmann a votat împotriva obeliscului, dar Hittorff a rămas ferm pe poziție. Cei doi și-au adus disputa în fața împăratului, care a decis în defavoarea bordurilor cu flori.

Haussmann nu a spus prea multe în acel moment, dar nu era mulțumit. Răzbunându-se oricând i se oferea ocazia, a coborât lămpile de pe postamentele înalte pe care Hittorff le prevăzuse în Place de la Concorde, susținând că acestea erau prea înalte. Și a găsit, în curând, alte locuri în care putea să-i facă viața grea lui Hittorff, în special în zonele în curs de dezvoltare din vestul Place de la Concorde, printre care Place de l'Étoile, Champs-Élysées și Bois de Boulogne.

~

De la început, Haussmann a pus un accent deosebit pe planurile pentru dezvoltarea Place de l'Étoile (în prezent Place Charles-de-Gaulle). La acel moment, Arcul de Triumf – finalizat în timpul domniei lui Ludovic-Filip – a fost ridicat chiar în afara limitelor orașului, în spatele gheretelor vamale din Étoile ale zidului Ferme Générale. Era un loc solitar, iar conceptul lui Ludovic-Napoleon, dezvoltat inițial când încă locuia la Londra, era să deschidă mai multe artere noi în acel spațiu. El a anticipat Avenue de l'Impératrice (Bulevardul Împărătesei, în prezent Bulevardul Foch), Avenue Kléber și Avenue Friedland, ultimele două

rezonând de amintirea victoriilor militare ale primului Bonaparte.

Dar Haussmann nu credea că împăratul gândea la o scară suficient de mare și a propus, în schimb, steaua cu 12 brațe și imensul spațiu circular care a devenit, cu adevărat, Place de l'Étoile. Haussmann a dorit în mod special ca întregul aspect să fie simetric, cu clădiri identice sau asemănătoare în jurul circumferinței, iar o arteră circulară avea să încadreze Arcul de Triumf și să unească bulevardele radiante.

Niciun detaliu nu era prea mărunt pentru Haussmann. Desigur, gheretele vamale și bariera vămii aveau să dispară, după care voia ca fâșia de pământ care mărginea piața și laturile sale să fie împrejmuite cu grilaje care aveau să fie identice ca înălțime și decor. El a insistat să nu existe alte clădiri pe o rază de 15 metri de piața în sine și ca toate clădirile care vor fi situate cu fața spre aceasta să fie similare, cu fațadele și toate ornamentele realizate din gresie (așa cum aveau să fie și soclurile grilajelor de fier). Acoperișurile clădirilor urmau să fie realizate din zinc, cu două pante legate de un canal din fontă care se deschidea discret în mansardă. Alte reguli reglementau nivelul și aliniamentul clădirilor, iar prefectul a considerat potrivit să emită instrucțiuni pentru păstrarea grilajelor și fațadelor curate, precum și pentru plantarea straturilor de flori, pe care le dorea plasate între clădiri și grilaje (era necesară aprobarea prealabilă). Nu aveau să fie permise panouri de reclame de niciun fel și, tot astfel, în acest spațiu, nu se putea practica niciun

fel de activitate comercială fără aprobarea expresă a lui Haussmann.

Haussmann și Hittorff s-au luptat în privința înălțimii clădirilor construite în jurul acestui spațiu, iar împăratul l-a susținut din nou pe Hittorff. În ansamblu, însă, planul lui Haussmann a avut câștig de cauză, iar el a fost încântat de asta: „Acest design frumos", a scris el mai târziu în memoriile sale, „de care sunt foarte mândru că mi l-am imaginat", a fost, după cum considera împăratul, „unul dintre cele mai mari succese ale administrației mele"[4].

~

Pe când Haussmann considera Place de l'Étoile capodopera sa, împăratul privea Bois de Boulogne ca pe bijuteria principală a coroanei sale și insista, în consecință, să obțină rezultatele corespunzătoare.

În 1854, tărășenia nefericită cu problema fluvială dispăruse, fiind înlocuită de două lacuri separate de o cascadă, la recomandarea lui Haussmann. În primăvara aceea, împăratul și împărăteasa au inaugurat, cu mare fast, prima etapă a sistemelor de alimentare cu apă, de la Bois. Imediat după aceea, Haussmann l-a adus pe Gabriel Davioud (în locul lui Hittorff) pentru a proiecta chioșcurile și alte structuri din întregul parc. În anii care au urmat, Davioud avea să creeze un aspect specific parizian în parcurile și spațiile publice ale orașului, cu băncile de pe străzi, pavilioane, garduri și lampioane, precum și cu fântânile sale –

în special fântâna Saint-Michel, cu jetul ei de apă maiestuos, în nou-construita Place Saint-Michel.

Însă Bois de Boulogne nu avea încă o cale de acces principală din Place de l'Étoile. Hittorff propusese un bulevard larg, cel mai larg de până acum din Paris, dar Haussmann privise ideea cu dispreț, susținând că era banal și nu era suficient de lat. În acest punct, unii începeau să observe ceea ce bârfele numeau deja „megalomania" lui Haussmann, iar Legislativul a intervenit, deși nu-i stătea în fire. În cele din urmă, Haussmann a trebuit să reducă unele dintre cerințele sale pentru acest bulevard, cu toate că șoseaua care a rezultat era încă neobișnuit de lată. Cu o considerabilă prezență de spirit politică, Haussmann a propus ca aceasta să fie numită Avenue de l'Impératrice (Bulevardul Împărătesei).

Cu toate acestea, Haussmann avea idei mult mai grandioase decât ceea ce își imagina împăratul pentru Bois de Boulogne. Voia să extindă Bois astfel încât să cuprindă câmpia Longchamp și alte terenuri, ajungând chiar până la Sena, dar a întâmpinat rezistență la vârf – cel puțin până când fratele vitreg al împăratului, contele – devenit duce – de Morny, a sugerat o cale inteligentă ca Haussmann să obțină ceea ce avea de gând să facă. Clubul Jockey (unde de Morny era un membru marcant) organiza în mod regulat curse pe Champ-de-Mars, ceea ce irita autoritățile militare. La urma urmei, acest teritoriu era, prin tradiție, militar, aflându-se în fața École Militaire. Tânărul cadet Napoleon Bonaparte mărșăluise exact în acest loc și, la timpul cuvenit, tot aici își inspectase

trupele. Ideea lui de Morny era să construiască un hipodrom pe câmpia Longchamp, unde facilitățile aveau să fie mai bune pentru toată lumea. Împăratul a considerat că ideea era bună, dar se temea că va fi nevoie de timp pentru a achiziționa terenul în chestiune, deoarece acesta ar fi extins Bois de Boulogne până la una dintre buclele largi ale Senei. Dar îl subestima pe Haussmann, care s-a mișcat repede. Amenajarea a început în ceva mai mult de un an.

În aprilie 1857, a fost inaugurat, cu mult succes, noul hipodrom de la Longchamp, atrăgând un număr mare de parizieni în Bois de Boulogne. Partea cea mai bună a fost că, datorită revânzării rapide de către Haussmann a terenului pe care municipalitatea nu dorea să-l păstreze, hipodromul a ajuns să coste orașul o nimica toată.

2

Banii – goana după ei și câștigarea lor – se aflau în centrul imensei răsturnări de situație de la mijlocul secolului din Parisul lui Napoleon al III-lea. Reconstruirea orașului era un demers costisitor care necesita împrumuturi masive – mai ales că Napoleon și apropiații săi și-au dat seama că mărirea impozitelor ieșea din discuție, din considerente politice. Susținută de Persigny și de încrederea lui Haussmann în cheltuielile productive, împăratul a ajuns să îmbrățișeze ideea de credit pentru a achita uriașele lucrări publice care erau deja în desfășurare.

Creditul a oferit principalul suport financiar, iar vânzarea terenurilor excedentare de-a lungul

traseelor propuse a oferit o altă sursă majoră de finanțare. Aceste terenuri au devenit marfa pe care oamenii din acest punct central – precum frații Pereire și Saccard al lui Zola – au construit și au speculat. Sub Napoleon al III-lea, Parisul se transformase într-o uriașă mașină de făcut bani, unde fiecare lopată plină cu pământ promitea aur cuiva care aștepta la rând.

În 1854, frații Pereire au creat Compagnie Immobilière de Paris, care a permis nu numai construirea și utilizarea locuințelor pe parcelele de pământ pe care le achiziționase, dar și închirierea și revânzarea acestor terenuri[5]. Compania imobiliară a fraților Pereire a cumpărat de zor terenuri de-a lungul Rue de Rivoli și pe străzile alăturate, precum și în ceea ce va deveni cartierul Opéra și spre vest, spre Câmpia Monceau și Champs-Élysées. Ca cireașa de pe tort, în 1854 frații Pereire au decis să intre în afacerea construirii de hoteluri și au început să ridice un hotel de lux, Grand Hôtel du Louvre. Au făcut acest lucru cu energia lor specifică, grăbindu-se să termine construcția la timp pentru marea Expoziție Universală din 1855.

Oriunde își aruncau privirea, frații Pereire vedeau oportunități. Au propus să facă legătura între Gare Saint-Lazare și Auteuil, în partea de sud-vest a Parisului, cu un omnibuz de pasageri care făcea curse dese și pe care l-au legat de explorarea Petite Ceinture. Această linie de omnibuz a fost inaugurată în martie 1854, legând diverse alte zone de-a lungul Petite Ceinture, chiar în timp ce aceasta din urmă se extindea cu

rapiditate. Numai eforturile fraților Pereire de înființare a Compagnie Générale Maritime, o companie de transport maritim, responsabilă de transportul corespondenței în America de Nord, nu au reușit să fie profitabile, dovedindu-se mult mai complexe decât anticipaseră aceștia. Avea să vină și momentul ei de glorie, însă nu mai devreme de secolul următor.

~

Pe lângă faptul că se baza pe sursele unor fonduri aflate la îndemână, precum frații Pereire, în vremea lui Napoleon al III-lea, guvernul francez a început să acorde împrumuturi la scară largă direct populației. Primul dintre aceste împrumuturi, lansat în martie 1854, a avut un succes extrem de mare, ajungând la aproape 100 000 de adepți, care au furnizat, la rândul lor, 468 de milioane de franci. Împrumuturile ulterioare au adus și mai mulți franci de la un număr de debitori în continuă creștere. Acest fapt a crescut radical finanțarea pentru oraș și stat, dar a crescut tot atât de dramatic și spectrul falimentului pentru cei înclinați să se îngrijoreze în privința acestor noi scheme financiare.

Cu toate acestea, falimentul nu a deranjat somnul prea multora în timpul primilor ani de bonanță ai celui de-Al Doilea Imperiu. Guvernul lui Napoleon al III-lea inspira încredere în cercurile de afaceri, mai ales că acesta făcea tot posibilul să faciliteze activitățile întreprinderilor, fie închizând ochii în fața unor reglementări incomode, fie încurajând consolidarea și

monopolurile, mai ales în rețeaua de căi ferate, aflată în continuă expansiune. Așa cum speraseră frații Pereire și alți importanți oameni de afaceri, sub Napoleon al III-lea, statul devenise bastionul capitalismului la scară largă.

~

Era de așteptat ca acest val de creștere economică să facă să plutească toate bărcile[5], iar Ludovic-Napoleon, în pamfletul său din 1844, *Dispariția pauperismului*, declarase deja, în mod oficial, că voia să îmbunătățească soarta muncitorilor și a oamenilor nevoiași. După ce a ajuns la putere, nu și-a uitat vechile simpatii, interesându-se de condițiile locative ale muncitorilor, care deveneau o problemă tot mai mare, întrucât locuințele din centrul Parisului erau demolate. Această distrugere avea loc pentru o cauză bună, desigur, pentru a face loc unor drumuri noi și locuințe mai bune, însă o locuință mai bună pe străzi mai curate era, din păcate, mult peste puterea financiară a foștilor locuitori ai acestor cartiere.

Când încă era prinț-președinte, Ludovic-Napoleon se angajase să sprijine un proiect de locuințe decente pentru muncitori, donând din propriile sale fonduri bănești, pe lângă cele confiscate de la familia monarhului detronat din Casa de Orléans, Ludovic-Filip. Primele rezultate ale acestui demers, început la sfârșitul anului 1851, au fost un mare complex de locuințe, numit Cité Napoléon, care mai există și astăzi pe Rue de Rochechouart, la numărul 58, la poalele

Montmartre-ului. Alcătuit din mai multe clădiri grupate în jurul unei curți interioare, acesta avea peste 200 de mici apartamente subvenționate care au fost evaluate în limita sumei pe care o puteau plăti muncitorii.

Deși clădirile în sine nu erau atrăgătoare (au fost asemănate cu niște cazărmi), interioarele erau neobișnuit de ușoare și aerisite, cu o scară dublă deschisă care ducea la etajele dispuse de-a lungul coridoarelor largi și un acoperiș din sticlă. Fiecare unitate conținea o bucătărie, era încălzită și ventilată. Fiecare etaj avea pompe de apă și toalete (aceasta se întâmpla cu mult timp înainte de perioada băilor private), iar în clădiri mai existau spălătorii comune și încăperi pentru copiii mici.

Din păcate, ideea din spatele acestui demers bine intenționat, dar lipsit de succes până la urmă, a fost că, printr-o gestionare atentă a vieții și a condițiilor în care trăiau locatarii, aceștia ar putea fi scoși din sărăcie. Existau multe restricții, mai ales interdicția de acces în clădire după ora 10 seara, precum și supravegherea de către poliție. Ludovic-Napoleon dorea să plaseze cel puțin o astfel de clădire de locuințe în fiecare arondisment din Paris, iar în 1856, a subvenționat construirea unui complex de locuințe asemănător pe Boulevard Diderot, în apropiere de Gare de Lyon. În următorii 10 ani, a mai făcut o încercare pe Avenue Daumesnil[6]. Dar săracii din Paris nu voiau să fie înregimentați, și, în orice caz, oferta de locuințe pentru muncitori era extrem de neadecvată.

Haussmann a fost deosebit de ostil la ideea locuințelor pentru muncitori. Într-o scrisoare din 1857 către Persigny, el a respins „aceste locuințe construite și revândute în pierdere de către împărat", aceste locuințe „închiriate pe banii împăratului"[7]. Pe de altă parte, Haussmann nu era prea înțelegător față de muncitori, în general, și se opunea cu înverșunare dreptului de vot acordat acestora. În ceea ce îl privea, sufragiul universal era pur și simplu încă o idee absurdă a împăratului.

Cât despre muncitorii dislocați din centrul Parisului, ei s-au mutat pur și simplu în cartiere mai ieftine de la periferia orașului, unde aveau să locuiască în cocioabe și mahalale care erau la fel de rele ca cele care fuseseră demolate.

2

În această perioadă, frații Goncourt au relatat că vărul lor, Pierre-Charles Laurens, conte de Villedeuil, fusese auzit rugându-se noaptea, cu mâinile împreunate: „Doamne, [...] fă ca împăratul să rămână la putere pentru ca dividendele mele să crească și fă să continue creșterea acțiunilor mele de la Anzin Coal"[8].

Villedeuil era cel care înființase neinspiratul jurnal literar *L'Eclair* împreună cu frații Goncourt – și care acceptase cele 200 de sticle de șampanie memorabile ca parte a unui împrumut făcut la cămătarul său. Șampania se strica atât de repede încât redactorii au decis să organizeze o petrecere improvizată la redacție, invitând pe toți cei la care se puteau gândi, inclusiv pe trecători și

pe un tânăr pe nume Nadar, care tocmai începuse o serie de caricaturi pentru revistă.

Nadar, al cărui nume real era Félix Tournachon, s-a născut la Paris, în 1820 – vremuri inocente, după cum afirma el mai târziu, când „manierele erau nobile, iar inimile curate"; adică „o crimă era suficientă pentru doi ani: conversațiile despre aceasta erau mulțumitoare"[9]. Fiul nelegitim al unui librar fără succes din Lyon, la sfârșitul adolescenței, Nadar era un slăbănog deșirat și greu de stăpânit, ușor de recunoscut după ochii săi albaștri strălucitori și părul roșcat. Ducând o viață boemă într-o serie de camere insalubre din Cartierul Latin, a devenit bun prieten cu Henry Murger și cu o parte a găștii care i-a inspirat lui Murger's *Scènes de la vie de bohème*.

Mai târziu în viață, Nadar s-a descris ca fiind „un adevărat temerar, căutând întotdeauna curenți împotriva cărora să înoate, susținând opinia publică, fiind neîmpăcat cu orice fel de simț al ordinii"[10]. Acest rebel înnăscut era un ticălos simpatic, cu un cerc larg de prieteni care îi apreciau onestitatea, loialitatea și buna dispoziție. Unul dintre acești prieteni inventase pseudonimul de Nadar, transformând Tournachon în Tournadard, apoi Tournadard în Narard și schimbându-l, în cele din urmă, pe Narard în Nadar.

În anii '40, Nadar era considerat un publicist strălucit, iar când l-au cunoscut frații Goncourt, talentele sale artistice îl purtaseră în direcția caricaturii, unde, pentru prima oară, devenise cunoscut. Dar, în 1854, după ce s-a căsătorit,

Nadar s-a trezit atras de arta incipientă a fotografiei prin fratele său mai mic, Adrien, un suflet pierdut pe care Nadar spera să-l ajute să prindă rădăcini în acest nou domeniu, care părea a fi unul promițător. Nadar a plătit pentru pregătirea fratelui său și l-a ajutat să-și deschidă un studio fotografic pe Boulevard des Capucines nr. 11, convenind ca ei doi să colaboreze (deși Adrien avea alte idei).

La acel moment, Nadar devenise suficient de interesat de fotografie încât să-l roage pe un prieten să-l școlească, după care și-a cumpărat propriul echipament. După ce Adrien l-a izgonit din ceea ce se dorea a fi studioul lor comun, Nadar a amenajat o cameră obscură rudimentară și a început să-și caute de lucru prin anunțuri în ziare. Cariera unuia dintre cei mai mari fotografi ai secolului era pe punctul de a începe.

***

În timp ce Haussmann cheltuia sume mari pe drumuri noi și proiecte de dezvoltare, inclusiv începutul unui nou sistem de apă și canalizare care avea să se dovedească a fi una dintre cele mai mari realizări ale sale, Sarah Bernhardt, în vârstă de 10 ani, frecventa școala mănăstirii de maici Augustine din Grandchamp, din apropiere de Versailles.

Născută la Paris, pe malul stâng al Senei, Bernhardt era fiica cea mare a unei curtezane olandeze frumușele care ieșise din sărăcie luptând cu dinții și cu unghiile, în brațele unui șir de protectori bogați dintre care unul (nu știm care)

era tatăl lui Sarah. Școala mănăstirii de maici promitea „să educe elevele, inspirându-le o pioșenie puternică, iluminată [și] [...] să contribuie, cât mai mult posibil, la a le face să fie o companie agreabilă și să le insufle virtuți frumoase”[11]. Însă aceasta era o cauză pierdută. Micuța Sarah a făcut probleme de la început.

Stătea pe zidul mănăstirii și îl imita pe episcop când acesta ținea un discurs funerar. Șoca maicile cu limbajul ei urât, a plesnit o soră care încercase să-i pieptene părul foarte creț și a înjurat-o pe o alta care încercase să exorcizeze spiritele rele care o posedau, stropind-o cu apă sfințită. A fugit în repetate rânduri de la școală și dovedise deja o desconsiderare nesăbuită a bunei-cuviințe, precum și o nevoie insațiabilă de atenție.

Cum, s-au întrebat bunele maici, se vor sfârși toate acestea?

---

1 Școala Militară (n. trad.).

2 Observatorul astronomic (n. trad.).

3 Marea răscruce de drumuri din Paris (n. trad.).

4 Moștenitorul tronului regal al Franței (n. red.).

5 Expresia, inventată de John F. Kennedy, transmite ideea că atunci când o economie merge bine, toată lumea are de beneficiat în urma acestui lucru (n. trad.).

Capitolul 5

Vizita Reginei

(1855)

Deși nu soseau decât vești proaste în timp ce asediul Sevastopolului se desfășura în ritm lent, Napoleon al III-lea nu a vrut să alarmeze populația. A continuat, în schimb, cu festivitățile pentru noul an, care au fost chiar mai exagerate decât cele din anul anterior. La fel ca în cazul predecesorului său, petrecerea extravagantă pe care Haussmann a organizat-o la Hôtel de Ville a fost lăudată, în special pentru fântâna construită în curte special pentru această ocazie, ale cărei ape cădeau în cascadă pe o scară fastuoasă din piatră în bazinul de dedesubt. Cei 6 000 de invitați au căzut de acord, cu entuziasm, că efectul de ansamblu era magic – o seară plină de încântare.

Însă războiul a continuat la fel de lamentabil ca și până atunci, iar opinia publică începea să devină irascibilă. În aprilie, Napoleon al III-lea a decis că va face ceea ce ar fi făcut și unchiul său și a anunțat că va porni spre Crimeea ca să preia controlul asupra forțelor franceze de acolo. Eugénie, care nu era o fricoasă, a insistat să-l însoțească – cel puțin până la avanposturile civilizate de la Constantinopol.

Britanicii au fost îngroziți la vestea că nepotul lui Bonaparte își va conduce trupele în luptă, chiar dacă o făcea alături de soldații britanici. Și francezii au avut motive să fie neliniștiți de această știre. Împăratul lor poate că arăta impresionant călare pe cal, dar experiența sa militară (două încercări de lovitură de stat rapid contracarate plus niște dandanale din tinerețe prin Italia) nu era liniștitoare. Cu toate acestea, britanicii au fost suficient de descurajați de perspectiva unui alt Bonaparte în fruntea unei armate, încât au decis rapid să adopte o tactică diversionistă și i-au invitat, în schimb, pe împărat și pe împărătească să viziteze Marea Britanie. Ludovic-Napoleon nu a putut să reziste tentației. Iubea Londra (încă din perioada în care locuise acolo atunci când fusese exilat din Franța). În plus, avea să o întâlnească pe regină.

Este posibil ca Ludovic-Napoleon să nu fi fost un foarte bun soldat, dar era de neegalat ca seducător și, chiar și în timpul limitat al unei vizite de cinci zile, i-a fermecat pe regina Victoria, pe prințul Albert și pe progeniturile acestora, în număr tot mai mare. Contele Maurice de Fleury, care s-a ocupat de Ludovic-Napoleon în timpul acestei vizite de stat, și-a amintit că „regina și-a luat un rămas-bun foarte emoționant de la acesta, iar fiica ei, prințesa Victoria, s-a aruncat, cu lacrimi în ochi, în brațele împărătesei Eugénie". Toți au plâns, începând cu copiii reginei, până la regina însăși și însoțitorii acesteia. Cât despre prințul Albert, și el părea destul de emoționat de eveniment[1].

Benjamin Disraeli, acum o personalitate de frunte în partidul conservator, a fost mai cinic, însă Fleury pare să fi apreciat destul de corect evenimentul. Împăratul a fost încântat de regină și de familia ei, în timp ce Victoria a fost extrem de impresionată de Ludovic-Napoleon, având grijă să scrie un lung memorandum despre meritele acestuia, menționând, în special, „curajul său neabătut, fermitatea neclintită în atingerea scopului, încrederea în sine [și] perseverența”[2]. A avut cuvinte amabile și la adresa lui Eugénie și, în pofida unor mari diferențe de personalitate, cele două au devenit prietene pe viață.

Acest sejur a avut ca rezultat întoarcerea vizitei, în luna august, de către familia regală britanică în Franța, în special pentru a vizita prima Expoziție Universală de la Paris. Aceasta a marcat recunoașterea oficială a celui de-Al Doilea Imperiu al lui Napoleon al III-lea de către Marea Britanie.

~

Ludovic-Napoleon fusese fascinat de Marea Expoziție care avusese loc la Londra, în 1851. A fost deosebit de impresionat de Crystal Palace, o structură imensă din fontă ai cărei pereți și tavan erau pline de cea mai mare suprafață de sticlă care se văzuse vreodată. Lumina pătrundea în interior, prin tavan și pereți, uimind vizitatorii și inspirându-l pe Ludovic-Napoleon să construiască o structură a sa – una care avea să fie chiar mai spectaculoasă.

Ideea de a organiza și el o expoziție universală s-a dezvoltat rapid, de la un târg mondial pentru produse agricole și industriale la unul care includea o expoziție mondială de arte frumoase. Artele frumoase erau expuse într-un Palais des Beaux Arts, la capătul îndepărtat al amplasamentului, de-a lungul Senei, pe Avenue Montaigne (deși tânărul Gustave Courbet – un pionier al noilor tendințe oferite de realism și ofuscat de respingerea de către Salon a câtorva dintre picturile sale – organizase o expoziție individuală, într-o clădire special construită pe care a numit-o Pavilionul Realismului, situat în apropierea pavilionului artelor frumoase). Locul ales pentru piesa de rezistență, Palais de l'Industrie, era situat între Sena și Champs-Élysées (avea să fie distrus, în 1900, pentru a face loc pentru Grand Palais). Și alte structuri au fost adăugate de-a lungul Senei, pe măsură ce cererile pentru participarea la expoziție se înmulțeau, dar împăratul era cel mai atras de Palais de l'Industrie, pe care și-l imagina ca pe o structură care avea să depășească chiar și Palatul de Cristal.

S-a întâmplat ca rezultatul final să fie departe de ceea ce își imaginase împăratul. Deși imens și bine luminat prin metri pătrați de sticlă din acoperișul în boltă de butoi, Palais de l'Industrie a fost placat în piatră și părea mult mai greu și mai puțin spectaculos decât Crystal Palace, care a rămas de neegalat, ca o minune arhitecturală orientată spre viitor. În plus, Palatul era prost ventilat, îngrozitor de călduros în arșița verii și, cu toată dimensiunea sa uriașă, incapabil să găzduiască toate expozițiile,

dintre care unele au fost trimise în sălile de expoziție limitrofe.

Pe parcursul expoziției, francezii, ca întotdeauna, au excelat în design, în timp ce britanicii au rămas lideri în industria grea și cea prelucrătoare (deși un francez tocmai concepuse o metodă de producere a aluminiului pe cale industrială, iar barele de aluminiu au fost expuse, pentru prima oară, la această expoziție). Însă artele frumoase atrăgeau cei mai mulți vizitatori și stârneau cel mai mare interes. După cum s-a exprimat Maxime Du Camp, „pentru prima oară, școala engleză de pictură a fost bine reprezentată", iar lucrările artiștilor germani „au dezvăluit privirii marea școală germană a artei decorative". Cât despre pictorii francezi, expunerea în aceeași încăpere a unor lucrări de Jean-Auguste-Dominique Ingres și Eugène Delacroix a stârnit o emoție specială.

În centrul acestei agitații se afla rivalitatea care diviza școala franceză, în special între Ingres și Delacroix. În timp ce Ingres reprezenta de ani buni bastionul neoclasicismului, care ținea la distanță valul ascendent al romantismului, Delacroix devenise liderul școlii romantice franceze. Unul picta idealul clasic și rece, proclamând superioritatea liniei asupra culorii, pe când celălalt înfățișa eroicul, cu pasiune pentru acțiune și culoare. Totuși, ambii au fost niște pictori extraordinari și ambii au primit medalii de aur de la juriul expoziției. În cele din urmă, însă, Ingres – ca întotdeauna – a primit cea mai mare apreciere.

Niciunul dintre artiști nu a manifestat prea mult respect față de celălalt, deși Delacroix și-a atenuat criticile cu un umor inteligent. Ingres nu s-a obosit să-și ascundă opiniile și a fost cu atât mai disprețuitor când a venit vorba despre Delacroix. După cum povestește Du Camp, la un moment dat, pe durata expoziției, un bancher a invitat în mod necugetat să ia cina cu el mai mulți artiști, inclusiv pe Ingres și Delacroix. Ingres, care, potrivit lui Du Camp, „avea o părere foarte bună despre sine" și considera că „după Rafael, lumea se oprise", a fost nemulțumit să-l observe printre oaspeți pe Delacroix. Ingres a dat ochii peste cap, și-a exprimat iritarea și, la sfârșitul cinei, s-a apropiat de Delacroix, ținând o ceașcă de cafea în mână:

— Domnule, i s-a adresat el, desenul înseamnă onestitate, înseamnă onoare! A devenit atât de agitat, încât și-a vărsat cafeaua pe plastronul cămășii. La aceasta, a exclamat: Eu plec! Nu voi mai rămâne aici ca să fiu insultat!

Delacroix, la rândul său – de un calm aristocratic, ca de obicei – a fost mai mult amuzat decât ofensat de incident și, potrivit lui Du Camp, a avut bunul gust să rămână stăpân pe situație.

— Uneori, a remarcat Delacroix despre plecarea în trombă a adversarului său, este greu să nu fii exclusivist când o persoană este foarte înzestrată[3].

~

Regina Victoria și prințul Albert au ajuns la Paris în luna august, în mijlocul demolării care avea loc în întregul oraș. Pentru a ascunde

urâțeniile de-a lungul traseului lor de la Gare de l'Est – legată, pentru această ocazie, de Gare du Nord, unde, de fapt, au ajuns (și care în acel moment era înconjurată, în mod neatrăgător, de clădiri de locuințe aflate în demolare), au fost instalate fațade false din lemn și carton vopsit. Aproximativ 800 000 de oameni s-au aliniat pe traseul lung care străbătea orașul până la apartamentele lor de la Château de Saint-Cloud. În definitiv, era un eveniment crucial – era prima oară, după câteva secole, când un monarh britanic în funcție vizita Parisul.

Regina a vizitat expoziția, acordând interes în special produselor industriei britanice și – la insistența sa – a vizitat mormântul lui Napoleon I, la Invalides. Acolo, în timp ce o furtună de vară a întunecat lumina zilei, și-a adus omagiul în fața mormântului marelui dușman al Angliei, în timp ce orga cânta *God Save the Queen*. Mai târziu, Victoria i-a scris fostului său tutore că: „A fost emoționant și extrem de plăcut [...] să vezi cum vechile vrăjmășii se stingeau la mormântul lui Napoleon I, în fața sicriului căruia am stat (la lumina torțelor) la brațul lui Napoleon al III-lea, în prezent cel mai apropiat și mai drag aliat al meu"[4].

Împăratul și-a condus el însuși oaspeții regali pe străzile Parisului, arătându-le nou-veniților orașul său. S-au organizat mese de stat elegante, un bal la Versailles, iar Haussmann s-a întrecut pe sine în a oferi o întâmpinare regală la Hôtel de Ville, pentru care a fost, în sfârșit, dată în folosință și marea

scară. Au fost 8 000 de invitați și, cu toate că suveranii s-au retras cu eleganță înainte de miezul nopții, petrecerea a continuat până dimineață.

Cireașa de pe tort a fost că regina a acceptat să dea numele ei noului bulevard care tocmai fusese deschis, de la Place de l'Hôtel de Ville la Place du Châtelet.

Din fericire, musafirii regali nu au fost nevoiți să caute camere de hotel, care erau deja la suprapreț de la deschiderea expoziției. Cazările de lux erau extrem de rare: până la deschiderea Grand Hôtel du Louvre al fraților Pereire, singurul hotel de lux din oraș era Meurice. Hôtel du Louvre, care a fost construit pe proprietatea pe care frații Pereire o achiziționaseră de curând, între străzile de Rivoli și Saint-Honoré, în Place du Palais Royal, era imens (cel mai mare din Europa, la acea vreme), având 700 de camere și o sală de mese care putea să găzduiască 300 de persoane. Era, de asemenea, luxos, cu numeroase băi, două lifturi, covoare somptuoase, buticuri la parter și la mezanin, și fresce demne de un muzeu. Începute în august 1854, lucrările au continuat fără întrerupere – chiar și noaptea, la lumina arcurilor electrice. Dar, în ciuda eforturilor fraților Pereire, Hôtel du Louvre nu a fost terminat la timp pentru deschiderea expoziției (1 mai 1855) și nici nu este de mirare. Cum putea să fie finalizată o astfel de întreprindere în termen de opt luni?

O inaugurare parțială a avut loc în octombrie 1855 (oricum, un timp record) și, după câteva obstacole înainte de deschidere, Hôtel du Louvre a devenit un loc de întâlnire șic și un spațiu pentru

recepții elegante, precum și o destinație populară pentru turiști. Presa a fost măgulitoare, descriind Grand Hôtel du Louvre drept „un palat pe care vizitatorii doresc să-l viziteze, asemenea unui monument”[5]. Frații Pereire, care au câștigat foarte mult în urma publicității, au fost felicitați așa cum se cuvine.

~

În acel an, tânărul Gustave Eiffel, care făcea progrese constante în studiile sale (deși se spunea că trebuia să facă progrese la desenul tehnic), a rugat-o pe mama sa să-i cumpere un abonament la Exposition Universelle. Acolo, viitorul magician al oțelului nu ar fi putut să nu observe oțelul și sticla din Palais de l'Industrie, deși nu există niciun indiciu că acestea l-ar fi impresionat prea tare.

În august, tânărul obţinuse diploma și, dat fiind că perspectiva de a conduce fabrica de oțet, profitabilă, a unchiului său nu mai era valabilă (din cauza divergențelor politice grave dintre tatăl Eiffel, bonapartist și unchiul, republican), s-a gândit să facă altceva. În mod surprinzător, având în vedere cariera sa viitoare, el a ales să se specializeze în chimie și nu în metalurgie sau mecanică, poate din cauza promisiunii de a conduce fabrica de oțet. Acum, era dispus să privească într-o direcție destul de diferită și a învățat meserie, fără să fie plătit, la cumnatul lui, care administra o turnătorie de oțel la Châtillon-sur-Seine.

Deși tânărul Eiffel era complet nepregătit pentru acest gen de muncă, a izbutit să învețe cât mai mult cu putință despre toate aspectele activității unei turnătorii de oțel. În același timp, a căutat un loc de muncă permanent, visând la Paris, care devenise centrul industrial și comercial trepidant al Franței.

~

Mulți alți bărbați tineri sau mai puțin tineri își căutau drumul în viață la Paris în acel an, inclusiv Nadar, care era extrem de ocupat să încerce să-și facă o carieră în fotografie – într-un moment în care producerea în masă a fotografiilor devenise o realitate, iar competiția dintre fotografi era acerbă. În această perioadă, printre principalii concurenți ai lui Nadar, era fratele său necooperant, Adrien, care îl exclusese din ceea ce se dorise a fi studioul lor și care refuzase să-i înapoieze lui Nadar și proaspetei sale soții suma mare pe care aceștia o cheltuiseră (din zestrea ei) pentru pregătirea lui și pentru instrumente.

Ceea ce l-a deranjat, însă, cu adevărat, pe Nadar a fost faptul că Adrien se folosea nestingherit de numele „Nadar" pentru a atrage o mulțime de clienți celebri. Nadar devenise cunoscut după acest pseudonim, după o muncă asiduă, mai ales ca umorist și caricaturist, iar pe parcurs, își făcuse contacte importante în presă și cunoscuse celebrități („Eram în relații amicale", a spus el, mai târziu, „cu toți oamenii iluștri ai vremii")[6]. Își dăduse imediat seama de perspectivele financiare pe care le oferea producția în masă pentru

vânzarea unei mari cantități de fotografii ale vedetelor, dar Adrien se amesteca în clientela sa. Preocupat mai ales de protejarea propriei identități, Nadar a trimis executorii judecătorești la tipografie ca să pună mâna pe cărțile de vizită ale lui Adrien și a deschis un proces de revendicare a protecției mărcii comerciale pentru pseudonimul său. Viața era destul de grea și fără a avea de-a face cu un ingrat ca Adrien.

O altă persoană care se străduia să aibă succes la Paris în anul acela era Jacques Offenbach, violoncelistul și compozitorul german care, încă de la o vârstă fragedă, a încercat și nu a reușit să-și pună amprenta asupra Parisului, întorcându-se de fiecare dată acasă, în Köln. Fiul unui cantor evreu care crescuse înconjurat de muzică, Offenbach părăsise Conservatorul din Paris pentru că se plictisea. Dar, în ciuda talentelor sale muzicale evidente, nu a reușit să-și facă un nume la Paris. Imobilizat în funcția de dirijor la Comédie-Française, unde era atât supracalificat, cât și subapreciat, a continuat să încerce, fără succes, să fie acceptat la Opéra-Comique, chiar dacă, până atunci, pusese în scenă mai multe lucrări scurte la Paris.

Expoziția Universală a fost cea care i-a oferit prilejul așteptat. Offenbach a reperat un mic teatru neocupat, vizavi de Palais de l'Industrie, și a cerut permisiunea de a-l folosi. A primit acordul necesar, însoțit de restricții care includeau limitarea dimensiunii distribuției sale potențiale la trei personaje. Offenbach a fost de acord și a redenumit locul Théâtre des Bouffes-Parisiens.

Asistat de Ludovic Halévy, un tânăr funcționar public înzestrat cu arta dialogului, el a deschis stagiunea pe 5 iulie cu mai multe piese de un act, inclusiv *Les Deux Aveugles* („Cei doi orbi"), prima operetă interpretată vreodată la Paris. În aceasta, doi bărbați care se prefăceau a fi orbi se luptau pentru cel mai bun loc pentru cerșit. Publicului i-a plăcut foarte mult și încă se mai juca un an mai târziu, când împăratul a cerut o reprezentație specială a piesei la Palatul Tuileries.

Offenbach putea acum să demisioneze de la Comédie-Française, iar odată cu încheierea Expoziției Universale, a mutat Bouffes-Parisiens într-o sală mai mare, Salle Choiseul, pentru sezonul de iarnă. Acolo și-a început extraordinara reprezentare a operelor comice, persiflând totul, de la Victor Hugo și romantici, până la agenții de bursă îmbogățiți rapid și la importanța aparențelor în societatea pariziană.

Din punct de vedere financiar, Offenbach încă nu ieșise la liman, dar avea să devină tot mai mult un nume de luat în seamă.

~

O altă persoană care încă se străduia să obțină succes în acel an era Charles Baudelaire, care avea deja vreo 35 de ani și tânjea după recunoaștere. Fiind marcat, încă din copilărie, de moartea iubitului său tată, un pictor amator care era responsabil de comandarea de picturi și statui pentru palatul Luxemburg, nefericirea lui Baudelaire pare să fi fost accentuată de rivalitatea sa cu tatăl vitreg pentru câștigarea afecțiunii

mamei. Oricare ar fi fost motivul, tânărul Baudelaire – educat la prestigiosul liceu Louis-le-Grand din Paris, dar clar neinteresat de o carieră în drept sau diplomație, spre care îl împingea tatăl său vitreg, a cheltuit moștenirea primită de la acesta în timp record, făcând pe dandy-ul, îmbrăcându-se în haine scumpe, frecventând bordeluri și molipsindu-se, între timp, de sifilis. A făcut, de asemenea, rost de o amantă, pe care Nadar a numit-o „Venus cea neagră" a lui Baudelaire și care ar fi putut fi o prostituată. În orice caz, nu era genul de parteneră la care se gândea tatăl vitreg al lui Baudelaire (general, în curând, senator) pentru dificilul său fiu.

În ciuda eforturilor tatălui vitreg de a-l descuraja să ducă acest stil de viață (eforturi care implicau întotdeauna prelegeri severe, dar care includeau și trimiterea lui într-o călătorie la Calcutta, pe care Baudelaire nu a efectuat-o niciodată), acesta a continuat să cheltuiască fără opreliște și să ducă o viață destrăbălată, însă a început să scrie și poezie. De asemenea, vizita studiouri și muzee în compania unor prieteni artiști, audia și participa la discuții serioase despre artă și a început să scrie critică de artă, debutând cu recenzia asupra Salonului din 1845, în care a susținut romantismul și, mai ales, opera lui Delacroix.

În această perioadă, a făcut cunoștință cu scrierile lui Edgar Allan Poe și a început dificila muncă de traducere a lui Poe în limba franceză – nu, după cum insista el, pentru că era traducător, ci pentru că găsise în Poe un fel de frate, cineva care credea, ca și el, în răul intrinsec al omenirii.

Seria de eseuri a lui Baudelaire în care acesta îl apăra cu pasiune pe Poe apăruse deja, când, în iunie 1855, exact când se deschidea Exposition Universelle, au fost publicate pasaje din ceea ce avea să devină faimoasa – ori infama – sa carte de poezie, *Les Fleurs du mal* („Florile răului").

Baudelaire – la acel moment lovit de sărăcie, ascunzându-se de creditori și cu sănătatea afectată – revenise la critica de artă pentru Expoziția din 1855. L-a lăudat din nou pe Delacroix și romantismul, dar l-a ignorat cu totul pe prietenul său, Gustave Courbet. Asta chiar dacă expoziția individuală a lui Courbet conținea *L'Atelier du peintre* („Atelierul pictorului"), o pânză imensă înfățișând personaje strânse în jurul Courbet – personaje printre care figura și Baudelaire. În ciuda complimentului, Baudelaire se îndepărtase deja de politica lui Courbet – politica radicală din 1848 – precum și de școala realistă, care începea să se contureze și pe care Courbet o susținea cu atâta patos.

Publicarea a 18 dintre poeziile lui Baudelaire în *La Revue des Deux Mondes*, care susținea de multă vreme romantismul francez, a marcat un moment de triumf pentru poetul sărăcit și deprimat. Acestea au fost „un succes deplin", a scris mai târziu, entuziasmat, Maxime Du Camp și a adăugat că „au produs o mare senzație". Numai că această senzație nu a fost în niciun caz cu totul favorabilă. Du Camp a adăugat: „Compoziția iscusită și vigoarea sonoră a versurilor lui Baudelaire au fost foarte admirate, dar numeroși cititori au fost șocați de cruzimea ideilor sale"[7].

Cinci luni mai târziu, criticul Louis Goudall a scris o recenzie usturătoare în *Le Figaro*, care nu a făcut decât să adâncească depresia lui Baudelaire. „Ce gol este în jurul meu!" i-a scris el mamei sale. „Ce beznă!"[8]

La începutul aceluiași an, un alt poet, scriitor și traducător – deși nu la fel de tânăr ca Baudelaire – își sfârșise viața într-un cartier sordid din Paris, spânzurându-se de barele de fier ale unei ferestre, pe o străduță dosnică mohorâtă. La fel ca Baudelaire, acest poet, Gérard de Nerval (pseudonimul lui Gérard Labrunie), își cheltuise moștenirea, dusese o viață boemă și se devotase unor isprăvi excentrice (cel puțin o dată, Baudelaire își vopsise părul în verde, iar Nerval își scosese homarul la plimbare). Asemenea lui Baudelaire, Nerval a jucat un rol esențial în mișcarea romantică franceză și, la fel ca Baudelaire, avea un număr mare de prieteni din lumea artistică și literară, printre care Alexandre Dumas *père*, Nadar și Théophile Gautier. Și, ca Baudelaire, atinsese genunile sufletului.

Spre deosebire de Nerval însă, Baudelaire nu s-a sinucis.

~

„Parisul se schimbă, însă melancolia mea nu s-a alinat câtuși de puțin!"[9] Baudelaire nu a publicat aceste cuvinte până în 1857, dar se întrista deja pentru Parisul pe care îl distrugea Georges Haussmann.

Haussmann a rămas, într-adevăr, pe deplin dedicat transformării orașului. Pe când punea la

punct un plan de dezvoltare pentru spațiul dintre Hôtel de Ville și Place du Châtelet, inclusiv pentru restaurarea și elevația mare de la baza Turnului Saint-Jacques, precum și pentru crearea primelor spații verzi urbane ale lui Napoleon al III-lea în jurul turnului, acorda acum mai multă atenție lucrărilor de pe malul stâng al Senei. Acolo, s-a concentrat asupra bulevardelor Saint-Michel și Saint-Germain, unde a fost încântat să anunțe, în 1855, realizarea *Grande Croisée*. A continuat să lucreze, de asemenea, pe strada Jeanne d'Arc de pe malul stâng al Senei, o arteră principală care ajungea, de la Muntele Saint-Geneviève și spitalul Salpêtrière, la zidul Ferme Générale din Place d'Italie, unindu-se cu ceea ce este acum al 13-lea arondisment.

În plus, Haussmann a continuat cu magistrala Rue de Rennes, începând de la Gare Montparnasse, pe care el și împăratul voiau să o ducă până și peste Sena, printr-un pod nou. Din moment ce aceasta însemna demolarea Institutului Franței și a Pont des Arts, era un proiect sortit eșecului, „nemuritorii" de la Academia Franceză, dar și mulți alții nefiind încântați[10]. În schimb, Rue de Rennes avea să-și croiască drum prin partea de sud și centrală a Parisului, însă avea să se oprească brusc la Boulevard Saint-Germain și Place Saint-Germain-des-Prés.

Pe malul drept al Senei, Haussmann a pus bazele unui Boulevard du Nord, numit, ulterior, Boulevard Magenta, care să facă legătura între Gare de l'Est și Gare du Nord, precum și cu o serie

de alte străzi de pe traseu, pentru a facilita accesul la gări și la spitalul Lariboisière.

Dar magistralele și legăturile cu căile ferate nu erau decât începutul: Haussmann voia, de asemenea, să îmbunătățească mijloacele de transport pentru parizieni și, la începutul anului 1855, a făcut uz de un decret imperial pentru fuzionarea a 11 companii de omnibuze aflate în concesiune privată într-o singură Compagnie Générale des Omnibus – o mișcare care i-a favorizat îndeosebi pe frații Pereire, dar care a oferit și un serviciu mai bun pentru călători, cu tarife modeste, orare regulate și un sistem de deplasare prin întregul oraș. Aceste vehicule trase de cai, acum cu două etaje, aveau, de obicei, 14 locuri dedesubt și 12 deasupra, etajul fiind neacoperit. Locurile în aer liber costau mai puțin decât cele din interior și atrăgeau un număr mare de muncitori, fumători și pe orice persoană cu fonduri bănești limitate. Dar prețurile mici ale biletelor la ambele niveluri (30 de centime jos, și 15 centime sus) însemnau un fel de revoluție a stilului de viață pentru mulți parizieni, oferindu-le o modalitate ușoară și necostisitoare de a se deplasa prin oraș.

Numărul parizienilor care profitau de noul sistem de omnibuze a arătat că Haussmann apreciase corect atât cererea, cât și prețul. Noua Compagnie Générale des Omnibus deținea 347 de vagoane, iar aceste vehicule greoaie au transportat, numai în 1855, un total de 36 de milioane de pasageri – în medie 33 de călătorii de persoană, pe an. În decurs de 10 ani, Compagnie Générale se va

lăuda cu 664 de omnibuze care vor transporta 107 milioane de pasageri. Pe atunci, fiecare călător realiza, în medie, 60 de călătorii pe an – dublu față de numărul de călătorii din deceniul trecut.

~

Și unde se duceau toți acești oameni? Mulți dintre ei, sau chiar majoritatea, se duceau la muncă sau să îndeplinească tot felul de obligații, dar mulți evadau din cartierele lor înghesuite și adesea murdare, îndreptându-se spre o varietate de distracții, fie că acestea erau magazine, teatre sau cafenele.

Magazinele deveneau tot mai încântătoare – și mai accesibile – pe măsură ce Boucicaut transforma, treptat, Le Bon Marché într-un *grand magasin* sau magazin universal, iar altele, precum Le Printemps și La Samaritaine au urmat rapid, oferind prețurile mai mici pe care producția în masă și cumpărarea la vrac le făceau posibile. Frații Pereire au creat Société des Galeries du Louvre pentru buticurile din Hôtel du Louvre. La scurt timp, acestea au avut un asemenea succes încât, cunoscute în mod familiar ca „Au Louvre", s-au contopit la rândul lor și au devenit unul dintre *grands magasins* din Paris. Mai târziu, acest magazin universal se va extinde în hotelul în sine, și, în cele din urmă, se va muta vizavi de Place du Palais Royal.

În ceea ce privește cafenelele, acestea erau nenumărate, în orice parte a orașului, fiecare cu propria sa clientelă. Pe Boulevard des Italiens, în centrul Grands Boulevards, Café de Paris, care era

la modă, atrăgea mulțimea de oameni eleganți care ieșeau după spectacolele de teatru, în timp ce lumea literară se aduna la Café Riche, iar prestigioasa Café Anglais îi atrăgea pe cei care apreciau ceea ce era îndeobște reputată ca fiind cea mai bună mâncare din oraș. Scriitorii și intelectualii gravitau în jurul Le Procope sau Café Voltaire (preferata lui Delacroix) de pe malul stâng al Senei, în timp ce Édouard Manet și prietenii săi se întâlneau la Café Guerbois, pe Avenue de Clichy, la poalele Montmartre-ului. Cafenelele ofereau locul și prilejul pentru dezbateri intelectuale serioase, băutură sau distracție, în funcție de clientelă și de seara în cauză. Și, în tot orașul, erau nenumărate cafenele de cartier, unele, puțin mai mult decât niște cârciumi la colțul străzii, unde localnicii se puteau întâlni ca să facă schimb de noutăți și să bârfească.

~

Apa era rareori o opțiune pentru cei cărora le era sete și nu era nici ușor accesibilă pentru a te îmbăia sau a spăla rufe. Căci, în ciuda faptului că era străbătut de un râu important, Parisul era un oraș care avusese mereu nevoie de apă – acum, cu populația sa în continuă creștere, mai mult decât oricând.

Sena (care nu era încă îndiguită și controlată) era un râu lat și de mică adâncime care se revărsa regulat, lăsând smârcuri și mlaștini întinse de-a lungul malurilor sale joase. Era și un râu al cărui nivel scădea rapid în lunile secetoase de vară, lăsând în urmă reziduuri noroioase care creau

bălți de mică adâncime și nămol. Pentru a evita noroiul și inundațiile Senei, cuceritorii romani ai Parisului își construiseră casele și forumul pe dealul Mount Sainte-Geneviève de pe malul stâng al Senei, iar pentru a suplimenta rezerva de apă incertă și prost localizată, construiseră un apeduct lung care să aducă apă din sud.

Ulterior, acest apeduct s-a deteriorat și a dispărut odată cu prăbușirea Imperiului Roman. Parizienii au trebuit să se retragă din fața apelor Senei, deși tot mai mulți dintre ei au început să sape fântâni – mai ales pe malul drept, unde pânza freatică se afla aproape de suprafață. Această apă părea curată, dar, din păcate, nu era. Însuși faptul că era aproape de suprafață însemna că primea scurgerile de pe străzile Parisului, recunoscute ca fiind noroioase și murdare, precum și infiltrațiile din canalele sale deschise.

Până la Haussmann, puțini făceau legătura între calitatea apei pe care o beau și epidemiile care bântuiau regulat orașul. De secole, ei o beau ca atare, cei mai pretențioși fie filtrând lichidul, fie lăsându-l doar să se decanteze, înainte de a-l bea.

De ani buni, Parisul folosea un număr extrem de mare de dispozitive pentru a accelera aprovizionarea cu apă, inclusiv apeductele care se alimentau de la izvoarele din nord, Belleville și Ménilmontant (niciunul nefiind foarte productiv și neavând nici măcar apă potabilă), uriașa pompă de apă Samaritaine, de pe Pont Neuf, (demontată în 1813) și o pompă identică, Notre-Dame, situată pe Pont Notre-Dame (eliminată în 1858). Pe parcurs, pompele cu abur și-au trăit perioada de

glorie, precum și impozantul Canal de l'Ourcq al lui Napoleon Bonaparte, care a servit atât ca șenal navigabil, cât și ca furnizor de apă potabilă.

În perioada 1830–1840, mai mulți antreprenori au decis să adopte o nouă abordare și au propus să intre în stratul acvifer curat care se întindea sub oraș, la mare adâncime. Ideea era că, la acest strat acvifer prins între straturile de rocă impermeabilă și argilă, se putea ajunge prin foraj. Spre deosebire de o fântână obișnuită, un strat acvifer – dacă este forat în locul potrivit – țâșnește la suprafață. Din întâmplare, Parisul era situat în centrul unui imens bazin geologic care conținea un strat acvifer de proporții formidabile. Îndemnat de diverși oficiali, Consiliul Municipal a aprobat o sumă mare pentru a valorifica acest rezervor subteran prin forarea unei serii de fântâni arteziene în oraș.

Prima dintre acestea, *puits de Grenelle* (începută în 1833, situată la ceea ce este acum intersecția dintre străzile Valentin-Haüy și Bouchut, în al 15-lea arondisment), a întâmpinat nenumărate dificultăți până când, după opt ani și după ce s-a ajuns la o adâncime de 538 metri, un sunet șuierător a străpuns brusc aerul și o coloană de apă a țâșnit spectaculos în sus. Apoi, în 1855, a început lucrul la o fântână în Passy (în prezent, Piața Lamartine, în al 16-lea arondisment). Au urmat alte două, una în Place Hébert (în cartierul Chapelle din arondismentul al 18-lea) și alta pe Butte-aux-Cailles (în al 13-lea arondisment), ambele, începute în 1863. Forajul din Passy a ajuns la apă după șase ani, dar cel din Place Hébert a suferit o surpare gravă și nu a devenit operațional

decât în 1888. Fântâna de pe Butte-aux-Cailles (întreruptă de război, dar și de dispute interne) nu a devenit operațională decât în 1904.

Până în acest moment, devenise evident că stratul acvifer din Paris nu era inepuizabil, deoarece fiecare fântână suplimentară diminua în mod vizibil forța și fluxul celorlalte fântâni. Dar orice dezamăgire în privința fântânilor arteziene a fost semnificativ diminuată de o reușită obținută în altă parte. În curând, Parisul avea să beneficieze de una dintre cele mai îndrăznețe și mai reușite idei ale lui Haussmann.

Chiar înainte de a ajunge prefect al Senei, Haussmann devenise foarte interesat de problemele asociate cu rețeaua publică de alimentare cu apă și, deși rolul apei în răspândirea epidemiilor încă nu era cunoscut pe scară largă, el s-a convins că trebuia făcut ceva în legătură cu aprovizionarea cu apă a Parisului, apă care nu numai că era insuficient și ineficient distribuită, dar era și tulbure și urât mirositoare. Hotărând, fără ezitare, să înceteze să extragă mai multă apă din Sena (pe care susținătorii plănuiau să o filtreze puțin și să o pompeze spre rezervoare situate la cea mai mare înălțime posibilă pentru distribuirea apei cu ajutorul gravitației), a decis, în schimb, să investigheze dacă apa de izvor de bună calitate ar putea fi adusă în oraș în cantități și la o înălțime suficiente pentru a fi distribuită unui număr mare de parizieni. În plus, Haussmann considera că era necesar să fie asigurată o scurgere adecvată pentru apele reziduale și a vrut să examineze în ansamblu problema canalizării.

După ce s-a consultat cu împăratul, Haussmann l-a chemat la Paris pe un fost coleg de-ai săi, Eugène Belgrand, un inginer civil a cărui activitate o aprecia. La acea vreme, Belgrand se ocupa de navigația fluvială pe cursul inferior al Senei și era familiarizat cu apele din bazinul Parisului. Belgrand s-a alăturat, în scurt timp, Biroului Lucrărilor Publice din Prefectura Senei, iar în 1854 a început să investigheze problemele pe care le schițase Haussmann, calculând mai întâi numărul izvoarelor din bazinul Senei din care apa ar fi putut să ajungă în Paris la o înălțime corespunzătoare și apoi estimând costul pentru canalizarea acestei ape către Paris, pentru filtrarea și stocarea ei acolo. În câteva luni, raportul lui Belgrand se afla pe biroul lui Haussmann, iar prefectul l-a trimis, la recomandarea acestuia, Consiliului Municipal, care, la începutul anului 1855, l-a autorizat pe Belgrand să-și continue investigațiile.

A fost începutul unei reușite de mari proporții.

~

Între timp, răspândirea telegrafului pentru comunicațiile private revoluționa părți importante ale orașului, iar Parisul se transforma, totodată, în Orașul Luminii. Felinare iluminate cu gaz se răspândeau rapid de-a lungul bulevardelor, precum și la teatre și în vitrinele magazinelor, iar în 1855, Haussmann a produs o îmbunătățire majoră a aprovizionării cu gaz, prin forțarea diferitelor companii concesionare să formeze o singură Compagnie du Gaz, condusă de frații

Pereire. Aceasta nu numai că le-a oferit fraților Pereire încă un domeniu pe care să-l monopolizeze, ci a îmbunătățit incomensurabil și serviciul prestat.

Desigur, toate îmbunătățirile pe care le aducea Haussmann costau bani, o mulțime de bani, iar în primăvara anului 1855 a fost nevoie de încă un împrumut important (de 75 de milioane de franci). De această dată, orașul a emis obligațiuni cu o valoare nominală de 500 de franci, rambursabile în 50 de ani și o rată a dobânzii de 3%. Dar, pentru a atrage creditorii într-o măsură satisfăcătoare, devenise necesar să se adauge ceva – în acest caz, fiecare obligațiune era introdusă de două ori pe an într-o loterie care oferea sume importante în numerar. Acest lucru, firește, s-a adăugat în mod considerabil la costul real total al împrumutului. Frații Pereire au intervenit și au asigurat creșterea cererii de obligațiuni, dar și costul împrumuturilor creștea.

Frații Pereire fuseseră, în mod constant, aliații de nădejde ai lui Haussmann și beneficiaseră foarte mult de pe urma acestei relații. În 1855, au cumpărat un conac magnific pe prestigioasa Rue du Faubourg Saint-Honoré, o reședință care rivaliza cu conacul familiei Rothschild de pe Rue Saint-Florentin, din apropiere. Acolo, fiecare familie Pereire avea propriile apartamente și conacul decorat somptuos a devenit un fel de muzeu pentru expunerea colecției de artă, în creștere, a fraților Pereire.

Numai că James de Rothschild nu renunțase nicidecum la luptă. Dezvoltarea pe plan bancar și

feroviar atinsese apogeul în 1855, iar acum, o pletoră de necesități financiare, de la costul interminabilului război al Crimeei și până la o recoltă franceză, din nefericire, proastă, plasase Banque de France sub o mare tensiune. Ca o victorie esențială pentru familia Rothschild în rivalitatea sa cu frații Pereire, un membru din propria familie, Alphonse de Rothschild (fiul lui James), a fost ales regent al Băncii Franței – primul Rothschild și primul evreu care ocupa această funcție. Acest lucru oferea acum familiei Rothschild o deschidere la Banca Națională, iar aceasta, în momentul critic din august 1855, a decis să cumpere, în secret, 30 de milioane de franci în monede de aur și 25 de milioane de franci în monede de argint de la Rothschild, pentru a-și completa rezervele.

Poziția aparent invincibilă a fraților Pereire era pe punctul de a întâlni dificultăți majore, începând cu inima Imperiului lor, Crédit Mobilier.

~

Banii se aflau în centrul uriașei transformări care distrugea vechiul și crea noul în Paris, chiar în momentul în care plăcerea și decadența defineau imaginea și atracția orașului. Într-o seară de august, frații Goncourt au dat glas dezgustului lor, declarând că „ […] suferim de o indigestie morală provocată de desfrâu". Mai târziu, în octombrie – la „niște halbe de bere la Binding's" – au ajuns la concluzia că dilema lor morală era în întregime din vina femeilor. „Femeia", au decis ei, „este un animal malefic, prost, doar dacă nu

cumva este educată și civilizată la un nivel înalt". În ceea ce-i privea, singura utilitate a femeilor era pentru sex[11].

Aristocrații frați Goncourt nu erau nicidecum singurii misogini, ceea ce reflecta o lume în care femeile, chiar dacă erau așezate pe un piedestal, erau, în general, privite – și tratate – ca niște sclave. Cele câteva care scăpau de aceste constrângeri erau, de regulă, asemenea extraordinarei romanciere George Sand (*nom de plume* al lui Amantine-Lucile-Aurore Dupin), binecuvântate cu bogăție, poziție în societate, o educație liberală și un grad neobișnuit de putere și independență. Sau, asemenea unora dintre cele mai faimoase curtezane ale zilei – precum Esther Lachmann, de origine rusă, fiind cunoscută ca La Païva în zilele ei de glorie din perioada celui de-Al Doilea Imperiu –, care își foloseau frumusețea și capacitatea de a manipula bărbații pentru a scăpa de sărăcie și a dobândi bogăție și influență. În cazul curtezanei La Païva, conacul pe care și-l construise pe Champs-Élysées mustea de bani, etalând un exces de sculpturi în stil renascentist italian, alături de o fabuloasă scară interioară din onix galben și o cadă din argint cu trei robinete care stârnea bârfe, din al treilea robinet curgând fie lapte, fie șampanie. Fără niște calități de acest fel, soarta unei femei în Parisul celui de-Al Doilea Imperiu nu era de invidiat.

Numărul mare, precum și existența unei ierarhii a prostituatelor din Orașul Luminilor, este un indiciu al condiției femeilor din Parisul mijlocului

secolului al XIX-lea. Vânzătoarele și muncitoarele din fabrici își suplimentau veniturile insuficiente făcând noaptea trotuarul, în mod ilegal, în timp ce prostituatele înregistrate lucrau în aproximativ 200 de bordeluri și *maisons closes* legale[12]. Dansatoarele tinere, cântărețele și actrițele, asemenea extraordinar de înzestratei Nana a lui Zola, se aflau într-o situație mai de invidiat. Dacă erau atrăgătoare, puteau deveni curtezane sau *cocottes*, întreținute de protectori bogați. Dacă erau destul de inteligente, puteau să își tapeze protectorii de tot ceea ce posedau și să devină ele însele bogate, retrăgându-se din meserie și ducând o viață confortabilă la bătrânețe.

Și mai era acea lume intermediară, demimondă, un termen pe care Dumas *fils* l-a inaugurat la Paris, în piesa sa din 1855, *Le Demi-Monde*. Dumas *fils* a folosit acest termen pentru a descrie o femeie care ocupa o poziție la jumătatea drumului între femeia de lume și curtezană. Deși a ajuns să descrie femeile care își vindeau iubirea pentru bani, Dumas l-a folosit pentru a descrie jumătatea de lume în care amantele „nu prezentau o factură a doua zi dimineață" și a inclus în această categorie în special soțiile „îndepărtate" din motive de infidelitate și fetele tinere, precum a doua soție din *Prada* lui Zola, care își compromiseseră virtutea și căutau cu disperare un soț – sau un protector permanent.

Dumas *fils* nu nutrea simpatie față de astfel de femei. Dacă *La Dame aux Camélias* l-a găsit într-o dispoziție moralizatoare, atunci *Le Demi-Monde* a dezvăluit barbaria față de astfel de femei, pe care

le-a descris drept ușuratice – un gen de femeie cu care orice bărbat decent trebuia împiedicat să se căsătorească. Într-o versiune timpurie a piesei, el merge atât de departe, încât personajul principal masculin îi declară personajului principal feminin: „Genul acesta de dragoste, care asediază soția altui bărbat și o forțează să adopte tertipurile nedemne ale adulterului, și o condamnă la o viață de minciuni zilnice [...] genul acesta de dragoste nu l-aș putea simți niciodată, în niciun caz față de tine". Apoi adaugă: „Pentru că te-am văzut atât de pură, atât de loială, atât de încrezătoare, am ajuns să-mi dau seama de răul cumplit pe care o astfel de iubire i-l poate face unei femei".

Totuși, deși Dumas *fils* era moralizator pe scenă, în afara scenei a făcut exact lucrul pe care îl condamna și s-a îndrăgostit de o femeie căsătorită care și-a părăsit soțul pentru el. Femeia era Nadejda von Knorring, o tânără prințesă rusă atrăgătoare care trăia pe atunci la Paris, separată de soțul ei. Dumas cochetase deja cu o altă aristocrată rusă căsătorită și ieșise cel mai șifonat din aventură, după ce o urmărise, în zadar, în toată Europa, timp de aproape un an. A scris un roman bazat pe doamna în chestiune (*La Dame aux perles*), dar a susținut că adulterul a ajuns să îl dezguste. Când s-a ivit ocazia, s-a aruncat cu capul înainte într-o aventură cu Nadejda. „Iubesc la ea", i-a scris el prietenei de familie George Sand, „faptul că este o femeie adevărată, din vârful degetelor de la picioare și până în adâncurile sufletului ei slav". El și-a spus că o desăvârșea pe doamnă: „Este un deliciu", i-a spus el lui Sand – ea

însăși, o aventurieră, după standardele lui – „să recreez această minunată creatură care a fost alterată de țara sa, de educația sa, de cei în compania cărora s-a aflat, de cochetărie și, mai presus de orice, de trândăvie”[13].

Din nefericire, prințul a refuzat să divorțeze de Nadejda, iar țarul l-a susținut. Nadejda a fugit cu bijuteriile și cu fiica sa, mergând să locuiască într-o vilă din sudul Franței, unde i s-a alăturat Dumas *fiul*.

Pentru vilă a plătit mama ei.

~

Exposition Universelle s-a deschis și apoi s-a închis, în urma tentativelor de asasinat asupra împăratului. La sfârșitul lunii aprilie, un italian din Statele Papale a tras două focuri de armă asupra lui Ludovic-Napoleon, când acesta se plimba pe Champs-Élysées. Împăratul a rămas calm și a continuat să meargă, în timp ce responsabilul tentativei a fost arestat, judecat și executat, în ziua deschiderii expoziției. Un alt atentat la viața împăratului, în septembrie, s-a încheiat destul de bine pentru Ludovic-Napoleon, atunci când împușcăturile celui care încerca să-l asasineze au ratat ținta.

În acel septembrie, pe măsură ce Expoziția Universală se apropia de final, francezii – după un asediu de 322 de zile – au reușit, în cele din urmă, să cucerească fortul de la Sevastopol. Țarul Alexandru al II-lea s-a luptat o vreme, dar, în cele din urmă, a acceptat negocierile de pace care urmau să aibă loc la Paris, la începutul anului

următor. Împăratul a comemorat mult așteptatul eveniment cu un Te Deum de mulțumire la Notre-Dame, iar Boulevard du Centre a devenit acum Boulevard de Sébastopol. O magistrală nouă importantă din nord-estul Parisului avea să poarte numele de Rue de Crimée.

Pentru moment, totul părea să meargă bine. Chiar dacă războiul fusese un dezastru în privința pierderii de vieți omenești, anul s-a încheiat triumfal când trupele franceze care se întorceau din Crimeea au intrat în Paris.

Problemele însă mocneau deja pentru Franța, în Peninsula Italică, unde – ca și în Principatele Germane – valul unificării naționale era în creștere.

Capitolul 6

Ceea ce urcă

(1856–1857)

Negocierile de pace în vederea încheierii războiului din Crimeea s-au purtat în luna martie 1856, la Paris – o reușită extraordinară pentru Ludovic-Napoleon, primul conducător francez care găzduia o astfel de întâlnire internațională după mulți ani. Războiul fusese o risipă uriașă pentru Franța din punct de vedere financiar și costase un preț ridicat și din punctul de vedere al vieților omenești (se estimează că au murit aproximativ 115 000 de soldați aliați doar în asediul de la Sevastopol). Nu ar putea fi considerat un succes nici în stabilizarea zonelor tumultuoase din Balcani și Mediterana de Est. Cu toate acestea, delectându-se cu marea popularitate de acasă și, mai nou, bucurându-se de recunoaștere și prestigiu în străinătate, împăratul visa acum nu cuceriri pe plan internațional, ci să fie un arbitru suprem al Europei.

Popularitatea lui Ludovic-Napoleon a primit un impuls chiar mai mare în luna martie, odată cu nașterea prințului imperial Napoleon Eugène Louis Jean Joseph Bonaparte. Tatăl său era în extaz, agitându-se și îmbrățișând pe toată lumea, în timp ce festivitățile adecvate evenimentului –

printre care salvele a 101 tunuri și iluminarea *grands boulevards* – răspândeau bucuria împăratului în tot orașul. Avea un fiu acum, iar viitorul dinastiei sale era asigurat.

Eugénie, care supraviețuise unui travaliu istovitor de 22 de ore, își făcuse cu îndârjire datoria și adusese pe lume un moștenitor. „Tu și cel mic sunteți totul pentru mine", i-a scris soțul ei, recunoscător, câteva luni mai târziu, din micul oraș balnear din Vosges, unde plecase să urmeze o cură balneară pentru reumatismul său. Cu toate acestea, în ciuda devotamentului său, Ludovic-Napoleon rămânea la fel de infidel ca întotdeauna, având acum o nouă amantă, frumoasa și tânăra contesă de Castiglione, care sosise recent la Paris ca soție a ambasadorului din Regatul Piemont-Sardinia din nordul Italiei. Relația lor a durat suficient pentru a rezulta un fiu nelegitim (care a devenit, cu timpul, ucenicul dentistului lui Ludovic-Napoleon) și a consolidat în mod neîndoielnic legăturile lui Ludovic-Napoleon cu Regatul Piemont-Sardinia – ceea fusese de la bun început, fără ca el să știe, scopul întregii chestiuni.

Ceea ce nu știa Ludovic-Napoleon era că, în ciuda vârstei sale de doar 18 ani, contesa de Castiglione fusese deja amanta lui Victor Emmanuel, regele Piemont-Sardiniei, al cărui prim-ministru (și văr al contesei), contele Camillo Cavour, era hotărât să unească Peninsula Italică sub conducerea lui Victor Emmanuel. Aceasta însemna expulzarea austriecilor din nordul Italiei, ceea ce necesita și sprijin extern, mai ales din partea francezilor. Recrutând-o pe tânăra contesă

în serviciul Piemont-Sardiniei, Cavour a trimis-o să-l seducă Ludovic-Napoleon, care, la rândul lui, a crezut că el a sedus-o pe contesă. „Am nevoie de mici distracții", i-a mărturisit el, mai târziu, verișoarei sale, prințesa Mathilde[1].

Indiferent dacă contesa de Castiglione a fost sau nu suficient de inteligentă pentru a-l influența pe Ludovic-Napoleon (istoria a consemnat însă faptul că ea era tot atât de prostuță pe cât era de frumoasă), acesta deja înclina spre unificarea Italiei când i-a cunoscut farmecele incontestabile. În cele din urmă, Ludovic-Napoleon s-a săturat de domnișoară și a înlocuit-o cu o contesă mult mai inteligentă, Marianne de Walewska. Cât despre unificarea Italiei, nu avea să fie nevoie de prea mult pentru a-l convinge pe împăratul Franței să se implice.

~

În timp ce împăratul se bucura de tinerii săi descendenți și cocheta cu doamne „prietene", Capitala trepida de entuziasmul noii bogății și de atracția profitului. Crédit Mobilier al fraților Pereire a atins apogeul în 1856, când a distribuit dividende uluitoare de 200 de franci pe acțiune. Între timp, Bursa devenise (după cuvintele lui Alexandre Dumas *fils*) „ceea ce fusese Catedrala, în Evul Mediu". Un deputat din Legislatura din acel an i-a dat dreptate, adăugând că: „Bursa a devenit un fel de templu pentru închinarea la jocul la bursă". Speculațiile de pe piață absorbeau totul – o nouă formă de pariere cu perspectiva unor câștiguri incalculabile. Nimic nu era sigur,

dar toată lumea cunoștea pe cineva care dăduse lovitura pe piață, la fel ca Saccard al lui Zola din *La Curée*, care și-a luat partea care i se cuvenea din jocul exproprierilor și s-a aruncat în speculații pe piața bursieră.

Unii au condamnat influența banilor în această nouă eră, dar banii au fost totodată și cauza principală a productivității, luând forma capitalului de investiții, fie în valori mobiliare, fie în societăți pe acțiuni. „Afacerile", după cum le-a definit în mod memorabil Dumas *fils*, „sunt ceva destul de simplu: sunt banii altor persoane"[2]. Frații Pereire dăduseră mai întâi lovitura cu Crédit Mobilier, al cărui succes imens, se răspândea acum în alte țări. Dar familia Rothschild intra în cele din urmă în joc, organizând un sindicat numit Réunion Financière și ducând ceva ce echivala cu un război împotriva Crédit Mobilier.

Totuși, începeau să apară avertismente cu privire la o încetinire economică. Nu puteau fi susținute toate cererile de capital, fie de la noi bănci, fie de la companiile feroviare, mai ales având în vedere impactul războiului din Crimeea asupra împrumuturilor guvernamentale. Primul mare val de investiții feroviare – și prosperitatea care l-a însoțit – se apropia deja de sfârșit. În 1856, Banca Franței, care se confrunta cu un deficit de aur și argint, s-a gândit la suspendarea convertibilității monedei – ceva la care regentul Rothschild, Alphonse, s-a opus ferm. El și tatăl său, James, au reușit, în schimb, să-i convingă pe ceilalți regenți să mărească rata de actualizare și să facă achiziții mai mari de aur și argint pentru menținerea

plăților în numerar. Din fericire pentru familia Rothschild, casa lor din Paris avea să ofere Băncii Franței o mare parte din acest aur – aproximativ 751 de milioane de franci –, la o rată consistentă de aproximativ 11%.

~

Pe măsură ce deceniul înainta, Al Doilea Imperiu a continuat să-i îmbogățească pe mulți, dar a adus suferință pentru și mai mulți. Salariile au crescut, dar a crescut și costul vieții – în special chiriile.

Ludovic-Napoleon a continuat să creadă că rolul său era să le facă bine celor nevoiași – convingere întărită de faptul că recunoștea că muncitorii din Paris și Franța, care aveau acum dreptul la vot, constituiau o parte semnificativă a sprijinului său. Altruismul și interesul personal s-au combinat, iar împăratul a trimis o sumă considerabilă șefului poliției pentru a deschide un număr mare de cantine, care, în decurs de o lună, au distribuit peste un milion de mese – nu gratuit, dar la un preț foarte mic.

Împărăteasa și-a arătat, la rândul ei, preocuparea, folosind cei 600 000 de franci pe care orașul Paris îi votase pentru cumpărarea unui colier valoros, cadou de nuntă pentru ea, în scopul înființării unei fundații care să ofere pregătire profesională pentru fetele sărace.

~

Unii, însă, au continuat să o ducă bine. Gustave Eiffel era unul dintre ei, având norocul să facă rost

de o carieră în căile ferate, într-o perioadă în care aceasta era cea mai dinamică industrie existentă.

Până atunci, viața lui la Paris fusese ternă, în mare parte pentru că nu avea nicio idee despre ce voia să fie sau să facă. Apoi, s-a întâmplat să viziteze atelierul lui Charles Nepveu, lângă Gare Saint-Lazare. Eiffel vizita mai mulți potențiali angajatori când l-a întâlnit pe Nepveu, care era un respectat proiectant și producător de locomotive cu aburi, material rulant și șine de cale ferată. Cei doi bărbați s-au înțeles foarte bine, iar Nepveu i-a oferit lui Eiffel slujba de secretar particular, cu o mare libertate de a se familiariza cu gama extinsă de activități ale companiei. Ceva din interiorul lui Eiffel s-a trezit brusc atunci, iar tânărul fenomen s-a integrat rapid. Eiffel s-a avântat în activitate, fascinat de ceea ce vedea și învăța, dornic să învețe și mai mult. Spre deosebire de abordarea relaxată a vieții pe care o avusese înainte, acum a adoptat o rutină în care lucra ore îndelungate, urmată, duminicile, de lecții particulare de economie, la École des Mines (Școala de mine).

Din păcate, Nepveu nu era un bun om de afaceri și, în scurt timp, a fost nevoit să-și închidă firma după ce suferise ceea ce pare să fi fost o depresie. Dar i-a găsit un post bun lui Eiffel, în *La Compagnie des Chemins de Fer de l'Ouest* a fraților Pereire (la acel moment, frații Pereire dețineau și Gare Saint-Lazare, precum și multe dintre principalele linii de cale ferată franceze). Compania i-a dat imediat lui Eiffel responsabilități importante, inclusiv posibilitatea de a lucra cu inginerul-șef, Eugène Flachat, care tocmai

finalizase primul pod din tablă de oțel din Franța (la Clichy) și era un pionier în utilizarea tablei de oțel fixată cu nituri în loc de știfturi și șuruburi.

Atunci, utilizarea de către Baltard a unui cadru de fier pentru construirea pavilioanelor din oțel și sticlă de la Les Halles[3] a deschis drumul pentru utilizarea oțelului într-o gamă largă de structuri din Franța, deși încă nu era frecvent utilizat la poduri (Pont des Arts din Paris, care data din 1803, și primul Pont d'Austerlitz, din 1806, au fost unele dintre primele exemple din Franța). Primul proiect al lui Eiffel pentru noii săi angajatori a fost un mic pod (de 22 de metri) din fontă și tablă de oțel pentru calea ferată Saint-Germain, care a fost repede acceptat.

În timp ce Eiffel s-a regăsit pe sine lucrând cu noul său angajator, Nepveu și-a vândut societatea unei companii belgiene mai mari și a fost numit la conducerea propriei sale firme, redenumită. La sfârșitul anului 1856, l-a adus pe Eiffel înapoi în echipă și i-a oferit o funcție superioară. Când Nepveu a câștigat contractul pentru construirea unui pod feroviar la Bordeaux, peste râul Garonne, lat și învolburat, l-a numit pe Eiffel (acum în vârstă de 25 de ani) asistentul său. Când bărbatul mai în vârstă a demisionat brusc, Eiffel s-a trezit cu un proiect de amploare și un termen de predare de doi ani.

Eiffel a demonstrat multe talente, dar unul dintre cele mai mari a fost recunoașterea faptului că oțelul, ca material de construcție, necesita un design complet nou și noi metode de prelucrare. Lemnul și piatra se pretau la o abordare ad-hoc a

lucrărilor de construcție și, de-a lungul secolelor, catedrale și castele deopotrivă au fost discutate și reevaluate pe măsură ce erau înălțate, uneori după ce se înaintase surprinzător de mult în proiect. Eiffel a respins complet această abordare de încercare și eroare, insistând asupra faptului ca fiecare componentă a proiectelor sale să vină pregătită pentru asamblare, fără niciun reglaj sau vreo modificare la fața locului. Această metodă revoluționară, bazată pe calcule matematice exacte, poate că nu a câștigat instantaneu adepți, dar podurile și clădirile din oțel ale lui Eiffel au devenit, în scurt timp, renumite pentru precizia și fiabilitatea lor, în timp ce câștigau admiratori pentru greutatea redusă și grația lor uimitoare.

În cazul podului de pe râul Garonne, Eiffel a început prin a aborda în mod ingenios provocarea, introducând tehnici noi (inclusiv acționarea hidraulică a palanelor în albie) și demonstrând remarcabile abilități de conducere. A finalizat proiectul la timp și fără incidente – o realizare extraordinară.

În curând, aveau să urmeze și altele.

~

Pe când magistrala nord-sud a lui Georges Haussmann continua spre sud, peste malul stâng al Senei, în afară de Eiffel mai erau și alți tineri care își croiau drumul în Paris. Frații Goncourt, în ciuda bogăției și a privilegiilor, erau, ca de obicei, nefericiți din cauza refuzului lumii de a le recunoaște geniul. Dată fiind tensiunea dintre producția lor literară de avangardă, cu realismul ei

necruțător, și politica lor, care era incurabil de conservatoare, au devenit observatori din ce în ce mai cinici ai vieții din jurul lor. „În prezent", scriau ei în luna mai 1856, „lumea jurnalismului mărunt și francmasoneria publicității guvernează și împiedică accesul oricărui gentleman". Iar în octombrie, comentau cu un *ennui*[1] la modă: „Timpul te vindecă de orice… chiar și de viață"[4].

Édouard Manet, în vârstă de 24 de ani, care fusese, la rândul său, binecuvântat cu bani și statut datorită familiei sale, a fost mult mai încrezător atunci când a părăsit atelierul lui Thomas Couture ca să lucreze pe cont propriu. S-a instalat rapid într-un atelier dintr-o zonă nu prea elegantă de lângă Gare Saint-Lazare, pe care l-a împărțit cu contele Albert De Balleroy, un alt tânăr pictor cu bun gust, de familie bună și cu avere. Când nu pictau, cei doi frecventau cafenelele din Paris, îmbrăcați amândoi impecabil, în timp ce se plimbau pe bulevarde, nelăsând să se bănuiască grupul radical de artiști tineri din care făceau parte.

Nadar, pe de altă parte, deși nu neglija cafenelele, trebuia să se zbată să-și câștige existența, mai ales din cauza fratelui său ingrat care îi fura numele și clienții. În februarie, și-a înregistrat noua companie, Société de Photographie Artistique Nadar et Cie[2], cu frații Pereire ca principali susținători. Situat într-un loc modest, pe strada Saint-Lazare, studioul foto al lui Nadar avea să se dezvolte, de-a lungul anilor, cu ajutorul colecției sale de artă și de antichități, în continuă creștere și, în scurt timp, să devină

centrul unei afaceri de succes – mai ales că Nadar percepea tarife ridicate și plătea o chirie modică, în ciuda faptului că fotografia unele dintre cele mai importante personalități culturale ale momentului.

Spre nemulțumirea lui Nadar, fratele său, Adrien, a continuat să folosească numele „Nadar", fapt pe care o instanță judecătorească decisese, în aprilie, că avea dreptul să îl facă. Adrien era exasperant, afișând fotografii făcute de fratele său în vitrina propriului său studio și spunându-le clienților că el era adevăratul Nadar. În cele din urmă, hotărând că nu mai putea să suporte așa ceva, Nadar a făcut o contestație oficială, organizând o campanie de presă pentru a se promova pe sine și propriul studio de fotografie drept adevăratul Nadar. Aceasta avea să îi ocupe cea mai mare parte a anului, dar, la sfârșitul lui 1857, el a avut câștig de cauză. Ulterior, cariera sa va continua să avanseze, pe măsură ce a fost recunoscut ca cel mai mare fotograf de portrete din epoca sa. Adrien și studioul său foto au dispărut din istorie.

~

Cu o expoziție universală care tocmai se încheiase și cu un congres internațional sclipitor, organizat pentru a șterge urmele Războiului din Crimeea, ca să nu mai vorbim de nașterea prințului imperial, în 1856, Parisul avusese mai mult decât partea sa de spectacol. Dovezi ale splendorii erau vizibile pretutindeni, deoarece Ludovic-Napoleon avea grijă să ofere plebei

destule pentru a o ține ocupată. Preocuparea lui față de problemele sociale și de reforma educațională poate să fi fost reală, dar, în fruntea agendei sale, figura să rămână la putere. Iar asta însemna să mențină ordinea.

Ordinea era mai presus de orice, după cum era pe cale să descopere Maxime Du Camp. La sfârșitul anului 1856, *Revue de Paris*, pe care el și alte trei persoane (printre care Théophile Gautier) o resuscitaseră în 1851, urma să continue publicarea unei versiuni serializate a noului roman deosebit al lui Gustave Flaubert, *Madame Bovary*. *Revue de Paris*, acum sub conducerea lui Du Camp, Léon Laurent-Pichat și Louis Ulbach, își făcuse un renume pe scena literară pariziană, după ce publicase lucrări de Gautier, Lamartine, Musset și George Sand, precum și de Baudelaire și frații Goncourt. Însă, la începutul lui noiembrie, unul dintre prietenii lui Du Camp – care era în cunoștință de cauză – i-a spus că *Revue* urma să fie pusă sub interdicție de către poliție. Du Camp, care era conștient că *Revue* era sub o atentă supraveghere, după ce primise mai multe avertismente, știa că „cenzura putea să însemne desființarea revistei". În aceste condiții, a încercat să-l încurajeze pe Flaubert să se autocenzureze, renunțând la orice pasaj „care ar putea fi periculos sau ar putea, eventual, să pară periculos".

Madame Bovary, cum a arătat Du Camp în memoriile sale, „este un roman de o forță extraordinară". Prin urmare, „a luat oamenii prin surprindere și aceștia au fost scandalizați de ceea ce ei considerau că era necuviincios". Însă Flaubert

s-a opus cu fermitate oricărei schimbări. În cuvintele lui Du Camp: „Pentru a-i ajuta pe cei pe care îi iubea, nu ar fi ezitat nici dacă strădania ar fi însemnat propria sa distrugere [...] dar decât să schimbe o frază la care cugetase îndelung [...] mai degrabă s-ar fi despărțit de cel mai drag prieten". În replică, Flaubert a susținut: „Tu urmărești detaliile, dar întregul, de fapt, ofensează. Brutalitatea operei se află în profunzimea sa, nu la suprafață"[5].

Cu toate acestea, *Revue* era, fără doar și poate, în pericol. „Nu ar trebui să uităm", a continuat Du Camp, „că trăiam în 1856 și că presa periodică a existat, sau mai bine zis a expirat, sub o conducere despotică". Brațul lung al Police Correctionnelle s-a făcut, în curând simțit, acuzându-i pe Flaubert, pe Laurent-Pichat (care reprezenta *Revue*) și pe editor de „atentat la morala publică". În ianuarie 1857, cazul a fost judecat în Camera a Șasea, unde Flaubert, fiul unui chirurg eminent, stătea pe banca „pusă de obicei separat pentru hoți, escroci, scandalagii și femei de proastă reputație". Du Camp, care nu fusese citat în rechizitoriu și se afla în sală, asculta cum procurorul susținea că, deși cartea este posibil să fi avut valoare literară, era respingătoare din punct de vedere moral. Chiar dacă Flaubert nu descrisese nimic propriu-zis erotic și totul se întâmpla dincolo de privirea cititorului, procurorul a susținut că adulterul în sine, care se afla incontestabil în centrul atenției, în *Madame Bovary*, submina familia și ordinea socială.

Apărarea a început prin a descrie familia foarte respectabilă a lui Flaubert și apoi a îndreptat atenția instanței asupra seriozității autorului, un bărbat care – departe de a se complăcea într-un erotism ieftin – petrecuse ani de zile de studiu sobru pentru cartea în cauză. În loc să scrie un roman lasciv care submina viața de familie, acesta înfățișa cu multă intensitate pericolele care o amenințau.

În cele din urmă, după ce a recunoscut că Flaubert respecta pe deplin buna-cuviință și morala religioasă, iar cartea sa nu fusese scrisă ca să provoace senzaționalul, tribunalul a decis în favoarea lui Flaubert și a achitat inculpații de toate acuzațiile, fără a fi solicitate cheltuieli de judecată. „*Revue de Paris* a obținut o victorie", a scris Du Camp, „Flaubert, un triumf". Datorită procesului și a publicității pe care a generat-o, Flaubert a devenit celebru și *Madame Bovary* „a avut un succes extraordinar"[6].

Colegii de breaslă l-au proclamat acum pe Flaubert lider al școlii realiste de literatură. Această sintagmă, însă, l-a jignit și, potrivit lui Du Camp, „el nu a acceptat-o niciodată". După cum i-a spus, mai târziu, Flaubert lui George Sand: „Disprețuiesc ceea ce se numește îndeobște realism și, totuși, am fost a făcut unul dintre marii săi preoți"[7].

~

Prietenul lui Flaubert, Baudelaire, nutrea o aversiune similară față de cuvântul „realist" și, la fel ca Flaubert, credea că eșecul cel mai mare al

realismului consta în aceea că îi lipsea frumusețea, care era esențială pentru marea artă. În recenzia din octombrie 1857 a romanului *Madame Bovary*, Baudelaire a definit realismul drept „o insultă respingătoare aruncată în fața oricărui analist, un cuvânt neclar și elastic care [...] nu înseamnă un nou mijloc de creație, ci o descriere neînsemnată a unor detalii nesemnificative”[8].

La doar câteva luni după Flaubert, Baudelaire a intrat și el în conflict cu gardienii oficiali ai moralității, care i-au atacat volumul de poezie *Les Fleurs du mal* („Florile răului”), publicat în iunie 1857, considerându-l obscen. În luna iulie, când și-a dat seama că era posibilă o acuzare, i-a scris editorului său: „Repede, ascundeți întreaga ediție și ascundeți-o bine!”[9] La sfârșitul lui august, poetul a apărut în fața aceleiași instanțe ca Flaubert, fiind pus în fața acelorași acuzații din partea aceluiași procuror. În special șase dintre poeziile sale atrăseseră atenția procurorului și, spre deosebire de Flaubert, Baudelaire a fost condamnat și amendat.

Aceste șase poezii nu aveau să figureze în volum timp de aproape un secol.

~

„Nu a existat niciodată o epocă atât de plină de ipocrizie”, scriau frații Goncourt la începutul lui ianuarie 1857, când cazul lui Flaubert ajungea în instanță. Și ei fuseseră citați în fața aceluiași complet de judecată, în 1853 și, deși fuseseră amendați, fuseseră achitați. Totuși, jurnalul lor literar a fost desființat, iar acest lucru încă îi durea.

Pe când discutau această ultimă mascaradă cu Théophile Gautier, care era acum editorul influentei reviste *L'Artiste*, Gautier a remarcat că îi era rușine de ceea ce devenise profesia lui. „Pentru sumele derizorii pe care trebuie să le câștig pentru că altfel aș muri de foame", le-a spus el, „spun doar jumătate sau un sfert din ceea ce cred – și chiar și atunci risc să fiu dat în judecată pentru fiecare propoziție".

Zvonurile despre cenzură erau deja subiectul preferat în rândul scriitorilor parizieni, mai ales în acest an, în care, atât Flaubert, cât și Baudelaire, fuseseră aduși în fața instanței. În octombrie, după ce Baudelaire a fost amendat și șase dintre poeziile sale interzise, frații Goncourt cinau la masa de lângă el, la Café Riche. „Nu purta cravată", au remarcat ei dezaprobator, „cămașa îi era descheiată la gât și avea capul ras, exact ca și când ar fi mers la ghilotină". Însă au stat de vorbă, așa cum era de așteptat atunci când luai masa la cafenea, iar în cursul discuției, Baudelaire a negat, „cu oarecare obstinație și o anumită mânie severă, că ar fi adus vreo ofensă moralității prin versurile sale"[10].

~

Represiunea a fost intensă în tot Parisul și în toată Franța, inexorabil legată de poliție și de Biserica Romano-Catolică. Potrivit eminentului filosof Victor Cousin, „În provincie, nimeni nu îndrăznește să vorbească, la Paris nimeni nu îndrăznește să scrie. Burghezia [...] se gândește doar la cum să facă bani"[11].

Pe când Biserica a rămas fermă în protejarea ordinii morale, regimul, la rândul său, a avut grijă să rămână în grațiile Bisericii. Napoleon al III-lea și Haussmann nu numai că au săpat drumuri și magistrale prin Paris, dar au construit sau reconstruit și biserici, temple și sinagogi – cel mai remarcabil lucru fiind renovarea completă a Notre-Dame, la care s-au adăugat restaurarea Saint-Germain-des-Prés, construirea a peste o duzină de alte biserici, printre care Saint-Augustin și finalizarea Sainte Clotilde.

În ciuda codului moral oficial pe care poliția îl impunea tuturor, Ludovic-Napoleon era liber să se bucure de amantele sale, iar oaspeții și curtea sa erau liberi să se distreze oricum doreau – fie la Tuileries (iarna), fie la Saint-Cloud (vara) sau în reședințele de la Fontainebleau sau Biarritz, între cele două anotimpuri. Era o viață sclipitoare, vulgară și adesea desfrânată, dar, în lipsa unei prese libere care să o relateze, adevărul despre împărat și cei din jurul său nu ieșea niciodată la iveală. Împăratul, împărăteasa și tânărul lor fiu pozau adesea în fotografii oficiale, arătând ca o familie burgheză decentă, însă realitatea era complet diferită. Și, în timp ce burghezia franceză, fie ea protestantă sau catolică, ținea cu strictețe la moralitate, pentru mulți alții, adulterul era un mod de viață.

~

La mijlocul secolului, viața pentru burghezia pariziană – pentru femeile burgheze, în special – consta într-un set previzibil de reguli respectate cu

strictețe. Cu siguranță că familia din *haute bourgeoisie*[3] a lui Berthe Morisot, deși manifesta înclinații mai artistice decât alte familii de rangul lor, avea atitudinea convențională a clasei de mijloc față de ceea ce ei considerau ca fiind lucrurile esențiale în viață, printre care proprietățile, ocupația, statutul social, manierele și – mai ales – moralitatea.

Domnul Morisot avusese înclinații artistice în tinerețe și sperase să devină arhitect, dar, cedând în fața spiritului practic burghez, intrase, în schimb, în serviciul guvernamental. Acolo, a ocupat funcția de prefect în câteva orașe franceze, inclusiv Bourges, unde se născuse Berthe, în 1841. În 1857, era deja consilier la Cour des Comptes (Curtea de Conturi, care audita majoritatea instituțiilor publice), cu sediul la Paris. Familia din care făceau parte Berthe, surorile ei, Yves și Edma, și tânărul lor frate, Tiburce, s-a mutat în Passy, în ceea ce era pe atunci periferia vestică a Parisului.

Acolo, când Berthe avea 16 ani, doamna Morisot și-a dus cele trei fiice la pictorul Paul Charles Chocarne-Moreau ca să ia lecții de pictură. Tiburce, fratele lor, a scris ulterior despre această neinspirată introducere în artă. Pentru început, portretul, așezat în locul de onoare din centrul încăperii, prezenta o tânără femeie cu o coafură elegantă și care era, cum au remarcat surorile, în mod foarte surprinzător, nudă până la talie. Așezată pe un petic de iarbă punctat cu margarete imaculate, avea brațele ridicate „într-un gest implorator", iar ochii săi „înlăcrimați erau îndreptați spre un cer de un albastru superlativ,

presărat cu nori superlativ de albi". Această capodoperă se intitula *Invocare* și nu se știe dacă vizitatorii din acel an ai Salonului au găsit-o sau nu, ca fetele din familia Morisot, de un umor involuntar, dar pictura nu și-a găsit acolo un cumpărător – spre dezamăgirea lui Chocarne.

În orice caz, Chocarne le-a pus la lucru pe cele trei surori Morisot cu lecții de haşurare – care aminteau (din nou în opinia lui Tiburce) de „peisajele îngrozitoare din vitrinele magazinelor care vând articole funerare". Ce momente mizerabile au petrecut ele în atelierul lui Chocarne și cât de posomorâtă a fost călătoria de întoarcere la Passy, alături de tatăl lor, care le însoțea pe cele trei surori „cu pelerine, fuste lungi și bonete legate sub bărbie, un mic stol redus la stupoare de indicațiile lui Chocarne". Din Rue de Lille, de pe malul stâng al Senei, au mers pe jos până în Place de la Concorde, unde s-au urcat în omnibuzul tras de cai care circula pe șine între Paris și Saint-Cloud. Coborând la poalele dealului Trocadéro (sau Chaillot), au urcat până la reședința lor din ceea ce este acum Rue Scheffer.

Și așa au continuat lucrurile, până când Yves, sora cea mai mare, a anunțat că dacă asta însemna să deseneze, atunci prefera să se facă croitoreasă.

Berthe și Edma au insistat să o îndemne pe mama lor să găsească un profesor mai bun și, în scurt timp, doamna Morisot le-a scos de sub tutela domnului Chocarne și le-a dus la pictorul Joseph Guichard, care și-a dat repede seama de talentul elevelor sale. Adevărul este că nu numai l-a recunoscut, dar a fost chiar alarmat de acest talent.

Potrivit fratelui lor, Tiburce, Guichard a luat-o pe madame Morisot deoparte și a prevenit-o că, având în vedere talentul fiicelor ei, lecțiile sale nu le-ar oferi Berthei și Edmei numai calitățile unor amatoare de pictură, atât de admirate de domnișoarele din acea epocă, ci surorile ar deveni propriu-zis pictorițe. „Vă dați seama ce înseamnă asta?" a întrebat el, părând destul de tulburat. „În mediul clasei superioare de care aparțineți, acest lucru ar fi revoluționar, catastrofal chiar, aș putea spune". De fapt, a adăugat el, nu ar face decât să tulbure „respectabila și liniștita" casă Morisot[12].

Se pare că madame Morisot l-a găsit prea alarmist și, în ciuda acestor avertismente, i-a spus să continue. În acest caz, a răspuns Guichard, ar solicita permisiunea ca surorile Morisot să lucreze la Luvru, unde urmau să ia lecții în prezența maeștrilor.

~

În timp ce Berthe și Edma Morisot își începeau pregătirea artistică la Luvru, Édouard Manet călătorea în Italia, însoțit de un prieten sculptor, iar Eugène Delacroix era ales, în cele din urmă, membru al Académie des Beaux-Arts de la Institut de France. Această onoare importantă îi permitea lui Delacroix să facă parte din prestigiosul juriu al Salonului, însă el a refuzat. A comentat doar că se măgulea singur că ar putea fi de folos acolo, „pentru că voi fi aproape singurul susținător al opiniei mele"[13].

În orice caz, nici el, nici Ingres nu au fost reprezentați la Salonul din acel an, lăsând terenul

liber pentru orice avea să-și facă apariția – cel mai probabil realismul, așa cum se așteptau mulți, având în vedere dezbaterea din ce în ce mai aprinsă asupra meritelor sale.

În altă parte a orașului, compozitorul Georges Bizet, în vârstă de 18 ani, care era considerat un student strălucit la Conservatoire de Paris, câștiga prestigiosul *Prix de Rome*, care îi permitea să urmeze trei ani de studii la Roma. Din nefericire, splendidul său debut nu avea să se desăvârșească într-o carieră tot atât de splendidă – așa cum va descoperi la întoarcerea la Paris.

Când Bizet pleca la Roma, Louis Pasteur, în vârstă de 35 de ani, se muta la Paris pentru a conduce studii științifice la École Normale Supérieure – o mutare care i-a consolidat cariera deja remarcabilă, dar nu l-a făcut îndrăgit de elevii școlii, care se opuneau cu îndârjire eforturilor sale de a înăspri metodele și disciplina.

În mijlocul unui asemenea du-te-vino și al activității adesea frenetice de a obține profit, Napoleon al III-lea a decis să organizeze alegeri în iunie 1857 – dizolvând Legislativul în aprilie și scurtându-i existența cu aproape un an. Deși perspectivele realegerii unei majorități bonapartiste erau favorabile datorită prosperității care continua să reziste în fața crizei monetare mondiale și totodată grație amintirilor plăcute despre deznodământul glorios al războiului, miza era încă mare. Ludovic-Napoleon nu-și putea permite să arate că a pierdut susținerea maselor, care l-au sprijinit în 1852.

Așa că guvernul a pus presiune în special asupra candidaților opoziției – după cum a descris, în termeni colorați, dar în particular, unul dintre candidații opoziției, poetul François Ponsard: „Primarii, comisarii de poliție și polițiștii din mediul rural au făcut ca turma rustică să voteze așa cum și-au dorit", s-a plâns el în corespondența sa privată. „Cei care aveau buletine de vot cu persoana mea au fost arestați, iar afișele mi-au fost sfâșiate. Buletinele mele de vot au fost confiscate din mâinile alegătorilor, ba chiar și din casele țăranilor după ce ocupanții lor au fost supuși amenințărilor de tot felul". În plus, primarilor li s-au promis tot felul de ajutoare publice ispititoare[14].

Ponsard candida la Vienne, însă candidații opoziției au fost expuși oprobiului public în întreaga Franță. Cu toate acestea, opoziția republicană a făcut incursiuni în unele dintre marile orașe, în special în centrul și estul Parisului unde a câștigat cinci dintre cele 10 locuri. În total, opoziția a câștigat 15% din voturi în întreaga Franță, dezvăluind o nemulțumire crescândă – în mare parte a muncitorilor din industria la scară largă. Guvernul a pretins că era foarte satisfăcut de rezultat, deși rata absenteismului a fost ridicată, iar ministrul de Interne a avertizat că „scopul nostru este, acum, să găsim modalități de a reduce numărul de nemulțumiți, de la Paris și până la Lyon".

Fără îndoială că muncitorii din Paris și din alte orașe mari au rămas ostili regimului și, în fiecare an, au demonstrat o separare geografică în creștere în interiorul Capitalei, cu o clasă muncitoare

republicană din Paris care cerea locuri de muncă și un Paris burghez care dorea să fie ordine. Până și Georges Haussmann își dădea seama că, în pofida *grands travaux* și a beneficiilor pe care acestea le aduseseră muncitorilor, „o hartă în două culori, care reprezenta modul în care votase majoritatea alegătorilor din fiecare cartier, arăta un Paris împărțit în două părți aproape egale, ca pe vremea baricadelor”[15].

~

Aceasta se întâmpla înaintea șocului produs de criza financiară din 1857.

Steaua Crédit Mobilier începuse deja să apună din cauza încetinirii care vlăguise economiile din întreaga Europă, după Războiul din Crimeea. Dar încetinirea și impactul său asupra industriei nu au fost consecințele cele mai grave, pentru că, în august 1857, a avut loc crahul, care a apărut în urma unei panici financiare din America de Nord și care a declanșat un efect de domino prin falimentele băncilor și scăderea burselor. Din cauza interconectării crescânde a economiei mondiale, această panică financiară s-a răspândit rapid în Europa și nu numai, pătrunzând chiar și în prosperitatea înfloritoare a Franței celui de-Al Doilea Imperiu.

Rivalitatea dintre Pereire și Rothschild, întotdeauna puternică, devenise încă și mai ascuțită, eforturile de extindere la nivel internațional a băncilor de genul Crédit Mobilier mergând mână în mână cu eforturile de obținere a concesiunilor feroviare. Această competiție

feroviară a atins apogeul la mijlocul anului 1857, când frații Pereire nu au reușit să blocheze fuziunea liniei lor Grand-Central cu linia Paris-Orléans controlată de Rothschild – ceea ce însemna o mare înfrângere. Frații Pereire au susținut că existase o conspirație împotriva lor, dar, de acum înainte, ei aveau să cedeze supremația în favoarea familiei Rothschild, în marea cursă europeană după concesiunile feroviare.

În centrul acestei lupte tot mai inegale se afla lipsa cronică de fonduri a fraților Pereire. Pe când Rothschild se asigura întotdeauna că are suficient capital propriu (sau, în orice caz, capital aparținând familiei sale), Crédit Mobilier nu o făcea. Acest lucru avea să-i ofere, în schimb, avantajul lui Rothschild în acest „duel al titanilor" care a continuat să se desfășoare pe întreaga durată a celui de-Al Doilea Imperiu.

~

Incertitudinea financiară a făcut ca discuția despre un alt împrumut pentru proiectele lui Haussmann să fie, pentru moment, de neconceput. Cu toate acestea, construcția a ceea ce Haussmann considera a fi doar primul pas în dezvoltarea Parisului a continuat netulburată.

Ca întotdeauna, prefectul Senei se grăbea. Complexul Luvru-Tuileries, inclusiv Place du Carrousel – acum amenajate ca grădini – au fost inaugurate în august 1857, în timp ce, pe malul stâng al Senei, Boulevard Saint-Germain se întindea spre est, spre Quai de la Tournelle,

intersecția sa cu Bulevardul Saint-Michel fiind finalizată în același an.

Pe malul drept a fost deschis, în 1857, un alt spațiu verde – Carreau du Temple – în timp ce Haussmann a început să facă incursiuni în partea de est a Parisului, în centrul cartierelor muncitorești, odată cu edificarea Avenue Parmentier care pornea din Place Voltaire (în prezent Place Léon Blum). Haussmann a negat întotdeauna că bulevardele largi pe care le construia prin Paris aveau un scop militar, dar era incontestabil că ar fi fost mult mai dificil pentru muncitorii din Paris să construiască baricade pe bulevarde largi precum acestea și că pe astfel de bulevarde ar fi fost mult mai puțin periculos să mărșăluiască trupe militare.

Încoronarea eforturilor lui Haussmann din acest an a fost inaugurarea hipodromului Longchamp, în aprilie, care fusese construit integral în numai 18 luni. A fost un succes imediat, atrăgându-i pe parizieni nu numai pe noua pistă de alergări, ci și pe frumoasele poteci, lacuri și în pădurile din Bois de Boulogne.

Recompensa lui Haussmann a venit în luna iunie a aceluiași an, când împăratul l-a numit membru al Senatului. De atunci, Haussmann a luat titlul de baron din partea bunicului său matern, care fusese făcut baron în timpul Primului Imperiu și al cărui singur fiu murise fără să fi avut un moștenitor de sex masculin.

Inamicii lui Georges Haussmann – și până acum dobândise mulți – nu puteau decât să fiarbă în

tăcere, căci acum, acesta era baronul Haussmann și senator imperial totodată.

---

1 Plictis (n. trad.).

2 Societatea de fotografie artistică Nadar & Co (n. trad.).

3 Înalta burghezie (n. trad.).

Capitolul 7

Tot mai mult

(1858)

De orice putea fi acuzat regimul lui Napoleon al III-lea, dar, cu siguranță, nu de letargie.

Depășind criza financiară din anul precedent, guvernul nu a ezitat să intervină în sprijinul construcției de căi ferate, luând câteva măsuri cu potențial de risc, cum ar fi garantarea dobânzii la obligațiunile emise de companii. În plus, Georges (acum baronul) Haussmann a înfruntat Consiliul de Stat în ceea ce a devenit o luptă aprigă pentru a smulge mai multe fonduri pentru încă un val de lucrări publice în Paris.

Sfârșitul oficial a ceea ce avea să se numească „Primul Sistem" al reamenajării întregului oraș fusese marcat, în primăvara aceea, de deschiderea oficială a ceea ce până atunci se numise Boulevard de Sébastopol. Haussmann intenționa categoric ca un „Al Doilea Sistem" să îl urmeze numaidecât pe cel dintâi, în ciuda creșterii cheltuielilor – cauzate, în mare parte, de creșterea prețurilor de achiziție a terenurilor și de creșterea costurilor de construcție. Desigur, Haussmann a obținut ce își dorea, așa cum se întâmpla de obicei, de aici rezultând, în martie, un nou acord între guvern și orașul Paris, prin care se aproba suma uimitoare

de 180 de milioane de franci pentru proiect. În cadrul acestui aranjament, orașul Paris a acceptat, printre altele, să construiască circa 30 de kilometri de noi drumuri urbane în decurs de 10 ani[1].

Lucrările în temeiul acestui acord și împrumutul uriaș pe care îl necesitau nu au început, concret, decât în 1860, din cauza opoziției tot mai mari față de Haussmann și de planurile sale tot mai extinse. Această opoziție s-a concretizat, în Consiliul de Stat, printr-o modificare a legii privind achizițiile obligatorii, făcând-o mai favorabilă pentru proprietarii de terenuri și mai puțin favorabilă pentru oraș, care avea să sufere, în consecință, o scădere vizibilă a veniturilor. În Adunarea Legislativă, adversarii au reușit să înlăture mai multe operațiuni planificate și să scadă cota de finanțare guvernamentală – crescând astfel cota estimată de finanțare a orașului la peste 130 de milioane de franci (în final, în jur de 400 de milioane de franci, din cauza unor depășiri uriașe de costuri).

Această nemulțumire crescândă față de Haussmann a apărut în timpul dezbaterilor. În ciuda aprobării la nivel municipal a proiectelor sale inițiale, acest al doilea set, în opinia multora, scăpase de sub control. Cei care erau neliniștiți de Al Doilea Sistem îi priveau din ce în ce mai mult pe Haussmann, dar și pe împărat, ca pe niște potențiali megalomani, ghidați de propria putere și grandoare. Exista, de asemenea, o suspiciune crescândă că ambii domni se înțelegeau de minune cu speculanții care propășeau pe atunci la Paris. La acel moment însă, opoziția încă nu

îndrăznea să i se opună direct prefectului și se disimula interogându-l cu privire la moralitatea sa. În definitiv, individul fusese văzut de prea multe ori în compania unei anumite dansatoare din baletul operei, precum și cu o altă dansatoare de la Opéra-Comique.

Toate acestea au dus la glume licențioase care au ajuns la urechile Octaviei Haussmann, soția îndelung răbdătoare a baronului. Numai rugămințile împărătesei Eugénie, tot atât de îndelung răbdătoare, au împiedicat-o pe Octavie să se întoarcă definitiv la Bordeaux.

~

Pe când Primul Sistem disecase și remodelase radical centrul orașului, de la Place du Carrousel, Place Saint-Germain-l'Auxerrois si colonada Luvru, până la Hôtel de Ville și Place du Châtelet, așa-numitul Al Doilea Sistem, în concepția lui Haussmann, avea să pătrundă și mai mult în Paris. Chiar și tăierea Boulevard de Sébastopol și a Boulevard Saint-Germain, prin structura urbană, se realizase fără prea mare dificultate (cu excepția, desigur, a impactului asupra celor care fuseseră strămutați).

Acum însă Al Doilea Sistem al lui Haussmann avea să transforme radical cartiere întregi din tot Parisul. Pe malul drept al Senei, aceste transformări s-ar fi extins de la Place de la République din zilele noastre, la Place de l'Étoile și Câmpia Monceau, cu modificări semnificative și în estul Parisului. Pe malul stâng, Haussmann avea să treacă prin Mount Sainte-Geneviève și

cartierele Saint-Jacques și Saint-Marcel, pe când Ile de la Cité abia dacă avea să mai semene cu ceea ce fusese.

În plus față de haosul creat de distrugerea caselor, care avea loc simultan cu construcția de drumuri, era deranjul produs de o armată de săpători de tranșee ocupată cu instalarea conductelor de apă și gaz, precum și a sistemelor de apă și de canalizare. Haussmann nu trecuse nimic cu vederea în planurile sale ample, iar în 1858, pe lângă propunerile pentru drumuri noi, a prezentat Consiliului Municipal rezultatele finale ale investigațiilor lui Belgrand pentru furnizarea unei ape de calitate în orașul Paris. Potrivit lui Belgrand, cea mai bună și cea mai abundentă rezervă de apă era afluentul Somme-Soude, care ar fi necesitat construirea unui apeduct de 42 de kilometri, precum și peste 160 de kilometri de conducte de apă. Consiliul Municipal (anticipând necesitatea) autorizase deja construirea unui rezervor în Passy pentru stocarea acestei ape când ajungea în Paris. La scurt timp după raportul din ianuarie 1858 al lui Haussmann, Consiliul (care avea un an încărcat) a aprobat construirea unui alt rezervor, în nordul Parisului, la Buttes Chaumont, pe când un al treilea era prevăzut pentru sudul Parisului, la Montsouris. Numai estimările pentru costul total al acestor rezervoare se ridicau la 12 milioane de franci.

Și apoi, mai erau conductele necesare pentru a aduce apa până la locuitorii Parisului. Haussmann avea la îndemână rezultatele unui studiu care prevedea instalarea a 100 de kilometri de conducte

mai mari și a peste 400 de kilometri de conducte mai mici, ambele pentru consumul privat. A cerut și 75 de kilometri de conducte mai mari plus 150 de kilometri de conducte mai mici pentru curățarea străzilor, udarea parcurilor, grădinilor și aprovizionarea fântânilor. A estimat că toate acestea vor costa opt milioane de franci.

Acesta nu a fost sfârșitul poveștii, pentru că acum (în baza precedentului englez) Haussmann a propus și un sistem de canalizare pentru a transporta apa pluvială și apele uzate din Paris până la un punct din avalul Senei, precum și un sistem de canalizare conectat la acesta. Haussmann dublase deja sistemul de canalizare al orașului, iar acum, în 1858, a solicitat mai mulți kilometri de canalizare (la un cost estimat de 50 de milioane de franci).

Consiliul Municipal, copleșit probabil de cercetările și propunerile lui Haussmann, nu s-a grăbit să răspundă și nu a aprobat în mod oficial devierea apei din Somme-Soude decât în 1859. Însă atunci, i-a acordat prefectului note mari pentru activitatea sa privind distribuția apei și canalizarea din Paris.

~

Principalele proiecte propuse de Haussmann în 1858 și care aveau să continue de-a lungul anilor ’60 se încadrau în mai multe categorii. Primul avea în vedere ceea ce atunci se numea Place du Château-d’Eau, în prezent Place de la République, pe care și-a imaginat-o ca pe o bază pentru reamenajarea unei întregi porțiuni afectate de

sărăcie, din Paris. Aceasta însemna crearea a trei noi artere majore care radiau din cea mai recentă piață importantă: Rue de Turbigo (care se îndrepta spre sud-vest prin cartierul volatil Arts et Métiers și prin cartierul învecinat, Les Halles, locul baricadei amintite în *Les Misérables* de Victor Hugo), Boulevard Magenta (care se îndrepta spre nord-vest și lega Place du Château-d'Eau atât cu Gare du Nord, cât și cu Gare de l'Est) și Boulevard Prince Eugène (astăzi Boulevard Voltaire), care făcea legătura între Place du Trône – acum Place de la Nation – și cu ceea ce este în prezent Place de la République. Toate aceste artere au fluidizat traficul, dar la fel de cert este că au servit drept căi pe care trupele puteau să mărșăluiască nestânjenit până în centrul turbulent al Parisului antiimperialist.

Prin această zonă afectată de sărăcie curgea Canalul Saint-Martin, care, de câteva decenii, era conectat (chiar deasupra Bassin de la Villette) cu alte două canale, Ourcq și Saint-Denis, alcătuind o cale navigabilă care traversa una dintre numeroasele bucle ale Senei și care îl lega de râul Ourcq. Deși Napoleon Bonaparte concepuse inițial această rețea de canale ca o modalitate de a aduce apele râului Ourcq la fântânile din Paris (fântâni pentru aprovizionarea populației cu apă potabilă), aceasta a rămas curată doar scurt timp, deoarece a dat buzna Revoluția industrială, nimicind tot ce atingea. Unde fuseseră cândva maluri ierboase, se ridicau acum depozite și turnătorii. Sărăcia cumplită i-a urmat rapid,

însoțită de o politică radicală și de o predispoziție pentru revoltele populare.

Haussmann privea Canalul Saint-Martin cu un ochi critic, pentru că acesta reprezenta un fel de șanț defensiv între locuitorii potențial insurgenți de la est și trupele guvernamentale care restabileau ordinea și care intrau mărșăluind dinspre vest. Dar Canalul Saint-Martin prezenta unele dificultăți tehnice, nu în ultimul rând faptul că, în locul în care trebuia să fie traversat de Boulevard Voltaire din zilele noastre, canalul se ridica mult peste nivelul drumului. În cele din urmă, Haussmann și echipa sa de ingineri au decis ca, în locul unui pod, să coboare o porțiune mare din canal.

Aceasta nu numai că a eliminat trei obstacole care împiedicau traficul, dar i-a permis lui Haussmann să acopere aproape o jumătate de canal, de la Place de la République din prezent până la Place de la Bastille. Ambarcațiunile puteau naviga în continuare pe canal în subteran, printr-o serie de tuneluri, pe când, la suprafață, Haussmann a creat o promenadă largă de-a lungul bulevardelor Jules-Ferry și Richard-Lenoir din zilele noastre, cu copaci, grădini și fântâni. Era, desigur, destul de plăcut pentru cei care se puteau bucura de aceasta (inclusiv, peste un timp, faimosul inspector Maigret al lui George Simenon, care locuia împreună cu soția pe Boulevard Richard-Lenoir). Dar, pentru cei mai mulți, viața a rămas la fel de dificilă ca întotdeauna, marea diferență fiind (cu încuviințarea lui Ludovic-Napoleon) că acum fusese îndepărtat un obstacol

între agitatorii din cartierele din est și soldați, pe care îi trimitea să-i potolească.

~

În cursul acestor îmbunătățiri, Place du Château-d'Eau, care, inițial, era o piață destul de mică și avea o fântână mare împodobită cu lei, a fost extinsă, devenind o piață importantă pe care A Treia Republică o va redenumi Place de la République – instalând imensul monument cu Marianne, personificarea Franței republicane, în locul fântânii.

Firește că Haussmann și împăratul nu erau foarte interesați să promoveze republicanismul și avuseseră deja grijă să ridice o cazarmă militară, numită Cazarma Prince Eugène, în Place du Château d'Eau, pentru a asigura supravegherea militară corespunzătoare a acestei zone greu de stăpânit. Cazărmile (care, în prezent, sunt unități pentru Garda Republicană) au fost și rămân uriașe, destinate să găzduiască peste 3 000 de oameni din întregul Paris. Scopul lor era să reacționeze prompt la tulburările din zonele „inflamabile" din jur, în special celebrul Faubourg Saint-Antoine.

O altă arteră nouă importantă propusă pentru partea estică a orașului era lungul și latul bulevard Daumesnil. Ducând de la Place de la Bastille până la zidul Ferme Générale și mai apoi la Bois de Vincennes, Haussmann și l-a imaginat ca pe un fel de pandant al Champs-Élysées, o cale de acces pentru oamenii nevoiași la propriile locuri de agrement. Bois de Vincennes, de la marginea de

est a Parisului, era pe cale să fie transformată, la ordinele împăratului, în echivalentul pentru muncitori a Bois de Boulogne din vestul Parisului, dedicată înaltei societăți. La urma urmei, când muncitorii se comportau așa cum se cuvine, împăratul era înclinat să fie generos. După spusele sale, „Și Faubourg Saint-Antoine ar trebui să aibă un Hyde Park[1] al său”[2].

Între timp, Haussmann plănuia să curețe și să dezvolte zona din jurul Place de l'Europe și Gare Saint-Lazare, deschizând, concomitent, două străzi noi, Rue de Rouen (în prezent Rue Auber) și Rue Halévy, care făceau în mod armonios legătura între Gare Saint-Lazare și zona situată chiar la sud-est, unde avea să strălucească viitoarea Opéra. Haussmann decisese deja să plaseze noua operă în această locație[3]. Dar întregul proiect al operei, în special locul de amplasare, era încă păstrat secret de Haussmann și de Ludovic-Napoleon. În definitiv, prețurile terenurilor ar putea crește astronomic dacă s-ar afla ceva.

~

Continuând, în sens antiorar, în jurul orașului, spre vest, Haussmann avea în vedere și Câmpia Monceau. Aceasta însemna extinderea Bulevardului Malesherbes înspre nord-vest, de la biserica Madeleinei, și, în continuare, până la bariera vamală Monceau de la zidul Ferme Générale, deviind ușor pe traseu de la linia dreaptă haussmanniană, pentru a compensa elevația necesară până la cota Câmpiei Monceau. Acolo unde bulevardul făcea o curbă, Haussmann

a pus să fie ridicată noua biserică Saint-Augustin, pentru a oferi o vedere impresionantă în locul care părea a fi punctul terminus al bulevardului, ca un pandant al La Madeleine. Insistența lui Haussmann asupra ordinii și a simetriei a mai avut o consecință: domul supradimensionat al Saint-Augustin a rezultat din exigența prefectului ca acesta să fie vizibil chiar și de la Arcul de Triumf.

Aceasta era partea orașului în care se născuse Haussmann – aproape de colțul unde Avenue de Friedland se intersectează cu Rue du Faubourg Saint-Honoré[4]. Acolo, devine Boulevard Haussmann, numit astfel de împărat în onoarea prefectului – una dintre arterele cele mai lungi prin ceea ce avea să devină, în curând, centrul elegant al Parisului. Însă, în momentul în care Haussmann direcționa bulevardul Malesherbes către Monceau, a trebuit să demoleze pe traseu un cartier notoriu, o mahala impestată, cunoscută sub numele de La Petite Pologne[2]. Eugène Sue cunoștea bine zona aceasta și grozăviile ei, pe care le-a descris în cartea *Misterele Parisului*. „Nu existau străzi", scria el, „doar alei înguste, nu existau case, doar cocioabe, nu exista pavaj, doar un strat subțire de noroi și grohotișuri". De dimineața până seara, se auzeau strigăte de ajutor la care nu se obosea nimeni să răspundă[5].

Pentru a face loc progresului, Haussmann trebuia să demoleze întregul cartier – ceea ce însemna că aveau să fie distruse o mulțime de locuințe. Deși în locul lor aveau să fie construite un număr mare de imobile, „între cele două

programe a existat o problemă de continuitate care a dus la o criză a locuințelor ce [...] a favorizat speculațiile”[6]. În speculații erau, de obicei, implicați frații Pereire, iar mai în susul bulevardului, spre Monceau, Haussmann avea să găsească ajutorul fraților ca fiind neprețuit. Acest lucru îi interesa prea puțin pe locuitorii inițiali ai acestei mahalale murdare, care constatau adesea că, în urma demolărilor extinse, nu aveau unde să se mai mute.

~

Monceau însuși avea un trecut îndelungat și complicat, datând din Evul Mediu sau chiar dinainte. În cele din urmă, terenurile au ajuns în mâinile familiei de Orléans, o ramură colaterală a regalității franceze care, în 1830, l-a oferit Franței pe regele Ludovic-Filip. Acesta era tatăl lui Ludovic-Filip, Filip – ducele de Orléans, care, în anii ’70 ai secolului al XVIII-lea, crease o grădină peisagistică de vis în acel loc, la care se adăugau o piscină cu coloane, alei sinuoase și numeroase temple și ciudate construcții în miniatură. La crearea zidului Ferme Générale, acesta pătrunsese în marginea nordică a grădinii, dar bariera sa vamală a fost deghizată într-o rotondă de forma unui mic templu clasic, iar Filip a revendicat etajul pentru uzul propriu.

Filip, care a încercat să se reinventeze ca un apărător al omului de rând în timpul Revoluției, redenumindu-se Philippe Égalité, a votat chiar și în favoarea execuției vărului său, Ludovic al XVI-lea. Numai că, în curând, și-a urmat regele la

ghilotină, pierzându-și, în același timp, și pământurile. Acestea au fost revendicate de familia sa după restaurarea monarhiei, însă Ludovic-Napoleon le-a confiscat și le-a naționalizat. Totuși, din cauza unei multitudini de complicații, când Haussmann își îndrepta atenția asupra parcului, jumătate din el încă mai aparținea familiei Orléans, pe când cealaltă jumătate aparținea statului. Prin urmare, Haussmann a constatat că, pentru a continua Boulevard Malesherbes pe traseul său din nord-vest, va trebui să facă o achiziție importantă în numele orașului.

Este momentul în care a intervenit Émile Pereire pentru a-l scuti pe Haussmann de stânjeneala de a avea de-a face cu familia regală detronată. Acest lucru a dus la un acord amiabil și, în semn de recunoștință, orașul i-a vândut lui Pereire o bucată mare din terenul care nu era necesar nici pentru drum, nici pentru ceea ce Haussmann își imagina deja ca fiind un nou parc public (de dimensiuni mai reduse). La rândul lor, frații Pereire au folosit terenul ca să construiască complexele rezidențiale elegante din Câmpia Monceau. Unul dintre acestea, reședința luxoasă a familiei de bancheri Camondo – bancherii evrei din Turcia care se mutaseră la Paris la sfârșitul anilor '60 – avea să servească drept model de reședință pentru Saccard, speculantul impertinent, de modă nouă, al lui Zola, din *La Curée*[7].

~

Mai departe de oraș, spre vest, Haussmann făcuse deja demersuri importante pentru a stabili configurația Place de l'Étoile[8], care avea să devină posibilă după 1860, odată cu demolarea zidului Ferme Générale.

A planificat, de asemenea, două noi bulevarde largi pentru Chaillot și cartierul Trocadéro din apropiere. Unul dintre ele (în prezent Avenue George V) avea să ducă de la Pont de l'Alma spre Champs-Élysées, pe când celălalt (în prezent, Avenue du Président Wilson) avea să direcționeze traficul de pe pod spre vest, către Trocadéro și Bois de Boulogne.

Al Doilea Sistem al lui Haussmann preconiza, de asemenea, o mulțime de drumuri noi pe malul stâng al Senei, începând de la Pont de l'Alma, unde își imagina două artere largi care se bifurcau spre exterior (bulevardele Rapp și Bosquet). Mai erau în pregătire planuri pentru extinderea Boulevard Tour-Maubourg până la Pont des Invalides, unde avea să se armonizeze cu ceea ce este acum Avenue Franklin D. Roosevelt.

Mai spre est, în Cartierul Latin și zona de sud-est, Boulevard Saint-Marcel și Boulevard de Port-Royal aveau să completeze seria bulevardelor interioare de pe malul stâng al Senei pe care Ludovic-Napoleon le schițase pe harta sa originală, codificată prin culori. În locul în care se întâlneau aceste două bulevarde, un altul, Arago, avea să ducă de la Gobelins, cartierele în care se fabrica tapiseria, până la Barrière d'Enfer (în prezent Place Denfert-Rochereau), deschizând *barrière* spre est. Haussmann a decis, totodată, să

continue actualul Boulevard Raspail până la Boulevard Montparnasse, deschizând Place Denfert-Rochereau spre nord.

Pentru a înconjura Muntele Sainte-Geneviève (o proeminență nici pe departe atât de impresionantă precum o sugerează numele), Haussmann a planificat un bulevard mai larg (Avenue des Gobelins) între Place d'Italie de astăzi și vechea Rue Mouffetard, care avea să facă legătura cu un drum nou, Rue Monge, spre est, pe când alte drumuri aveau să iasă în Boulevard Saint-Michel, spre vest. Acest lucru, considera Haussmann cu mândrie, avea să deschidă rețeaua de străzi până acum aglomerată din Cartierul Latin (o altă regiune cu o opoziție deranjantă față de dominația imperială).

În Ile de la Cité, cel de-Al Doilea Sistem al lui Haussmann urma să aibă un impact deosebit, pentru că, practic, jumătate din insulă avea să se prăbușească sub bila demolărilor. Atât Pont Saint-Michel (arcuit, îngust și cândva încadrat de case) și la fel de îngustul Pont au Change aveau să fie complet reconstruite. Vechea stradă care prelua traficul din Pont au Change și îl ducea pe insulă urma să fie lărgită și avea să devină Boulevard du Palais, iar o stradă nouă, Rue de Lutèce, urma să se extindă spre est, pornind din acest bulevard, trecând pe lângă o porțiune recent demolată care avea să devină prefectura de poliție. Haussmann plănuia să-și continue demolarea spre vest, până la Pont Neuf, nivelând simultan și Place Dauphine, dar nu a ajuns atât de departe.

Restaurarea a continuat pe Sainte-Chapelle și Notre-Dame, și o suprafață destul de mare avea să fie curățată acum în jurul catedralei, mai ales de-a lungul laturii sale sudice, care avea să fie, în cele din urmă, accesibilă privirii datorită demolării fostului palat arhiepiscopal care exista de secole între catedrală și micul braț sudic al Senei. În curând, admiratorii vor putea, de asemenea, să aibă o imagine frontală completă asupra catedralei datorită insistenței lui Haussmann de a demola orice era necesar pentru a extinde micul parvis, sau piața catedralei, la dimensiunea sa actuală.

În afară de palatul fostului arhiepiscop, spitalul de caritate Hôtel-Dieu era strivit, de secole, între Notre-Dame și brațul sudic al Senei. Acum, o structură enormă care se întinsese de ambele părți ale brațului îngust al râului, Hôtel-Dieu era un edificiu întunecat și sinistru în care se înghesuiau vreo 800 de pacienți, poluând râul cu un noian de deșeuri spitalicești. Haussmann, care era preocupat de igienă, a vrut să-l mute cu totul din Ile de la Cité, care era deja prea aglomerată pentru gustul lui. Dar împăratul a insistat să păstreze un spital în centrul orașului, ceea ce a însemnat că, în final, Hôtel-Dieu s-a mutat de cealaltă parte a insulei, unde are acum vedere spre brațul nordic (și mai larg) al Senei. Pentru a face loc spitalului au fost necesare mai multe demolări.

La sfârșitul anilor ’60, când Haussmann terminase cu Ile de la Cité, populația acesteia scăzuse cu 75%, de la aproximativ 20 000 la 5 000 de locuitori, iar insula devenise un adevărat centru administrativ.

~

Pe lângă toate celelalte activități ale sale, în 1858, Georges Haussmann a condamnat la moarte râul Bièvre.

Până acum, Sena nu fusese singurul râu din Paris. Pe când aceasta diviza Parisul de la est la vest, micul Bièvre intra în Paris pe la sud, șerpuindu-și drumul pe malul stâng al Senei înainte de a-și vărsa apele în aceasta.

Cândva un curs de apă bucolic în care, spuneau legendele, viețuiau castori (care au dat, probabil, numele acestui curs de apă), timp de secole, Bièvre șerpuise printr-o zonă rurală presărată cu mori de apă străvechi și sate rustice. În Paris, apele sale – împărțite acum în două brațe pentru a deservi mai bine morile de apă pe care le întâlnea în cale – curgeau pe lângă mori și grădini, malurile sale străjuite de pomi oferind umbră și frumusețe.

Apoi, atrași de Bièvre datorită mineralelor sale, potrivite pentru fixarea vopselelor în țesături, vopsitorul Jean Gobelin și-a instalat atelierul în ceea ce este în prezent al 13-lea arondisment. În secolul al XVII-lea, mica sa afacere se transformase în renumitele ateliere de tapiserie Gobelins, atrăgând în zonă o mulțime de tăbăcari și vopsitori. Până în secolul al XVIII-lea, Bièvre din Paris ajunsese întunecată și poluată, și chiar și apele sale din amonte erau afectate de o considerabilă contaminare, după ce Christophe-Philippe Oberkampf a început să-și producă faimoasele materiale cu imprimeuri, în micul sat Jouy-en-Josas de pe malul râului.

Industrializarea a încununat ceea ce începuseră primii poluatori, iar în secolul al XIX-lea, Bièvre devenise puțin mai mult decât o canalizare fetidă care își croia drum prin unele dintre cele mai afectate de sărăcie zone ale Parisului. Cu două decenii înaintea lui Haussmann, se făcuseră eforturi pentru construirea unui canal în aer liber de-a lungul unei părți a albiei râului, dar nici acest lucru nu a curățat mizeria care duhnea, astfel încât Haussmann – care nu era dispus să tolereze mizeriile – hotărâse să dirijeze Bièvre sub pământ pentru a servi drept canalizare. „Dezgustătorul curs al Bièvrei", a anunțat el, „nu își va mai revărsa apele murdare în Sena"[9].

Decretul său avea să stârnească multă opoziție, mai ales în cartierele industriale prin care trecea râul. Dar, până la sfârșitul secolului, Parisul se ocupase în mod decisiv de râul acela poluat și nefericit, care acum circula sub pământ, prin conducte[10].

~

În timp ce baronul Haussmann genera o zonă de construcții de proporții în cea mai mare parte a Parisului, viețile liniștite ale Berthei și Edmei Morisot și-au continuat cursul. Au început sesiunile de copiere de la Luvru, și acolo, pentru prima dată, au întâlnit alți elevi și prieteni ai profesorului lor, inclusiv pe Félix Bracquemond și Henri Fantin-Latour.

La început, activitatea li s-a părut interesantă tinerelor femei din clasa superioară, care altfel duceau o viață izolată. Însă după doi ani, Berthe

Morisot și-a dat seama că primise tot ce putea să-și însușească din învățătura lui Guichard. Mai important, poate, este că și-a dat seama că voia să-și îndeplinească dorința de a picta în aer liber, în directă contradicție cu dispozițiile lui Guichard, care considera pictura *en plein air*[3] o „negare a artei".

Și astfel, Berthe și Edma Morisot au schimbat din nou profesorul – de data aceasta cu maestrul Jean-Baptiste-Camille Corot, pictor peisagist și portretist ale cărui lucrări anticipau impresionismul.

~

Nu foarte departe, pe malul stâng al Senei, Émile Zola, în vârstă de 18 ani, încerca să-și dea seama ce direcție ar trebui să urmeze viața sa, dar era ghidat mai mult de disperare decât de speranță.

Deși se născuse la Paris, Zola își petrecuse anii de formare în sudul Franței, la Aix-en-Provence, unde trăise o copilărie idilică, alături de tânărul Paul Cézanne, explorând peisajul rural provensal, scăldat în soare. Mutarea înapoi pe străzile întunecate și triste din Paris se petrecuse în urma morții tatălui său, inginer, un om cu imaginație, dar lipsit de simț practic, de origine greacă și italiană, care își lăsase familia efectiv fără niciun ban. Totuși, printre bunurile tatălui, s-au găsit acțiuni la o companie nefuncțională care au dus la ani de false speranțe și proceduri legale din partea văduvei oropsite a domnului Zola.

Doamna Zola, fiica unui comerciant parizian sărac, se întorsese la Paris în 1857, când își

urmărea cazul prin instanțe, iar acum i s-a alăturat și fiul ei, ambii trăind într-o sărăcie lucie, într-o serie de apartamente tot mai dărăpănate de pe malul stâng al Senei. Prietenii încercau să îi ajute, inclusiv un prieten al tatălui lui Zola, care a reușit să obțină o bursă pentru băiat la prestigiosul liceu Saint-Louis, numai că, acolo, Émile era nefericit și complet depășit de situație. „Să fiu al 20-lea din 60 de elevi, după ce eram printre primii în clasa mea, m-a îndurerat profund", scria el. „M-am descurajat și am devenit un student cât se poate de mediocru"[11].

Singur și plictisit, Émile a renunțat la studiile clasice și s-a cufundat în literatura romantică a perioadei – Victor Hugo, George Sand și Alfred de Musset. Știa că un bacalaureat i-ar permite măcar să fie admis la Facultatea de Drept, dar ce importanță mai avea? Nu voia cu adevărat să intre la Facultatea de Drept chiar dacă aceasta părea singura opțiune. În schimb, ideea de a deveni scriitor îl atrăgea tot mai mult, chiar dacă nu mai spera să-și câștige vreodată existența din așa ceva. Iar asta a contat, mai ales că apelurile disperate ale mamei sale de la un recurs în justiție la altul nu întâlniseră decât urechi surde și impedimente.

Pe măsură ce resursele lor se diminuau, Zola și mama lui se mutau în cartiere din ce în ce mai mici și mai lugubre. Tânărul Émile Zola, privind spre locuințele întunecoase și umede care se aliniau pe străzile de pe malul stâng al Senei, unde locuia, visa tot timpul la Provence și la soare. Era singurul lucru care îi făcea acum viață suportabilă.

~

Pe când baronul Haussmann era ocupat dărâme și să recreeze Parisul, lumea exterioară, în special acel loc cu probleme, Peninsula Italică, insista să-și prezinte pretențiile obținerii atenției imperiale.

Anul începuse cu încă o tentativă de asasinat asupra lui Ludovic-Napoleon, de data aceasta un complot atent plănuit de a bombarda trăsura imperială, în timp ce împăratul și împărăteasa soseau la Operă (situată, pe atunci, pe Rue Le Peletier). Ludovic-Napoleon, cu fața zgâriată de cioburi de sticlă, dar altfel nevătămat, a rămas calm și, oferindu-i brațul împărătesei, s-a îndreptat spre loja lor – oprindu-se doar pentru a-i spune lui Haussmann, cu voce joasă, să aibă grijă de răniți. Haussmann a sărit imediat în ajutor, asigurându-se că toți răniții erau duși la spital sau tratați la fața locului. Două persoane muriseră deja și aveau să mai moară alte șase, numărul total de răniți urmând să ajungă la aproape 150.

Instigatorul complotului era Felice Orsini, din Romagna. Unii spun că acesta sperase că uciderea împăratului va declanșa în Franța o revoluție care s-ar fi răspândit în Italia. Alții susțin că a vrut să-l pedepsească pe Ludovic-Napoleon pentru că a uitat și a neglijat cauza italiană, pe care o susținuse cu atâta ardoare în tinerețe. La urma urmei, în 1849, Ludovic-Napoleon, ca președinte al Republicii, trimisese trupele franceze pentru a răsturna nou-născuta Republică Romană și a-l reinstaura pe Papă (sprijinit, de atunci, de o garnizoană permanentă de trupe franceze). Acest

lucru putea fi contrar preferințelor personale ale lui Ludovic-Napoleon, dar o făcuse pentru a păstra susținerea puternicei Biserici Romano-Catolice din Franța, în timp ce el naviga prin apele tulburi ale politicii interne.

Oricare ar fi concursul de împrejurări care îl motivase pe Orsini, întregul incident a stârnit furie la cele mai înalte niveluri, deoarece autoritățile și-au dat seama cât de fragil era firul – viața împăratului – care ținea Al Doilea Imperiu în picioare. Reacționând cu autoritarismul indus de frică, regimul a anunțat noi măsuri represive pentru menținerea siguranței publice, instituind infracțiuni pasibile de pedeapsă, printre care incitarea altor persoane să se opună împăratului sau guvernului său. În mod clar, aceste măsuri erau menite să suprime mica, dar înfierbântata opoziție republicană. Conform unei noi legi, începând cu 1848, oricine era condamnat pentru activități politice putea fi arestat, deportat și exilat, fără a fi judecat. Mai mult decât atât, toți candidații la o funcție, chiar și cei care nu erau aleși, erau obligați să depună jurământul de loialitate față de împărat.

Acest lucru a dus la alegeri parțiale, în luna aprilie a acelui an, pentru a fi ocupate locurile celor care refuzaseră să depună acest jurământ, iar Parisul a profitat de ocazie pentru a aduce încă doi republicani în Legislativ. Aceștia, împreună cu alți trei (unul din Lyon) aveau să devină cei „Cinci" care au condus opoziția antiimperială republicană. Aceștia au înghițit în sec și au depus jurământul de loialitate, dar erau hotărâți să se opună

împăratului cu toate mijloacele constituționale de care dispuneau.

A rămas, totuși, o perioadă periculoasă pentru orice opoziție față de regim. Acum a fost desființată, prin decret imperial, *Revue de Paris* a lui Maxime Du Camp, pentru că se pregătea să publice relatarea unui duel (*Le Coup de Jarnac*) dintr-un fragment din istoria Franței al lui Jules Michelet. Ministrul de interne motivase că relatarea nu putea fi decât o aluzie la lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon din 1851 și a închis imediat *Revue de Paris*. Revoltat, Du Camp nu a putut decât să scrie în anii următori: „să deții autoritatea supremă, să nu fii responsabil față de nimeni și să poți să distrugi un inamic cu un singur cuvânt, acestea sunt puteri periculoase și tentante, în mâinile unor bărbați mediocri”[12].

Orsini a fost prins, condamnat la moarte și trimis la ghilotină, în acea lună de martie. Ludovic-Napoleon – încurajat de pledoaria finală din sala de judecată a lui Orsini (ca împăratul să-și amintească de sprijinul pe care îl acordase eliberării italiene cu mult timp în urmă) sau pur și simplu de teama unor noi tentative de asasinat din partea italienilor extremiști – a început să manifeste un interes reînnoit față de independența italiană, mai ales dacă Franța primea ceva în schimb. În acel iulie, împăratul s-a întâlnit în secret cu Cavour[4] din Piemont și a promis că va ajuta la eliberarea nordului Italiei de sub stăpânirea austriacă, în schimbul Savoiei și, eventual, al Nisei.

În decembrie, în același an, Napoleon al III-lea a încheiat un tratat de apărare cu Piemont-Sardinia. Acesta avea o agendă ascunsă, deoarece Cavour, machiavelic ca întotdeauna, l-a asigurat, în secret, pe regele Victor Emmanuel că „nu numai că vom porni războiul cu primul prilej, dar vom găsi și un pretext s-o facem”[13].

~

Între timp, baronul Haussmann avansa rapid cu cel de-Al Doilea Sistem al său, la care prevedea că va avea nevoie de fonduri noi și foarte speciale pentru a continua cu viteza pe care și-o dorea, cu ajutorul plăților cuprinzătoare de despăgubire către proprietarii de teren și chiriași. Până la sfârșitul lui 1858 (grație acordului de 180 de milioane de franci), reușise să-l convingă pe împărat să creeze un fond special pentru lucrările publice – Caisse des Travaux de Paris – care să permită cheltuielile pentru Al Doilea Sistem, acestea urmând a fi compensate prin venituri obținute ulterior.

Dar chiar și acest fond special avea limitările sale, pe care Haussmann avea să le ignore cu desăvârșire. „Necesitatea nu cunoaște nicio lege” a fost argumentul său, și nu avea de gând să permită ca ceva, indiferent ce, să oprească transformarea Parisului.

Împăratul a înțeles și a continuat să-i ofere sprijinul. Iar pentru moment – în ciuda opoziției publice crescânde față de Haussmann și ale sale *grands travaux* (marile lucrări – n. trad.) –, aceasta

era toată aprobarea de care avea Haussmann nevoie.

Dar pentru câtă vreme?

---

1 Unul dintre cele mai importante obiective turistice și istorice ale Londrei, parcul se întinde pe o suprafață de 142 de hectare (n. red.).

2 Mica Polonie (n. trad.).

3 În aer liber (n. trad.).

4 Celebru om de stat italian, principalul responsabil de unificarea Italiei. A trăit în perioada 1810–1861 (n. trad.).

Capitolul 8

Visuri de glorie

(1859)

Firește că Ludovic-Napoleon era tot atât de înclinat să comploteze precum Cavour, după ce își petrecuse întreaga viață cu așa ceva, prin urmare, cei doi au convenit asupra unui plan de provocare a Austriei să deschidă ostilitățile.

A mers destul de bine. Ludovic-Napoleon, care cunoștea importanța pregătirii opiniei publice, a avut grijă să circule pe scară largă o broșură (*L'Empereur Napoléon III et l'Italie*) care să arate că, pe când Napoleon I cucerise alte națiuni pentru a le elibera, Napoleon al III-lea intenționa să elibereze alte națiuni fără a le cuceri. În luna mai a aceluiași an, după ce Austria mușcase momeala și atacase Piemont-Sardinia, împăratul a trimis un mesaj națiunii sale declarând că era un război de eliberare „pentru a reda Italia sieși". Preocupat să nu piardă sprijinul catolicilor, el a avut de asemenea grijă să sublinieze că Franța se îndrepta acum spre Italia nu pentru a slăbi puterea Papei, ci pentru a o proteja de presiunile străine.

Marea Britanie și-a oferit medierea și rumori pline de îngrijorare au reverberat în întreaga Europă. Dar niciunul dintre participanți nu a fost interesat să anuleze totul, iar Ludovic-Napoleon –

după ce obținuse promisiunea Rusiei de a nu interveni – a ignorat bombănelile prusacilor de la est și și-a continuat planul, plecând spre sud de la Gare de Lyon, în mijlocul mulțimilor care îl ovaționau.

În ciuda preocupării lui Ludovic-Napoleon de a pregăti opinia publică, nu se avusese tot atâta grijă la pregătirea trupelor franceze pentru bătălia în sine. Din fericire, austriecii erau și mai puțin pregătiți, iar francezii au câștigat două bătălii sângeroase, la Magenta și Solferino, permițând împăratului să-și facă încă o intrare triumfală, de data aceasta în Milano, alături de Victor Emmanuel, regele Piemont-Sardiniei. Însă, acum, bombănelile prusacilor deveniseră deranjant de vocale, pe măsură ce statul german, bine înarmat, amenința să se mobilizeze de-a lungul Rinului. În același timp, Ludovic-Napoleon a descoperit că nu-i prea plăcea războiul – sau cel puțin nu consecințele sale sângeroase. Vederea răniților și a morților s-a dovedit dureroasă pentru el, iar acum era înclinat să înșface prada care i se datora și să plece acasă.

Intuind dorința lui Ludovic-Napoleon de a-și face bagajele și de a pleca, austriecii s-au descurcat mulțumitor, în ciuda pierderilor suferite pe câmpul de luptă. Piemont-Sardinia, spre dezamăgirea sa, s-a ales doar cu Lombardia, pe când Franța și-a primit premiul constând în Nisa și Savoia. Dar Austria a ținut de Veneția cu o mână de fier, pe când ducatele din centrul Italiei au fost lăsate să decidă în ce direcție să meargă.

Statele Papale au rămas sub controlul Papei, deși erau încă protejate de trupele franceze.

Cavour a fost furios, considerând acest lucru drept o trădare de primă clasă și a demisionat numaidecât. Cum era realist, a revenit în funcție tot atât de prompt, hotărât să vadă partea bună a situației și să se asigure că o parte cât mai mare din Italia avea să însoțească Piemont-Sardinia. În doi ani, Piemont-Sardinia avea să atragă Regatul de Napoli și Statele Papale în ceea ce devenise acum Regatul Italiei, lăsând Roma să fie un mic stat separat.

Cât despre împăratul Napoleon al III-lea, acesta se cam săturase de război, dar s-a bucurat din plin de roadele victoriei – mai ales de partea în care și-a condus armata triumfătoare într-o paradă magnifică pe Champs-Élysées.

~

Întors la Paris, victoriile militare au dat nume noi în tot orașul – printre care Pont Solferino și, în cele din urmă, Boulevard de Magenta și Rue Magenta –, în timp ce împăratul a descoperit că, în absența sa, soția lui se achitase de atribuțiile de regentă cu mult mai multă fermitate decât se așteptase. Potrivit unchiului lui Ludovic-Napoleon, Jérôme Bonaparte: „[Împărăteasa] dă dovadă în fiecare situație și la fiecare întrebare de o judecată limpede, fermă și de o noblețe franceză”[1]. Eugénie și-a amintit mai târziu că aceasta a fost prima ei intervenție în mașinăria guvernului, pe care o luase „foarte în serios, fiind pe deplin conștientă de responsabilitățile mele,

precum și de puterea de inițiativă care îmi aparținea". Ludovic-Napoleon pare să nu fi fost prea mulțumit de această evoluție, care nu i s-a părut compatibilă cu propriile sale idei despre locul potrivit pentru o femeie – mai ales că, de acum înainte, Eugénie, după propriile sale cuvinte: „nu va înceta niciodată să ia parte la influențarea generală a afacerilor publice"[2].

Și baronul Haussmann folosise absența împăratului în avantajul său, mai ales la afirmarea ideii sale despre cum ar trebui să arate Champs-Élysées. Aici, în spațiul extins dintre Place de la Concorde și Rond-Point, a intrat, din nou, în conflict cu rivalul său, Hittorff, care fusese arhitectul acestei porțiuni a promenadei încă din perioada domniei lui Ludovic-Filip. Hittorff transformase Champs-Élysées într-o destinație populară, dar, până la sfârșitul anilor '50, peluzele și copacii săi arătau cam obosiți și aveau nevoie de o revigorare.

Haussmann a decis acum să înfrumusețeze promenada, dându-i totodată cu tifla lui Hittorff. „Mi-am asumat răspunderea", a scris el mai târziu, „să autorizez îndepărtarea copacilor ofiliți care mai rămăseseră în șirurile acelea nefericite pline de umezeală". Profitând de solul recent eliberat, ca urmare a defrișărilor, a creat bolți atrăgătoare de „arbori și arbuști aleși și straturi circulare cu plante și flori". În plus, a adăugat fântâni „care să împrospăteze aerul cu apa lor țâșnitoare"[3]. Nimic din toate acestea, a precizat el, nu a fost creat de Hittorff.

Haussmann a fost încântat să observe surpriza împăratului la „această neașteptată schimbare de peisaj". În realitate, Napoleon al III-lea pare să fi fost destul de enervat de comportamentul arogant al lui Haussmann față de Hittorff, pe care împăratul îl alesese ca să supravegheze această lucrare. În general, comportamentul lui Haussmann devenise din ce în ce mai arogant, iar împăratul pare să fi observat acest lucru.

Poate că Haussmann făcuse o treabă bună cu renovarea fâșiei de 46 de acri de pe Champs-Élysées, la care se adăugaseră teatre, cafenele și restaurante, dar împăratul nu a făcut niciun comentariu. Tăcerea sa a transmis un mesaj clar de dezaprobare.

~

Haussmann intra adesea în conflict cu o oficialitate sau alta când trecea cu tăvălugul peste orice, urmărind ceea ce dorea să obțină. În această perioadă, beneficiase de o redistribuire a puterilor care era favorabilă pentru prefectura sa, în detrimentul rivalului său din administrația Parisului, prefectul poliției (care, în mod destul de bizar, fusese responsabil, în trecut, de curățarea drumurilor și a canalizărilor, de iluminatul stradal și de calculul și colectarea taxelor municipale)[4]. Și el se confruntase cu opoziția Consiliului de Stat, de această dată cu privire la problema extinderii limitelor orașului Paris.

Încă de la începutul anilor '40, când fusese construit ultimul zid din jurul Parisului – fortificațiile Thiers – se ridicase întrebarea dacă să

fie sau nu încorporate în Paris acele comune sau părți de comune situate între acest nou zid și vechiul zid Ferme-Générale din interiorul său. La urma urmelor, zidul Ferme-Générale, deși nu era o fortificație cu metereze precum zidul de apărare Thiers, definea, totuși, limitele orașului Paris și controla traficul spre și dinspre oraș prin numeroasele sale bariere vamale, toate aflate sub pază militară. De ce nu ar fi mutate, pur și simplu, gheretele de taxare în exterior, pe noul zid, înglobând totul între zidurile orașului Paris ca să terminăm odată cu povestea asta?

Mulți s-au opus, mai ales cei care trăiau în aceste districte sau comune suburbane, ori în cele situate între cele două ziduri, care s-au împotrivit impozitelor și costului mai mare al vieții pe care le-ar fi adus includerea lor în Paris. Mulți parizieni erau îngrijorați, în special în privința costurilor ridicate pe care le anticipau, inclusiv necesitatea de a le asigura acestor zone, în mare parte rurale, facilități precum trotuare iluminate, conducte de apă și gaz, sisteme de apă și canalizare. În plus, mulți au semnalat nivelul ridicat de sărăcie al locuitorilor acestei zone, care s-ar fi adăugat la numărul deja în creștere al săracilor din oraș.

Cu toate acestea, Haussmann a insistat în privința includerii, văzând-o ca pe un mod de rezolvare a problemei săracilor dimprejurul Parisului, care să profite de școlile și spitalele sale fără să plătească vreo taxă sau să suporte vreun cost. Împăratul avea nevoie să fie convins: pe harta sa originală, codificată prin culori, nu se gândise să extindă limitele Parisului, iar aceasta era o idee

nouă. În 1856, numise o comisie (la insistența lui Haussmann) care să ducă la îndeplinire dezideratul împăratului, însă aceasta nu o rezolvase în mod satisfăcător. Acum, în 1859, Ludovic-Napoleon i-a cerut, în cele din urmă, ministrului său de interne să rezolve problema. Ministrul a susținut cu atât entuziasm ideea unificării, încât împăratul a fost cucerit.

Încurajat de hotărârea împăratului, Consiliul de Stat a adoptat proiectul de lege privind includerea, în aprilie, trecând-o prin Adunarea Legislativă care a adoptat-o cu o majoritate covârșitoare de voturi. Senatul a votat apoi, în unanimitate, în favoarea sa. Acest lucru având loc în toiul campaniei din Italia a lui Napoleon al III-lea, împărăteasa, și nu împăratul, a semnat legea, în iunie, iar aceasta a intrat în vigoare spre sfârșitul acelui an. Impozitele municipale au fost percepute pentru noile teritorii începând din 1 ianuarie 1860.

Parisul a crescut enorm prin această includere: populația a crescut cu o treime (de la 1 200 000 la 1 600 000 de locuitori), iar suprafața s-a mărit de peste două ori. Aceasta a necesitat o suplimentare a celor 12 arondismente sau unități administrative, rezultând un nou total de 20 de arondismente. S-a produs o completă reordonare, reconfigurare și renumerotare a arondismentelor. În locul modelului aleatoriu care se dezvoltase în timp, Haussmann a impus acum o altă ordine, mai logică, arondismentele desfășurându-se ca spirala unui melc, începând din centrul aglomerat al orașului. Primul arondisment conținea acum

Luvrul și Les Halles, pe când al 20-lea arondisment, care conținea cimitirul Père-Lachaise, în continuă extindere, completa inelul exterior înspre est.

Haussmann, iar acum, și împăratul se gândeau la o extindere și mai mare, alipind orașului Paris și comunele de dincolo de fortificațiile Thiers. Dar la aceasta, dușmanii lui Haussmann au luat atitudine. Orice extindere suplimentară a Parisului, se temeau ei, nu va face decât să întărească și mai mult poziția prefectului.

~

La sfârșitul deceniului, în timp ce Parisul își extindea limitele pentru a cuprinde și zona rurală înconjurătoare, Franța își extindea influența în Italia și în întreaga lume.

Până la sfârșitul deceniului, Ludovic-Napoleon încurajase dezvoltarea unei colonii franceze în Senegal și intervenise pentru protejarea comunității creștine locale din Levantul sirian – o mișcare gândită să reducă puterea Turciei în zonă și care însemnase începutul prezenței Franței în Orientul Mijlociu. Împăratul privea cu interes și Orientul Îndepărtat, unde pușcașii marini francezi au ocupat, în 1859, Saigonul, cu scopul declarat de a proteja misionarii catolici, fapt ce a dus însă la expansiunea franceză în Cochinchina (Vietnamul de Sud), Cambodgia și Laos, unde francezii au înființat colonii și protectorate.

Franța, sub Napoleon al III-lea, a înăbușit și ultima dintre răscoalele din Algeria, și s-a angajat să introducă acolo modernitatea prin irigații sau

căi ferate. Dar împăratul nu se gândise încă la ce avea de gând pentru relația Algeriei cu Franța și, pentru moment, armata avea controlul deplin.

Poate că cea mai interesantă dintre aceste evoluții la nivel mondial a fost activitatea unui fost diplomat francez, Ferdinand de Lesseps, care, în 1859 – în ciuda unei opoziții considerabile, în special din partea Marii Britanii – a început să-și pună în aplicare visul de a lega Marea Mediterană de Marea Roșie printr-un canal peste istmul Suezului. Puțini erau dispuși să-l ajute în acest demers formidabil și, deloc surprinzător, propunerea de ajutor financiar a baronului de Rothschild a venit la un preț impresionant – o dobândă de 5%, cifră care l-a îngrozit pe Lesseps. „Cinci la sută!" strigase el, adăugând: „Dar pentru 200 de milioane, asta înseamnă 10 milioane! 10 milioane de franci din banii acționarilor mei pentru filierele dumneavoastră neoneste! Vă mulțumesc foarte mult! [...] Proiectul nostru se va realiza fără dumneavoastră"[5].

Rothschild doar zâmbise și îi spusese lui de Lesseps că nu avea să reușească, dar se înșela. Din cele 400 000 de acțiuni oferite de compania privată a lui de Lesseps, mai mult de jumătate au fost preluate rapid, aproape în totalitate, de mici investitori francezi. Căci, în ciuda eforturilor lui de Lesseps de a face din aceasta un demers internațional, nici englezii, nici americanii, nici rușii, nici austriecii nu s-au implicat și nu au aderat. În cele din urmă, investitorii francezi sunt cei care au făcut ca proiectul să avanseze, oferind francezilor controlul asupra capitalului propriu.

Londonezul *Globe*[1] a ironizat totul, susținând că „acționarii principali sunt chelnerii de hotel care au fost înșelați de ziarele pe care le-au citit și angajații mărunți din băcănii care au fost amăgiți de iluzii”[6]. Erau oameni neînsemnați, într-adevăr, dar erau francezi susținuți de un val de patriotism: canalul avea să fie, prin urmare, francez.

Iar acum, pe 25 aprilie 1859, Ferdinand de Lesseps a dat lovitura inaugurală de târnăcop pentru începerea lucrărilor la Port Said. Una peste alta, în ciuda represiunii continue și a supravegherii atente a poliției, Al Doilea Imperiu al lui Napoleon al III-lea ajunsese la ceea ce unii numeau deja Epoca sa de Aur.

~

În primăvara anului 1859, la câțiva ani după ce părăsise atelierul lui Thomas Couture, Édouard Manet, în vârstă de 27 de ani, era gata să debuteze la Salon. Salonul era expoziția oficială de artă a Académie des Beaux-Arts, iar lucrarea de debut a lui Manet era un tablou pe care îl intitulase *Băutorul de absint*, un studiu al unuia dintre personajele pariziene pe care le întâlnise în cursul plimbărilor sale prin oraș – un adunător de zdrențe care trăia, ca atâția alții, la marginea societății.

Manet a vorbit despre „naivitatea, originalitatea, sinceritatea” picturii, pe care el o plasase direct în tradiția picturii olandeze de gen din secolul al XVII-lea. Dar era mult mai anarhist decât era dispus să recunoască, întrucât el încerca de fapt să dea peste cap ierarhia consacrată a Salonului (și a

Académie) cu privire la temele acceptate și admirate. Conform acesteia, istoricul, miticul și religiosul erau demne de stimă, dar temele cotidiene cu siguranță nu erau. Fostul profesor de artă al lui Manet, Couture, îl avertizase așa cum se cuvenea cu privire la ceea ce avea să i se întâmple și îi criticase vehement pictura. După cum prevăzuse și Couture, Salonul a refuzat categoric tabloul pe motiv că era vulgar.

Manet era distrus – și furios. „Am aflat [decizia] acum trei zile", i-a scris prietenului său, Antonin Proust. „Nu am vrut să-ți spun". Avea, însă, o consolare: „Mi s-a spus că lui Delacroix, în mod cert, i-a plăcut". Delacroix, care era acum membru al Académie des Beaux-Arts și, prin urmare, i se permitea să facă parte din juriul Salonului, nu se așteptase să facă prea mare impresie acolo și, evident, nici nu a făcut. Totuși, părerea lui Delacroix era importantă pentru Manet. „Este un cal de altă culoare față de Couture", i-a spus Manet lui Proust. „Nu-mi pasă de tehnica lui. Dar știe ce vrea și asta obține"[7].

Manet nu a fost singurul dezamăgit, pentru că Henri Fantin-Latour și pictorul american James Whistler au fost, de asemenea, respinși la Salonul din acel an – împreună cu un număr suficient de mare de alți tineri artiști pentru ca o mulțime de respinși, dezamăgiți și furioși, să se adune, în curând, în exteriorul Institut de France[2] ca să protesteze. Poliția i-a convins, în cele din urmă, să se disperseze, dar era limpede că artiștii din afară erau tot mai puțin dispuși să se supună voinței instituției.

De acum, Manet îl cunoscuse pe Baudelaire, care era mai în vârstă decât el cu 11 ani și, la acel moment, un rebel sadea. Baudelaire pleda de mult timp pentru pictarea unor subiecte diferite față de cele obișnuite, publice și oficiale, inclusiv „a miilor de vieți, în bătaia vântului – criminali și femei întreținute – care trăiesc în derivă în lumea infractorilor unui mare oraș". Baudelaire a subliniat, de asemenea, rolul esențial pe care îl juca imaginația în pictură: „O pictură bună", scria el în recenzia despre Salonul din 1859, „care este echivalentul fidel al visului ce a zămislit-o, ar trebui să fie adusă la viață asemenea unei lumi" – adică într-o serie de picturi suprapuse[8]. Practica lui Manet de a suprapune o versiune a unei picturi peste o alta urma îndeaproape concepția lui Baudelaire despre procesul creator. Indiferent dacă Baudelaire l-a influențat pe Manet sau dacă Manet s-a bucurat de prietenia unei persoane cu care avea multe în comun, prietenia lor a devenit strânsă și a rămas astfel până la moartea prematură a lui Baudelaire[9].

~

În primăvara anului 1859, a sosit la Paris tânărul Oscar-Claude Monet. Acolo se născuse, în 1840, în zona de nord a Parisului, lângă Notre-Dame de Lorette. Dar apoi, părinții lui s-au mutat în Le Havre pentru a lucra pentru unchiul său, care avea o afacere de succes în domeniul comerțului cu echipamente navale.

Se spune că mama lui Monet era o artistă și o muziciană talentată, iar fratele său mai mare,

Léon, era disciplinat și studios. Tânărul Claude însă era destul de diferit de fratele său: potrivit tatălui lor, „îi place să semene zâzanie, nu-și ascultă profesorii, nu-și face temele, în schimb, își umple caietele de caricaturi grotești". Tânărul Monet poate să fi fost, după relatarea prietenilor săi, un suflet fericit și gregar, dar, mai târziu în viață, a fost de acord că era „nedisciplinat din fire. Nici măcar în copilărie nu puteam fi vreodată obligat să respect regulile"[10].

Școala i se părea tânărului o închisoare și, când nu era pe afară, își petrecea timpul desenând ornamente fanteziste și (influențat de ceea ce văzuse în lucrările lui Nadar din *Le Journal amusant*[3]) caricaturi ale profesorilor săi și ale altor demnitari locali. Unele dintre acestea au ajuns la un negustor de picturi din Le Havre, care le-a expus și le-a vândut. Descoperind că putea să câștige bani frumoși din caricaturile sale, tânărul Monet a abandonat școala în 1857, probabil fără diploma de Bacalaureat. În acea perioadă, mama și unchiul său muriseră, tatăl său preluase firma, iar mătușa sa – o femeie cu un venit propriu și un profund interes pentru arte – dedica o atenție tot mai mare nepotului ei.

Și alte persoane s-au interesat de băiat, inclusiv pictorul peisagist local Eugène Boudin, care l-a invitat să meargă în excursii în care să facă schițe în aer liber. Mai târziu, Monet și-a amintit că această experiență a fost o revelație pentru el. „Am urmărit totul cu mai multă atenție", și-a amintit el, „și a fost ca și când s-ar fi dat un văl la o parte. […] Am înțeles ce putea fi pictura". Revelația lui s-

ar putea să nu fi fost chiar atât de bruscă, deoarece, cu alt prilej, Monet și-a amintit că „Boudin, cu o neobosită bunătate, a început să mă educe. În cele din urmă, mi s-au deschis ochii, am înțeles natura; am învățat, în același timp, să o iubesc”[11].

Oricât ar fi durat acest proces, Monet și-a însușit bine lecțiile lui Boudin și, în 1859, s-a simțit pregătit să candideze la o bursă de stat pentru a studia la Paris. Tatăl său, care poate s-ar fi așteptat ca fiul lui să studieze la École des Beaux-Arts, a fost influențat pentru moment de entuziasmul acestuia. Însă Consiliul Municipal (hotărând că, în ciuda talentului evident al lui Monet, acesta nu era suficient de serios) a respins cererea tânărului. În ciuda acestui fapt, el a decis să se îndrepte spre Paris, dotat cu scrisori de prezentare pentru mai mulți pictori, de la care se aștepta să primească sfaturi. Tatăl său, îmbunat pentru moment, a fost de acord să-i ofere o indemnizație lunară.

Așa se face că Claude Monet a ajuns la Paris în primăvara anului 1859, unde s-a mutat dintr-un loc în altul și a încercat să dedice carierei. Asta presupunea să viziteze Salonul și artiștii pentru care avea scrisori de prezentare – în speranța că va găsi sfaturi bune, precum și atelierul unui artist potrivit de care să se atașeze, în perspectiva obținerii succesului, la Salon.

Scriindu-i lui Boudin, i-a spus că a vizitat Salonul („câteva picturi drăguțe de Corot și [...] câteva picturi oribile de Diaz”, a remarcat el, adăugând că „Portretul lui monsieur Lhuillier [sic] este foarte departe de realitate”). A vizitat, de

asemenea, câțiva pictori, inclusiv pe Constant Troyon, care s-a uitat la cele două naturi moarte pe care i le adusese Monet și a considerat că „efectul este corect" și culoarea era „în regulă", dar totul era realizat cu prea multă ușurință. „Dacă vrei sfatul meu", i-a spus el lui Monet, „și vrei să te ocupi serios de artă, începe prin a te alătura unui atelier specializat în portrete" – cu alte cuvinte, „învață să desenezi". În același timp, Troyon l-a încurajat pe Monet să „copieze niște lucrări de la Luvru" și „să meargă, din când în când, la țară, să facă studii". După aceea, în ordinea priorităților, era să lucreze un timp la Paris (Troyon i-a recomandat atelierul lui Thomas Couture, unde studiase Manet), să revină apoi la Le Havre pentru a studia peisagistica, după care avea să urmeze mutarea permanentă la Paris. Amabil, Troyon i-a spus tânărului: „treci des pe la mine: arată-mi ce lucrezi și, cu suficient curaj, vei reuși"[12].

În baza acestui răspuns, tatăl și mătușa lui Monet au fost de acord să-i ofere mai mult sprijin financiar. Ideea era să intre în atelierul lui Thomas Couture, care l-ar pregăti pe tânăr pentru École des Beaux-Arts. Însă interviul lui Monet cu Couture a mers prost – poate pentru că maestrul a fost critic, iar tânărul a ripostat. În orice caz, nu după mult timp, Monet se referea la Couture ca la „acel individ țâfnos"[13].

Monet a ales, în schimb, Académie Suisse (numită astfel după fondatorul său, Charles Suisse), printre ai cărei elevi se numărau Delacroix, Corot și Courbet. Situată în Ile de la

Cité, lângă Pont Saint-Michel, această academie aparte era cunoscută pentru lipsa înregimentării și a restricțiilor. Se deosebea de atelierele tradiționale, în care elevii începeau prin a desena din gravuri, treceau apoi la desenul după mulaje de ghips, după care li se permitea accesul la natura vie – respectiv, la modele vii. Permisiunea de a picta se acorda numai după perfecta stăpânire a desenului. În schimb, pentru o sumă lunară fixă, Académie Suisse permitea oricărui elev să folosească orice fel de mediu dorea pentru a înfățișa un model masculin (timp de trei săptămâni) și un model feminin (pentru o săptămână).

Monet, care a fost admis în academie la începutul anului 1860, pare să se fi bucurat de libertate și probabil că acolo l-a cunoscut și s-a împrietenit cu Camille Pissarro, care a ajuns la Académie Suisse în aceeași primăvară. Era la fel de limpede că lui Monet îi plăcea să petreacă, mai ales în stil bavarez, la Brasserie des Martyrs, care era amplasată foarte convenabil, în apropierea locuinței sale cele mai recente, la etajul șapte al unui apartament de pe Rue Jean-Baptiste Pigalle. Mai târziu în viață, Monet i-a spus criticului de artă Gustave Geffroy: „Obișnuiam să merg la celebra braserie din Rue des Martyrs, unde am pierdut foarte mult timp. Asta mi-a dăunat cel mai mult”[14].

În orice caz, lucrările lui Monet din timpul primei sale șederi la Paris nu au fost nici considerabil de numeroase, nici eminente.

~

În acel an, Nadar – ale cărui caricaturi le admirase Monet – a expus 60 dintre portretele sale fotografice ale unor parizieni importanți, revendicându-și astfel locul în fotografia pe gazon, până atunci fieful pictorilor portretiști. Expoziția a fost un mare succes, un critic scriind că „întreaga constelație literară, artistică, dramatică, politică […] a epocii noastre a trecut prin studioul său". Asta, a continuat criticul, a făcut din această extraordinară serie de portrete „Panteonul […] generației noastre"[15].

La capătul opus al spectrului, tânărul Émile Zola trecea printr-unul dintre cei mai răi ani din viața sa. Căzuse de două ori la examenul de Bacalaureat, a doua încercare fiind la Marsilia (după o lună de convalescență în Aix), la care a eșuat chiar mai lamentabil decât la prima. După întoarcerea la Paris, în noiembrie, nu avea nici planuri, nici posibilități – doar perspectiva unui viitor sumbru.

Sarah Bernhardt, în vârstă de 15 ani, avea și ea un an dificil. Se îmbolnăvise atât de tare după o escapadă prin care dorea să atragă atenția asupra ei, încât, de la școala de maici, fusese trimisă acasă. Acolo, a suportat intrigile mamei sale, Youle, care își croise drum prin diverse așternuturi până obținuse securitatea financiară și care avea acum planuri similare pentru fiicele sale. Youle remarcase că Sarah creștea și asta însemna că-i încuraja în mod deschis pe bărbații care vizitau în mod regulat locuința Bernhardt, nutrind un interes evident nemarital față de tânăra fată. După

ce frații Goncourt au indicat, caustic, în jurnalul lor: „Iată ce am auzit la restaurantul Brabant", au remarcat apoi: „Familia lui Sarah Bernhardt, *ce mai* familie! Mama a făcut din fiicele ei niște curve de îndată ce acestea au împlinit 13 ani"[16].

Era Bernhardt frumoasă? Deși ochii ei fuseseră descriși ca fiind „sclipitori" și „de neuitat", era considerată și slabă – chiar ridicol de slabă după standardele bine fixate ale acelei perioade. Totuși era, incontestabil, atrăgătoare, nu în ultimul rând datorită intensității privirii, atitudinii grațioase și aerului de exuberanță nesăbuită. Ducele de Morny, puternicul și bogatul frate vitreg al împăratului, care era unul dintre protectorii Youlei, nu avea nicio îndoială cu privire la viitorul lui Sarah: ar trebui să devină actriță, a declarat el. Dar Sarah nici nu voia să audă de așa ceva. Atrasă de intensitatea emoțională și de ritualul Bisericii Romano-Catolice, se hotărâse să devină călugăriță.

De Morny a crezut că Sarah s-ar putea răzgândi dacă ar petrece o seară la Comédie-Française și le-a sfătuit, pe ea și pe mama ei, să împartă o lojă cu un prieten comun, Alexandre Dumas *père*. Sarah a acceptat și, când cortina se ridica, a trăit un moment de intensitate transcendentă. Încă din copilărie, își dăduse seama că „nu putea să trăiască [...] fără o pasiune de vreun fel", iar acum, când cortina se ridica, a avut impresia că avea să leșine. „Era ca și cum s-ar fi ridicat cortina de pe viața mea viitoare". Piesa a făcut-o să plângă (ceea ce a enervat-o pe mama ei) și, în cele din urmă, a fost atât de captivată de acțiunea piesei, încât a

izbucnit în hohote puternice, atrăgând atenția multora din public. „Aceasta", a conchis ea, „a fost inițierea mea în viața artistică"[17].

Potrivit unei relatări, în drumul spre casă, a adormit în trăsura lui Dumas. Acesta a purtat-o în camera ei, unde l-a auzit spunându-i: „*Bonsoir, petite étoile*"[18].

Sarah chiar se răzgândise, iar Dumas, spunându-i „noapte bună, micuță stea", poate că i-a anticipat viitorul plin de stele. Dar acest viitor era încă departe, chiar și cu ajutorul ducelui de Morny, care și-a folosit influența pentru a asigura admiterea lui Sarah la Conservatoire de Musique et de Déclamation – Conservatorul de Muzică și Declamație din Paris.

Acum, visurile ei despre mănăstire erau date complet uitării.

---

1 *The Globe* a fost un ziar britanic care a apărut din 1803 până în 1921. A fost înființat de Christopher Blackett (n. red.).

2 Institut de France este o instituție academică franceză fondată la 25 octombrie 1795 și care cuprinde: Academia Franceză, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Academia Franceză de Științe, Académie des Sciences Morales et Politiques și Académie des Beaux-Arts (n. red.).

3 *Journal amusant* a fost o revistă franceză de satiră cu apariție săptămânală, publicată din 1856 până în 1933. A fost înființată de caricaturistul, jurnalistul și editorul Charles Philipon (n. red.).

Capitolul 9

Dintr-odată, mai mare

(1860)

La 1 ianuarie 1860, Parisul a devenit, brusc, un oraș mult mai mare. Peste noapte, suprafața sa a fost mai mult decât dublată și limitele sale s-au mutat, de la vechiul zid vamal Ferme Générale, la mai recentele fortificații Thiers, situate la aproximativ 1,5 kilometri în afara zidului vamal. Cu acest prilej, Parisul și-a mărit populația cu o treime, anexând în întregime 11 comune suburbane și parțial alte 13 care îl înconjurau (fortificațiile Thiers trecând prin aceste comune). Orașul a fost divizat în 20 în loc de 12 arondismente – care nu semănau nici ca ordine numerică, nici ca formă, cu cele 12 originale.

De fapt, Haussmann ar fi preferat să extindă limitele Parisului chiar mai mult, pentru a include zona notorie care se întindea de-a lungul regiunilor periferice ale fortificațiilor Thiers, un teren al nimănui unde nu era permisă construirea și unde se spălau adunătorii de zdrențe și alte scursuri ale societății. În această pustietate amenințătoare își propunea Napoleon al III-lea să

construiască un drum larg de centură și o promenadă mărginită de copaci. Dincolo de acestea, prefectul și împăratul visau acum să extindă orașul, astfel încât să includă întregul departament al Senei. Dar dușmanii, în număr tot mai mare, ai lui Haussmann se temeau că o extindere a orașului ar spori, inevitabil, și puterea lui Haussmann, astfel încât au oprit expansiunea dincolo de fortificațiile existente.

Având în vedere aceste realități, Haussmann a trecut rapid la stabilirea limitelor orașului Paris la linia de fortificație Thiers, demolând zidul Ferme Générale și demarând noul Paris extins[1]. Astfel, s-a dublat lățimea drumului militar care trecea pe lângă fortificațiile Thiers și a fost transformat în inelul cel mai îndepărtat al bulevardelor care înconjurau orașul. Acestea au devenit Boulevards des Maréchaux (Bulevardele Mareșalilor), purtând numele conducătorilor militari ai Primului Imperiu. Distrugerea zidului Ferme Générale a creat încă un inel de bulevarde, cunoscut sub numele de Bulevardele Exterioare, între Boulevards des Maréchaux și Grands Boulevards – un șir de bulevarde cu o serie de nume precum Courcelles, Clichy și Rochechouart care au marcat punctul de despărțire între vechiul și noul Paris.

Următorul proiect de pe agenda lui Haussmann era promovarea sa la rangul de ministru al Parisului, cu atribuții depline. Însă, în acest caz, el va întâmpina o puternică opoziție din partea inamicilor săi.

~

— Acesta nu mai este Parisul pe care îl știam, le-a spus, într-o seară din august, Théophile Gautier fraților Goncourt. Este Philadelphia, St. Petersburg, orice altceva, dar nu Parisul.

Cu tristețe, frații Goncourt i-au dat dreptate. „Parisul nostru", scriau ei în acea lună de noiembrie, „Parisul în care ne-am născut, Parisul bunelor maniere din perioada 1830–1848, este pe cale să dispară". Într-adevăr, s-au plâns, „bulevardele acestea noi [...] te fac să te gândești la Londra sau la vreun Babilon al viitorului". Au adăugat că era dificil să trăiești într-o lume în schimbare – „sufletul se simte la fel de inconfortabil ca un om care se mută într-o casă nouă înainte ca tencuiala să se fi uscat"[2].

Bineînțeles că se refereau și la schimbări de natură morală și la maniere, tot atât de mult ca la străzi și clădiri, dar schimbările fizice în sine erau suficiente pentru a-i deranja pe cei atașați de vechea ordine.

Baronul Haussmann demarase cel de-Al Doilea Sistem al său, pentru care tocmai deveniseră disponibile fonduri, după o considerabilă tergiversare în Adunarea Legislativă – consecința unei opoziții legislative de proporții reduse, dar în creștere, atât față de persoana prefectului, cât și față de cheltuielile enorme pe care le producea acesta. Această opoziție reflecta opinia publică pentru că, deși majoritatea parizienilor, în special cei din rândul burgheziei, fuseseră de acord cu Primul Sistem de *grands travaux* al lui Haussmann, privindu-l ca pe o îmbunătățire atât de necesară orașului, amploarea celui de-Al Doilea

Sistem al lui Haussmann i-a surprins acum pe mulți, fiind considerată nejustificată și periculos de costisitoare. Astfel, pe fondul unei aprobări prudente, au început din nou demolarea și construirea în tot orașul, în mare parte atribuite unor companii private, dar supravegheate de prefectul Senei și de împăratul său.

Printre primele obiective a fost Place de l'Étoile, pe care Haussmann fusese nerăbdător să pună mâna încă de la altercația din 1854 cu Hittorff, în privința planurilor. În ciuda câtorva dezamăgiri, planurile lui Haussmann au avut câștig de cauză, iar acum el a avut în sfârșit ocazia să le pună în aplicare. De îndată ce gheretele vamale și barierele zidului Ferme Générale au fost demolate, excavatoarele s-au pus pe treabă, creând steaua în 12 colțuri și uriașul spațiu circular care a devenit, în scurt timp, Place de l'Étoile (acum Place Charles-de-Gaulle).

Simetria și liniaritatea erau definitorii viziunii lui Haussmann în acest caz, așa cum se întâmpla pretutindeni, dimensiunea, fațadele și amplasarea clădirilor din oraș care înconjurau Place de l'Étoile fiind riguros controlate. Cu cele 12 artere a întâmpinat dificultăți nu numai în modernizarea vechilor drumuri care încă mai treceau pe acolo, dar și în crearea altora noi care să facă legătura cu restul rețelei sale incipiente, obținând, în același timp, aranjamentul simetric pe care îl dorea. Era necesară construirea de noi drumuri, precum și deschiderea, prelungirea și îndreptarea altora, până la obținerea configurației stelate pe care și-o

imaginase, care se răspândea, radial, din Arcul de Triumf.

~

În timp ce construcțiile răscoleau porțiuni mari din Paris, împăratul – conștient de importanța susținerii sale de către clasele muncitoare – insista ca zonele cu venituri mai mici să primească partea lor de avantaje, mai ales în ceea ce privește spațiile verzi. Porțiunea vestică și mai bogată a orașului primise deja Bois de Boulogne. Legislația din 1860 ceda acum orașului Bois de Vincennes, pentru a oferi o zonă publică destinată plimbării și recreerii locuitorilor din estul Parisului (cu prevederea ca orașul să păstreze instalațiile militare din zonă, inclusiv castelul și fortul Vincennes). Haussmann nu împărtășea entuziasmul împăratului pentru spațiile verzi dedicate plebei, dar ținând cont de dorințele împăratului său, a continuat eforturile de a oferi parcuri și grădini întregului oraș. La sfârșitul deceniului, acestea aveau să includă spectaculosul parc Buttes-Chaumont în nord și încântătorul Parc Montsouris, în sud, precum și alte parcuri sau piețe mai mici în tot orașul, în special (cum ar fi Square des Batignolles sau Square de la Place du Commerce) în arondismentele recent accesibile.

Dublarea dimensiunii Parisului și adăugarea a aproape o jumătate de milion de noi consumatori au însemnat, de asemenea, că Haussmann și Belgrand trebuiau să regândească strategia de aprovizionare cu apă a Capitalei – mai ales că noile regiuni din Paris includeau acum înălțimile

Montmartre și Belleville, care se ridicau cu mult peste cele mai înalte puncte dintre limitele anterioare ale orașului.

Acesta a fost un subiect de discuție fierbinte între parizieni, pe tot parcursul anului, din moment ce alimentarea cu apă curentă a Parisului – din canalul Ourcq, precum și din vechile apeducte din Belleville și Le Pré-Saint-Gervais, la nord-est și cel la fel de vechi de la Rungis, la sud, la care se adăugau contribuția tulbure a Senei și câteva jeturi insuficiente din fântânile arteziene din Grenelle și Passy – nu furniza nici pe departe cantitatea necesară. Propunerile de pompare a mai multă apă din Sena sau de deviere a apei din Loara au fost respinse fără menajamente și, pentru a satisface nevoia imediată, Haussmann a decis să se concentreze pe devierea apei râului Dhuys, în timp ce studia posibilitățile de canalizare a apei din Vanne, precum și din Somme-Soude. Belgrand și oamenii săi au ajuns în curând la concluzia că apa din Dhuys ar putea fi canalizată către un nou rezervor la Ménilmontant, de unde ar putea fi pompată până la Montmartre și Belleville, apoi să fie lăsată să curgă în jos, prin forța gravitației, către cetățenii însetați. Într-o perioadă remarcabil de scurtă, apa de la Dhuys urma să înceapă să curgă în Paris.

Cine avea să fie responsabil de această apă era o altă chestiune, dar Haussmann nu a ezitat să stabilească de la început că responsabilitatea municipalității se limita la canalizarea apei râului către oraș, la construirea unor rețele de distribuție separate (pentru uz public și uz privat) după

intrarea ei în oraș, și la administrarea apei pentru uz public, inclusiv a canalizărilor. Apa pentru uzul privat avea să fie gestionată de o companie privată (Compagnie Générale des Eaux) aflată sub controlul prefectului, cu reglementări (inclusiv furnizarea unui volum minim zilnic de apă pe care îl plătea compania) care a încurajat compania în cauză să-i îndemne pe proprietari să aducă apa până la etajele superioare.

Haussmann nu avea de gând să lase să-i scape din mână controlul asupra apei din Paris; pur și simplu nu-și dorea deranjul de a fi nevoit să o administreze.

~

Până în acest moment, familia Rothschild, cu imperiul ei de afaceri multinaționale, rezistase provocării fraților Pereire nu numai în Franța, ci în întreaga Europă. Până în 1860, Rothschild era din nou cel mai important creditor al guvernelor europene, iar în 1864 baronul Rothschild avea să beneficieze de crearea unei noi bănci, Société Générale de Crédit Industriel et Commercial, care a devenit cea mai importantă bancă de depozit din Franța, precum și o importantă bancă comercială, puternic implicată în investiții industriale, construcții și lucrări publice. Rothschild nu figura în mod explicit printre liderii băncii (același grup care înființase Réunion Financière), dar rolul său în provocarea cu acest sindicat a fraților Pereire a fost înțeles. Frații Pereire, potrivit unui biograf, pierduseră în acest caz o bătălie importantă[3].

Însă frații Pereire erau departe de a fi scoși din joc. Poate că baronul Rothschild era, acum, în relații mai bune cu împăratul decât fusese în trecut, dar frații Pereire încă mai aveau trecere la Georges Haussmann, în special când a fost vorba de negocierea condițiilor pentru noi împrumuturi, unde s-au dovedit dispuși și chiar dornici să își reducă comisionul cu mult sub cel cerut de Rothschild.

Așa se face că frații Pereire au continuat să-și pună amprenta asupra Parisului, nu numai asupra celui de-al 17-lea arondisment în care Boulevard Pereire rămâne o mărturie a activităților lor de amploare pe Câmpia Monceau, dar și în cartierul Opéra din apropiere, unde făcuseră achiziții majore cu mult înainte ca acest cartier să se fi dezvoltat – stârnind discuții despre norocul lor ieșit din comun în investițiile imobiliare. Într-adevăr, unii erau destul de înclinați să atribuie această revărsare a norocului unor informații din interior – ba chiar informații venind de la cele mai înalte niveluri.

Încă din 1858, la scurt timp după încercarea de asasinare a lui Ludovic-Napoleon la intrarea în vechea operă din Rue Le Peletier, Haussmann decisese că era necesară o operă nouă – una care să-i ofere împăratului o intrare mai sigură – și alesese amplasamentul chiar la nord de porțiunea Boulevard des Capucines, care făcea parte din Grands Boulevards. Însă abia în toamna anului 1860 s-a anunțat amplasamentul pe care avea să fie construită noua operă. Dată fiind ranchiuna în creștere din culise între arhitecții rivali, printre

care Viollet-le-Duc (pe care îl favoriza puternic împărăteasa Eugénie), ministrul artelor s-a eschivat să ia o decizie și a lansat un concurs pentru arhitecți în vederea construirii acestei noi opere grandioase, care avea să fie o bijuterie potrivită pentru Orașul Luminii.

Rezultatul nu avea să fie cel pe care îl aștepta toată lumea.

~

Lucrurile se desfășurau surprinzător și în Italia. Cetățenii din Florența, Modena, Parma și Bologna s-au revoltat efectiv împotriva conducătorilor lor și au votat a derarea la Piemont-Sardinia chiar și după ce Ludovic-Napoleon îi ceruse Piemont-Sardiniei să renunțe la ele, iar cele patru orașe-stat rebele au decis atunci să urmeze steagul lui Giuseppe Garibaldi, al cărui republicanism îl alarma pe împăratul francez, evident nerepublican.

Ludovic-Napoleon, alături de britanici, a acceptat de data aceasta extinderea Piemont-Sardiniei sub conducerea monarhului său, Victor Emmanuel, mai degrabă decât să-l accepte în joc pe Garibaldi. În schimb, Ludovic-Napoleon le-a cerut Nisei și Savoiei, ai căror cetățeni susțineau cu entuziasm anexarea, să se alăture Franței printr-un vot majoritar. Numai că spiritele erau departe de a se liniști în Peninsula Italică. Acum s-a revoltat Napoli, urmat de Sicilia, făcându-i pe Garibaldi și marea sa armată de voluntari în cămăși roșii să vină în ajutorul lor. Ajungând în Sicilia, Garibaldi a capturat Palermo și l-a gonit pe

rege, apoi a traversat Strâmtoarea Messina, punându-l pe fugă pe regele din Napoli.

Printre cei înrolați în armata lui Garibaldi se numărau Maxime Du Camp și Alexandre Dumas *père*, care – asemenea multor intelectuali și personalități literare ale vremii – erau extrem de atrași de generalul carismatic și de cauza unificării italiene. Dumas, care îl cunoscuse deja pe Garibaldi și fusese impresionat de acesta, naviga cu mica sa goeletă, *Emma*, când se întâlnise cu Garibaldi, în Sicilia. Dumas, după cum observase Charles, fiul cel mai mare al lui Victor Hugo, nu fusese niciodată reținut în a se plasa în centrul acțiunii ori de câte ori urmau să se petreacă fapte mărețe: „Revoluțiile sunt preocuparea sa". Charles a adăugat: „Ține cu toate partidele naționaliste. […] Oferă, en passant (în trecere – n. trad.), sfatul său de om foarte ocupat, sugerând că acesta ar trebui urmat fără întârziere pentru că el are de predat 25 volume înainte de sfârșitul săptămânii". Dumas a intrat în acest anume eveniment istoric cu entuziasmul său obișnuit, cumpărând arme pentru cauză (1 000 de pușți și 550 de carabine) cu banii pe care inițial îi destinase unei excursii în jurul Mediteranei.

Dumas nu mai era chiar tânăr, dar energia sa îi uimea pe toți, inclusiv pe fiul lui. La întoarcerea din Italia la Paris, în timpul nopții, după o călătorie de opt zile, fiul său l-a îndemnat să se odihnească puțin. Tatăl a protestat:

— Eu, obosit? Dar sunt foarte în formă! Apoi a plecat în vizită la prietenul său Théophile Gautier, pe care l-a trezit dintr-un somn adânc, iar cei doi

au stat de vorbă până la patru dimineața. Dumas *fils*, care de acum era frânt de oboseală, l-a convins pe tatăl său să se întoarcă acasă împreună cu el, timp în care tatăl său a vorbit neîntrerupt. Au ajuns acasă la șase dimineața, când Dumas *père* a cerut o lampă.

— Dar pentru ce? l-a întrebat fiul său.

— Pentru a [o] aprinde, i-a răspuns tatăl. Mă apuc de lucru[4].

Și Maxime Du Camp era uluit de energia lui Dumas senior: „Părea că abia putea să-și stăpânească viața și energia, mereu gata să debordeze". Chiar și „după 10 sau 11 ore de conversație – și ce mai conversație! – era la fel de vioi ca la început". După cum a spus odată Michelet despre Dumas: „Este un element al naturii, una dintre forțele ei primordiale"[5].

După Sicilia și Napoli, următorul pas al lui Garibaldi a fost să atace Statele Papale din sud, ceea ce a atras în luptă Piemont-Sardinia. Forțele piemonteze au atins acum un dublu obiectiv: blocarea armatei lui Garibaldi și înfrângerea forțelor papale care se aliniaseră împotriva lor. Aceasta a dus la încorporarea teritoriilor Napoli și Sicilia în nou-înființatul Regat al Italiei[6]. După ce s-a implicat în rezolvarea problemelor din Italia, în anul anterior, Ludovic-Napoleon alesese să nu mai intervină în chestiunile de acolo decât ca să revendice Nisa și Savoia. Dar, cu toate că forțele franceze încă îl protejau pe Papă, la Roma, francezii catolici (ca să nu mai vorbim de Papă) au fost stupefiați de ceea ce considerau ei a fi duplicitatea împăratului. În definitiv, Bologna

făcuse parte din Statele Papale, dar Ludovic-Napoleon publicase doar un pamflet în care îl consola pe Papă pentru pierderea acesteia, proclamând: „cu cât teritoriul este mai mic, cu atât este mai mare suveranul". Catolicii francezi au devenit tot mai neliniștiți, iar membrii Académie Française, un bastion al conservatorismului, și-au exprimat îngrijorarea invitându-l să li se alăture pe Jean-Baptiste Henri Lacordaire, un teolog dominican, predicator și scriitor.

Nu numai catolicii francezi își părăseau împăratul. Industriașii francezi, obișnuiți de mult timp să funcționeze în cadrul politicilor puternic protecționiste ale statului francez, au fost consternați de ruptura dramatică a împăratului de tradiție, prin semnarea unui acord comercial cu Marea Britanie, pe care l-a anunțat unui public uimit, la începutul anului 1860. Deși nu era un acord de liber schimb complet, el echivala cu un fel de revoluție prin aceea că ambele părți conveneau să își reducă barierele comerciale. Ludovic-Napoleon, care susținuse mult timp comerțul liber, decisese că era timpul să reducă barierele comerciale cât mai mult posibil, în interesul stimulării sau restimulării expansiunii economice care îi acompaniase domnia până atunci, dar care manifesta semne îngrijorătoare de încetinire. Întâmplarea a făcut să urmeze și alte acorduri comerciale cu alte națiuni europene, inclusiv cu Prusia. Dar închiderea fabricilor și disponibilizările în masă semnalau probleme, în special în industria textilă, unde „foametea de

bumbac" provocată de războiul civil american afectase grav întreaga industrie.

Acum, când Ludovic-Napoleon îndepărtase mulți catolici, dar și protecționiști, avea nevoie să investească în alte alianțe. În aceste circumstanțe, fratele său vitreg, ducele de Morny, l-a sfătuit să facă o schimbare majoră și să-și liberalizeze regimul. Ludovic-Napoleon încercase deja cu degetul apele reformei cu un an înainte, acordând amnistie celor condamnați pentru infracțiuni politice (o amnistie pe care Victor Hugo o ignorase cu mândrie, din moment ce încă domnea „Napoleon cel Mic"). A fost un pas mic, dar, spre sfârșitul anului 1860, împăratul a făcut un pas mai mare, reinstaurând, pentru Adunarea Legislativă, „dreptul de adresare", oferind astfel deputaților dreptul de a răspunde la discursul împăratului din sesiunea de deschidere – o măsură care implica schimbarea Constituției. Pentru prima dată, la începutul fiecărei sesiuni parlamentare, deputații puteau să își exprime propriile păreri cu privire la programul legislativ din acel an. În plus, trei miniștri de cabinet au primit sarcina de a lua apărarea și de a explica Adunării politicile guvernamentale, în timp ce ziarelor li s-a permis să publice transcrierile complete ale dezbaterilor parlamentare.

Interesant este că Ludovic-Napoleon a ales momentul introducerii acestor reforme atunci când împărăteasa Eugénie lipsea. Pentru că, în mod surprinzător, la mijlocul lunii noiembrie, împărăteasa a dispărut brusc.

~

Împărăteasa era, firește, o catolică ferventă și o conservatoare tot atât de ferventă. În plus, cu un an înainte, gustase independența și puterea, în timpul regenței sale de cinci luni, pe când împăratul își conducea armatele în Italia. Interesele, convingerile și politica ei – mult mai catolice și mai conservatoare decât ale soțului său – erau, sub multe aspecte, divergente față de direcția pe care o urma el. Era, oricum, un moment dificil pentru ea, întrucât era în doliu după sora sa, care murise pe neașteptate. În plus, Eugénie poate că se săturase de flirturile neîncetate ale soțului ei, pe care acesta nu se străduia deloc să le ascundă.

Împărăteasa a plecat brusc și fără să dea explicații, călătorind deghizată, sub numele de contesa de Pierrefonds – deși celor aflați în căutarea sa nu ar fi putut să le scape stilul regal în care călătorea, însoțită de o suită de două doamne de onoare, doi curteni și 10 servitori. A plecat la Londra, apoi a călătorit în Scoția. A fost plecată o lună și, când s-a întors, soțul ei o aștepta la Boulogne.

După toate aparențele, s-au împăcat, dar era clar că Eugénie profitase de acest timp ca să se gândească la viitorul ei rol în această căsătorie. Împărătească, da, dar mai ales mamă. A fost uluită de reformele pe care le inițiase soțul ei în absența sa, considerându-le niște semne de slăbiciune care aveau să pună în pericol poziția fiului ei când acesta avea să ajungă la putere. În ultimii doi ani,

insistase să participe la întrunirile bisăptămânale ale consiliului de miniștri, organizate de soțul ei. De acum înainte, nu va mai fi o simplă spectatoare, ci își va aduce propria contribuție la discuții. De acum, se va dedica păstrării tronului pentru fiul ei, chiar dacă acesta se afla încă la o vârstă fragedă.

~

În acest timp, viața la Paris mergea mai departe. După trei ani petrecuți la Roma, lui Georges Bizet i s-a decernat, pentru al patrulea an, Prix de Rome la Paris, întrucât acest lucru era permis. Premiul i-a oferit un venit modest, cel puțin până la sfârșitul anului 1861, iar el și-a redus cheltuielile mutându-se din nou la părinții săi în al 9-lea arondisment. Prima lui preferință, ca o operă de-ale sale să fie acceptată la unul dintre teatrele lirice, nu s-a ivit chiar imediat și se pare că el își umplea zilele predând pianul, armonia și cantoul, precum și lucrând ca aranjor și copist. Dar Parisul putea fi intimidant pentru un suflet sensibil ca Bizet și lui îi fusese „teamă să se întoarcă", așa cum i-a scris unui prieten din Italia. „Mi-e teamă să mă ocup de regizori de teatru și de libretiști", a mărturisit el. „Mi-e teamă de cântăreți, mi-e teamă, într-un cuvânt, de politețea tacită a oamenilor care nu-ți spun nimic dezagreabil în față, dar se asigură, cu obstinație, că nu vei ajunge nicăieri"[7]. Următorii câțiva ani nu aveau să fie ușori pentru el.

În altă parte a orașului, Berthe Morisot, după ce petrecuse ore întregi copiind artă la Luvru, cu sora ei, schimbase profesorii, din dorința de a lucra cât

mai mult în aer liber și în natură. Noul profesor al surorilor, Jean-Baptiste-Camille Corot, le-a devenit repede prieten, precum și un instructor apreciat, care s-a dovedit un îndrumător iscusit în dezvoltarea talentului lor. Evident, surorile nu au acordat atenție celor care îl criticau pe Corot, care credeau că se resemnase cu pictura peisajelor pentru că nu putea să deseneze portrete.

Și alți tineri artiști își făureau un drum, nu întotdeauna cu succes. Cu încuviințarea reticentă a tatălui său, Claude Monet rămăsese la Paris, dar a constatat curând că alocația i se diminuase – nu atât din cauza eșecului său de a fi admis la atelierul lui Thomas Couture, ci din cauza nașterii unui copil nelegitim al tatălui său care acum trebuia să suporte cheltuieli noi, considerabile. Este posibil ca Monet să nu fi fost la început conștient de această evoluție neașteptată a lucrurilor, dar era conștient, cu siguranță, de ceea ce prindea contur în noiembrie, când a împlinit 20 de ani și a devenit eligibil pentru recrutare. Temerile i s-au adeverit cu prisosință în anul următor, când a tras un bilet la loteria recrutării care l-a trimis pentru șapte ani în armată. Alegând să se alăture Chasseurs d'Afrique[1] (Monet a susținut mai târziu că l-au atras uniformele lor colorate), avea să fie trimis într-o garnizoană din Algeria.

Édouard Manet, care era cu opt ani mai mare decât Monet și depășise deja orice pericole legate de recrutare, se mutase acum într-o garsonieră din cartierul demodat Batignolles, din nord-vestul Parisului, recent anexat. Acolo, a început să trăiască împreună cu Suzanne Leenhoff, o pianistă

de origine olandeză, cu doi ani mai mare decât el, care ar fi putut fi modelul care a pozat nud în această perioadă pentru mai multe dintre picturile sale. Manet o cunoscuse pe Leenhoff cu ceva timp în urmă, când era student la arte. Atunci, ea venise să locuiască cu familia lui pentru a le da lecții de pian lui Manet și fratelui său, Eugène. La acea vreme, Suzanne avea deja un fiu nelegitim care nu pare să fi fost al lui Édouard, dar poate că era odrasla tatălui lui Édouard. Este foarte probabil ca în familie să fi existat conflicte în legătură cu relația lui Édouard cu Suzanne, dar, pentru moment, el păstra această relație secretă.

În timp ce își aranja gospodăria neortodoxă, Édouard a continuat să urmărească propria viziune a adevărului în artă, declarându-i prietenului său, Antonin Proust: „Am fost pervertiți de toate trucurile meseriei artistice. [...] Cine o să ne mai ofere un gen de pictură curată, directă și să înlăture toate zorzoanele?" Reflectând la acest lucru, a adăugat: „Singura cale adevărată este să mergi drept înainte, fără să-ți faci griji cu privire la ce vor spune alții"[8].

~

Altor tineri aspiranți din Paris le mergea bine. Faima lui Gustave Eiffel s-a răspândit rapid în urma rolului remarcabil pe care l-a avut în supravegherea construirii podului peste Garonne, iar în 1860 a fost promovat în funcția de inginer-șef la divizia feroviară a companiei unde lucra, la care se adăuga o mărire frumoasă a salariului –

inclusiv 5% din profiturile oricăror proiecte pe care avea să le conducă de acum înainte.

Și Nadar se descurca bine, în ciuda concurenței acerbe care era deja în creștere în rândul fotografilor profesioniști din Paris. Acesta a fost momentul în care Nadar, cu sprijinul financiar al fraților Pereire, și-a părăsit modestul studio foto din Rue Saint-Lazare și s-a stabilit într-unul cu un aspect estetic mult mai atrăgător, pe Boulevard des Capucines nr. 35, în inima cartierului emergent al Operei. Fratele său, Adrien, dăduse faliment în 1860, iar Nadar i-a plătit acum o mare parte din datorii și i-a cumpărat echipamentul chiar și după cheltuielile pe care le făcuse cu renovarea uriașă și costisitoare de la noua adresă.

Unii s-au ridicat, iar alții s-au scufundat în orașul înfloritor care era Parisul celui de-Al Doilea Imperiu, o metropolă necruțătoare care recompensa spiritul întreprinzător și agitația, dar îi pedepsea fără milă pe cei care nu reușeau să fie la înălțime. Émile Zola se număra printre cei din ultimul grup, după ce suportase o educație liceală fără să fi obținut diploma așteptată și necesară. Din păcate, asta îl descalifica pe tânăr pentru orice activitate lucrativă destinată gulerelor albe, iar în același timp, educația sa nu-l pregătise în niciun fel pentru munca bazată pe efort fizic. Aproape nevoiași, el și mama lui – care încă mai nutrea, în van, speranțe imposibile de compensație financiară – părăseau o locuință mohorâtă după alta, la începutul anului 1860 stabilindu-se, în cele din urmă, într-o mansardă de la etajul al optulea, situat în susul străzii Saint-Victor, la numărul 35.

Acesta era centrul zonei pe care o alesese Ludovic-Napoleon pentru mult dorita extindere a Rue des Écoles, acolo unde se intersecta cu nou înființata Rue Monge. Haussmann îl convinsese deja pe împărat că Rue des Écoles ar trebui să se oprească în acest punct, locul său în marea schemă a lucrurilor urmând a fi luat de noul Boulevard Saint-Germain. Aflați în mijlocul activității, Émile și mama lui trăiau în larma construcției de drumuri, înconjurați de case demolate. În curând, numărul 35 din Rue Saint-Victor avea să dispară în mormanele de moloz, împreună cu toate celelalte locuințe.

Pentru moment însă, tânărul Zola avea nevoie de un loc de muncă. Nu că și-ar fi dorit așa ceva – el tânjea să scrie. Dar sărăcia extremă a forțat nota și, în cele din urmă, același prieten al tatălui său care îi deschisese porțile educației liceale i-a găsit și o slujbă de funcționar mărunt la Casa Vămii. Aici, la Docurile Napoléon, cu vedere spre Canalul Saint-Martin, Zola își încasa salariul de mizerie și suporta totul, în principal privind pe fereastră și visând la Provence. „Înaintea mea", i-a scris el unui prieten, „se întinde un pustiu fără sfârșit"[9].

După două luni, a renunțat. Dar nu au mai apărut alte locuri de muncă, în special unele care i-ar fi permis să-și câștige existența din scris, iar situația lui – și a mamei – devenea disperată. Până la sfârșitul anului, mama lui se mutase într-o pensiune mohorâtă, iar Émile s-a mutat într-o cameră la mansardă din zona cea mai sordidă din Rue Soufflot. Acolo, a rezistat în camere care semănau cu interiorul unui sicriu, cu vedere spre

un perete plin de funingine și în care suferea din cauza umezelii. În nopțile reci de iarnă, scria fără oprire povestiri și poezie, toate acestea, potrivit unuia dintre biografii săi, „îngrijorător de proaste”[10].

Nevoit să pună capcane pentru vrăbii pe acoperiș și să le frigă pe capătul unei tije de draperie, a trăit zile întregi cu visele sale și cam atât. Și a scris – prost, dar a scris.

~

Zola cunoștea subiectul în detaliu atunci când a scris, în *La Curée*, despre schimbările pe care Haussmann le aducea în tot Parisul. „Când prima rețea va fi terminată”, remarca personajul său, Saccard, „va începe distracția. A doua rețea va străpunge orașul în toate direcțiile. […] Tot ce mai rămâne va dispărea în nori de moloz. […] O străpungere acolo”, a adăugat el, „una mai departe, străpungeri peste tot, Parisul, despicat cu tăieturi de sabie, cu venele deschise”[11].

Dar, pe măsură ce deceniul înainta, Haussmann nu va mai putea să-și impună grandioasele proiecte, ca până atunci. Nu va mai exista o majoritate covârșitoare a deputaților dispusă să cedeze în fața împăratului sau, mai exact, a lui Haussmann. Opoziția republicană față de puterea imperială era în creștere, iar Haussmann era o țintă convenabilă pentru cei care doreau să-l atace pe împărat fără să afirme deschis acest lucru.

În plus, afacerile de familie ale lui Haussmann îl făcuseră ținta unor critici acerbe. Se zvonea că soția lui ar fi afirmat, cu indiscreție, pe la dineuri,

că achizițiile ei imobiliare fuseseră complet ridicole pentru că ori de câte ori soțul ei o sfătuia să investească într-un anumit bloc, era sigur că acesta avea să fie demolat în scurt timp (zvon pe care un istoric l-a considerat „nefondat", provenind de la „un orléanist nemulțumit")[12]. Fiica cea mare a lui Haussmann însă, Marie-Henriette, a creat, fără îndoială probleme, îndrăgostindu-se de unul dintre tinerii angajați ai tatălui său, ceea ce a dus la o căsătorie aranjată în grabă cu un gentleman mult mai bogat și mult mai potrivit – o căsătorie la care este posibil să fi contribuit și frații Pereire și care, înainte de a se termina, avea să implice atât Consiliul Municipal, cât și pe împărat. Haussmann însuși stârnea comentarii cu dansatoarele sale, pe când fiica sa mezină, Valentine, o frumusețe ce avea foarte multă voință, despre care se credea îndeobște că era încă una dintre favoritele împăratului, avea să se căsătorească în grabă, pe la mijlocul deceniului, pentru a da o aparență de respectabilitate nașterii fiului ei, pe care mulți îl considerau un alt copil nelegitim al împăratului.

Dar toate acestea, deși chiar sunt niște chestiuni savuroase, nu erau decât subiecte de bârfă. Adevărata problemă a lui Haussmann era de natură mai personală. Autocratic din fire, anii de succes și putere dovediți de facilitatea accesului său la împărat îl făcuseră să devină tot mai plin de el. Numai că împăratul avea să fie tot mai puțin capabil să-l protejeze. Acest lucru se datora, în mod deosebit, noilor oportunități de manifestare a opoziției apărute pentru cei care îl criticau pe

împărat, după 1860, când cel de-Al Doilea Imperiu s-a întors cu prudență spre liberalism. Acest lucru a încurajat opoziția republicană, care acum a găsit o audiență în creștere printre cei alarmați de împrumuturile din ce în ce mai mari de care aveau nevoie proiectele lui Haussmann. În plus, economia franceză, a cărei expansiune o promovase atât de insistent Ludovic-Napoleon, nu avea să-și continue creșterea remarcabilă și în al doilea deceniu al imperiului. La rândul ei, această situație avea să submineze înșiși pilonii pe care se sprijineau atât împăratul, cât și imperiul.

Dar poate că aspectul cel mai important se referea la sănătatea și puterea împăratului, care aveau să se deterioreze semnificativ odată cu înaintarea deceniului. Haussmann avea să suporte partea dificilă a declinului fizic al lui Ludovic-Napoleon, când împăratul devenea tot mai puțin capabil să facă față numeroaselor probleme care i se iveau în cale. Din ce în ce mai mult, transformarea Parisului și prefectul care o gestiona cu atâta înverșunare vor trebui să ocupe locul al doilea în mintea împăratului, unde urcau în clasament alte preocupări.

Astfel, la sfârșitul anului 1860, când Haussmann făcea presiuni să fie numit ministru al Parisului, Ludovic-Napoleon – temându-se de o reacție violentă din partea dușmanilor lui Haussmann – nu i-a oferit prefectului ceea ce acesta își dorea atât de mult. În schimb, împăratul i-a dat lui Haussmann dreptul de a participa la orice fel de deliberări care priveau Parisul, ținute de Consiliul de Miniștri. Iar ulterior, împăratul a încercat să

îndulcească orice lovitură, copleșindu-l pe Haussmann cu onoruri, inclusiv cu Legiunea de Onoare în grad de Mare Cruce[2]. Tot acum, în onoarea prefectului, împăratul a numit una dintre cele mai importante artere noi din Paris, Boulevard Haussmann.

Dar Haussmann era amărât că nu ajungea la gradul de ministru cu atribuții depline și, ani mai târziu, când își scria memoriile, a remarcat că, după aceasta, adversarii săi din guvern nu au ratat niciun prilej „să mă facă să simt […] că încă exista o distanță între noi; că eram un simplu prefect (și astfel subordonatul lor)”[13].

Deși Haussmann nu și-a dat seama, acești dușmani aveau să-i provoace, în timp, căderea.

---

1 Corp de cavalerie ușoară din armata franceză din Africa. *Chasseur* înseamnă „vânător” (n. trad.).

2 Ordinul „Legiunea de onoare”, cea mai importantă decorație franceză, este primul ordin cavaleresc „burghez”. Napoleon Bonaparte instituie „Legiunea de onoare” care, spre deosebire de ordinele cavalerești de până atunci, rezervate exclusiv nobilimii, putea fi câștigată de orice cetățean pe baza exclusiv a meritelor și faptelor sale. „Legiunea de onoare” are cinci grade, însemnele gradului de colan fiind rezervate exclusiv președintelui Franței. (sursa: https://constantinescu.ro/decoratii/ordine23.html) (n. trad.).

Capitolul 10

Punctul de cotitură

(1861)

Din perspectiva contemporanilor săi, noul deceniu promitea un succes din ce în ce mai strălucit pentru Imperiul lui Ludovic-Napoleon. După aproape 10 ani de guvernare, Al Doilea Imperiu părea mai solid ca oricând. Economia țării era în plină expansiune, iar poziția sa printre ceilalți conducători europeni era clar stabilită. Mai mult, sănătatea lui părea bună, iar energiile sale, sexuale și de altă natură, rămâneau nealterate.

Se adunau, însă, nori de furtună pe care împăratul însuși i-a sesizat imediat. În ciuda încrederii sale îndelungate în propriul destin, Ludovic-Napoleon începuse să nutrească gânduri sumbre despre viitor. Încă din 1859, îi mărturisise vărului său, prințul Napoleon, că „nimic nu durează la nesfârșit". Adăugase, apoi, că el nu credea în viitor[1].

La începutul anilor '60, Ludovic-Napoleon a început să-i trimită sume mari lui Nathaniel William John Strode, un englez pe care împăratul îl folosise ca intermediar, pentru a o răsplăti pe fosta sa amantă, Lizzie Howard, pentru sumele mari pe care le cheltuise în alegerea sa și în lovitura de stat din 1851. Această a doua tranșă de

bani a fost înregistrată ca daruri, dar nu era pentru Lizzie. Abia mai târziu s-a descoperit că aproximativ în această perioadă, Strode a cumpărat și a mobilat o casă la țară, numită Camden Place, în Kent, care avea să servească mai târziu drept locuință pentru împărat și împărăteasă, pe timp de exil. Cu mult în avans, Ludovic-Napoleon se gândea la o posibilă nevoie de a evada.

Regimul său încă emana putere și glorie, dar pentru cei atenți la semnele pericolului, declinul deja începuse. În primul rând, sănătatea lui Ludovic-Napoleon se deteriora chiar dacă afecțiunea lui – calculii biliari, care nu aveau să fie diagnosticați decât peste câțiva ani – nu era încă nici gravă, nici incapacitantă. Totuși, Imperiul lui Ludovic-Napoleon depindea în întregime de persoana sa, mai ales că moștenitorul lui era un copil de vârstă foarte fragedă. Orice amenințare la adresa împăratului, indiferent dacă era vorba de asasini sau de boli, era o amenințare la adresa întregului edificiu strălucitor.

Însă orice probleme de sănătate ar fi avut Ludovic-Napoleon, acestea, cu siguranță, nu i-au împuținat aventurile sexuale. În ciuda a cel puțin o infectare cu gonoree, el și-a continuat urmărirea avidă a doamnelor. Potrivit scriitorului și istoricului Prosper Mérimée, care a fost mulți ani prietenul și consilierul împăratului, lui Ludovic-Napoleon „îi place să alerge după fete. […] Se entuziasmează foarte tare și, timp de două săptămâni, nu se poate gândi la nimic și la nimeni altcineva. După aceea, se liniștește imediat și nu se

mai gândește la ea niciodată”[2]. După care întreaga nebunie începe din nou cu o altă femeie.

Împărăteasa Eugénie nu era mulțumită de comportamentul soțului ei, ceea ce ducea la altercații frecvente. Potrivit observatorilor, el era îngrozit de aceste confruntări și ar fi făcut orice pentru a le evita, cu excepția renunțării la infidelitățile care le provocaseră. Ludovic-Napoleon nu renunța la femei, dar a cedat în fața soției sale în privința unui subiect important: din acel moment, ea avea să exercite o putere politică destul de mare, nu numai prin participarea la ședințele Consiliului de Miniștri, dar și prin desfășurarea unei influențe continue și autoritare asupra deciziilor soțului ei. Unii s-au referit discret la ea ca la un al doilea conducător al Franței, mai ales în relațiile cu ambasadorii străini, cu care purta acum discuții private.

~

Pe lângă faptul că resimțea efectele sănătății în scădere a împăratului, Imperiul începea să sufere de propriul său succes sau, cel puțin, de longevitatea sa. După ce se scursese mai mult de un deceniu de la eșecul celei de-A Doua Republici și de la teama de anarhie care îl catapultase pe Ludovic-Napoleon la putere, supușii săi nu se mai temeau de dominația plebei și de distrugeri. Trecerea unui deceniu adusese în prim-plan o nouă generație de burghezi, dintre care mulți se opuneau Bisericii Romano-Catolice și în, egală măsură, constrângerii libertăților lor de către imperiu.

În același timp, Ludovic-Napoleon subminase grav sprijinul pe care îl primea din partea catolicilor conservatori, prin intervențiile sale în Italia, care afectaseră integritatea până acum sacrosanctă a Statelor Papale, profund seculare. Și tot atât de nociv era faptul că el supărase un grup important de protecționiști dintre susținătorii săi. Chiar și clasa muncitoare dădea semne de nemulțumire pe măsură ce creșteau prețurile, creștea mizeria, iar cei înstăriți erau, ostentativ, mai înstăriți decât oricând.

Împăratul a răspuns încercând să consolideze sprijinul supușilor săi mai liberali, prin acordarea, în continuare, a unor concesii precum cele de la sfârșitul anului 1861, prin care Adunarea a primit dreptul de a se exprima în privința fondurilor suplimentare și speciale care până atunci erau colectate prin decret, precum și prin alte concesii care au oferit Parlamentului un control mai mare asupra bugetului – ceea ce nu era puțin lucru, date fiind uriașele cheltuieli permanente ale lui Haussmann.

Totuși, Al Doilea Imperiu al lui Ludovic-Napoleon era departe de a fi un regim parlamentar sau liberal, iar amestecul său imprevizibil și neliniștitor în afacerile externe nu făcea decât să amplifice sentimentul deja accentuat de neliniște, atât în plan intern cât și extern.

~

„Nimeni nu are încredere în el fără să știe de ce", i-a scris ambasadorul Austriei, prințul Richard Metternich, secretarului său de externe.

Ambasadorul britanic, Lord Cowley, a relatat că „trebuie să fie un om temerar cel care speculează asupra intențiilor împăratului. […] Mă îndoiesc că și le cunoaște el însuși”[3].

Ludovic-Napoleon era un intrigant și așa a fost de la bun început. Însă acum, complotarea și răscomplotarea lui permanente începuseră să-i submineze relațiile cu cei mai devotați aliați ai săi, inclusiv cu regina Victoria, care – în ciuda slăbiciunii sale pentru farmecul acestuia – a ajuns să-l considere nedemn de încredere.

Acum au ieșit în evidență afacerile din îndepărtatul Mexic. Începuseră în toamna aceea, când un diplomat mexican, un prieten din copilărie de-ai lui Eugénie, sugerase ca Ludovic-Napoleon să se gândească serios la întemeierea unui mare imperiu catolic în Mexic, cu un prinț catolic european ca împărat. Eugénie s-a gândit imediat la tânărul arhiduce al Austriei, Maximilian, ca viitor împărat, iar soțul ei a văzut repede avantajele. La urma urmei, această schemă ar împiedica Statele Unite, predominant protestante, să preia fostele colonii ale Spaniei din America Latină, care își câștigase recent independența. Iar momentul era potrivit, întrucât, în acea perioadă, americanii erau complet împotmoliți într-un război civil sângeros și se putea conta pe faptul că vor acorda prea puțină atenție problemelor din Mexic. În plus, ideea i-a plăcut lui Ludovic-Napoleon, pentru că l-ar fi implicat pe fratele mai mic al împăratului austriac. Potrivit interviurilor ulterioare ale lui Eugénie cu Maurice Paléologue: „Din perspectiva soțului

meu, urcarea arhiducelui austriac pe tronul Mexicului avea să-i servească, într-o zi, ca argument pentru a obține de la [împăratul Austriei] Franz Josef încetarea [transferării] Veneției la Italia"[4].

Mexicul a suferit, timp de decenii, răsturnări de situație și corupție, din momentul declarării independenței sale, în 1821, până când, în 1858, fiind mandatat de Constituție, a devenit președinte al Mexicului Benito Juárez – un avocat de origine amerindiană și un lider reformator. Conservatorii de vază bogați s-au opus ferm lui Juárez și reformelor sale, iar poveștile lor fanteziste despre proprietăți ale Bisericii, confiscate, mari moșii acaparate, călugărițe violate și preoți uciși au făcut impresia de care era nevoie asupra împăratului francez și a soției sale ușor impresionabile. Mai târziu, luând apărarea acestei calamități, Eugénie a protestat, spunând că: „am fost asigurați că poporul mexican ura republica și că ar saluta cu entuziasm proclamarea monarhiei", iar un prinț catolic cu mult farmec, precum Maximilian, ar fi fost întâmpinat peste tot cu brațele deschise[5].

Evident, nici Eugénie, nici Ludovic-Napoleon nu știau că printre cei care aveau interese financiare substanțiale în joc, în Mexic, era și ducele de Morny, fratele vitreg al împăratului francez, care ar fi pierdut mulți bani acum, când Juárez suspendase plata datoriilor externe (pe o perioadă de doi ani, însă mulți se temeau de un scenariu mult mai pesimist)[6]. Așa se face că, plonjând cu capul înainte, Franța, împreună cu Marea Britanie și Spania, au semnat un acord menit să forțeze

Mexicul să-și plătească imediat toate datoriile externe. La sfârșitul lui 1861, cele trei națiuni au trimis o forță navală comună care să pună stăpânire pe portul mexican Veracruz, cu intenția de a colecta taxele vamale. Trupele britanice și spaniole nu au staționat mult în Veracruz, părăsindu-l la începutul anului 1862, dar cei 2 000 de soldați din forțele franceze au rămas și, în mod inexplicabil, și-au început marșul (fără întăriri) către Mexico City.

Asta se întâmpla chiar când Maximilian, potențialul împărat, încă se gândea dacă să accepte sau nu coroana imperială care-i fusese propusă.

~

Între timp, baronul Haussmann continua să reconstruiască Parisul. Turnul bisericii Saint-Germain l'Auxerrois (pe care, de la nenorocirea din Noaptea Sfântului Bartolomeu, mulți îl confundă cu clopotnița) era deja finalizat, alături de o nouă *mairie* (primărie) în stil gotic pentru a completa vechea biserică[7].

În acea vară, a fost inaugurat, în nord-vest, Boulevard Malesherbes, după ce provocase stupoare de când, pe lângă demolarea mahalalelor din La Petite Pologne, au fost sacrificate, pentru prima dată, și casele mai frumoase din apropiere de Madeleine, pentru a face loc progresului. Spre nord-est au continuat lucrările la Place du Château-d'Eau (în prezent Place de la République) și pe acele străzi care radiază din ea, printre care Boulevard de Magenta, Rue de Turbigo și Boulevard du Prince Eugène (în prezent

Boulevard Voltaire) – acesta din urmă fiind acum una dintre cele mai lungi artere din oraș, care a traversat porțiunea estică, sărăcăcioasă, a Parisului.

Boulevard de Magenta a legat Place du Château-d'Eau de Gare du Nord, iar construcția a înaintat, în mod similar, în jurul unei alte căi ferate, Gare Saint-Lazare, pentru a-i oferi un nou scuar (Place de l'Europe) și pentru a o lega, prin noi bulevarde (Rue de Rome și Rue Saint-Lazare) și prin alte străzi, de centrul Parisului.

Porțiuni din locurile favorite de întâlnire din Monceau ale familiei Orléans au fost transformate într-o grădină amenajată, în timp ce – datorită fraților Pereire – pe restul se construise un cartier nou cu locuințe luxoase. Nu departe, bulevardele care radiau dinspre l'Étoile începeau să prindă contur în jurul Arcului de Triumf, pe măsură ce Avenue Kléber, Avenue de Bezons (în prezent Avenue Wagram), Avenue Josephine (în prezent Avenue Marceau), Avenue Prince-Jérôme (în prezent Avenue Mac-Mahon și continuarea acesteia către Avenue Niel), Avenue Essling (în prezent Avenue Carnot) și Avenue de Saint-Cloud (care avea să devină, în onoarea sa, Avenue Victor-Hugo) începeau să-și facă apariția. Toate acestea se adăugau la Champs-Élysées, la recent construita Avenue de l'Impératrice (acum Avenue Foch) și la Boulevard de Neuilly (în prezent Avenue de la Grand Armée), acum lărgit. Împreună, acestea constituiau niște săpături impresionante.

Pe malul stâng al Senei, porțiunea estică a Boulevard Saint-Germain era acum finalizată

până la Quai de la Tournelle și Sena, în timp ce o dispută privind traseul bulevardului Saint-Michel, în drumul său spre sud, a fost, în cele din urmă, rezolvată. Problema cu traseul deja planificat era că acesta tăia un colț al proprietății Luxembourg, al cărei palat găzduia Senatul și pe al cărei teren locuiau diverși membri ai Senatului, dintre care unii ar fi fost direct afectați de pierderea mai multor dependințe, grajduri și anexe. În cele din urmă, luna mai din 1861 a adus un compromis prin care grajdurile unei oficialități și locuința alteia aveau să fie reconstruite în altă parte, în timp ce fântâna Médicis avea să fie mutată pe o distanță scurtă și întoarsă cu fața spre grădini – o soluție pe care au apreciat-o generațiile viitoare de vizitatori ai grădinilor.

Prin comparație cu locuitorii din Île de la Cité, aristocrații din Luxembourg locuiau într-o lume privilegiată. Pe când Haussmann și colaboratorii săi alergau încolo și încoace pentru a satisface dorințele demnitarilor, nimeni nu s-a gândit prea mult la miile de locuitori ai Cité-ului, care erau alungați din casele lor, oricât de dărăpănate, în timpul uriașelor schimbări care însoțeau distrugerea și construirea care le schimbau insula pentru totdeauna.

~

Includerea, în 1860, a comunelor din exteriorul Parisului punea acum o serie întreagă de probleme și obstacole pentru Haussmann, întrucât necesita, în mod evident, un sistem cu totul nou de dezvoltare, un Al Treilea Sistem, la periferia

Parisului – pentru a oferi drumuri noi și lucrări publice în aceste zone și pentru a le conecta la căile ferate și cu centrul Parisului. Nu întâmplător, aceste noi drumuri secundare, largi și drepte, aveau să continue ordinea impusă de Haussmann, fie aceasta artistică sau militară. La urma urmei, acestea erau drumuri pe care trupele puteau mărșălui cu ușurință, oferindu-i împăratului controlul asupra a ceea ce obișnuiau să fie niște bastioane inaccesibile în inima Parisului lovit de sărăcie.

În zona deja plină de construcții din Place du Château d'Eau, un nou bulevard (Avenue des Amandiers, în prezent Avenue de la République) avea să lege Place spre est cu Ménilmontant, la Cimitirul Père-Lachaise, iar Avenue Parmentier avea să se desfășoare paralel cu Canalul Saint-Martin, traversând Avenue des Amandiers și făcând legătura între Hôpital Saint-Louis (înființat de Henri al IV-lea) și Boulevard Voltaire, acolo unde este acum Place Léon Blum.

La est, Haussmann plănuia să finalizeze Place du Trône (astăzi Place de la Nation) – destinația acelei foarte importante artere est-vest, Rue du Faubourg Saint-Antoine – cu o constelație de drumuri ce începeau din centrul acelui loc. La nord și nord-vest, prefectul a început extinderea drumurilor care legau Gare du Nord și Gare Saint-Lazare de noile arondismente și care legau aceste gări între ele, precum și cu Gare de l'Est.

Haussmann avea planuri și pentru vestul Parisului, în special în jurul Place du Trocadéro, în cartierul Chaillot, unde dezvoltatorii deja

munceau din greu, precum și pentru viitoarea Place Victor-Hugo, din care trimitea o serie de străzi noi într-un alt model, în formă de constelație. Într-un cartier vestic alăturat, s-a interesat, în mod special, de Rond-Point des Champs-Élysées, unde a instaurat din nou simetria prin extinderea spre nord a Avenue d'Antin (în prezent Avenue Franklin D. Roosevelt).

În ceea ce privește malul stâng al Senei, Haussmann avea de gând să deschidă secțiunea vestică a Boulevard Saint-Germain din Rue du Bac tocmai până la Pont de la Concorde, precum și să prelungească Rue de Rennes spre nord, până la Bulevardul Saint-Germain, legând această porțiune vestică a malului stâng cu Gare Montparnasse.

Poate că cel mai uimitor la acest Al Treilea Sistem planificat de Haussmann era, totuși, cartierul care se ridica în jurul noii Opéra, a cărui formă începea deja să se întrevadă în timpul lucrărilor la cel de-Al Doilea Sistem al lui Haussmann[8]. Vedeta acestui cartier nou, care s-a dovedit a fi plin de farmec, avea să fie opera însăși, care l-a făcut celebru pe Charles Garnier când, în iunie 1861, a câștigat concursul și a devenit arhitectul acesteia.

A fost o decizie uimitoare, deoarece Garnier era tânăr și relativ necunoscut, dar învinsese candidați mult mai cunoscuți, precum Viollet-le-Duc. Garnier, născut în Rue Mouffetard, cartierul dur de pe malul stâng al Senei, unde tatăl său își câștiga existența ca fierar și rotar, își începuse

cariera artistică la École Gratuite de Dessin din Paris, o școală gratuită destinată fiilor de muncitori care aspirau la cariera de meșteșugari. De acolo, Garnier a avansat la prestigioasa École des Beaux-Arts, unde i s-a decernat, în final, Prix de Rome. A fost începutul strălucit al unei cariere care pe la mijloc a început să lâncezească, până când Garnier a câștigat, în mod surprinzător, concursul pentru proiectarea noii clădiri a Operei din Paris.

Garnier a învins alți 170 de arhitecți deoarece a identificat imediat scopul principal al acestei clădiri. În loc să dirijeze atenția spre scenă și spre ceea ce se întâmpla acolo, Opéra lui Garnier scotea în evidență publicul, oferind un fundal somptuos pentru întâlnirile sociale care erau adevărata atracție a unei seri petrecute la Opera din Paris.

Excavarea a început în luna august a acelui an și a continuat până în anul următor. Piatra de temelie avea să fie pusă în iulie 1862, dar – așa cum spune legenda – în acest moment săpăturile se împotmoliseră în dificultăți tehnice, mai ales din cauza descoperirii unui afluent subteran al Senei care curgea chiar pe sub clădire.

Cu toate acestea, nimeni nu avea de gând să renunțe. La urma urmei, vechea operă arsese și toți cei care aveau un cuvânt de spus în această privință – și mulți dintre cei care nu aveau – au fost de acord că Parisul nu era și nu putea fi Paris fără o operă.

~

Acum, frații Pereire erau extrem de ocupați în noul cartier al Operei, unde făcuseră achiziții masive chiar înainte ca aceasta să înceapă să prindă contur. Își începuseră achizițiile de terenuri în zonă încă din 1853, sporindu-le, considerabil, pe măsură ce deceniul se apropia de sfârșit. La începutul anului 1861, imaginându-și un hotel chiar mai mare și mai luxos decât Hôtel du Louvre, au început să lucreze la Grand Hôtel de la Paix care a ocupat întregul cvartal situat vizavi de noua Opéra și era atât de mare, încât curtea sa principală putea să găzduiască 600 de persoane așezate la mesele de sub copertina din sticlă. Multe dintre cele 800 de camere aveau baie privată, iar alte facilități de lux includeau o încăpere pentru fumători, o sală de lectură cu o largă selecție de ziare internaționale, telefon și telegraf, dotate cu traducători, medici disponibili zi și noapte, precum și iluminat electric și cu gaz. Peste un an, Nadar avea să fie instalat acolo, în propriul său studio foto, iar la parterul hotelului avea să se deschidă renumita Café de la Paix. În ciuda proporțiilor și a complexității acestui proiect, hotelul a fost deschis la 15 luni după ce fusese pusă piatra de temelie.

A fost, desigur, un mare succes. Frații Pereire apreciaseră cu exactitate – și, mulți au spus, în condiții suspecte – că în acest loc avea să se dezvolte un mare centru al Parisului și l-au revendicat din timp. Dar frații începuseră să întâlnească semnele unor probleme, printre care arestarea, la începutul acelui an, a unuia dintre cei mai apropiați colegi ai lor, Jules Mirès, care a fost

condamnat la cinci ani de închisoare pentru escrocherie. Mirès dăduse deja naștere unui scandal de proporții atunci când Fondul General pentru Căile Ferate, al cărui director era, dăduse faliment și, cu toate că reușise să anuleze sentința, el va continua să acționeze la limita legii, alături de frații Pereire.

Legătura strânsă dintre Haussmann și frații Pereire nu prea ajuta la reputația lui, care deja avea de suferit din cauza aroganței sale, precum și din cauza costurilor în creștere ale lucrărilor lui grandioase. Era un apropiat al antreprenorilor înnămoliți în corupție și era înconjurat de mirosul speculațiilor și al mitei. În ciuda insistenței lui Haussmann asupra probității sale, dușmanii începuseră să-i dea târcoale. Îl împiedicaseră să dobândească un post de ministru. De acum, atacurile din partea lor aveau doar să escaladeze.

~

În timp ce aspectul Parisului continua să se schimbe, tot mai mulți căutători de faimă și avere se revărsau în oraș, printre care și prietenul din copilărie al lui Émile Zola, tânărul Paul Cézanne, care a ajuns acolo chinuit de îndoieli, dar ademenit de posibilitatea de a studia arta în cel mai remarcabil oraș dintre toate. „Vino, vei vedea!", i-a promis Zola, iar Cézanne, însoțit de un tată enervat (care dorea ca fiul său să devină avocat sau bancher), a sosit în aprilie. Odată ce tatăl său a plecat, Cézanne s-a înscris la Atelier Suisse, unde a învățat puține, dar cel puțin nu a trebuit să se împotrivească niciuneia dintre

învățăturile din școlile tradiționale față de care nutrea o profundă ostilitate. Spre bucuria lui Zola, Cézanne a venit dotat și cu o indemnizație mică, dar regulată, din partea părinților săi îngrijorați. Dar nu era fericit la Paris și s-a întors curând la Aix. Zola a fost nedumerit de comportamentul lui Cézanne, în special de furiile lui bruște și de disperarea sa. „Poate că Paul are geniul unui mare pictor", i-a scris el unui prieten comun, „dar nu va avea niciodată geniul necesar pentru a deveni el însuși unul"[9].

În acel an, a sosit la Paris și un viitor prim-ministru al Franței, Georges Clemenceau, însoțit de tatăl său. Născut și crescut pe întinderile izolate ale Vandéei, în apropiere de Nantes, Clemenceau, acum în vârstă de 20 de ani, călca pe urmele tatălui său din înalta clasă, atât în domeniul studiilor medicale, cât și în privința republicanismului său înflăcărat. Tatăl său l-a dus imediat să-l vadă pe Henri Lefort, unul dintre cei care încercaseră să organizeze rezistența pe străzile Parisului după lovitura de stat din decembrie 1851 a lui Ludovic-Napoleon. „Tatăl meu era îngrijorat că îmi petrec timpul mai mult cu Lefort decât la facultate [de medicină]", își amintea Clemenceau. „Căci, prin Lefort, care îl cunoscuse pe Victor Hugo, mi s-au deschis toate ușile"[10].

Ușile s-au deschis, într-adevăr, pentru Clemenceau și, în curând, tânărul a devenit un obișnuit al saloanelor opoziției liberale, precum și al cafenelelor și atelierelor artiștilor din Cartierul

Latin. Era un tânăr atrăgător și pasionat totodată, care, pe lângă studiile medicale și activitățile sale politice, a reușit să ducă o viață socială încărcată în care a inclus și înființarea unui buletin informativ săptămânal, *Le Travail*, împreună cu un grup de studenți. A fost nevoie de câteva manevre atente pentru a evita cenzorii și Clemenceau a învățat în scurt timp cum să scrie recenzii care făceau doar indirect aluzie la subiectele politice – deși uneori se apropia destul de mult de limită, așa cum a fost cazul unui articol pe care l-a intitulat „Martirii istoriei", care începea cu Socrate și se încheia cu elogierea liderilor revoluționari din 1793, inclusiv a Terorii[1].

~

În societatea boemă de pe malul stâng al Senei, l-a cunoscut Clemenceau pe Claude Monet, care avea să devină prietenul său de-o viață. Clemenceau și-a amintit despre Monet că „m-a impresionat, era un om cu un entuziasm înflăcărat, care semăna pe undeva cu un boem". Clemenceau era impresionat îndeosebi de „ochii mari, pasionați, curba ușor arabă a nasului lui Monet și o barba neagră într-o dezordine sălbatică".

Clemenceau nu a avut prea multe șanse să-l cunoască mai bine pe Monet în anul acela, pentru că acesta era, prin bunăvoința armatei, pe punctul de a părăsi Parisul. În luna martie a acelui an, trăsese un număr la loteria recrutării în Serviciul Național care i-a decis soarta pentru următorii șapte ani, deși a avut de ales unde să se înroleze.

După ce s-a decis pentru pitoreștii Chasseurs d'Afrique, la scurt timp, se îndrepta spre Algeria.

Familia fusese dispusă să-i plătească lăsarea la vatră, dar în condiții pe care Monet le respinsese categoric: să părăsească Parisul și visul de a-și face o carieră în artă și să se întoarcă în Le Havre pentru a intra în afacerea familiei. În plus față de acest stimul negativ, era atras de romantismul Algeriei. Ani mai târziu, el avea să-i spună lui Gustave Geffroy că timpul pe care-l petrecuse în armată „mi-a făcut foarte mult bine din toate punctele de vedere; m-a făcut să fiu mai puțin zăpăcit". În plus, lumina de acolo a avut un impact semnificativ asupra sa: „Viziunea mea s-a îmbogățit atât de mult", și-a amintit Monet ulterior. „A durat mult timp până când impresiile de lumină și culoare pe care le-am primit să se așeze; dar semințele experimentelor mele viitoare erau deja sădite"[11].

~

În timp ce Claude Monet își punea ordine în viață, Édouard Manet încă se lupta cu Salonul și cu tot ce reprezenta acesta. După ce, în 1859, i-a fost respins un tablou, în 1861 a înscris două (sărind peste 1860, când nu s-a ținut Salonul): acestea erau *Cântărețul spaniol* și un dublu portret al părinților săi, ambele atrăgând o mulțime de comentarii pozitive. *Cântărețul spaniol* a câștigat chiar o mențiune de onoare – singura recunoaștere oficială pe care o va primi Manet până spre sfârșitul vieții sale, când a primit o medalie clasa a doua la Salonul din 1881.

Între timp, Berthe Morisot și sora ei, Edma, erau încântate de noul lor profesor, Corot, și și-au convins părinții să petreacă vara anului 1861 la o vilă din apropierea locuinței acestuia din vestul Parisului. Întors la Paris, Corot lua frecvent masa la familia Morisot, unde a devenit aproape ca un membru al familiei.

Într-o altă parte a orașului, frații Goncourt, încă descurajați de lipsa lor de succes ca romancieri, continuau să adauge comentarii usturătoare și bârfe în jurnalul care, cu timpul, avea să devină principala lor veleitate la celebritate. Moartea prematură, în 1861, a lui Henry Murger, autorul care oferise boemiei un loc în cântece și povești, a adus la înmormântarea sa aproape 2 000 de persoane întristate, inclusiv pe vechiul său prieten, Nadar, și o serie de oficialități, dar frații Goncourt nu au fost impresionați. Au tratat cu dispreț faima lui Murger, dobândită odată cu *La Vie de Bohème*, numind-o produsul unei „lumi a jurnalismului mărunt, francmasoneria publicității". După înmormântare, la care au găsit multe de batjocorit, au denigrat omagiile primite de Murger în presă: „Au idealizat totul în privința lui", au scris ei. „Au vorbit nu numai despre talentul său, ci și despre virtuțile sale, inima sa, câinele său. [...] Haideți, la naiba cu prostiile astea, cu sentimentalismul, cu publicitatea!"[12]

Totuși, spiritul incisiv al fraților Goncourt avea farmecul său, iar conversația cu aceștia era de așteptat să fie colorată. La începutul lunii ianuarie, de exemplu, un prieten i-a delectat pe frați cu descrierea întâlnirii sale recente cu Dumas *père*,

abia întors din Italia. Dumas, radiind de obișnuita sa bonomie, se lăudase, cu un chicotit, că „dacă m-ai încuia în dormitorul meu cu cinci femei, toc, hârtie, cerneală și o piesă de scris, după o oră aș fi scris cinci acte și le-aș fi avut pe cele cinci femei".

Gustave Flaubert era un vizitator frecvent al reședinței fraților Goncourt din centrul a ceea ce devenise acum al 9-lea arondisment – un cartier atât de plin de artiști, scriitori și muzicieni, încât era cunoscut sub numele de „Noua Atenă". Flaubert nu era un Dumas și nici nu avea intenția de a deveni unul. „Povestea, intriga unui roman nu mă interesează", le-a spus el fraților Goncourt în martie. „Când scriu un roman, urmăresc să redau o culoare, o nuanță". La ce culoare se gândea el, atunci, pentru *Madame Bovary*? „La gri", a răspuns el, „Culoarea mucegăită a existenței unei molii a zidurilor".

Discuțiile serioase, precum aceasta, erau apreciate, însă moneda pe care o foloseau de obicei frații Goncourt era reprezentată de replicile spirituale și de observațiile tăioase. Impresiile prietenului lor comun, Théophile Gautier, în urma unei petreceri imperiale la Compiègne, erau tipice. Potrivit lui Gautier, toată lumea, în afară de servitori, se comportase cu stânjeneală. Burghezia (în care îi încadra el și pe împărat și pe împărăteasă) nu „prea știe cum să se comporte". Cu excepția servitorilor – vestigii ale domniei lui Carol al X-lea și Ludovic-Filip – „care sunt singurii oameni care par să știe ce înseamnă o curte".

Cât despre „micul teatru mare" al lui Offenbach, Bouffes-Parisiens, frații Goncourt au petrecut o parte din seară discutând cu prietenii despre „locul pe care îl ocupă, curiozitatea pe care o stârnește, diversele lumi pe care le abordează, de la Jockey Club la *demi-monde*". Era, au căzut ei de acord, „un loc de proastă reputație, amfitrionul fustei scurte, al cântecului deocheat și al glumei obscene". Da, era încântător, cu excepția legăturii sale cu oameni ca ducele de Morny, patronul lui Offenbach, „omul tipic al Imperiului, afundat în toată corupția Parisului"[13].

~

Lucruri mai importante erau în plină desfășurare pe tărâmul marii opere, de la care împăratul – îndemnat de prințesa de Metternich a Austriei – ceruse o reprezentare cu *Tannhäuser,* de Richard Wagner. Operele lui Wagner nu fuseseră interpretate niciodată la Paris până atunci și a fost nevoie de un număr de 164 – nemaiauzit de mare – de repetiții pentru orchestră și interpreți în vederea pregătirii pentru seara premierei, din 13 martie. Publicul, inclusiv câțiva anti-wagnerieni înverșunați, era în expectativă, iar seara premierei, precum și cele două spectacole ulterioare, au fost întrerupte de fluierături și strigăte și presărate cu încăierări izolate. Zbuciumul a avut mai multe cauze, printre care și mânia unor iubitori de operă față de refuzul lui Wagner de a introduce baletul obișnuit în actul al doilea (el consimțise la introducerea unui balet, dar a insistat să-l introducă în primul act). Alții erau supărați din

cauza disponibilității lui Wagner de a accepta patronajul membrilor aristocrației germane. La urma urmei, era un rebel, nu-i așa? Criticii erau iritați de faptul că Wagner spunea despre muzica sa că era muzica viitorului, pe când muzicienii și compozitorii erau supărați pentru că împăratul dădea prioritate muzicii unui german în locul muzicii lor.

În cea mai mare parte însă, publicul nu era pregătit pentru ceea ce a auzit. După trei reprezentații, Wagner și-a recunoscut înfrângerea și a retras *Tannhäuser*. Aveau să treacă mai multe decenii până când muzica lui a fost, din nou, la modă la Paris.

~

Nadar, care și-a deschis noul studio luxos în septembrie 1861, a primit acolo numeroase vedete, printre care și pe Jacques Offenbach, pe care l-a rugat să cânte „La Marseillaise" la pianul studioului – deschizând larg ferestrele pentru ca acest strigăt al revoluției, interzis de Al Doilea Imperiu, să fie auzit de pe stradă. Offenbach s-a conformat, dar, spune istorioara, el a improvizat atât cât să-l disimuleze de orice autorități ar fi trecut pe acolo, în timp ce le oferea un moment de încântare lui Nadar și prietenilor săi cu simpatii stângiste.

La acea vreme, Nadar voia să fie primul care făcea fotografii în subteran, folosind lumina artificială. Subiectele sale predilecte erau catacombele Parisului, în care s-a aventurat în 1861, și canalizarea orașului, pe care a fotografiat-

o câțiva ani mai târziu – spre interesul publicului, care ajungea rareori în astfel de locuri.

Nadar a fost deosebit de mulțumit de fotografiile sale cu canalizarea, care au surprins tunelurile noi, spațioase și eficiente, puse în funcțiune de subalternul lui Haussmann, Belgrand, ca un fel de corespondent subteran al magistralelor de la suprafață ale prefectului. Labirintul umed și urât mirositor care, în *Les Misérables* de Victor Hugo, câștigase notorietatea de „intestinele Parisului", era dispărut sau în curs de dispariție.

Nadar surprindea pe filmul fotografic noul Paris, chiar în timp ce Victor Hugo îl imortaliza pe cel vechi.

~

Jurnalistul și dramaturgul Charles-Edmond Chojecki s-a întors la Paris la mijlocul lunii iunie, după ce petrecuse câteva zile cu Victor Hugo la Bruxelles. Era un eveniment cât se poate de memorabil pentru că, în ziua în care sosise Charles-Edmond, Hugo anunțase că tocmai terminase *Les Misérables* – după ce călătorise prin Belgia, în acea primăvară, pentru a vizita câmpul de luptă de la Waterloo, ultima piesă care lipsea din imensul său roman. Rezumându-și capodopera mult așteptată, Hugo i-a spus lui Charles-Edmond că „Dante [...] a făcut un infern din poezie; eu am încercat să fac unul din realitate"[14].

Hugo renunțase să mai scrie *Les Misérables* la începerea revoluției, în februarie 1848, și nu reluase manuscrisul decât în aprilie 1860 – poate

motivat de oferta de amnistie generală a lui Napoléon al III-lea. Hugo ignorase oferta împăratului, dar poate aceasta i-a amintit că Napoleon le Petit (în ciuda speranțelor și așteptărilor entuziaste ale lui Hugo) era încă foarte puternic, iar Victor Hugo înainta în vârstă. În urma acestui apel la deșteptare, Hugo a petrecut luni întregi examinând proiectul original și scriind o prefață lungă, dar nu terminase povestea când, la sfârșitul anului, s-a îmbolnăvit grav. Când s-a însănătoșit, și-a dat seama cât de important era să-și termine cartea cât încă mai putea să facă acest lucru. 30 decembrie 1860 a fost data la care a început uriașa îndatorire de a finaliza *Les Misérables*.

Între ianuarie și martie 1861, Hugo a scris cea mai mare parte din ceea ce mai rămăsese din *Les Misérables*, cu excepția porțiunii lungi – introducerea la partea a II-a – despre bătălia de la Waterloo pe care avea să o finalizeze mai târziu. În luna ianuarie 1861, Hugo a revizuit și restul părții a II-a, care se petrecea la Paris și pe care o scrisese cu mulți ani înainte. S-a bazat pe propria memorie, dar a trimis acolo și un prieten jurnalist care a putut să profite de amnistia din 1859, pentru a face un studiu atent al locațiilor importante din Paris care figurau în carte.

Parisul a fost, la propriu, unul dintre personajele din *Les Misérables*, iar Hugo, un plimbăreț înveterat, își cunoștea bine orașul. Iubea enorm Parisul, dar știa foarte bine că orașul se schimbase radical de la plecarea sa – și, în opinia lui, nu în bine. Ani întregi se împotrivise „progresului", mai

ales cu campania sa de salvare a *Notre-Dame de Paris*, o campanie încheiată cu romanul din 1831, *Notre-Dame de Paris*, care înfățișa catedrala și orașul din jurul ei în întreaga splendoare a trecutului.

Parisul descris de Hugo în *Les Misérables* nu era un oraș al splendorii. Personajele sale și-au trăit viața în locuințe care, până în 1860, aveau să devină al 5-lea și al 13-lea arondisment de pe malul stâng al Senei, precum și în spațiul care se întindea de la Place de la Bastille de pe malul drept al Senei (locul în care se afla elefantul jerpelit din ipsos al lui Gavroche), prin Maraisul pe atunci dărăpănat, până la cartierele care înconjurau vechea biserică Saint-Merri și piețele din Les Halles (cel din urmă cartier fiind cadrul pentru nefasta baricadă din carte). Deși Jean Valjean și Cosette s-au mutat în Rue Oudinot (în carte numită Rue Plumet) din cartierul mai prosper de lângă Les Invalides, unde își petreceau timpul prin plăcutele Grădini Luxemburg, subiectul central al cărții îl constituiau cartierele mohorâte din sud și est, cu canalizările lor deschise, cu foamea, mizeria și disperarea din ele.

Hugo, în exil, departe de Paris, a scris *Les Misérables* ca pe un fel de carte de aducere-aminte, dar o carte care avea un scop. Devenise un critic deschis al genului de societate care putea să pedepsească atât de cumplit pe cineva ca Jean Valjean doar pentru că furase o pâine. Politica lui Hugo era, desigur, complexă. La urma urmei, trecutul său personal fusese marcat de contradicții, iar orientarea sa politică evoluase

odată cu vârsta și experiența. Așa cum le-a amintit Théophile Gautier fraților Goncourt, Hugo fusese regalist în prima parte a carierei sale și nici în 1848 nu era un liberal și nu credea „în toate prostiile acelea". De fapt, a continuat Gautier, „nu s-a amestecat în acea afacere murdară decât mai târziu"[15].

Gautier afirma lucrurile prea simplist, dar, în linii mari, avea dreptate: autorul cărții *Les Misérables* se schimbase față de omul care fusese cu 20 sau cu 30 de ani în urmă. Pe parcurs, Victor Hugo hotărâse că mai degrabă sărăcia decât caracterul imoral stătea la baza majorității relelor sociale. Și, observând cu atenție schimbările aduse de Napoleon al III-lea și de cel de-Al Doilea Imperiu, Hugo a concluzionat că, prin distrugerea acelor străzi înguste din mahalale, baronul Haussmann nu diminuase sărăcia – ci doar mijloacele necesare pentru a-i face față.

---

1 Teroarea iacobină (5 septembrie 1793 – 28 iulie 1794), cunoscută de asemenea doar ca Teroarea, este perioada Revoluției franceze care a culminat cu dictatura lui Robespierre, care își eliminase foștii camarazi de luptă, și cu instituirea Comitetului Salvării Publice. S-a terminat odată cu încetarea puterii Directoratului după executarea lui Robespierre, marcând sfârșitul Revoluției franceze (n. red.).

Capitolul 11

Mizerabilii din Paris

(1862)

Les Misérables era un roman imens. Hugo l-a asemănat cu o navă cu „șapte catarge, cinci coșuri", cu „vâsle de 30 de metri lățime, iar bărcile de salvare, cât niște corăbii". Era prea uriaș pentru a intra în vreun port și „va trebui să reziste la orice furtună în plină mare". Prin urmare, „nu trebuia să-i lipsească nici măcar un cui"[1].

Hugo ridicase prețul acestui manuscris pentru un nou editor belgian, extrem de dornic să-l achiziționeze, care fusese de acord cu o sumă mai mare decât oricare i se plătise vreodată unui autor (300 000 de franci timp de opt ani, inclusiv drepturile de traducere) – o sumă egală cu salariile anuale a peste o sută de funcționari publici. Hugo s-a asigurat, de asemenea, că primul tiraj va fi împărțit în mai multe ediții, pentru a mări impresia de popularitate a cărții. Partea I din *Les Misérables* a apărut pe 3 aprilie 1862, în peste o duzină de orașe din lumea occidentală, în urma unei impresionante campanii de publicitate internaționale (alimentată de valul de comunicate

de presă ale lui Hugo, în care asigura pe toată lumea că nu era un simplu roman, ci „drama socială și istorică a secolului al XIX-lea", precum și „o imensă oglindă care reflecta rasa umană")[2]. Au urmat traducerile, iar pe 15 mai au urmat și părțile a II-a și a III-a.

Ceea ce era absolut frapant la această carte era atracția pe care o exercita pe scară largă – nu numai pentru cititorii obișnuiți de ficțiune serioasă, ci, mai ales, pentru mase. În dimineața zilei de 15 mai, oameni din toate clasele sociale s-au așezat la coadă pentru a cumpăra exemplarele proaspăt lansate, unii aducând chiar și roabe cu ei. Se răspândise vestea că era o carte bună – chiar grozavă – și publicul a răspuns cu entuziasm. Librarii au vândut imediat miile de exemplare ale acestei noi tranșe, în timp ce muncitorii din fabrici au cotizat pentru a cumpăra o carte care, altfel, i-ar fi costat mult mai mult decât își permitea să plătească fiecare dintre ei.

La urma urmei, se răspândise vestea că *Les Misérables* era o carte care li se adresa oamenilor săraci și greutăților prin care treceau aceștia. Era o carte în care se regăseau oamenii sărmani.

~

Nu tuturor le-a plăcut *Les Misérables*. Cenzura în Franța lui Napoleon al III-lea era întotdeauna un pericol – Hugo o întâlnise cu siguranță și chiar o invita cu anticipație. Dar, cu această ocazie, și-a sfătuit editorul să evidențieze pasajul lung despre Waterloo din *Les Misérables* pentru a ocoli

cenzura franceză, prin trezirea sentimentului patriotic. Acest lucru pare să fi avut efect.

Totuși, cartea a ofensat și se dorea ofensatoare. Unii membri îngrijorați ai burgheziei s-au simțit ofensați de limbajul cărții (în special de utilizarea nepoliticoasă a cuvântului „*merde*”[1], anterior netipăribil), care a determinat omiterea sa în ediția în limba engleză. Discutarea pe larg și cu însuflețire de către Hugo despre scopul și conținutul străvechilor canalizări ale Parisului i-a ofensat, de asemenea, pe mulți. Dar mulți alții au fost alarmați de mesajul cărții, și anume că societatea și instituțiile sale, mai mult decât indivizii implicați într-un sistem corupt, erau de vină pentru comportamentul infracțional. Spaniolii au ars în public exemplare din *Les Misérables*, iar Papa a introdus cartea în Indexul cărților interzise de Biserică – unde i s-a alăturat lui *Madame Bovary* și romanelor de Stendhal și Balzac.

Și au mai fost criticii literari șocați de *Les Misérables*. După cum era de așteptat, frații Goncourt au fost caustici, retrogradând romanul la genul de literatură care se găsea în sălile publice de lectură și alți critici le-au urmat exemplul. Unul a descris moralitatea din *Les Misérables* ca fiind „o predică lipsită de sens”, pe când un altul a considerat socialismul egalitar al cărții „très dangereux” (foarte periculos – n. trad.), adăugând că „această carte care acuză societatea ar fi mai potrivit să poarte titlul *Epopeea norodului*”[3].

Doamnei Hugo, aflată la Paris pentru a da interviuri, i-a fost greu să îi reunească pe prietenii

și pe susținătorii literari ai lui Hugo, care au refuzat, în unanimitate, invitația ei la cină. Cât despre Baudelaire, care de tânăr fusese un admirator al lui Hugo, acesta detesta cartea, în special mesajul ei despre progres și bunătatea firească a omului. Dar acest lucru năștea o dilemă, din moment ce Baudelaire încă îl admira enorm pe Hugo, căruia îi dedicase trei dintre poeziile sale din *Les Fleurs du mal*. Chiar mai la obiect, Baudelaire avea mare nevoie de bani și dorea să scrie o recenzie plătită, dar se temea că o recenzie critică ar putea să nu fie tipărită în ziarul la care se gândea el. Soluția pe care a găsit-o a fost să scrie o recenzie suficient de favorabilă pentru a fi publicată în *Le Boulevard*, fără a lăuda prea mult *Les Misérables*. Prietenii apropiați față de care ridiculizase deja cartea, precum și criticii din toate timpurile, ar putea considera această recenzie drept o ipocrizie.

~

Ultimele două părți din *Les Misérables* au fost puse în vânzare pe 30 iunie 1862. În septembrie, editorul lui Hugo a organizat un dineu fastuos, la Bruxelles, pentru a sărbători succesul cărții. Nadar, care se afla printre scriitorii și jurnaliștii invitați la marea sindrofie, s-a întors la Paris cu vrafuri de marfă de contrabandă – lucrări ale lui Hugo încă interzise în Franța, inclusiv *Napoléon le Petit* și o colecție de poezii care atacau corupția și decadența celui de-Al Doilea Imperiu. Era un gest care i se potrivea autorului cărții *Les Misérables*.

În ciuda eforturilor lui Hugo de a atrage atenția asupra situației lor, săracii Parisului au rămas săraci, mulți dintre ei, într-o sărăcie lucie. În același an, baronul Haussmann a făcut câteva calcule și a descoperit că, dacă prețurile alimentelor (în special prețul pâinii) ar crește chiar și cu puțin, ar fi afectați peste 1 200 000 de parizieni – adică trei sferturi din populație.

Având în vedere realitățile sumbre ale vieții pentru muncitorii săraci și cu atât mai mult pentru cei care nu aveau un loc de muncă sau care nu se puteau angaja, parizienii din clasele inferioare începeau să se neliniștească. Ludovic-Napoleon empatizase întotdeauna cu muncitorii săraci, dar făcuse puține sau mai nimic pentru aceștia. Acum, când susținătorii bogați se îndepărtau de el, împăratului i s-a părut că era momentul cel mai bun să-și asigure sprijinul de la celălalt capăt al spectrului economic, reinventându-se ca un conducător cu înclinații spre reforma socială.

Cu un an înainte, doi bancheri și industriași cu simpatii saint-simoniene lansaseră o inițiativă de subvenționare a muncitorilor francezi, pentru ca aceștia să viziteze Expoziția Universală din 1862, de la Londra, în ideea că vor putea să vadă de aproape minunile industriei britanice și să se întâlnească cu muncitorii britanici. Planul a avut succes, iar muncitorii francezi s-au întors plini de entuziasm față de sindicatele britanice, care tocmai obținuseră săptămâna de 55 de ore de lucru (o scădere considerabilă față de săptămâna obișnuită de lucru), plus garantarea salariilor. În

loc să întâmpine opoziție din partea regimului lui Napoleon, ei au putut să-și publice rapoartele sub patronajul împăratului.

Muncitorii francezi activiști erau acum entuziasmați de perspectivele lor, dar divizați în privința unei alianțe cu republicanii din Adunarea Legislativă sau de a avea propriii candidați. Rămânea doar un subiect de discuție, pentru că, în acel an, nu aveau loc alegeri. Între timp, o grevă a lucrătorilor de la tipar, încă ilegală, a provocat consternare și condamnări. Împăratul a luat notă și nu numai că i-a grațiat pe muncitorii care au intrat în grevă, dar a trimis Legislativului un proiect de lege care autoriza grevele nonviolente – proiect aprobat de majoritate, la începutul anului 1864. Émile Ollivier, deputatul republican ales să introducă proiectul de lege, a primit critici severe din partea colegilor săi liberali pentru cooperarea cu regimul, dar el a răspuns doar: „Voi accepta un lucru favorabil indiferent de unde vine acesta”[4].

Pentru unii a fost o evoluție îmbucurătoare, însă pentru alții a fost enervant și derutant. După cum remarca Théophile Gautier într-o seară, la frații Goncourt, împăratul „oscilează de la dreapta la stânga, astfel încât nimeni să nu știe ce vrea să facă”. Mai rău decât atât, nimeni nu putea să comenteze acest lucru deoarece „în zilele noastre nu ți se permite să spui absolut nimic”[5].

~

Afacerile și politica au continuat să fie strâns legate, iar sprijinul împăratului era esențial în multe dintre marile bătălii financiare ale vremii.

Până în anii ’60, frații Pereire au avut un succes uriaș, cu binecuvântarea lui Ludovic-Napoleon și a oamenilor săi de încredere, Persigny, de Morny și Haussmann. Pe măsură ce anii ’60 înaintau, frații Pereire au constatat că sprijinul dispare pe nesimțite. Acest lucru a devenit dureros de evident încă din 1862, când frații Pereire (care, spre deosebire de familia Rothschild, erau tot timpul în criză de fonduri) au încercat să obțină permisiunea ca al lor Crédit Mobilier să emită bancnote pe întreg teritoriul Franței – o concesiune care le-ar fi asigurat, practic, un credit nelimitat. Dar schema s-a prăbușit în fața obiecțiilor aduse de Banque de France, iar Ludovic-Napoleon pare să fi păstrat distanța. În anii care vor urma, Crédit Mobilier avea să se afle în tot mai multe dificultăți financiare chiar în momentul în care sprijinul imperial devenea din ce în ce mai evaziv.

Între timp, ruptura dintre împărat și familia Rothschild s-a remediat și, la sfârșitul anului 1862, spre marea consternare a fraților Pereire, împăratul a fost văzut participând la o vânătoare, la castelul de la Ferrières al baronului de Rothschild. În ceea ce-i privea, frații Pereire continuau să aibă probleme. În acea toamnă, Adunarea Legislativă a votat în favoarea fuziunii între Société Immobilière, controlată de ei și de Société des Ports de Marseille, în care aceștia erau acționari. Toată povestea, inclusiv votul în sine, mirosea a coluziune și corupție și a continuat să-și croiască un drum controversat prin sistemul judiciar până în 1865, când Émile Pereire și doi

dintre colegii săi aveau să primească amenzi considerabile.

S-a zvonit însă că împăratul însuși intervenise pentru a preveni un deznodământ neplăcut, iar baronul Haussmann a continuat să-i favorizeze pe frații Pereire, care, în 1862, în pofida problemelor din ce în ce mai mari, au savurat mult deschiderea luxosului lor Grand Hôtel de la Paix din inima nou apărutului cartier al Operei. Acest hotel, un fel de palat pentru populație (sau cel puțin pentru cei care și-l puteau permite), servea ca o mărturie liniștitoare și solidă pentru cei care aveau nevoie de așa ceva, a viziunii și spiritului întreprinzător al fraților Pereire. În plus, în scurt timp s-a deschis, la parterul hotelului, eleganta și extrem de populara Café de la Paix, oferind propria sa contrapondere aurită la reputația din ce în ce mai pătată a celor doi frați.

În același an, frații au construit o vilă mare pentru ei și pentru familiile lor, în pădurea Armainvilliers, pe un teren pe care îl cumpăraseră în urmă cu un deceniu. Chalet Pereire[2], cum o numeau ei, era o construcție enormă, avea două aripi – câte una pentru fiecare familie – fiind construită în jurul unui pavilion central. Spre marea nemulțumire a lui James de Rothschild, frații Pereire și-au amplasat vila deloc modestă lângă castelul său de la Ferrières, care era, la rândul său, impresionant de luxos, cu încălzire centrală, apă curentă caldă și rece și căzi de argint în dormitoarele principale. Așa cum a remarcat un observator mucalit, somptuosul castel Rothschild îmbina viziunea secolului al XVI-lea cu banii

secolului al XIX-lea. Rothschild a fost deranjat de afrontul adus de frații Pereire, cum îl considera el, dar probabil că a fost consolat îndeajuns de vizita împăratului la Ferrières din acel decembrie – care a dat astfel în vileag, în mod foarte public, împăcarea lui James de Rothschild cu Napoleon al III-lea.

Este posibil ca familia Rothschild să nu fi avut încredere în Ludovic-Napoleon, dar nu avea de gând să fie lăsată în urmă.

~

Pe când începeau să se întrevadă mici semne că, în 1862, Imperiul lui Napoleon al III-lea nu era tot atât de binecuvântat de noroc precum fusese în deceniul anterior, baronul Haussmann era neclintit în decizia sa de a continua refacerea Parisului.

La sfârșitul anului, a coordonat inaugurarea Boulevard du Prince Eugène (în prezent Boulevard Voltaire), în cinstea căruia a avut loc o fastuoasă ceremonie. Această arteră lungă și importantă lega Place de la République din zilele noastre cu Place de la Nation (pe atunci Place du Trône), tăind o diagonală perfect dreaptă prin volatila parte de est a Parisului. Pentru comemorarea marelui eveniment, a fost ridicat, în Place du Trône, un Arc de Triumf, printre alte edificii arhitecturale importante, inclusiv un monument dedicat armatelor victorioase ale lui Napoleon al III-lea[6].

Haussmann a continuat, de asemenea, să construiască parcuri în locuri în care acestea nu

existaseră niciodată și acum își arunca privirea spre nord, spre înălțimile din Belleville, unde o mahala se întindea printr-o imensă groapă de gunoi apărută în jurul fostelor cariere de gips. În ciuda obstacolelor enorme, parcul de 25 de hectare din Buttes-Chaumont avea să-și facă apariția într-un interval de cinci ani, transformând o mare urâțenie într-unul dintre locurile cele mai frumoase ale orașului.

Baronul Haussmann a continuat să primească laude pentru lucrările sale publice, și, chiar dacă împăratul poate că nu a găsit o cale de a-l face un ministru al imperiului, i-a acordat totuși Legiunea de Onoare în grad de Mare Cruce și a dat numele de Boulevard Haussmann – nume care s-a păstrat – noii artere principale care lega zona Monceau de Grands Boulevards.

Haussmann nu era mulțumit. A rămas dezamăgit de modul în care a fost tratat de unii dintre cei mai apropiați consilieri ai împăratului și a fost preocupat de diferența de rang dintre el și ei. Cu trecerea anilor, această amărăciune l-a măcinat, în vreme ce el era detestat pe scară largă pentru aroganța și autoritarismul său, dar mai ales, pentru înclinația de a se răzbuna cu meschinărie ori de câte ori avea ocazia. Foarte nepopular, baronul Haussmann nu avea să aibă mulți susținători, dacă ar fi avut vreodată nevoie de ei.

~

În timp ce baronul Haussmann continua să remodeleze și să modernizeze Parisul, alte forțe

acționau simultan, aducând orașul și locuitorii săi în Epoca Modernă. Adoptarea presei rotative făcea posibile tiraje mari, oferind un mijloc puternic pentru comunicarea știrilor zilei, precum și pentru orientarea opiniei publice, chiar în timp ce răspândirea telegrafului micșora distanțele și făcea din lume un loc mult mai mic.

La început, utilizarea telegrafului îi fusese rezervată doar statului, însă, din 1850, a devenit disponibil pentru uzul privat, fiind alimentat de un nou sistem electric care îi asigura funcționarea neîntreruptă în orice condiții meteorologice. În 1862, un jurnalist scria că telegraful revoluționase viața modernă aproape în aceeași măsură precum căile ferate: „În prezent", scria el, „este suficientă o oră pentru ca prețurile de la fiecare bursă din Europa să devină cunoscute la Paris și Londra"[7].

Felinarele se răspândeau în tot Parisul[3], făcându-l un adevărat Oraș al Luminilor[8], în timp ce eforturile lui Haussmann de a crea un nou sistem de omnibuze au continuat să dea roade, conectând cu eficiență între ei locuitorii din întregul oraș. „Micuța cale ferată" din Paris, Mica Centură, a continuat să se extindă, transportând acum și pasageri pe lângă mărfuri, pe circumferința orașului.

Parisul era în mișcare, iar Al Doilea Imperiu al lui Napoleon al III-lea oferise impulsul necesar. Dar, atât Parisul, cât și Franța celui de-Al Doilea Imperiu păreau mai puțin impresionante pentru unii, în special pentru Otto von Bismarck, pe care regele Wilhelm al Prusiei tocmai îl numise în funcția de ministru-președinte. Anterior,

Bismarck fusese ministrul lui Wilhelm la Paris, unde se concentrase să înțeleagă orașul și țara sub conducerea lui Ludovic-Napoleon. Pe parizieni, mai ales, îi considera iubitori de plăceri și dezmățați, neputând să se compare cu Prusia sau cu prusacii.

„Privită de la distanță", a remarcat Bismarck despre Franța lui Ludovic-Napoleon, „pare foarte impresionantă. Însă de aproape", a adăugat el, „îți dai seama că nu este nimic de capul ei"[9].

~

Franța lui Ludovic-Napoleon demonstra deja o incapacitate surprinzătoare în foarte lăudata sa expediție mexicană. Tânărul arhiduce Maximilian poate că arăta ca întruchiparea unui împărat dintr-o carte ilustrată, dar nu era născut să conducă și el știa asta. Însă Charlottei, soției sale, îi plăcea ideea de a fi împărătească și – împreună cu Eugénie – a continuat să-l împingă pe reticentul Maximilian să accepte această atribuție.

În timp ce Maximilian nu înceta să oscileze, armata franceză a continuat să se îndrepte spre Mexico City. Pe drum, trupele lui Juárez i-au învins decisiv pe francezi, la Puebla, o înfrângere care ar fi trebuit să-l alerteze pe Ludovic-Napoleon cu privire la pericolele care îl așteptau. Dar Eugénie refuza să recunoască vreun eșec și Ludovic-Napoleon a cedat în cele din urmă, trimițând trupe de aproape 25 000 de soldați, întăriri pentru cei aflați deja acolo. El spera ca doar numărul mare al soldaților să decidă viitorul

Mexicului în favoarea lui Maximilian (și a Franței).

Pe când francezii erau umiliți în Mexic, tânărul Claude Monet se îmbolnăvise de tifos în Algeria și fusese trimis înapoi în Franța pentru a se recupera. Aici i s-a acordat un concediu de șase luni pe care l-a petrecut în casa mătușii sale din Le Havre. Mai avea de executat încă cinci ani și jumătate de serviciu militar, dar, la sfârșitul concediului, mătușa lui a decis că întoarcerea în armată ar fi în detrimentul viitorului său. Ezita să-i redea tânărului libertatea, știind cum o folosise și cum abuzase de aceasta în trecut. Dar „nu am vrut să-mi reproșez", i-a scris ea unei prietene, „nici că am stat în calea carierei lui artistice, nici că l-am lăsat prea mult la o școală nepotrivită" – aceasta din urmă fiind o aluzie la armată, de care se temea că l-ar demoraliza complet.

Rezultatul a fost favorabil: mătușa lui Monet a răscumpărat restul serviciul său militar (cu o sumă considerabilă), iar tânărul s-a întors imediat la Paris, cu avertismentul tatălui său răsunându-i încă în urechi: „Să-ți intre bine în cap că te duci să lucrezi! Și, cu seriozitate, de data aceasta. [...] Dacă te hotărăști să fii din nou de capul tău, îți voi tăia alocația fără nicio discuție. Am fost suficient de clar?"[10]

Întors la Paris, Monet (la îndemnul familiei) i-a făcut o vizită pictorului de succes Auguste Toulmouche, care le era rudă acum, după ce se căsătorise cu verișoara lui Monet. Mai târziu, Monet și-a amintit că Toulmouche îi spusese că avea talent, dar că îi lipsea disciplina lucrului într-

un atelier și îi recomandase atelierul lui Charles Gleyre. Monet, neavând prea mult de ales, i-a urmat imediat sfatul și a intrat la Academia Gleyre.

Avea 22 de ani.

~

În vara aceea, Berthe și Edma Morisot și-au petrecut vacanța în Pirinei, unde au fost încântate să călătorească pe catâri. La întoarcere, și-au reluat lucrul cu Corot și, potrivit nepotului lui Berthe, Denis Rouart, „întreg anul care a urmat au fost ocupate, în mod constant, cu pictura”[11].

O altă formă de artă, gravura, îl preocupa pe James Whistler, care, în acea vară, și-a expus gravurile cu Tamisa la Paris. Baudelaire le-a lăudat pentru că erau tot atât de „subtile și de însufleţite ca o improvizație [...] un amestec haotic de ceață, furnale și spirale de fum; poezia profundă și complexă a unui mare oraș”. Whistler, care era frustrat de opoziția neîncetată a criticilor față de opera sa, nu a fost impresionat de recenzie și a comentat doar că Baudelaire „spusese multe lucruri poetice despre Tamisa și nimic despre gravurile înseși”[12].

Sarah Bernhardt se simțea și ea dezamăgită. Cu un an în urmă, câștigase doar premiul al doilea pentru dramă și o mențiune specială pentru comedie, la Conservator. În ciuda acestora, influența ducelui de Morny i-a adus o angajare la Comédie-Française, unde a trăit un adevărat dezastru la debutul în *Iphigénie* de Racine. Suferind de trac, care avea să o urmărească de-a

lungul întregii cariere, a încremenit pe scenă. Performanța ei nu s-a îmbunătățit nici în cele două roluri ulterioare, iar criticii nu au fost impresionați. În special unul dintre ei i-a făcut praf interpretările. Un prieten apropiat și-a amintit că Bernhardt, umilită, a regretat mai ales că nu „și-a înghițit mândria și nu s-a lăsat sedusă de unul sau doi critici" – o capitulare care „i-ar fi asigurat recenzii foarte bune și i-ar fi lansat cariera"[13].

~

În acea lună de august, frații Goncourt au fost șocați să descopere că menajera lor devotată, Rose Malingre – care murise după ce îi slujise pe ei și pe mama lor un sfert de secol – dusese o viață dublă. Inițial, reacția lor la moartea ei fusese: „Ce pierdere, ce lipsă în viețile noastre!" După care, descoperiseră că ea îi mințise în mod regulat și îi tâlhărise, bucurându-se de „o viață secretă de orgii îngrozitoare, nopți petrecute în oraș și frenezii senzuale". După ce au ajuns la concluzia că devenise alcoolică „pentru a scăpa de ea însăși", s-au simțit plini de compasiune: „Biata femeie" au scris ei, „O iertăm". Cu toate acestea, au rămas amărâți de duplicitatea ei și au decis că „suspiciunea asupra întregului gen feminin ne-a pătruns în minte pentru tot restul vieții"[14].

Cu toate acestea, în ciuda vârtejului unei vieți trăite în ritm accelerat și a degenerării care a caracterizat acești ani, în timpul celui de-Al Doilea Imperiu s-au înfiripat și au dăinuit relații fericite și pline de iubire. În acea vară, de exemplu, Gustave

Eiffel s-a căsătorit cu Marie Gaudelet, o tânără din orașul său natal, Dijon. Deși Eiffel recunoștea că Marie, în vârstă de 17 ani, era departe de a fi o frumusețe și nu deținea decât o zestre modestă, el o iubea pentru „marea ei bunătate, un umor constant și gusturile simple”[15]. La starea de bine a lui Eiffel s-a adăugat o promovare, la scurt timp după căsătorie, fiind avansat în funcția de director al atelierelor din Clichy ale companiei, la frontiera de nord-vest a Parisului.

Destul de repede, el și noua sa soție și-au amenajat gospodăria într-o casă mare de pe malul drept al Senei. Căsnicia lor avea să fie lungă și fericită, iar familia avea, în cele din urmă, să fie îmbogățită cu trei fete și doi băieți.

Bineînțeles că nu toată lumea avea să fie fericită sau avea să o ducă bine în Parisul celui de-Al Doilea Imperiu, iar Édouard Manet – deși înstărit – era cât se poate de conștient de cei care erau mai puțin norocoși. În litografia sa din 1862, *Balonul*, a zugrăvit un balon uriaș lansat la Fête de l'Empereur, organizată anual în onoarea unchiului lui Ludovic-Napoleon, Napoleon Bonaparte. Cu acest prilej, Ludovic-Napoleon a împărțit ajutor săracilor și, la ordinul său, premiile atârnau de pe vârfurile unor stâlpi pe care cei nevoiași se băteau să le escaladeze. Din păcate, stâlpii fuseseră săpuniți, ceea ce făcea ascensiunea cât se poate de dificilă, iar în litografie, Manet a zugrăvit mulțimea de oameni care se îmbulzeau și cățărătorii nerăbdători, precum și un tânăr șchiop

așezat în mijlocul adunării, care nu putea să participe nici la cățărare, nici la împărțirea premiilor. Balonul, așezat în centrul litografiei, înfățișează progresul epocii, precum și plăcerea sa de a se afișa, dar Manet – care a plasat persoana cu handicap chiar sub balon – era interesat mai mult să descrie reversul medaliei.

Tânărul Georges Clemenceau, care era încă student cu normă întreagă la medicină, era, de asemenea, profund impresionat de sărăcia zdrobitoare pe care o vedea în jurul său. Într-un gest de revoltă împotriva neglijenței celui de-Al Doilea Imperiu, precum și a autoritarismului acestuia, a organizat una dintre puținele demonstrații de protest din acea perioadă, care s-a desfășurat în Place de la Bastille, pe 24 februarie, aniversarea Revoluției din 1848. S-a întâmplat că el și colegii săi studenți nu au reușit să mobilizeze populația, iar demonstrația s-a dispersat la apariția poliției. Clemenceau a fugit, dar poliția l-a găsit două zile mai târziu, la locuința sa, unde l-a și arestat.

În ciuda încercărilor tatălui său de a interveni, Clemenceau a primit o amendă și o condamnare de peste două luni, în lugubra închisoare Mazas. În momentul în care a fost eliberat, și-a vizitat prietenii din închisoarea mai ospitalieră Sainte-Pélagie, destinația uzuală a prizonierilor politici. Acolo, s-a familiarizat cu republicanul înflăcărat pe nume Auguste Scheurer-Kestner, care avea să joace – mulți ani mai târziu – un rol-cheie, alături de Clemenceau, în afacerea Dreyfus. Clemenceau a intrat, pentru o vreme, sub vraja unui alt deținut

de la Sainte-Pélagie, înflăcăratul revoluționar Ludovic Blanqui, pe care l-a ajutat, pentru scurt timp, în activitățile sale clandestine.

În timp, Clemenceau va deveni și un aliat de nădejde al lui Émile Zola în lupta lor pentru apărarea lui Alfred Dreyfus, dar aceasta avea să se întâmple în viitorul îndepărtat. În 1862, Clemenceau și Zola s-au cunoscut doar în trecere, datorită interesului lor comun pentru buletinul săptămânal *Le Travail*, la care Zola își aducea contribuția. *Le Travail* nu a supraviețuit protestului eșuat din 24 februarie.

~

În toamna aceea, tânărul prieten din Aix al lui Émile Zola, Paul Cézanne, și-a făcut curaj și s-a întors la Paris, unde s-a înscris din nou la Atelier Suisse și s-a împrietenit cu Camille Pissarro. În timpul celui de-al doilea sejur al său la Paris, Cézanne s-a întâlnit și cu o serie de alți pictori, printre care Pierre-Auguste Renoir, Alfred Sisley, Edgar Degas, Frédéric Bazille și (după întoarcerea la Paris) Claude Monet – cunoștințe din avangarda artistică ce au întărit încrederea lui Cézanne în propria-i viziune, decisiv avangardistă. Zola l-a însoțit pe Cézanne în vizitele sale la atelierele artiștilor din întregul Paris, a făcut cunoștință cu mulți dintre tinerii artiști ai orașului, dobândind, în acest fel, un vocabular artistic, precum și gustul pentru tot ce era mai nou.

În 1862, orizonturile lui Zola se extindeau pe numeroase fronturi. Chiar și înainte de revenirea

lui Cézanne la Paris, el dobândise un loc de muncă – ba chiar un loc de muncă la o editură. Datorită intervenției unui prieten de familie, fusese acceptat la *Hachette et Compagnie*, care devenise deja un nume important printre editorii francezi. Zola a început destul de umil, la departamentul de ambalare, dar era extaziat.

— Scăpat de boemie! a exclamat el și nu a mai privit niciodată înapoi.

---

1 La naiba!, la dracu'!, rahat! (n. trad.).

2 Cabana Pereire (n. trad.).

3 Parisul a fost printre primele orașe din Europa care a introdus iluminatul stradal (n. red.).

Capitolul 12

Scandalul

(1863–1864)

Salonul, după 1863, organizat anual în lunile mai și iunie, era, fără îndoială, cel mai important eveniment artistic din calendarul de la Paris. Conștient de semnificația lui, Édouard Manet ajunsese să privească admiterea la Salon ca pe o cruciadă personală.

Deși mii de oameni vizitau Salonul în fiecare an, unde vedeau o mulțime de picturi și de sculpturi înghesuite, din podea și până în tavan, într-o clădire de pe malul drept al Senei, acești vizitatori – spre marea nemulțumire a lui Manet – nu vedeau prea multe dintre creațiile sale. Majoritatea lucrărilor lui importante erau menite să fie agățate pe pereții Salonului, dar, deși el propunea în mod regulat cele mai bune dintre lucrările sale, cele mai multe îi erau respinse. Abia în 1863 s-a făcut remarcat, și nici măcar în Salonul propriu-zis, ci în ceea ce era îndeobște considerat a fi un eveniment secundar – Salon des Refusés[1].

Faptul că s-a întâmplat astfel era rezultatul neașteptat al deciziilor juriului pentru Salonul din 1863, care fuseseră chiar mai severe decât de obicei, fiind respinse peste jumătate dintre cele 5 000 de lucrări propuse. Printre acestea, se

numărau *Le Déjeuner sur l'herbe* (*Prânzul pe iarbă*) de Manet, precum și *Mademoiselle V... în costum de toreador* și *Tânăr îmbrăcat ca un majo* (matador)[1]. În ciuda unui val de proteste, aceste tablouri *refusés* (respinse) au fost puse deoparte, pregătite să le fie returnate proprietarilor, când Napoleon al III-lea – care aflase despre scandal – a vizitat Salonul și a aruncat o privire peste unele dintre lucrările respinse. Fiindcă era bine orientat politic, dacă nu chiar și cultural, a observat că exista o mică diferență între lucrările acceptate și cele respinse și a decis să lase publicul să decidă singur. În consecință, lucrările respinse au căpătat acum un loc al lor în care să fie expuse, într-o altă parte a imensei clădiri care adăpostea Salonul. Această parte a devenit curând cunoscută sub numele de Salon des Refusés.

Admiterea în Salon des Refusés era deschisă tuturor celor ale căror lucrări fuseseră respinse, iar acum, aproape 800 de lucrări au fost expuse pe acești pereți deveniți recent disponibili. Un entuziast a scris că a fost „o zi mare, o zi a supremei justiții [în care] publicul a fost admis ca să judece judecătorii"[2]. Din păcate, publicul a venit în mare măsură să se zgâiască și să caște gura, și nicio pictură nu a atras mai multe murmure și râsete decât *Le déjeuner sur l'herbe* de Manet, care a devenit rapid un *succès de scandale*[2] al expoziției. Până la urmă, în centrul tabloului se află o tânără complet dezbrăcată, înconjurată de doi tineri complet îmbrăcați (plus prânzul în cauză). Nu numai că tinerii sunt îmbrăcați, dar ei poartă ținute moderne în loc de, să spunem, togi

grecești – ceea ce ar fi fost mult mai acceptabil în ochii acestui public în mare parte burghez și prud, care găsea subiectul lui Manet indecent și șocant, semn sigur al declinului civilizației.

Manet pictase intenționat niște parizieni contemporani în loc de nuduri mitice cu șuvițe curgătoare și Cupidoni fluturând din aripi, iar parizienii săi, care se scăldau și luau prânzul, păreau firești, prozaici chiar, în loc să adopte o atitudine romantică sau eroică. Publicul, care se simțea stingherit de această nonșalanță nemaiauzită, a fost batjocoritor; și, cu toate că nu toți criticii au fost ostili (iar unii au ales să critice mai degrabă tehnica lui Manet decât subiectul), mulți fie au refuzat să întocmească recenzii la lucrările refuzate, fie s-au alăturat atacului. „Trebuie să fii de două ori mai puternic", comenta prietenul lui Manet, Zacharie Astruc, „pentru a rămâne în picioare sub furtuna proștilor, care pe aici plouă cu milioanele și care, în mod revoltător, iau totul în zeflemea"[3].

Duminica Floriilor, în schimb, pictura lui Alfred Stevens, care înfățișa o tânără cuviincios îmbrăcată care așeza niște rămurele de merișor deasupra portretelor părinților săi, a primit recenzii extraordinare de la toată lumea. Ciudat este că Stevens și Manet erau buni prieteni. Chiar mai ciudat este că modelul care a pozat, probabil, în pictura lui Stevens, amanta sa, Victorine Meurent, a servit ca model nud pentru *Le déjeuner sur l'herbe* de Manet.

~

Controversele au continuat și în jurul lui Eugène Viollet-le-Duc, în ciuda reputației sale formidabile de restaurator al clădirilor vechi și în curs de degradare, și mai ales a muncii sale de zeci de ani la restaurarea Notre-Dame de Paris. Criticarea atât a metodelor, cât și a rezultatelor sale i-a marcat întreaga carieră, în special acuzația că a sacrificat prea des acuratețea istorică în favoarea spiritului unui trecut imaginat. Dar scandalul care a izbucnit în jurul lui în toamna anului 1863 a fost deosebit de violent. Desigur, nimeni nu ar fi trebuit să fie surprins: de la începutul carierei, Viollet-le-Duc se răzvrătise împotriva neoclasicismului și a lipsei de imaginație de la École des Beaux-Arts, iar în tinerețe refuzase să se îmbarce pentru această destinație tradițională a viitorilor arhitecți. Prin urmare, a fost cu atât mai uimitor când, în 1863, Viollet-le-Duc a fost numit profesor la aceeași École des Beaux-Arts pe care refuzase să o frecventeze.

Deloc surprinzător, facultatea – condusă de Ingres – s-a opus acestui lucru, dar se spune că Prosper Mérimée, o personalitate importantă în restaurarea arhitecturală și un ferm susținător al lui Viollet-le-Duc, își folosise influența pe lângă împărat pentru a primi numirea. Rezultatul – potrivit lui Maxime Du Camp – a fost un imens scandal. Îndemnați de facultate, studenții au trimis o reclamație. Când aceasta a fost ignorată, au izbucnit în proteste zgomotoase în amfiteatru și apoi în exterior, pe Rue Bonaparte și Pont des Arts.

După această întâmplare, Viollet-le-Duc nu a încercat să le țină prelegeri studenților, care oricum refuzau să-l asculte: „Domnilor", a fost singurul cuvânt pe care a reușit să-l rostească în fața lor înainte de începerea tărăboiului. El și-a continuat cariera în restaurare, care a atins apogeul la 31 mai 1864, odată cu inaugurarea catedralei Notre-Dame de Paris, complet restaurată – o ceremonie memorabilă, condusă de arhiepiscopul Parisului.

~

Acel septembrie a adus premiera primei opere compuse de Georges Bizet, *Les Pêcheurs de perles* („Pescuitorii de perle"), care a avut loc chiar înainte de aniversarea celor 25 de ani ai săi. Ar fi trebuit să fie un triumf și, într-adevăr, pentru o clipă – când Bizet a fost adus în fața cortinei pentru a se înclina în fața publicului – așa părea să fie. Apoi, au intervenit criticii, discreditând inclusiv orchestrația ca fiind „zgomotoasă" și „prea colorată" – oprobriu pe care viitorii iubitori ai acestei opere și a lui *Carmen* de Bizet le-ar găsi ridicole. Hector Berlioz, o autoritate în domeniu, a încercat să-i vină în ajutor, afirmând că partitura pentru această operă „îl onorează pe dl Bizet", însă publicul nu asculta ce spunea Berlioz. *Les Pêcheurs de perles* s-a închis după 18 reprezentații.

În același an, un alt tânăr muzician și compozitor genial, Camille Saint-Saëns, a înșelat așteptările, nereușind să câștige Prix de Rome nici din a doua încercare. În acest moment, Saint-Saëns se distinsese ca pianist, compozitor și ca

unul dintre cei mai buni organiști din Paris (la bisericile Saint-Merri și La Madeleine). „El știe totul, dar îi lipsește lipsa experienței", a remarcat sec Berlioz[4].

Nu numai tinerii aspiranți găseau că Parisul era un loc dificil în care să se afirme. Luna august a adus moartea lui Eugène Delacroix, un pictor care, la fel ca Manet, depășise limitele și rămăsese, în mare parte, neînțeles de publicul larg, de-a lungul vieții sale. Aproape de la începutul carierei, Delacroix a fost criticat pentru că nu reușea să deseneze, dar reputația lui ca maestru al culorii a crescut din ce în ce mai mult. După estimarea lui Maxime Du Camp, procesul de creație artistică al lui Delacroix „era mai mult muzical decât plastic și unele dintre lucrările sale sunt mai degrabă simfonii decât picturi"[5].

Cu toate acestea, acest „conducător al școlii revoluționare [romantice] de pictură" nu prea părea revoluționar nici ca înfățișare, nici în comportament. Elegant și rezervat, aristocratic și departe de a fi boem, Delacroix trăia într-un alt univers decât pictorul renegat tipic. Se zvonea chiar că era fiul nelegitim al nimănui altcuiva decât al prințului Talleyrand, iar patronajul de care s-a bucurat Delacroix din partea lui Talleyrand și a nepotului lui Talleyrand, ducele de Morny, părea să confirme acest lucru – deși Maxime Du Camp a contrazis zvonul, susținând că între cei doi bărbați nu exista nici cea mai mică asemănare fizică.

Cei din cercurile înalte guvernamentale nu s-au sinchisit să aducă un omagiu decedatului, dar Manet, Baudelaire și Henri Fantin-Latour se

numărau printre cei care îl apreciaseră sincer și au făcut parte din cortegiul funerar. Baudelaire îl considera pe nesentimentalul și extrem de realistul Delacroix drept primul pictor incontestabil modern cu adevărat mare și, cu timpul, mulți alții, printre care Cézanne, Van Gogh, Gauguin și Picasso aveau să-i dea dreptate. În curând, Fantin-Latour avea să picteze, tot în 1864, în semn de elogiu, *Omagiu adus lui Delacroix* – un tablou de mari dimensiuni cu admiratorii lui Delacroix grupați în jurul portretului său. Printre aceștia se numărau Fantin-Latour, James Whistler, Édouard Manet și Baudelaire.

Demoralizat după ani de critici, Delacroix remarcase odată, față de Du Camp: „Ce n-aș da să revin peste o sută de ani și să aflu ce se crede despre mine!”[6] Generațiile viitoare aveau să-i confirme valoarea, dar pictorii unei viziuni nou-apărute despre lume își găsiseră deja eroul.

~

În primăvara anului 1863, tânărul Claude Monet se întorsese la Paris și se înscrisese la atelierul din Montparnasse al lui Charles Gleyre, de pe Rue Notre-Dame des Champs. Acolo (cu excepția cazului în care vremea era prea rece, așa cum a fost în iarna dintre 1862 și 1863), studenții lucrau de la ora opt dimineața până în jurul prânzului, când se înfruptau dintr-un cotlet acoperit cu terci și pâine. Această masă modestă era ieftină, costând 15 *sous* sau sub un franc – un aspect important, deoarece majoritatea elevilor lui Gleyre erau tot atât de săraci ca Monet. După-amiezile

continuau să lucreze, în scopul de a stăpâni desenul înainte de a li se permite să lucreze cu culori.

Gleyre era un om liniștit și modest care punea accent pe tradiția clasică, dar care le oferea elevilor săi destul de multă libertate. Monet a părut să-și găsească locul acolo și, în curând, s-a împrietenit cu alți câțiva tineri pictori – Pierre-Auguste Renoir, Alfred Sisley și, mai ales, Frédéric Bazille, un tânăr înstărit care tânjea să fie artist, dar ai cărui părinți doreau ca el să devină medic. Monet era foarte apropiat de Bazille, iar de Paște, cei doi se aflau în vacanță și pictau împreună în pădurea Fontainebleau din apropiere.

Din Fontainebleau, Monet i-a scris unui alt prieten că rămânea acolo mai mult decât intenționase, chiar și după deschiderea Salonului, care i-a atras pe ceilalți înapoi la Paris, pentru că „este atât de frumos primăvara, când totul înverzește, s-a făcut frumos afară și nu am putut rezista tentației de a rămâne mai mult timp". Tocmai primise o scrisoare de la o prietenă a pictorului Toulmouche, „care îi ceruse ei să-mi spună că în niciun caz nu trebuie să rămân mai mult timp la țară și, mai presus de orice, că era o greșeală gravă că părăsisem atât de repede atelierul său". Monet nu abandonase atelierul, a insistat el, „dar am găsit aici o mie de lucruri care mă încântă și cărora, pur și simplu, nu le-am putut rezista"[7].

Bazille l-a descris pe Monet ca fiind „destul de priceput la peisaje". Acesta însă nu era un compliment marcant, având în vedere considerația

scăzută cu care era privită pe atunci pictura peisajului. Aceasta oferea destul de puțin în privința viitorului pentru un tânăr pictor, așa cum știau atât Bazille, cât și Monet. Totuși, peisajele și pictura în aer liber îl atrăgeau irezistibil pe Monet și, în ciuda perioadei recente în care avusese un bun comportament, era evident că era pe cale să evadeze și să meargă pe drumul lui.

~

La întoarcerea în Paris, tânăra Sarah Bernhardt întâmpina dificultăți. Cu ceva timp în urmă, la celebrarea anuală în onoarea lui Molière de la Comédie-Française, sora mai mică a lui Sarah a provocat o scenă, iar în timpul scandalului care a urmat, a pălmuit-o pe actrița principală. Sarah a refuzat să-și ceară scuze, iar după aceea, Comédie-Française a refuzat să-i ofere alte roluri, reziliindu-i contractul. Nu se va întoarce la Comédie-Française decât peste 10 ani.

Cu uși trântite în față din toate părțile și cu mama ei care se săturase să o mai susțină, Sarah Bernhardt s-a orientat spre meseria de curtezană practicată de mama sa. Se pricepea la asta și în curând a făcut rost de un amant tânăr și frumos, ofițer și lider al unui grup de bărbați la modă din oraș. El a rămas iubitul ei câteva luni, până când a fost trimis în misiune în Mexic.

Adevărata pasiune a lui Bernhardt a rămas teatrul și, în curând, a obținut câteva mici roluri la Gymnase, un categoric pas înapoi față de Comédie-Française, dar un teatru destul de la modă în Paris. Pentru ea, a fost o oportunitate să

învețe meseria de actriță departe de lumina reflectoarelor neprietenoase pe care le întâlnise la Comédie-Française.

Cu toate acestea, rolurile pe care le-a jucat Bernhardt la Gymnase nu au mulțumit-o – erau comice sau ușor dramatice, nu tragice, iar Sarah hotărâse deja că tragedia era genul în care avea să strălucească.

~

În acea lună de mai au avut loc alegeri care, în ciuda cerinței ca toți candidații să depună jurământul de loialitate, au întâmpinat multă opoziție din partea acestora, în special din partea adversarilor republicani ai regimului. Aceștia nu erau unanim de acord și cei 300 de candidați din opoziție erau adesea în contradicție unii cu alții, nu numai republicanii cu cei care tânjeau după revenirea la monarhie, dar și republicanii între ei – care erau foarte diferiți, de la rebelii din clasa muncitoare, la acei burghezi dispuși să accepte un Imperiu reformator atât timp cât reformele erau cele la care se gândeau ei.

Persigny, care organizase cu succes alegeri pentru Ludovic-Napoleon încă de când moștenitorul lui Bonaparte își făcuse apariția pe scena electorală, era din nou responsabil de acestea, mai ales de alcătuirea listei candidaților oficiali. Această etapă extrem de importantă devenise însă din ce în ce mai dificilă, deoarece nu mai existau suficienți loialiști înfocați pentru a umple locurile, iar Persigny se resemnase să accepte mai mulți moderați. În momentul în care

listele au fost completate, a făcut tot posibilul să se asigure că erau aleși candidații săi, folosind metodele verificate în timp de anihilare a presei de opoziție și de a îndemna prefecții națiunii și oficialitățile locale să facă tot ce puteau pentru a micșora fervoarea opoziției, inclusiv prin manipularea circumscripțiilor și mituirea pe scară largă.

Ceea ce a fost însă remarcabil la aceste alegeri a fost rezerva cu care mulți oficiali s-au achitat de îndatorirea de a sprijini candidații guvernului. Rezultatul a fost o înfrângere surprinzătoare, chiar dacă modestă, pentru puterea imperială a lui Napoleon al III-lea. Opoziția a câștigat în aproape toate orașele mari, inclusiv în Marsilia, Lyon și Paris și, în timp ce Adunarea Legislativă a rămas înțesată de candidați oficiali, mulți dintre aceștia se bazau pe alegători care nu erau la fel de cert susținătorii împăratului ca în trecut. În plus, clasa muncitoare dăduse dovadă de o forță nouă, pe care nu o manifestase în sprijinul împăratului – care, în ciuda vorbelor sale frumoase, făcuse puține pentru ei –, ci în favoarea propriilor candidați.

De Morny a aruncat o privire atentă asupra rezultatelor alegerilor și a decis că Ludovic-Napoleon ar trebui să facă mai multe concesii, inclusiv o mai mare libertate de exprimare și un program de reforme sociale. În schimb, Ludovic-Napoleon a efectuat doar o remaniere a cabinetului și, posibil la instistențele lui Eugénie, l-a demis pe Persigny care, la rândul său, l-a acuzat pe împărat că era dominat de soția lui. Este foarte

posibil ca Eugénie să fi determinat plecarea lui Persigny, din moment ce o deranja de mult timp opoziția lui față de ea, care începuse cu ani înainte, când Persigny s-a opus ca aceasta să fie mireasa împăratului, pe motiv că nu era de viță regală. Eugénie a recunoscut ranchiuna care exista de mult timp între ei, dar a atribuit-o geloziei lui Persigny: „Nu putea să suporte ca cineva să se interpună între el și împărat”[8].

Cu toate acestea, de Morny a privit imaginea de ansamblu și a tras concluzia că trebuia intervenit pentru a se face față unui curent antiimperialist aflat, în mod evident, în creștere. Forțele care susțineau democrația nu vor continua decât să crească, a remarcat el, adăugând că „este urgent să-i dăm satisfacție [democrației] dacă nu vrem să fim măturați de ea”[9].

~

În mai 1863, a fost autorizată o extindere spre nord a Boulevard de Magenta (redenumit mai târziu Boulevard Barbès), pe când în cartierele Chapelle și Butte-aux-Cailles a început forarea fântânilor arteziene[10] și au continuat lucrările la Opéra, la al cărei schelet se muncea constant, ajungându-se acum la primul nivel.

În îndepărtatul Mexic, francezii erau încurajați de victoria obținută în cea de-a doua bătălie de la Puebla, care le deschidea drumul spre Mexico City. În luna iunie, trupele franceze au intrat în oraș, unde locuitorii i-au primit fără entuziasm, iar Juárez a fost nevoit să se mute în provincie, unde bătălia s-a transformat într-o luptă de

rezistență a forțelor de gherilă. La scurt timp, o așa-zisă Adunare a Nobililor a votat în favoarea oferirii coroanei imperiale lui Maximilian și a trimis o delegație pentru a-i comunica vestea cea bună. Maximilian încă ezita și, în cele din urmă, a cerut ca mexicanii înșiși să voteze în această privință.

Arhiducele Austriei, care a crezut cu naivitate că rezultatul unei astfel de alegeri ar reprezenta voința poporului, nu fusese informat despre fraudarea și mita care au adus votul de aprobare necesar la nivel național. Nici acest lucru nu a fost suficient pentru a-l convinge pe tânăr, care continua să se frământe. În timp ce Maximilian se lupta să ia o decizie, o serie de finanțatori, printre care ducele de Morny, în mod special, așteptau cu o neîndoielnică nerăbdare. În definitiv, erau bani mulți în joc.

~

În acel an, jurnalistul de stânga Georges Duchêne a întocmit o listă a celor mai bogați și mai puternici francezi ai vremii și a descoperit 183 de familii – de aici provin, probabil, așa-numitele „200 de familii", o teorie a conspirației care se referea inițial la 200 dintre cei mai mari acționari ai Banque de France, în mare parte evrei și protestanți. În anii următori, cele „200 de familii" vor fi aspru criticate atât de comuniștii antioligarhici, cât și de stânga sindicalistă și de dreapta antisemită și antimasonică pentru practic toate relele din vremea aceea. Duchêne era interesat, de fapt, să ilustreze diferențele mari

dintre francezii avuți și cei sărmani, iar din cele 183 de familii, a nominalizat în jur de 30 de nume de familii „superbogate", printre care se numărau ducele de Morny, frații Pereire și familia Rothschild.

Chiar dacă nu invocăm hiperbola așa-numitelor „200 de familii", tot este adevărat că anumite familii bogate și puternice ajunseseră să aibă un nivel de influență extraordinar de mare asupra economiei Franței – o influență care s-a extins și în alte domenii. În 1863, Émile Pereire era membru în 19 consilii de administrație, Isaac în 12, iar fiul, respectiv nepotul lor, Eugène, în nouă. La rândul lor, membrii familiei Rothschild dețineau 27 de locuri în diverse consilii de administrație ale companiilor.

Un domeniu în care marii finanțatori și-au extins influența a fost presa, ceea ce le-a oferit o armă puternică pentru dirijarea opiniei publice. Al Doilea Imperiu a cunoscut o explozie a vânzărilor de ziare, în special în stațiile de cale ferată, iar introducerea presei rotative – care venea în completarea extinderii rețelei feroviare – a făcut posibile tirajele mari. În 1863, bogatul bancher Moïse Polydore Millaud a înființat *Le Petit Journal*, un cotidian apolitic ieftin care a devenit rapid principalul ziar al Franței. *Le Journal illustré* și *Le Soleil* ale lui Millaud au urmat curând, în timp ce alți finanțatori dețineau principalele ziare imperialiste, iar despre familia Rothschild se spunea că este susținătoarea financiară a unui ziar cu tendințe orleaniste. Diverse grupuri de interes controlau documentele financiare sau bursiere și

aceste ziare promovau în mod regulat vânzarea titlurilor de valoare ale grupurilor în discuție. Spre sfârșitul deceniului, Duchêne a putut să-și dovedească afirmația că: „din 1852, presa a fost întotdeauna condusă din umbră de anumite puteri financiare”[11].

~

Publicitatea a fost întotdeauna punctul forte al lui Nadar, iar în acea toamnă, a stârnit vâlvă în presă cu noua sa pasiune, zborul cu balonul. La începutul lunii octombrie, într-o demonstrație menită să facă publicitate, el a vândut bilete de un franc bucata pentru cine dorea să urmărească balonul gigant luându-și zborul de pe Champ de Mars. Chiar dacă nu și-au făcut apariția atât de mulți oameni cât anticipase el pentru a urmări marele eveniment, mulțimea a fost, totuși, apreciabilă. La urma urmei, balonul – proiectat de Louis și Jules Godard, care făceau parte din familia aeronautului Eugène Godard – era un spectacol în sine. 20 000 de metri de mătase fuseseră folosiți pentru a-i face învelitorile interioară și exterioară, iar când era umflat, era aproape tot atât de înalt ca Notre-Dame și conținea peste 5 600 de metri cubi de gaz (Nadar convinsese Compania Municipală de Gaze să instaleze o conductă pentru alimentarea cu gaz în Champ de Mars). Avea o gondolă de răchită cu două etaje și șase compartimente separate, inclusiv o bucătărie, o toaletă, paturi supraetajate, o cameră întunecată și o pivniță de vinuri, iar

puntea sa de observare era suficient de încăpătoare pentru 20 de persoane.

Nadar fusese atras de lansarea baloanelor datorită posibilităților de fotografie aeriană, precum și datorită aventurii și romantismului călătoriilor aeriene, iar acest prim zbor decursese destul de lin, în ciuda unei aterizări dificile la 40 de kilometri est de Paris. Următorul său zbor, doar câteva săptămâni mai târziu, a fost cu totul diferit. După vreo 16 ore, timp în care echipajul și pasagerii au luat masa pe puntea superioară, au decis să încerce o aterizare în loc să riște să fie împinși în largul mării. Din nefericire, încercarea de aterizare a fost un dezastru. Din cauza unui vânt puternic, balonul a zburat în salturi și s-a învârtit cam 50 de kilometri, a ratat la mustață să lovească un tren în mers și, în cele din urmă, s-a prăbușit într-o pădure. Toți cei nouă pasageri au fost răniți, unul dintre ei, grav, dar, ca prin minune, nimeni nu a fost ucis.

Nadar, care recunoștea o bună ocazie de publicitate atunci când i se ivea în cale, a comandat un desen cu balonul său uriaș ajuns în calea trenului – o ilustrație intensă care a atras atenția ziarelor din întreaga Europă și chiar din America de Nord. Balonul său avea să zboare din nou la diferite expoziții, inclusiv la Expoziția de la Paris, din 1867, iar celebritatea lui a crescut odată cu cea a balonului: Nadar nu numai că a devenit o persoană publică foarte cunoscută, dar a servit chiar drept model pentru un personaj dintr-un roman fantastic al lui Jules Verne, *De la Pământ la Lună*.

În cele din urmă însă, costurile au devenit prohibitive – și, în orice caz, soția lui Nadar i-a cerut să înceteze. El învățase pe propria piele despre limitele zborului cu balonul, dar i-a găsit și alte întrebuințări, în special în vreme de război. Aceasta însă avea să se întâmple cândva, în viitor.

~

În iarna anilor 1863–1864, vremea a fost aspră, afectând totul, de la academia lui Gleyre, unde maestrul era bolnav, până la Opéra, unde construcția s-a oprit.

Până în februarie însă, Opera și-a reluat ascensiunea, cu surprinzătoarea utilizare extinsă, deși discretă, a oțelului pentru susținerea etajelor, a bolților și a acoperișurilor – o abatere neconvențională de la o structură opulentă, dar altfel convențională. Acum sosea piatra decorativă pentru clădire, printre care granit roșu și trandafiriu, piatră Jura trandafirie și roșie, porfir verde și o diversitate de calcar trandafiriu, galben și alb, pe lângă arborii și bolțarii din marmură într-o gamă variată de culori.

Luna februarie a adus și alegerile parțiale, în care muncitorii au început să-și încordeze mușchii. La începutul anului, Adolph Thiers – fost prim-ministru sub regele Ludovic-Filip și, până la acel moment, un oponent înfocat al lui Ludovic-Napoleon Bonaparte – rostise un discurs important în care ceruse cinci „libertăți necesare”: libertățile personale, libertatea presei, alegerile libere, drepturile legislative și „responsabilitatea ministerială”. Thiers nu era un simpatizant al clasei

muncitoare, dar discursul său a însemnat o nouă încurajare pentru reformă. Muncitorii militanți, în special, au răspuns prin introducerea propriilor candidați la alegerile parțiale, așa cum procedaseră și cu un an în urmă, și prin elaborarea unui manifest care proclama că muncitorii alcătuiau „o clasă specială de cetățeni care necesita o reprezentare directă".

Candidații muncitorilor din acest an, deși dădeau dovadă de forță, încă reprezentau o minoritate, dar în urma alegerilor, muncitorii militanți l-au silit pe Ludovic-Napoleon să-și respecte promisiunea de a permite grevele nonviolente. Aceasta a devenit lege în primăvara aceea, beneficiind de multă susținere, în ciuda opoziției conservatoare. În plus, în septembrie, împăratul a permis ca trei reprezentanți ai celor 500 de membri ai puternicei mișcări muncitorești franceze să participe la ședința inaugurală a primei Internaționale Muncitorești[3].

Așa cum se temeau mulți conservatori, concesiile au stârnit la un val de greve în rândul muncitorilor, care au dus la ciocniri și la cererea unor concesii suplimentare, în special privind drepturile lor de asociere și de întrunire.

~

În martie, arhiducele Maximilian și soția sa, Charlotte, le-au făcut o vizită lui Ludovic-Napoleon și Eugénie, la Paris, unde au fost tratați ca un cuplu imperial, exact ceea ce suveranii Franței doreau ca cei doi să devină. Sporind legendara sa putere de convingere, Ludovic-

Napoleon a promis să păstreze un contingent numeros de soldați francezi în Mexic, alături de luptători din Legiunea Străină Franceză. La rândul său, Maximilian nu a văzut nicio problemă în a se angaja să ramburseze, din trezoreria mexicană falimentară, toate datoriile către Marea Britanie, Franța și Spania, pe lângă rambursarea sumei considerabile pe care Ludovic-Napoleon o cheltuise deja pentru intervenția franceză.

Cu toate acestea, Maximilian a rezistat chemării imperiului, cel puțin chemării Imperiului Mexican, în mare parte pentru că nu a vrut să renunțe la pretențiile sale la tronul imperial austro-ungar – o renunțare la care fratele său mai mare, împăratul Franz Josef, insista în situația în care avea să accepte numirea din Mexic. Ludovic-Napoleon și Eugénie începuseră să dispere și i-au spus lui Maximilian, un domn manierat (n. red.) în orice situație, că el deja se angajase să accepte și că nu-și putea lua cuvântul înapoi. Franz Josef, care avea propriile sale motive pentru a-l vedea pe Maximilian părăsind lumea veche pentru cea nouă, a aplicat, de asemenea, o presiune imposibil de neglijat asupra lui, iar în aprilie, după o întâlnire emoționantă între cei doi, Maximilian a renunțat la drepturile sale la succesiunea austriacă și a acceptat tronul despre care fusese convins să creadă că i-a fost oferit de poporul mexican.

Curând după aceea, arhiducele, încă deznădăjduit, și soția sa, plină de entuziasm, au plecat spre Mexic, unde Maximilian a întâmpinat repede multe dificultăți cu forțele franceze, dificultăți amplificate de frecventele masacre din

partea gherilelor care le înconjurau. În plus, Statele Unite nu erau încântate de aceste evoluții la sud de granița lor și nu erau dispuse doar să stea și să privească.

Între timp, într-una dintre cele mai lăudabile realizări ale lui Ludovic-Napoleon din acel an în domeniul afacerilor externe, acesta a sponsorizat, în luna august, prima Convenție de la Geneva privind tratamentul răniților de război și înființarea Crucii Roșii. Împăratul francezilor căpătase o repulsie evidentă față de război, în baza amintirilor sale despre câmpul de luptă sângeros de la Solferino. Din păcate, aceasta nu avea să fie ultima sa experiență de luptă.

~

În luna aprilie a aceluiași an, pe când mugurii și florile din întreg Parisul vesteau întoarcerea speranței și a primăverii, Sarah Bernhardt se gândea serios la sinucidere. Apăruse de curând la Gymnase într-o comedie ușoară în care până și mama ei spusese că arătase ridicol. Mai rău, era însărcinată, fără un soț sau un iubit care să o întrețină.

A plecat, în schimb, în Spania, într-un gest impulsiv, luând cu ea o servitoare și lăsând scrisori pentru mama ei și managerul Teatrului Gymnase în care le cerea să o ierte și „să aibă milă de o biată fată nebună”[12]. A petrecut două săptămâni la Madrid, distrându-se, până a primit o telegramă care o anunța că mama ei era foarte bolnavă. După o întoarcere precipitată la Paris, ea și mama ei s-au reîntâlnit și Sarah s-a dus să locuiască într-un

apartament din apropiere, luând-o cu ea pe sora sa mai mică.

Nu se spune nimic, în memoriile sale, despre copilul care s-a născut în acel decembrie, fiul ei, Maurice (care nu va fi menționat în memorii decât când deja începuse să meargă). Nici despre tatăl copilului nu se spune nimic. Ani mai târziu, își va distra nepotul și nepoata cu „povești adevărate" contradictorii, pline de romantism. Elementul comun era persoana prințului belgian de Ligne și o mare poveste de iubire.

Oricât de romantică ar fi fost legătura lor, prințul, în mod sigur, nu a recunoscut copilul ca fiind al său și nici nu i-a oferit vreun sprijin. În schimb, potrivit unui prieten apropiat al lui Bernhardt, prințul doar i-a adus la cunoștință că „trebuie să-ți dai seama că dacă stai pe un morman de spini, nu vei ști niciodată care te-a înțepat"[13]. A apărut din nou în viața ei abia atunci când Bernhardt a devenit celebră, dar, așa cum subliniază biografii ei, ea nici nu l-a uitat, nici nu l-a iertat.

Bernhardt avea 20 de ani când s-a născut Maurice, iar acum, cu gusturile ei costisitoare și fără alte venituri, a revenit la câțiva amanți care o susținuseră. În această perioadă, a pozat pentru Nadar drapată în catifea neagră și într-o mantie albă. A mai pozat pentru el și nud, în spatele unui ventilator. Aceste portrete aveau să devină, cu timpul, celebre, odată cu creșterea propriei sale celebrități.

~

Nadar realiza acum portretele unor celebrități, printre care George Sand (pe care mulți o considerau, la acea vreme, cea mai mare scriitoare franceză contemporană), făcând mai multe copii pe care le-a vândut publicului și obținând un profit considerabil. Va face același lucru și cu celelalte vedete pe care le fotografia, legând adesea prietenii trainice cu acestea pe parcurs, cum s-a întâmplat și cu Sand.

De asemenea, Nadar a continuat să facă fotografii în subteran numai cu iluminare artificială, expunând public fotografii ale canalizării și ale catacombelor din Paris. Specialistul lui Haussmann în materie de apă, Belgrand, era deosebit de mulțumit de rezultatele fotografiilor lui Nadar având ca temă canalizarea, care arătau în mod evident că noul sistem pe care îl construia Belgrand era foarte diferit de subteranul fetid și nociv prin care Victor Hugo îl înfățișase pleoscăind prin noroi pe Jean Valjean când îl ducea pe Marius, rănit, într-un loc sigur.

A fost un an deosebit de bun pentru Belgrand, pentru că, în toamna aceea, apa din râul Dhuys a început să curgă în mod oficial în Paris. Dirijată spre noul rezervor de la Ménilmontant, era apoi pompată până în cele mai înalte puncte din Montmartre și Belleville. De acolo, curgea în oraș, prin forța gravitației, suplimentând aprovizionarea intermitentă și insuficientă cu apă a locuitorilor orașului.

~

În acea vară, Édouard Manet – care, cu un an în urmă, își surprinsese prietenii și familia, căsătorindu-se cu amanta și modelul lui, Suzanne Leenhoff[14] – a trăit fiorul rar întâlnit al succesului cu pictura, având ca subiect un eveniment contemporan, respectiv scufundarea unei nave confederate de către o canonieră mică americană, în largul Coastei Cherbourgului. Fiind acum un bărbat căsătorit, dar încă om de lume (cu o soție deosebit de tolerantă), cât timp se afla în vacanță la Boulogne, a acordat o deosebită atenție peisajelor marine.

Manet locuia acum pe Boulevard des Batignolles, la granița cartierului nou anexat din nord-vestul Parisului. Acolo, pe lângă faptul că frecventa Café Tortoni, de pe Boulevard des Italiens, unde lua prânzul în mod regulat, era frecvent atras și de Café Guerbois, situată pe Avenue de Clichy, chiar pe colț față de locuința sa. Și alți artiști găsiseră ateliere la prețuri mici în cartier și i s-au alăturat lui Manet la Guerbois sau în atelierul său din apropiere, așa cum îl va aminti Fantin-Latour, în 1870, în lucrarea *Un atelier la Batignolles*.

Printre cei care au venit la atelierul lui Manet pentru portretul de grup din 1870 se va număra și Claude Monet, deși, în 1864, cei doi încă nu se întâlniseră. Asemenea lui Manet și a majorității parizienilor care își puteau permite acest lucru, Monet (cu toată strâmtorarea sa) pleca cu regularitate din oraș în vacanță – de acel Paște mergând la Fontainebleau și, în acea vară, la Honfleur, pe Coasta Normandiei. Academia

Gleyre s-a închis din lipsă de fonduri în vara aceea, dar Bazille și Renoir au rămas acolo până la sfârșit. Nu și Monet. „Mă întreb ce ai putea să faci în Paris pe o vreme atât de frumoasă?", i-a scris el lui Bazille, din Honfleur, în luna iulie. „În fiecare zi găsesc ceva și mai frumos decât cu o zi înainte. Îmi vine să înnebunesc; atât de mult îmi doresc să pictez totul, încât simt că îmi ples-nește capul!"

Când vara a luat sfârșit și șederea lui s-a încheiat, Monet a constatat că încă nu putea să plece. Peisajul devine tot mai frumos, i-a spus el lui Bazille și „nu mă îndur să plec". Aflat pe Coasta Normandiei chiar și în octombrie, picta scene din pădure, dar și bărci și o natură moartă cu peștii din coșul unui pescar. Mai târziu, scria într-o scrisoare către Bazille că avea de gând să „definitivez câteva picturi pentru a le trimite pe oriunde pot, dat fiind că acum, înainte de orice (din păcate), trebuie să câștig niște bani"[15].

Acesta avea să devină un refren familiar, deoarece Bazille provenea dintr-o familie bogată și era înclinat să-l sprijine financiar pe Monet. La sfârșitul anului 1864 însă, când el și Monet împărțeau un apartament mare cu un atelier pe malul stâng al Senei, Monet a reușit să contribuie la plata chiriei: tatăl consimțise să-și ajute fiul. Era locul de întâlnire al vizitatorilor precum Renoir și Sisley, dar și Pissarro, Cézanne și Fantin-Latour.

Monet, la fel ca mulți alții, avea să frecventeze în curând cartierul Batignolles și Café Guerbois, făcându-și timp să pozeze cu alți prieteni pentru *Un atelier la Batignolles* de Fantin-Latour și

Atelierul din Rue de La Condamine, semnat de Bazille.

~

Din ce în ce mai atrase de pictura în aer liber, Edma și Berthe Morisot și-au convins părinții să petreacă vara anului 1864 într-o pitorească moară de vânt transformată în locuință, situată undeva pe stâncile de pe litoralul Normandiei. Acolo, Berthe s-a dus în explorare, cărând articolele pentru pictură într-un rucsac și găsind vederi panoramice printre stânci, unde lucra febril pentru a surprinde un anumit moment al zilei și soarele dintr-un anumit unghi. În acest timp, Corot scria că Edma și Berthe ar trebui să persevereze și că „Natura însăși este cea mai bună sfătuitoare". Totuși, potrivit fratelui lor Tiburce, Corot găsea că Edma era mai disciplinată decât Berthe, care „își permitea anumite libertăți pe care el le dezaproba".

În orice caz, când s-au întors la Paris, surorile au continuat să picteze, propunând cu succes câte două tablouri fiecare la Salonul din 1864, unde lucrările lor au fost întâmpinate cu bunăvoință, dar cu indiferență. Fără să se descurajeze, au continuat să picteze într-un atelier în aer liber pe care tatăl lor l-a construit în grădina din spatele casei în care familia s-a mutat în 1864, pe Rue Franklin, după ce el a fost numit consilier-șef al Curții de Conturi (structură care audita majoritatea instituțiilor publice).

Acolo, familia Morisot a continuat să primească în mod regulat oaspeți marțea, la cină, invitând

„persoane care să nu fie nici obositoare, nici plictisitoare". Printre musafirii constanți se numărau frații Charles și Jules Ferry, amândoi manifestând un interes politicos față de Berthe și Edma care, la rândul lor, manifestau un dezinteres tot atât de politicos față de cei doi. Nu era surprinzător, remarca Tiburce, „pentru că acești doi indivizi robuști și oarecum corpolenți erau complet lipsiți de eleganță într-o perioadă care dusese rafinamentul social la extrem".

Charles și Jules Ferry însă erau, fără îndoială, niște oaspeți inteligenți și remarcabili care păreau să-și păstreze urechile deschise. După cum remarca Tiburce, „Din discuția sinceră avută cu tatăl meu [...] s-a inspirat, nu foarte discret, Jules Ferry pentru viitorul său pamflet, *Les Comptes Fantastiques d'Haussmann*" („Conturile fantastice ale lui Haussmann"), care avea să contribuie la distrugerea carierei lui Haussmann, în timp ce o propulsa pe a sa[16].

~

Banii – sau lipsa acestora – deveneau tot mai mult o problemă pentru Georges Haussmann, mai ales în cazul nou-apărutei Bois de Vincennes. Ani mai târziu, scriindu-și memoriile, Haussmann avea să se plângă de costurile creării Bois de Vincennes: „Depășind toate previziunile", scria el, „a făcut o gaură mare în finanțele orașului"[17].

Nu fusese niciodată entuziasmat de acest parc despre care preciza, cu dispreț, că urma să fie destinat clasei muncitoare din nou-înființatele al 11-lea și al 12-lea arondisment din Paris și, în

special, muncitorilor din agitatul Faubourg Saint-Antoine. Ludovic-Napoleon însă era un susținător convins al proiectului, privind acest enorm spațiu verde de la marginea de est a Parisului ca o parte a eforturilor sale de îmbunătățire a vieții muncitorilor parizieni, dintre care cei mai mulți locuiau în zonele estice ale orașului. Avea tot interesul să-i lingușească, dată fiind nemulțumirea lor tot mai mare față de puterea imperială. La urma urmei, cei înstăriți se îmbogățeau sub Napoleon al III-lea, dar săracii, cu siguranță, nu beneficiau de toată această nouă avuție. Ludovic-Napoleon considera că un parc minunat în care muncitorii și familiile lor puteau să se plimbe (în timpul lor liber, indiscutabil limitat), avea să fie util atât pentru ei, cât și pentru el.

Bois de Vincennes fusese un teren de agrement pentru regalitate încă din secolul al XII-lea, când Ludovic al VII-lea a construit acolo o cabană de vânătoare. Importanța pădurii a crescut de-a lungul anilor, în special în secolul al XIV-lea, când Ioan al II-lea și Carol al V-lea au ridicat imensul Château de Vincennes, puternic fortificat, cu satul său de clădiri auxiliare, o curtină cu un șanț cu apă și un turn fortificat sau un donjon, cel mai înalt din Franța.

Castelul era produsul Războiului de 100 de Ani[4] cu Anglia, dar, chiar și în secolul al XIX-lea, avea să servească drept cetate și închisoare, printre „musafirii" săi numărându-se personalități precum Henri de Navarre (viitorul Henri al IV-lea), Denis Diderot și marchizul de Sade. În 1860, la scurt timp după ce Parisul absorbise suburbiile

înconjurătoare, împăratul a solicitat Adunării Legislative să cedeze Parisului Bois de Vincennes, cu condiția ca orașul să o transforme cât mai repede într-o zonă publică pentru plimbări – păstrând totodată castelul și instalațiile militare din jur, inclusiv tabăra și terenurile folosite pentru manevrele armatei. Ca și în cazul Bois de Boulogne de la marginea vestică a Parisului, cele peste 800 de hectare ale Bois de Vincennes erau oferite cu prevederi arhitecturale stricte, precum și cu permisiunea acordată orașului de a vinde cumpărătorilor privați aproape 120 din aceste hectare.

Crearea sistemului complicat de lacuri artificiale, precum și peluzele întinse și speciile de arbori de care aveau nevoie zonele amenajate, pe lângă grotele, cascadele, cafenelele, restaurantele și hipodromul, costau bani, iar banii dispăreau și mai repede la crearea acestei Bois decât la omoloaga sa din partea opusă a orașului. Bois de Boulogne poate că fusese dată peste cap de un curs de apă amenajat necorespunzător, însă Bois de Vincennes suferea, în mod cu totul surprinzător, din cauza solului nisipos, care făcea ca tot ce se întreprindea acolo să se realizeze cu mult mai multă dificultate. Până la terminarea sa, în 1864, Bois de Vincennes a costat (după Haussmann) de cinci ori mai mult decât Bois de Boulogne. Ce era mai rău, hectarele sale scoase la vânzare publică au adus, deloc surprinzător, mult mai puțini bani decât terenurile de lângă zonele mult mai bogate din partea opusă a orașului.

Haussmann nu a putut decât să bombăne, chiar și atunci când în partea de nord a Parisului, un alt parc scump, Buttes-Chaumont – în acest caz, unul pe care îl susținuse și el – a continuat să-și facă apariția din resturile unei foste gropi de gunoi și cariere.

~

Octombrie 1864 i-a adus lui Émile Zola un succes neașteptat cu prima sa publicație – un volum de nuvele pe care l-a intitulat *Les Contes à Ninon* (*Povestiri pentru Ninon*). Editorul (Hetzel și Lacroix) a fost de acord să publice 1 500 de exemplare, oferindu-i lui Zola o redevență substanțială de 25 de centime pe copie (mult mai mult decât ar fi oferit Hachette), pe când Zola a fost de acord să facă reclamă lucrării. Manifestând deja un talent evident pentru publicitate, Zola și-a promovat energic creația literară, folosind relațiile pe care și le făcuse la Hachette și insistând pe lângă editorii de ziare și reviste să publice fragmente, să insereze prezentări și să facă recenzia cărții – de preferință folosind copia unei recenzii pe care o scrisese chiar el. Nu se sfia să se pună în valoare pe el sau munca sa și era neobosit în a deschide ușile și a le păstra deschise.

Din câte știa el, sau cel puțin din câte bănuia, jurnaliștii pe care îi urmărea erau mai înclinați să folosească un articol deja scris decât unul care trebuia scris de la zero și, dintre numeroasele articole pe care le stârniseră *Les Contes*..., majoritatea au folosit cuvintele lui Zola însuși pentru a-l lăuda. Totuși, în ciuda primirii

favorabile, cartea nu s-a vândut atât de bine precum sperase autorul.

În ciuda acestei dezamăgiri, Zola a perseverat. Acum nu mai putea fi oprit, iar la momentul publicării *Les Contes…*, el era deja la jumătatea primului său roman, *La Confession de Claude*.

~

Frații Goncourt erau tot atât de hotărâți în căutarea succesului literar, despre care anticipau că va sosi odată cu următoarea lor carte, *Germinie Lacerteux*, bazată în mare parte pe viața servitoarei lor, Rose Malingre, a cărei viață dublă ţinută secretă îi adusese declinul. Nu era un subiect plăcut, dar frații Goncourt nici nu intenționaseră să fie, iar în documentarea pe care au întreprins-o, au mers până în cele mai îndepărtate părți ale orașului, lângă fortificații, unde au fost martorii unei violențe incredibile, în mijlocul „colibelor mizerabile, al bordeielor adunătorilor de haine vechi și al țiganilor”[18].

Frații Goncourt au devenit lideri ai noului curent literar al realismului, neținând cont de romantismul în plină înflorire al unui Victor Hugo. Hugo, la rândul său, era neimpresionat de rapiditatea cu care se răspândea realismul condus (în ciuda protestelor sale de împotrivire) de Flaubert[19] și de frații Goncourt – un trio căruia deja i se alăturase (în imaginația sa) Émile Zola.

Hugo nu regreta în niciun fel ceea ce scria, cât scria sau cum scria. Într-o notă din 1864, el își exprima doar dorința de a fi început mai devreme. „Ce păcat că nu am fost exilat mai demult!” scria

el. „Aș fi făcut multe lucruri pe care acum simt că nu voi avea timp să le fac”[20].

---

1 Salonul refuzaților (n. trad.).

2 *Succès de scandale* este un termen pentru orice operă artistică al cărei succes este atribuit, total sau parțial, controversei publice din jurul acesteia. În unele cazuri, controversa determină publicul să caute lucrarea pentru conținutul său palpitant, în timp ce în altele pur și simplu crește curiozitatea publicului (n. trad.).

3 *Asociația Internațională a Muncitorilor* este numele oficial al *Primei Internaționale*, fondată la 28 , în , la Saint-Martin's Hall. Creat în principal la inițiativa muncitorilor și activiștilor , , și , obiectivul său principal era de a coordona dezvoltarea mișcării emergenți în țările europene recent industrializate.

4 Războiul de 100 de Ani a fost purtat între Anglia și Franța în intervalul 1337–1453. Nu a fost un conflict continuu, ci o serie de ostilități întrerupte de perioade lungi de pace între Casa de Plantagenet, conducători ai Regatului Angliei, și Casa de Valois, asupra dreptului de a conduce Regatul Franței. Fiecare parte a atras mulți aliați în război. A fost unul dintre cele mai notabile conflicte din Evul Mediu, în care cinci generații de regi din două dinastii rivale au luptat pentru tronul celui mai mare regat din Europa de Vest (n. red.).

Capitolul 13

Moartea și impozitele

(1865)

La una martie a adus moartea neașteptată a ducelui de Morny, fratele vitreg al lui Napoleon al III-lea și cel mai influent precum și, fără îndoială, cel mai capabil dintre toți consilierii împăratului. Deși avea un trecut îndelungat de afaceri administrate inteligent, dar tenebroase, pe lângă reputația de afemeiat și de amator de jocuri noroc, de Morny își servise bine fratele vitreg nu numai ca președinte al Adunării Legislative, ci mai ales din postura de consilier personal al împăratului. Relatând știrea unui coleg de la Londra, Lordul Cowley, ambasadorul Marii Britanii în Franța, i-a făcut ducelui următoarea caracterizare: „Ar fi putut, dacă ar fi fost onest, să fi ajuns un om foarte mare”[1].

În calitate de consilier de încredere, permanent realistul de Morny îl îndemnase pe Ludovic-Napoleon să-și liberalizeze regimul, însă acum nu mai exista nimeni care să ocupe această poziție. De acum înainte, cel mai influent om din cercul interior al împăratului avea să fie austerul și autoritarul Eugène Rouher, ministrul său de stat, care avea să fie un oponent dur al liberalizării –

precum și un dușman implacabil al tot mai dificilului Georges Haussmann.

~

Deși Haussmann era, fără îndoială, antipatic, stârnind animozitate cu importanța sa de sine și cu insistența sa agresivă de a obține ce voia, de fapt chestiunea banilor – banii pentru dezvoltarea tot mai costisitoare și mai extinsă a orașului avută în vedere de prefect – era punctul nevralgic al lui Haussmann și al dușmanilor săi, care deranja din ce în ce mai mult.

Împrumuturile pe scară largă sub formă de obligațiuni reprezentau o necesitate pentru *grands travaux* ale lui Haussmann, din moment ce nici el, nici împăratul, nu voiau să mărească impozitele. Astfel de împrumuturi aveau nevoie de aprobarea Adunării Legislative, care la începuturile celui de-Al Doilea Imperiu se obținea cu ușurință. Adunarea Legislativă însă a tergiversat împrumutul din 1858, amânându-l până în 1860. Acum, în 1865, era necesar un al treilea împrumut, în mare parte pentru a plăti enormele depășiri de costuri ale celui de-Al Doilea Sistem al lui Haussmann. Haussmann nu a prezentat acest împrumut drept ceea ce era, ci ca pe o necesitate de a plăti cheltuielile făcute începând din 1860, pentru includerea numeroaselor sate și comune de la periferia Parisului. Adunarea Legislativă și-a dat aprobarea, dar cu reticență, anticipând pericolele din viitoarele proiecte ale lui Haussmann pentru Paris.

Acestea includeau continuarea dezvoltării spectaculosului parc Buttes-Chaumont din nord-estul Parisului, precum și începerea Parcului Montsouris, un parc peisagistic de 16 hectare, cu un lac și alte elemente acvatice, situat la marginea sudică a orașului. Haussmann a primit și autorizația de a demola Hôtel-Dieu, uriașul spital situat chiar la sud de Notre-Dame, și de a-l reconstrui (într-un stil magnific) în locația actuală, cu fața spre brațul nordic al Senei. În acest demers, o mare parte dintre locuințele aflate în noua amplasare a spitalului aveau să fie demolate, diminuând și mai mult populația rezidentă în Ile de la Cité, care începea să se transforme într-un centru al administrației guvernamentale.

Apa și canalizarea continuau să-l preocupe pe Haussmann care, în 1865, în cel de-al patrulea și ultim raport către Consiliul Municipal din Paris, propunea ca o deviere a râului Vanne să furnizeze cantitatea de apă de care aveau nevoie locuitorii orașului precum și construirea unui nou rezervor, în sudul orașului, lacul de acumulare de la Montsouris, învecinat cu parcul cu același nume.

Totul era scump, dar, indiferent de costuri, Haussmann și împăratul erau decișI să nu majoreze impozitele pentru a acoperi toate aceste costuri.

~

În această perioadă, circulau destul de oficial acuzații de favoritism și corupție la adresa lui Georges Haussmann, amplificate de circumstanțele în care fusese luat împrumutul din

1865. Haussmann nu se obosise să obțină oferte competitive pentru a emite obligațiuni, ci predase pur și simplu toată afacerea către Crédit Mobilier și frații Pereire, care oferiseră un comision redus de 1% pentru a se ocupa de ea. Când s-a aflat acest lucru, s-a făcut tapaj, iar ministrul de finanțe, Achille Fould (care nu era prieten nici cu frații Pereire, nici cu Haussmann), s-a plâns că el nici măcar nu fusese consultat. Fould a prezis, iritat, că emiterea de obligațiuni nu va avea succes, dar s-a înșelat: a avut un succes major la public, atrăgând suficienți bani pentru a acoperi deficitul uriaș al celui de-Al Doilea Sistem al lui Haussmann și oferindu-i fonduri cu care să continue proiectele ulterioare sub ceea ce avea să poarte denumirea de Al Treilea Sistem.

La rândul lor, frații Pereire începeau să sufere din cauza numeroaselor scurtături pe care le urmaseră, cu aprobarea tacită sau explicită a lui Haussmann, en route (în drum – n. trad.) spre uimitorul lor succes financiar. În februarie 1865, procesul început cu câțiva ani înainte privitor la circumstanțele suspecte ale unei fuziuni între Société Immobilière a fraților Pereire și Société des Ports de Marseille s-a încheiat în defavoarea lor. Dacă nu ar fi intervenit împăratul, ar fi trebuit să plătească amenzi și mai mari, dar chiar și așa, verdictul i-a mai descurajat puțin pe frați, forțându-i să ia mai multe măsuri de precauție decât de obicei pentru a evita viitoare întâlniri cu legea.

Se glumea că frații Pereire fuseseră condamnați la șase ani de onestitate forțată, numai că ei nu

vedeau nimic amuzant în asta. În ceea ce-l privește pe Haussmann, era pe punctul de a se confrunta cu propriile dificultăți financiare.

~

În timp ce Haussmann stârnea scandal după scandal, fiica sa cea mică, Valentine, făcea tot posibilul să-l depășească. Era frumoasă și frivolă, oferind o mulțime de motive de bârfă, mai ales după ce era evident că devenise favorita împăratului. Copilul căruia i-a dat naștere în februarie 1865 era, foarte probabil, fiul împăratului, iar logodnicul Valentinei din acel moment refuzase să-și asume responsabilitatea pentru copil. Numai că logodnicul a murit, iar Valentine a ajuns (căsătorită) în brațele altui bărbat.

Totul a fost deosebit de picant, dar nu era menit să restabilească reputația familiei Valentinei, în niciun caz pe a tatălui ei, pe care mulți l-au învinovățit că își plasase fiica de la bun început chiar în atenția împăratului.

~

Cu toate că Ludovic-Napoleon continua să se comporte ca de obicei, curtând o femeie după alta, în 1865 suferea de accese intermitente de durere și de o scădere generală a energiei. În timp ce unii dădeau vina pe perioada petrecută în închisoare, în anii ’40, în urma unei încercări eșuate de lovitură de stat, alții incriminau afecțiunea de care suferea, calculii biliari, care îi fusese diagnosticată pentru prima dată în 1865 și era parțial atribuită

episodului său anterior de gonoree. La acea vreme, calculii nu erau considerați suficient de gravi pentru o operație și, cu toate că Ludovic-Napoleon avea să sufere mai multe crize severe în anii rămași până la finele deceniului, el a continuat să se comporte normal. Totuși, la jumătatea deceniului, era slăbit de infecția gonoreică, iar desfrâul lui, în general, ar fi fost suficient pentru a epuiza majoritatea bărbaților.

Carnavalul luxului, al auto-indulgenței și al plăcerii care a caracterizat cel de-Al Doilea Imperiu își devora acum clasele conducătoare și mai ales pe împăratul său fermecător, un om care nu mai simțea nicio nevoie de acțiune. „Nu îmi fac niciodată planuri pe termen lung", remarca el. „Mă orientez după cerințele momentului". După cum și-a amintit un vizitator: „La prima vedere, l-am luat drept un dependent de opiu. Dar nici vorbă. El este drogul și intri repede sub influența lui"[2].

Din oboseală, din remușcare sau pur și simplu datorită recunoașterii puterii inerente a lui Eugénie, Ludovic-Napoleon i-a permis acum din ce în ce mai mult soției sale să preia puterea politică. Eugénie, la rândul ei, s-a grăbit să insiste să ocupe și să își însușească acest rol, amintindu-și că, încă din copilărie, „îi plăcea politica"[3]. Rămânea întrebarea dacă o voință puternică și o înclinație către politică erau de ajuns.

În același timp, energiile Prusiei convergeau spre unificarea Germaniei sub conducerea prusacă. În acea toamnă, Bismarck s-a întâlnit la Biarritz cu Ludovic-Napoleon și Eugénie, vrând să se asigure

de neutralitatea Franței în viitorul război al Prusiei cu Austria. În mod uimitor, chiar și după ore întregi de plimbări și de lungi discuții, împăratul francez nu a cerut nimic în schimbul neutralității sale – un eșec al viziunii și al voinței pe care Bismarck l-a privit cu dispreț. Un om slab, a tras Bismarck concluzia, „sfinxul fără o ghicitoare". Soția sfinxului, pe de altă parte, era (după Bismarck) „singurul bărbat din guvern [guvernul împăratului Franței]"[4].

~

Puterea însă, în lipsa unei înțelegeri a realității, nu se dovedea un îndrumător eficient pentru politica franceză – mai ales în Mexic. Eugénie îi îndemnase insistent pe soțul ei și pe Maximilian să intre în schema mexicană, în mare parte în baza reacției ei la unele povești de groază bine calculate și a aspirațiilor ei mărețe pentru tânărul cuplu austriac, iar acum Franța se împotmolise într-un bucluc.

Ca să fim corecți față de principalii protagoniști, și ducele de Morny susținuse cu tărie această direcție de acțiune, strict în propriul său interes, și murise exact când raționamentul său politic perspicace ar fi fost de cea mai mare utilitate. În schimb, principalii protagoniști ai acestei afaceri sortite eșecului au mers mai departe, apărând o politică și un angajament militar care erau, în esență, imposibil de apărat.

Franța avea acum peste 30 000 de soldați în Mexic, care susțineau un împărat pe care era clar că mexicanii nu-l doreau. Maximilian, în ciuda

bunelor sale intenții, încurca totul, nereușind să câștige susținerea unei părți semnificative a poporului mexican, dar distrugând, în schimb, structura de putere coruptă existentă – adică tocmai pe proprietarii de pământ și pe clericii care erau responsabili de aducerea sa acolo. El voia să-i ajute pe oameni și noua sa Constituție stabilea o gamă largă de reforme, de la instituirea egalității în fața legii și până la reducerea orelor de muncă pentru copii, dar nu mulțumea pe nimeni, ba chiar îi jignea pe mulți prin faptul că era un venetic obraznic, urmând protocolul strict al curții, pe care îl adusese direct de la Viena.

Deși comandantul francez din Mexic continua să trimită rapoarte optimiste, devenea limpede că doar prezența trupelor franceze ținea vaste zone ale țării sub controlul lui Maximilian. Chiar mai rău, acum, când Războiul Civil se încheiase, Statele Unite începuseră să îi ofere un ajutor substanțial lui Juárez, care angaja trupele franceze în ciocniri tot mai dese și mai sângeroase.

Unde și când avea să înceteze totul? Cât timp mai putea Franța să continue să investească sprijin financiar și militar în ceva ce începea să semene cu o mlaștină imposibil de cucerit?

~

Revenind la Paris, iarna grea din 1865 a împiedicat majoritatea lucrărilor la exteriorul noii Opere, dar, în interior, Grand Foyer și saloanele adiacente au primit o suprastructură de oțel care să susțină tavanul suspendat al foaierului, iar un cerc de coloane din fontă ajungea la al șaselea

nivel al sălii, la care se adăugau platformele din oțel ale balcoanelor de la fiecare nivel. Substructura sălii urma să fie finalizată până la sfârșitul anului.

Anul acela nu a fost bun pentru Georges Bizet, ale cărui ambiții au continuat să vizeze muzica de operă. Marea sa operă, *Ivan al IV-lea*, comandată de Théâtre Lyrique, a întâmpinat o serie de obstacole și nu a fost scrisă niciodată. Între timp, cel de-al patrulea roman al fraților Goncourt, *Germinie Lacerteux*, publicat la începutul anului 1865, nu a fost bine primit. Spre dezamăgirea celor doi frați, el a stârnit fie indiferență, fie dezgust. Chiar și celebra lor prietenă, prințesa Mathilde, verișoara împăratului, le-a scris că *Germinie Lacerteux* „i-a făcut rău". De ce, voia ea să știe, oameni ca ei, persoane oneste și respectabile, ar scrie astfel de cărți?[5]

Un singur recenzor, un tânăr necunoscut, pe nume Émile Zola, scrisese cu entuziasm despre *Germinie Lacerteux*. El îi lăudase „energia neîmblânzită, supremul dispreț față de judecata celor timizi și a proștilor, [...] [și] o integritate artistică, rară în aceste vremuri". Zola încă nu pătrunsese pe scena literară a Parisului și scria pentru un jurnal din afara orașului, *Salut publique* din Lyon, dar frații Goncourt au fost încântați. El îi consolase, scriau ei, pentru ipocrizia literară a momentului. Era singurul care înțelesese ce au vrut să realizeze[6].

Zola a lăudat *Germinie Lacerteux* și în septembrie, de data aceasta în paginile *Messager de l'Europe*. Când *Henriette Maréchal*, piesa de

teatru inspirată din viața contemporană a fraților Goncourt, a debutat la Comédie-Française în luna decembrie, dramaturgii încă nu îl cunoscuseră pe tânărul critic, dar s-au asigurat că acesta a primit un loc gratuit la premiera reprezentației.

În acea seară, frații Goncourt erau neobișnuit de entuziasmați („Teatru! Am intrat la teatru!") și se așteptau să aibă succes. La urma urmei, se gândeau ei, actorii erau atât de buni încât, și dacă nu ar fi fost decât interpretarea lor, tot avea să fie un triumf. Frații ar fi putut să-și dea seama ce va urma atunci când unii dintre actorii din culise le-au zâmbit cam ciudat și le-au spus despre public: „Nu sunt foarte prietenoși în seara aceasta". Frații Goncourt însă anticipau un mare succes și au fost uimiți când au început să audă huiduieli și fluierături. În scurt timp, majoritatea celor din public făceau tot posibilul să se coboare cortina.

Deși, ulterior, conducerea teatrului a insistat că nu văzuse nimic asemănător de la legendara zarvă provocată de *Hernani* a lui Victor Hugo, în 1830, acest fapt a fost o slabă consolare pentru cei doi frați care au ajuns, în cele din urmă, la concluzia că la baza protestului se afla politica și nu realismul brut al piesei. În prefață, îi aduseseră un omagiu prințesei Mathilde și s-au convins singuri că atacurile veniseră din partea scriitorilor și studenților din Cartierul Latin, care erau siguri că piesa trecuse de cenzură numai din cauza prieteniei autorilor cu prințesa. Poliția făcuse prea puțin pentru a înăbuși revolta din seara premierei, poate – așa cum au presupus unii – din cauza indicațiilor primite din partea prietenilor

împărătesei Eugénie, care era geloasă pe ceea ce se putea considera a fi curtea rivală a prințesei Mathilde. Dar frații Goncourt au preferat să dea vina pe un complot al unor „boemi invidioși, cu o conștiință de clasă" și au proferat injurii (în particular) la adresa „acelui nou socialism din berării și a boemiei îndreptate împotriva tuturor scriitorilor cumsecade".

În seara următoare, lucrurile au decurs mult mai bine, dar între timp, prințesa Mathilde primise scrisori de amenințare legate de piesă, în care se spunea că „locuința ei va fi prima care va arde și că «toți iubiții ei» vor fi spânzurați". Frații Goncourt au ignorat amenințarea cu arderea casei, dar s-au simțit ofensați de acuzația privitoare la presupușii iubiți ai Mathildei: asta era calomnie curată, din punctul lor de vedere. În cei trei ani în care frecventaseră salonul prințesei, nu văzuseră pe nimeni altcineva în prezența ei în afară de iubitul de multă vreme al prințesei, contele de Nieuwerkerke. La rândul lor, toate acestea i-au determinat să reflecteze asupra „legendelor calomnioase născocite despre iubirile prințeselor și ale reginelor"[7].

A doua zi teatrul a scos din program piesa *Henriette Maréchal*, dar nu înainte ca Émile Zola să o fi văzut și să fi scris despre ea, ceea ce și făcuse, cu entuziasm. „Am trăit o viață întreagă în două ore", le-a scris el fraților Goncourt, la scurt timp după seara premierei, „o viață plină de zbucium și de pasiune [...] care are a fost pentru mine imaginea acestei vieți moderne pe care o trăim fără speranță"[8]. Curând, a avut prilejul să

laude *Henriette Maréchal* și în scris (în numărul din februarie 1866 al revistei *L'Evénement*).

Dar frații Goncourt erau în continuare nemulțumiți, iar starea lor sufletească nu s-a îmbunătățit nici după ce l-au auzit, într-o seară, pe Alexandre Dumas *père* vorbind despre starea actuală a teatrului. Perorând la o cină oferită de prințesa Mathilde, Dumas a remarcat: „La ce te poți aștepta [...] când în zilele noastre singura cale de a face bani în teatru este să porți dresuri care se rup?" Un regizor de teatru, după spusele lui Dumas, făcuse o avere cerându-le dansatoarelor sale să poarte dresuri predispuse la rupere. Publicul a adorat asta – până când cenzorii au pus capăt tărășeniei. Cu siguranță, directorul în cauză se orientase, potrivit lui Dumas. „Este nevoie doar de ceva spectaculos", a adăugat el.

Acest lucru nu i-a înveselit prea tare pe frații Goncourt, care au reflectat: „Boală, maladie. Iată reproșul care le este adus constant cărților noastre. Dar ce nu este boală, în această epocă în care trăim?"[9]

~

Anul acela fusese important pentru Zola, care nu numai că își întemeiase un cămin împreună cu amanta sa, Alexandrine Meley, dar stabilise și bune relații cu frații Goncourt și începuse să cocheteze cu jurnalismul, în calitate de critic de teatru. În plus, a început să organizeze întruniri regulate, în fiecare seară de joi, la care participau Cézanne, Pissarro și alți prieteni.

La sfârșitul lunii noiembrie, Zola a publicat primul său roman, *La Confession de Claude*, pe care l-a descris (în campania sa de publicitate) ca „un studiu psihologic și fiziologic, o poveste despre sânge și lacrimi care are drept morală înaltă și pură căderea în păcat și mântuirea". În această lucrare eminamente autobiografică, bazată pe viața dificilă a lui Zola în Cartierul Latin, tânărul autor explora deziluzia trăită de un tânăr poet împotmolit în lumea boemă, reală și sordidă de pe malul stâng al Senei. El a folosit intenționat un ton moralizator, pentru a se sustrage cenzurii, dar subiectul pe care l-a abordat i-a ofensat pe mulți, chiar dacă lipsa de experiență a lui Zola, ca scriitor, i-a îndepărtat pe cei mai exigenți critici. „Este o lucrare slabă pe alocuri", a consimțit Zola. „Este strigătul unui copil care plânge și se revoltă împotriva lui însuși"[10].

Totuși, spre încântarea lui Zola, fusese remarcat. Aceasta i-a inclus și pe angajatorii săi de la Hachette, care și-au dat curând seama că eforturile lui Zola în direcţia relațiilor publice se concretizaseră în a face publicitate cărții pe articolele de papetărie de la Hachette, ceea ce îl făcuse pe un critic să se refere la aceasta ca la „cărțulia de la Hachette". Drept urmare, Zola și Hachette au convenit să se despartă în anul următor.

A fost o perioadă destul de riscantă pentru tânăr, dar schimbările esenţiale în personalitatea și în stilul său de viață de când se angajase la Hachette – de la lene și neglijență la ambiție, muncă sârguincioasă și hotărâre – aveau să-i

prindă bine în orice carieră, inclusiv în cea pe care și-o dorea cel mai mult, de om de litere. Cu cel mai puternic pragmatism, i-a scris unui prieten că ceea ce considera el a fi important de acum înainte era o abilitate care „nu însemna să te minți pe tine, să fii necinstit și să scrii o carte pe gustul cutăruia sau cutăruia. Însemna ca, odată ce ai terminat cartea, să nu aștepți ca publicul să vină la tine, ci să-l obligi să te iubească sau să te insulte". Este adevărat, s-ar putea să nu fie un lucru demn, a recunoscut el, dar a adăugat apoi: „Trăim într-o epocă a nerăbdării"[11].

~

Asemenea fraților Goncourt, Flaubert și Zola, care aspirau să surprindă realitățile vieții moderne prin scrierile lor, scopul lui Édouard Manet era să surprindă realitatea cu o pensulă. Acest lucru fiindu-i scop și călăuză, în 1865, a încercat o dată în plus să escaladeze meterezele Salonului, de data aceasta cu două lucrări – *Isus, batjocorit de soldați* și *Olympia*. Amândouă au fost acceptate și amândouă au stârnit rumoare – *Isus, batjocorit de soldați* pentru portretizarea neconvențională a lui Isus ca o ființă umană vulnerabilă, iar *Olympia,* pentru reprezentarea complet lipsită de romantism a unei curtezane calme și liniștite din vremea lui Manet.

Dintre cele două, *Olympia* este cea care a intrat în istorie pentru faptul că a încălcat tradiția și pentru scandalul pe care l-a stârnit la Salonul din 1865. Curtezana lui Manet nu are nimic decent în ea: nu este parțial ascunsă de un drapaj aranjat cu

grijă și nici privirea ei directă nu se ferește de privitor. Nu face referire la Antichitate și nici nu este înconjurată de nori sau heruvimi, ori înfățișată cum pășește delicat în izvoare neprihănite, printre flori și fluturi. În schimb, calmă – și cu o privire de genul „Le-am văzut pe toate" – își așteaptă clientul, în spatele ei aflându-se o servitoare neagră care aduce flori și având o pisică neagră ghemuită la picioare. Vederea curtezanei mondene a lui Manet a luat prin surprindere doamnele din burghezie, întotdeauna atât de cuviincioase, care, spre neplăcerea lor, și-au dat seama că tocmai dăduseră ochii cu realitatea.

Probabil pentru că era conștient de furtuna pe care avea să o stârnească, Manet a amânat prezentarea *Olympiei* – pe care a terminat-o în 1863 – până în 1865. Avea dreptate: criticii au fost furioși, iar publicul larg era atât de ostil încât, potrivit ziarului *Le Figaro*, Salonul l-a mutat urgent din poziția inițială în ultima încăpere, unde atârna atât de sus încât era greu de observat.

Comentând reacția publicului, Manet i-a spus prietenului său, Antonin Proust: „Cei de teapa lor au nevoie de ceva spumos. Nu le pot oferi acest ceva". Nu era însă chiar atât de insensibil la ridicol și abuz cum părea. Într-o scrisoare către Baudelaire, el a scris: „Mi-aș fi dorit să fii lângă mine, dragul meu Baudelaire, insultele mă lovesc precum grindina, nu am trecut niciodată prin așa ceva! [...] Tot acest vacarm este supărător și este evident că cineva greșește"[12].

Ca răspuns la acest vacarm și poate, reflectând la propriile sale îndoieli, Manet a părăsit în curând

Parisul și a plecat în Spania „pentru a merge la *Maître* Velázquez pentru consiliere", după cum s-a exprimat el. La scurt timp după sosirea sa la Madrid, l-a întâlnit pe Théodore Duret, care i-a devenit rapid un bun prieten (deși Duret nu a ezitat să-l tachineze pe Manet în privința obiecției sale față de bucătăria spaniolă, pe care Manet, parizian autentic, o găsea revoltătoare). Au vizitat împreună Prado, iar Manet i-a scris prietenului său, poetul și sculptorul Zacharie Astruc, că fie și numai pentru opera lui Velázquez, și tot meritase călătoria: „Este cel mai mare artist dintre toți [...] În opera sa am descoperit împlinirea propriilor mele idealuri în pictură, iar vederea acelor capodopere mi-a dat speranță și un imens curaj"[13].

~

La același Salon în care Manet a făcut o impresie atât de nefavorabilă, primele lucrări propuse de Claude Monet au fost expuse, în ordine alfabetică, lângă cele ale lui Manet (cel puțin, până când lucrările ofensatoare participante ale lui Manet au fost mutate). Monet înscrisese două peisaje marine și acestea au atras o atenție respectabilă. Au provocat, de asemenea, o oarecare confuzie între numele pictorilor, ceea ce l-a iritat pe Manet, care era deja exasperat de felul în care fusese primită *Olympia* sa. Nu i-a făcut niciun bine să se trezească complimentat pentru picturile unui alt artist. „Cine este acest Monet, al cărui nume sună ca al meu și cine profită de notorietatea mea?" a întrebat el[14]. Prietenii care sperau să le facă

cunoștință celor doi artiști au decis să aștepte un moment mai oportun.

Curând, Manet a plecat în Spania, iar Monet a părăsit Parisul pentru învecinatul Chailly, unde intenționa să creeze o capodoperă, propriul său *Prânz pe iarbă*, cu personaje în mărime naturală, purtând ținute contemporane, așezate în mijlocul unei păduri prin care răzbăteau razele de soare. Deși nu există o consemnare a răspunsului verbal dat de Monet referitor la *Prânzul pe iarbă* al lui Manet, pe care l-a văzut, fără îndoială, când vizita Salonul din 1863, despre uriașul tablou pe care și-l imagina acum Monet se poate considera, din motive întemeiate, că a fost inspirat de lucrarea lui Manet sau că a fost un răspuns la aceasta. Avea să fie însă un răspuns cu o deosebire importantă: în *Prânzul pe iarbă* al lui Monet nu avea să existe nuditate – nimic indecent sau nerafinat.

„Uneori, mă tem de lucrurile în care mă implic", i-a scris Monet lui Bazille, la începutul lunii mai, chemându-l să pozeze la Chailly. Înălțimea lui Bazille era foarte importantă pentru pictura lui Monet – el va servi drept model pentru cel puțin patru personaje. Ceva mai târziu în acea vară, lucrând încă din greu la studiile preliminare, Monet l-a chemat din nou pe Bazille să-i pozeze. „Ai promis că mă vei ajuta la tablou", a scris el iritat. „Trebuia să vii să pozezi pentru câteva personaje și tabloul meu depinde de acest lucru". Toate studiile sale pentru pictură progresau bine, i-a spus Monet lui Bazille, iar „acum nu mai lipsesc decât bărbații". Artistul era îngrijorat și insistent: „Nu mă gândesc decât la pictura mea", i-

a spus el lui Bazille, și dacă ar trebui să o abandonez, cred că aș înnebuni!”[15]

Deloc surprinzător, relațiile dintre cei doi bărbați se răceau, mai ales după ce Monet s-a întors la Paris, în acea toamnă, și a constatat că Bazille întârzia să trimită partea lui din chirie. În mijlocul grijilor financiare, Monet a continuat totuși să trudească, transformându-și schița finală în ulei, de 120x180 cm, într-o pânză imensă – 450 cm înălțime și 600 cm lățime. Vizitatorii s-au înghesuit în atelier pentru a admira lucrarea, vorbind despre succesul pe care avea să i-l aducă lui Monet la viitorul Salon.

Monet însă nu a înscris tabloul nici la Salonul din 1866, nici la următorul. Uriașa lucrare a rămas, în schimb, neterminată. Poate că asta s-a întâmplat pentru că devenise prea greu de finalizat; poate că a ajuns să fie, de asemenea, prea costisitoare. Cu siguranță, devenise excesiv de greoaie, mai ales după ce Monet și Bazille au fost evacuați din atelierul lor spațios de pe Rue de Furstemberg. Noua locuință a lui Monet (pe malul drept al Senei, pe Rue Pigalle) era mult mai mică. În plus, există relatări despre cum Gustave Courbet, pe care Monet îl admira mult, l-a descurajat pe tânărul artist, spunându-i, în esență, că se angajase la o lucrare mult mai mare decât ar fi putut să finalizeze, într-un timp rezonabil, el sau oricine altcineva.

Daniel Wildenstein sugerează că, pe lângă aceste probleme, Monet a abandonat proiectul pentru că „își însușise adevăratul subiect al picturii, efectele luminii filtrate prin frunziș și jucându-se asupra

persoanelor și obiectelor”[16]. În loc să se străduiască să picteze în tradiția academică aprobată de Académie des Beaux-Arts, Monet și colegii săi aveau acum să se îndrepte într-o nouă direcție, una pe care abia începuseră să o întrevadă.

Cât despre *Prânzul pe iarbă*, Monet a rulat enorma sa pictură și a lăsat-o în subsolul proprietarului său, drept garanție pentru chiria neplătită. Ani mai târziu, când și-a permis să o recupereze, pânza mucegăise. Atunci el a tăiat-o și a păstrat trei fragmente, dintre care s-au păstrat doar două[17].

~

Atât Berthe, cât și Edma Morisot au prezentat picturi la Salonul din 1865 și, la fel ca în anul anterior, acestea au fost acceptate. Surorile erau la Chartres în acea perioadă, în vizită la un unchi, și mama lor a fost cea care a văzut prima lucrările, la fața locului. „A trebuit să-mi dau silința pentru a găsi picturile Berthei și Edmei”, i-a scris ea surorii lor mai mari, Yves. „*Chaudron* al Berthei este și mai puțin vizibil pentru că nu este atârnat în aula celor cu litera M [referire la expunerea în ordine alfabetică a autorilor picturilor]”. *Pot de fleurs* al Edmei „abia dacă se zărește”, a adăugat ea. Cât despre celălalt tablou prezentat de Berthe, *Femme*, mama ei era de părere că nu era bine luminat, „cel puțin în timpul dimineții”, dar în rest „nu arată rău deloc; am văzut oameni care și-l arătau unii altora”.

Madame Morisot poate să nu fi fost mulțumită, dar Berthe și Edma se descurcau destul de bine cu tablourile prezentate la Salon, cel puțin în comparație cu Manet – poate pentru că lucrările lor înfățișau subiecte potrivite pentru publicul serios al Salonului. Cu toate acestea, surorile nu au scăpat de critici, în cazul acesta din partea mamei lor. „Se pare că picturile tale, în special florile, nu sunt lăcuite", a certat-o madame Morisot pe Edma, la scurt timp după ce a vizitat Salonul. Acest lucru, a spus ea, este inacceptabil: „Asta înseamnă că ești prea neglijentă cu aspectul unui tablou, când scopul este ca acesta să placă privirii lipsite de experiență, susceptibilă la prima impresie". În viitor, a adăugat ea, „ar trebui să arăți mai multă considerație pentru oamenii obișnuiți, chiar dacă aceștia nu se pot exprima decât prin spusele tatălui tău sau mamei tale"[18].

Surorile, cunoscându-și bine mama, păreau netulburate de criticile ei. Madame Morisot era de fapt mândră de picturile fiicelor ei, chiar dacă nu le înțelegea.

~

În acel an a sosit la Paris încă o femeie care nutrea un vis. Louise Michel mai venise o dată, în 1851, cu intenția de a preda, dar șederea ei fusese întreruptă la scurt timp de boala mamei sale. Acum, avea să încerce încă o dată să trăiască și să lucreze în orașul visurilor ei.

Născută la Château de Vroncourt din Haute-Marne, la nord-est de Paris, Louise Michel era fiica nelegitimă a uneia dintre slujnicele castelului

și, cel mai probabil, a fiului proprietarului domeniului. Știm puține despre tatăl ei, dar ea a crescut considerându-i pe proprietar și pe soția lui ca fiind bunicii ei, iar aceștia, la rândul lor, și-au asumat responsabilitatea de a educa acest copil precoce, oferindu-i să citească lucrările lui Voltaire și Rousseau și încurajând-o să pună întrebări. O educație atât de liberală era mai puțin obișnuită în această perioadă, mai ales pentru o femeie, iar Michel a înflorit datorită acesteia, devenind o tânără sensibilă, isteață și afectuoasă.

Nu se știe foarte bine dacă Louise l-a întâlnit pe Victor Hugo în timpul primului ei sejur la Paris, dar, în orice caz, i-a scris pe toată durata exilului lui. „Permite să-mi deschid sufletul în fața ta", scria ea, la scurt timp după întoarcerea în Haute-Marne, când tocmai urma să susțină examenul care i-ar fi permis să predea. „Te rog să-mi oferi o rază de speranță"[19]. Hugo i-a răspuns, iar mai târziu, avea să scrie un omagiu emoționant la adresa ei, în care se referea la faptul că Michel „uita de sine pentru a-i ajuta pe alții" și la convingerea lui că era „incapabilă de tot ceea ce nu însemna eroism și virtute"[20].

În 1865, Victor Hugo era încă în exil și Louise Michel ajunsese din nou la Paris, după ce-și petrecuse anii anteriori predând la școli micuțe din Haute-Marne. În timpul acelei perioade, ea a experimentat (cum avea să procedeze întreaga sa viață) metode de predare mult avansate față de timpul lor, cum ar fi compunerea unor piese pe care să le interpreteze elevii ei sau aducerea unor animale și păsări în clasă pentru ca elevii să le

observe de aproape și să le atingă. I-au trebuit mulți ani ca să economisească suficienți bani pentru a reveni la Paris, dar o mică moștenire primită din partea bunicilor i-a permis ca, în 1865, să se întoarcă în Capitală, unde a predat la o școală de zi din Montmartre.

Încă din copilărie, Michel a empatizat profund cu orice vietate asuprită, fie că era om sau animal, dar până atunci nu fusese activ implicată în politică – deși memoriile ei consemnează că, pe când se afla în Haute-Marne, pusese împreună cu o prietenă semne misterioase pe ușile celor care îi intimidau pe republicani, făcându-i pe „autoproclamații apărători ai legii și ordinii" să o considere „roșie", adică republicană. Pe atunci, devenise un oponent direct al lui Napoleon al III-lea și visa să meargă la Paris, unde s-ar fi aflat „în mijlocul acțiunii". În momentul în care a ajuns acolo, a fost absorbită mai mult de activitatea de predare decât de politică și s-a descurcat cum a putut mai bine cu propria sărăcie, precum și cu cea a parizienilor săraci din jurul ei. Ea și colegii ei „știau destul de bine că activitatea de predare era extrem de prost plătită", scria ea mai târziu, „dar orice altă meserie accesibilă femeilor i-ar fi oferit mai puțină satisfacție".

Și-a continuat lecturile, inclusiv *Originea speciilor* a lui Darwin și avea prostul obicei (cum se grăbea ea să recunoască) de a cumpăra cărți chiar și atunci când avea bani puțini sau deloc. La urma urmei, spunea ea, „Era greu să rezist, deoarece mă tentau atât de multe cărți, iar pentru mine cărțile însemnau totul". Bărbații și căsătoria

nu constituiau o tentație asemănătoare: „Sunt destule femei chinuite pe lume", a scris ea, „fără să devin și eu una". A rămas fermă pe poziție, deși a recunoscut că a fost influențată de faptul că „acei bărbaţi care m-au cerut în căsătorie, deși țin la ei ca la niște frați, ca soți ar fi fost imposibili".

A fost atrasă în schimb, începând din acea toamnă a anului 1865, de o viață dedicată predării și săvârșirii de acte caritabile, combinată cu o activitate politică radicală. Pentru că Louise Michel și-a dat seama chiar atunci că „lupta împotriva Imperiului se intensifica"[21].

~

Nu toată lumea era atât de fascinată de Victor Hugo precum Louise Michel. De fapt, Charles Baudelaire a făcut un efort considerabil în timpul ședерii sale la Bruxelles pentru a-i evita pe Hugo și familia sa, care locuiau acolo.

Baudelaire venise la Bruxelles în 1864 pentru a ține mai multe prelegeri și pentru a găsi un editor pentru lucrările sale. După mai bine de un an însă, lucrurile nu mergeau bine, iar Baudelaire se simțea mizerabil. Ura Bruxelles-ul, invidia celebritatea lui Hugo, pe care el îl ocolea, și numai gândul la acesta și la familia sa era mai mult decât putea să suporte – chiar dacă Hugo s-a aflat în Guernsey o mare parte din șederea îndelungată a lui Baudelaire. În mai 1865, Baudelaire s-a trezit cu o invitaţie din partea doamnei Hugo pe care nu o putea refuza în mod rezonabil: să ia masa cu ea și cu fiii ei, chiar dacă doamna i se părea „pe

jumătate tâmpită", iar cei doi fii ai săi „complet neghiobi".

Această cină a dus la alte invitații, la unele participând și Hugo, care îl enerva și îl plictisea pe Baudelaire cu opiniile lui superlative despre propria persoană și cu dogmatizarea lui interminabilă. În ciuda acestor aspecte, lui Baudelaire a ajuns să-i placă madame Hugo, pe care a considerat-o „o femeie de treabă, categoric"[22]. La rândul ei, madame Hugo a început să-l placă și să-l compătimească pe Baudelaire, care începuse să sufere acum și de probleme de sănătate, pe lângă descurajare.

Manet, scriindu-i lui Baudelaire în octombrie, după întoarcerea din Spania, pare să fi încercat să-i ridice moralul prietenului său când i-a scris că era „încântat să audă că Victor Hugo nu se poate lipsi de tine acum" și a adăugat că nu era surprins: „Este de așteptat să găsească compania cuiva ca tine mai atrăgătoare decât cea a mulțimii lui obișnuite de adoratori". Manet a atins apoi, șovăitor, un subiect sensibil: „Nu ar putea să te pună în legătură cu editorii lui?"[23]

Hugo nu s-a oferit, iar Baudelaire nu avea de gând să-l roage. Ar fi fost prea înjositor. Cu toate acestea, Baudelaire a continuat să pară că îl lingușea pe Hugo, iar Hugo a continuat să-l lingușească pe Baudelaire, deși era mai sincer față de Charles Asselineau, un prieten și viitor biograf al lui Baudelaire. „Pe Baudelaire mai degrabă l-am întâlnit, decât l-am cunoscut", i-a scris Hugo, cu sinceritate, lui Asselineau. „M-a jignit adesea și probabil că eu l-am enervat adesea. […] Sunt de

acord cu toate aprecierile tale, dar cu anumite rezerve”[24].

~

În timp ce Nadar își înfrumusețea atelierul din Boulevard des Capucines cu un facsimil uriaș al semnăturii sale din tuburi de sticlă roșie iluminată cu gaz, înalt de trei metri și întinzându-se pe 15 metri, un ferm oponent al lui Napoleon al III-lea se gândea să ofere Statelor Unite o statuie uriașă reprezentând libertatea, ca un simbol grăitor al ideilor pe care le suprimase cel de-Al Doilea Imperiu.

Bărbatul acela era Édouard de Laboulaye, un respectabil jurist francez, istoric și profesor la Collège de France, care publicase o istorie în trei volume a Statelor Unite și era considerat un expert în America și în Constituția acesteia. Deși se opunea cu fermitate lui Napoleon al III-lea, Laboulaye își ținuse opiniile ascunse până la primele semne de liberalizare de la începutul anilor ’60, când a reluat predarea istoriei americane, folosindu-și prelegerile pentru a critica Al Doilea Imperiu al Franței. Intrarea în politică părea o consecință logică și, cu toate că Laboulaye nu a reușit să-și asigure un loc în Adunarea Legislativă, platforma sa, „Democrație și Libertate”, l-a evidențiat ca un lider din opoziția liberală a Imperiului.

Într-o seară din 1865, Laboulaye l-a invitat pe sculptorul francez Frédéric-Auguste Bartholdi să i se alăture lui și unor politicieni liberali și intelectuali la o cină organizată la proprietatea lui

Laboulaye din Normandia. Acolo discuția s-a îndreptat imediat spre evenimentele recente din Statele Unite, inclusiv Războiul Civil, abolirea sclaviei și asasinarea președintelui Lincoln. Cum oare, s-au întrebat diverși membri ai acestui grup select, a reușit tânăra națiune americană să-și păstreze democrația în fața numeroaselor obstacole care i-au stat în cale, atunci când Franța, care îmbrățișase atât de multe dintre principiile similare în timpul marii sale revoluții, o luase pe căi atât de greșite?

Laboulaye avea un răspuns gata pregătit: americanii, a remarcat el, erau pragmatici, pe când francezii aveau tendința de a teoretiza, mai ales atunci când întocmeau Constituții. Conversația s-a îndreptat apoi spre prietenia care se înfiripase între cele două națiuni, în timpul Revoluției Americane, când Franța oferise coloniilor americane un sprijin financiar și militar important. Evident inspirat de această discuție, Laboulaye a lansat o idee: această prietenie ar trebui sărbătorită printr-un fel de simbol, ceva care ar putea fi oferit ca un cadou din partea poporului francez către poporul american. Ce ați spune, a întrebat el, de o statuie reprezentând libertatea? Aceasta ar însemna nu numai un omagiu adus Statelor Unite, ci și un simbol al ideilor înăbușite sub cel de-Al Doilea Imperiu al Franței.

Bartholdi a fost intrigat. Era atras de ideea de a crea statui colosale și, în curând, avea să propună, pentru intrarea în Canalul Suez, ideea unei imense siluete feminine care ținea o făclie în mână. Abia

peste câțiva ani însă se va înfiripa ideea unei Statui a Libertății.

Între timp, Laboulaye și prietenii săi republicani aveau să continue, în măsura posibilităților, să încerce să susțină lumina libertății în Franța lui Napoleon al III-lea.

Capitolul 14

Criza

(1866)

Anul a început prost, cu semne inconfundabile că urmau probleme de ordin financiar. Invenţia strălucită a familiei Pereire, Crédit Mobilier, se confrunta, de ceva vreme, cu incertitudini, iar acum, în 1866, începeau să se întrevadă nişte fisuri îngrijorătoare. Atunci când instituția, odinioară în plină expansiune, căuta pretutindeni capital, era greu să nu sesizezi un element nespecific de panică în rândul directorilor săi. Alarmarea lor era justificată: până la sfârșitul anului, Crédit Mobilier abia dacă avea să reușească să plătească dividendele.

Frații Pereire s-au grăbit să-i învinuiască pe cei din familia Rothschild pentru situația lor dificilă, dar frații par să fi atras multe necazuri asupra lor fie prin activitățile unei alte creații, Crédit Immobilier, fie prin încercările nereușite de a se extinde în activitățile financiare ale mai multor guverne străine.

În același timp, semnele nemulțumirii muncitorilor creșteau, de la greve, la înscrierea membrilor, cu mult elan, în organizații muncitorești – în special în Asociația Internațională a Muncitorilor, înființată cu doar

doi ani înainte și care se extindea acum în Franța. Ducele de Morny poate că dispăruse din scenă, dar împăratul, îngrijorat, încă era dispus să facă concesii. În luna februarie, ministrul de interne a sfătuit prefecții din toată țara să manifeste mai multă toleranță față de protestele greviștilor, iar câteva luni mai târziu, o lege a revocat articolul din Codul Civil care stabilea inegalitatea dintre patron și muncitor în ochii legii.

Totuși, în ciuda acestor concesii, muncitorii nu au început să fie atrași de regim. Condițiile de trai au rămas grele și salariile scăzute, determinându-i pe membrii acestor organizații muncitorești – și în special ai Internaționalei – să susțină ferm opoziția republicană.

Și mai era Mexicul, unde lucrurile cu greu ar fi putut să stea mai bine. Masacrele sângeroase ale trupelor franceze fiind în creștere, presa franceză de la începutul anului 1866 a început să insiste pentru retragere. Ludovic-Napoleon înclina să fie de acord cu aceasta și, în ianuarie, a anunțat că, din moment ce regimul lui Maximilian era în siguranță, avea de gând să ordone o retragere treptată din Mexic a forței expediționare franceze. În realitate, regimul lui Maximilian era oricum, numai sigur nu, dar împăratul opta pentru o abordare veche de când lumea, declarând victoria înainte de a părăsi scena unei înfrângeri. Din păcate, Ludovic-Napoleon ar fi preferat să nu se angajeze irevocabil în această acțiune și a tras de timp câteva luni înainte de a da ordinul efectiv de

retragere (10 000 de bărbați urmau să plece în noiembrie, alți 10 000, în luna martie a anului viitor, iar restul de 14 000, în noiembrie anul următor). Comandantul Forțelor Franceze din Mexic l-a sfătuit însă pe Maximilian să plece de acolo cât mai curând posibil. Din nefericire, Maximilian a fost inflexibil și a refuzat. În schimb, asediat fiind, și-a trimis soția, pe Charlotte, să pledeze în persoană în fața lui Ludovic, pentru a întârzia retragerea trupelor și pentru a continua sprijinul francez acordat regimului imperial mexican.

Charlotte a ajuns la Curtea franceză în iulie, când Mexicul era ultimul lucru la care voia să se gândească Ludovic-Napoleon. Era din nou bolnav și se confrunta cu ceva ce semăna cu un cutremur în afacerile internaționale: puternica armata prusacă tocmai îi învinsese pe austrieci în bătălia de la Sadova, aducând supremația Prusiei în Europa Centrală.

~

Chiar înainte de a deveni ministru-președinte al Prusiei în 1862, Otto von Bismarck hotărâse exact cum voia să procedeze pentru realizarea unității germane sub Prusia. Austria, deși un stat în declin, era încă învăluită în glorie și reprezenta în continuare o putere majoră în Europa Centrală. În toamna precedentă, Bismarck obținuse aprobarea tacită a lui Ludovic-Napoleon și acordul în privința neutralității franceze pe durata a ceea ce era deja un plan bine stabilit al lui Bismarck în vederea unui viitor război prusac cu Austria.

Războiul a izbucnit în iunie 1866, noul Regat Unit al Italiei alăturându-se Prusiei în speranța de a primi Veneția ca recompensă din partea unei Austrii învinse. Trupele italiene nu au făcut față inamicului, suferind în luptă o înfrângere umilitoare, dar, în definitiv, asta nu a avut nicio importanță. La 3 iulie, armata bine echipată și complet modernizată a Prusiei, condusă de contele Helmuth von Moltke, a zdrobit armata austriacă în bătălia de la Sadova. Austria a cerut pacea și a predat Veneția Italiei, Franța servind ca intermediar în acest schimb.

Dintr-odată, întregul raport al forțelor din Europa se schimbase. Ajuns cu puțină întârziere la petrecere, Ludovic-Napoleon încerca acum să obțină de la Prusia niscaiva concesii teritoriale, pe malul stâng al Rinului, însă Bismarck s-a purtat disprețuitor. Și alții erau plini de dispreț. Adolphe Thiers, acum un deputat fruntaș al opoziției din Adunarea Legislativă, a remarcat că „Franța este cea care a fost înfrântă la Sadova”[1].

Și împărăteasa Eugénie era disperată. La două zile după Sadova, la o ședință a Consiliului de Miniștri convocată în grabă, l-a ascultat pe ministrul de externe, Édouard Drouyn de Lhuys recomandând ca Franța să trimită trupe în Țara Rinului ca răspuns la avansarea în forță a Prusiei. Când ministrul de interne a refuzat, susținând că Franța nu va avea dificultăți în obținerea despăgubirilor teritoriale prin negocieri prietenești cu Prusia, Eugénie a izbucnit:

— Când armatele prusace nu vor mai fi reținute în Boemia și se vor putea întoarce împotriva

noastră, Bismarck va râde pur și simplu de pretențiile noastre!

Ea i-a spus chiar și împăratului:

— Prusia nu a avut niciun fel de scrupule să îți facă dificultăți după [victoria ta la] Solferino. De ce ar trebui să îți faci griji că îi vei răspunde cu aceeași monedă, după Sadova?

Mulți ani mai târziu, Eugénie a declarat unui reporter:

— Vara lui 1866, după Sadova, este momentul critic, momentul pieirii Imperiului. În timpul acelor luni de iulie și august s-a decis destinul nostru!

Indiferent dacă Bismarck s-ar fi retras sau nu, în cazul în care Ludovic-Napoleon i s-ar fi opus ferm după Sadova, Eugénie și unii dintre miniștrii soțului ei au avut ferma impresie că acest curs al acțiunii era singurul posibil. „În acel moment", a spus ea, mulți ani mai târziu, „am simțit că erau în joc soarta Franței și viitorul nostru"[2].

Numai că Ludovic-Napoleon – deprimat și bolnav – a refuzat să ia măsuri, orice fel de măsuri, iar acum, Eugénie se gândea cu seriozitate că soțul ei ar trebui să abdice în favoarea fiului lor de nouă ani, ea devenind regentă.

În acest moment nefast, a sosit împărăteasa Charlotte din Mexic.

Încercând să-și protejeze soțul de această întâlnire, Eugénie s-a întâlnit la început singură cu Charlotte, asigurând-o că Ludovic-Napoleon era prea bolnav ca să o primească. Charlotte însă era supărată și nu mai putea fi evitată. Până la urmă, Ludovic-Napoleon, însoțit de nevasta sa, a primit-

o – o întâlnire chinuitoare în care el a trebuit să o informeze că „Mexicul este un abis în care alunecă Franța. Trebuie să opresc asta". Și a implorat-o să îl convingă pe Maximilian să părăsească Mexicul cât încă mai putea.

Charlotte, care acum plângea în hohote, a răspuns că astfel îi condamna la moarte, pe ea și pe Maximilian. Nu, nici vorbă, insista Ludovic-Napoleon, susținând că erau amândoi tineri și îi aștepta o viață nouă la întoarcerea în Europa. La aceasta, Charlotte a ripostat spunând că soțul ei nu va da bir cu fugiții. În timp ce Ludovic-Napoleon continua încercările de a o liniști, ea a strigat deodată:

– *Sânge și lacrimi! Ambele vor curge din nou și asta din cauza ta! Râuri de sânge! Peste capul tău!* Apoi s-a prăbușit. Când Eugénie a încercat să-i dea puțină apă, Charlotte a apucat paharul și i-a aruncat apa în față, țipând: „Asasinilor! Lăsați-mă în pace! Nu voi înghiți băutura voastră otrăvită!"

Înnebunise[3].

~

În ciuda turbulențelor din afacerile din țară și din străinătate și în ciuda unui nou focar de holeră care a lovit Parisul în urma războiului austro-prusac, transformarea orașului, proiectată de Haussmann, a continuat.

În 1866, Boulevard de Magenta a fost, în cele din urmă, finalizat până la bulevardele exterioare, iar o prelungire spre nord (redenumită ulterior Boulevard Barbès) era în curs de realizare. Noul spital Hôtel-Dieu se ridica acum pe partea de nord

a Ile de la Cité, în timp ce, la Opéra, construcția a continuat pe tot parcursul iernii, care s-a dovedit a fi una blândă. Accesul la apa suplimentară din râul Vanne devenea tot mai posibil pentru parizieni, în vreme ce Haussmann, la cererea lui Belgrand, instala mori de vânt pe râul Marna și două mașini hidraulice care să pompeze apa din Marne, în Canal de l'Ourcq.

Toate acestea au fost, desigur, costisitoare, dar fondurile din emiterea de obligațiuni aprobată de Adunarea Legislativă au continuat să finanțeze *grands travaux*, în timp ce Consiliul Municipal a aprobat partea cerută de Haussmann din bugetul orașului, la fel ca în trecut. Spre deosebire de cererile de finanțare a statului adresate Adunării Legislative pe care le inițiase Ludovic-Napoleon pentru finanțarea *grands travaux* ale Parisului, Haussmann nu a trebuit să-și justifice cererile la Consiliul Municipal ca fiind pentru o lucrare de care ar beneficia întreaga națiune. În anii precedenți, Consiliul Municipal aprobase partea lui din buget fără prea multă larmă. În 1866 i-a dat din nou aprobarea. Totuși, pentru prima dată, au apărut semne că vor fi probleme.

Undeva, în interiorul Biroului Național de Audit, s-au născut întrebări cu privire la unele presupuse nereguli financiare în timpul administrației Haussmann. Departamentul de Trezorerie al orașului se afla sub controlul Biroului Național de Audit, iar Haussmann îl privea cu ranchiună, ca un „organism dintotdeauna impermeabil la ideile progresiste", al cărui unic

scop era „să bifeze cifre, să verifice adunările până la ultimul bănuț” și să se lege de toate fleacurile[4].

Necazurile nu se concretizaseră încă, dar nu erau departe.

~

În această perioadă, Édouard Manet și soția sa, Suzanne, s-au mutat cu mama văduvă a lui Manet pe Rue de Saint-Pétersbourg, lângă Gare Saint-Lazare și noul cartier al Operei. Li s-a alăturat și Léon, fiul nelegitim al Suzannei – prezentat lumii, ca întotdeauna, drept fratele mai mic al Suzannei. Madame Manet și Suzanne se plăceau și dacă Léon era fiul tatălui lui Édouard sau al lui Édouard însuși – sau al unui alt bărbat din viața Suzannei –, mama lui Édouard nu părea prea preocupată de chestiune și îl îndrăgea foarte tare pe băiat.

Era o gospodărie ocupată și plină de viață, în care mama lui Édouard s-a înconjurat de familie și prieteni. Madame Manet nu avea înclinații spre singurătate și o ruga adesea pe nora sa – o pianistă desăvârșită – să participe la seratele muzicale. Printre cei pe care madame Manet îi invita la seratele ei bisăptămânale erau un grup dinamic de politicieni, artiști, scriitori, muzicieni și compozitori, precum și prieteni de familie. Toate acestea, la care se adăuga averea care susținea întreaga familie, alcătuiau un cămin sigur și plăcut pentru Manet, care nu va suferi niciodată de sărăcie, cum era cazul atâtor altor pictori.

Chiar și căsnicia lui Manet pare să fi fost una fericită, oricare ar fi fost înclinațiile sale de om de lume. Poate părea surprinzător, dar el și Suzanne

tânjeau să aibă copii, după cum i-a mărturisit în scris lui Zacharie Astruc. După ce l-a felicitat pe Astruc „pentru nașterea moștenitorului tău", a adăugat: „Ne-am bucura ca același lucru să ni se întâmple și nouă"[5].

~

Și totuși, în ciuda confortului și a siguranței sale, Édouard Manet se simțea frustrat și nefericit. În anul acela, Salonul îi respinsese ambele lucrări propuse (*Actorul de tragedie* și *Flautistul*), pe care le pictase, inspirat de recenta sa călătorie în Spania și, în special, de Velázquez.

În această perioadă, un prieten l-a prezentat pe Manet lui Émile Zola, care începuse să scrie critică de artă pentru săptămânalul *L'Evénement*. Poate că Zola nu înțelesese opera lui Manet și pictura modernă în general. Poate că s-a gândit, de asemenea, mai mult la propriile interese profesionale decât la cele ale lui Manet, atunci când a apărat cauza lui Manet. Totuși, Zola era singurul care i-a luat public apărarea și a făcut-o cu verva sa caracteristică. Următorul articol al lui Zola despre Manet a apărut la începutul lunii mai, ca parte a unui serial pe care l-a intitulat *Mon Salon*. „Știți ce efect produc pânzele lui monsieur Manet la Salon", a scris el. „Pur și simplu, sparg peretele! În jurul lor se răsfiră dulciurile maeștrilor cofetari la modă, copaci din zahăr candel și patiserii, domni din turtă dulce și doamne din cremă de vanilie"[6].

„Monsieur Manet este o fire onestă, corectă", continua Zola. „Personajele pe care le surprinde

sunt pline de viață". Îi plăcea mai ales *Flautistul*, pictura respinsă a lui Manet, a cărei precizie și simplitate au făcut o puternică impresie asupra lui. „Își conturează figurile cu precizie [...], redând obiectele în toată vitalitatea lor". Mai mult, „întreaga sa ființă îl constrânge să vadă pe porțiuni, în elemente simple încărcate de energie"[7].

Zola a desființat Salonul la fel de energic precum îl apărase pe Monet, expunând negocierile și mita implicate în procesul de selecție și descriind, în mod usturător, operele de artă care erau acceptae. „Și ce fel de lucrări erau acceptate?" întreba el retoric. „O mulțime de lucrări plictisitoare", răspundea el, „jalnice și mediocre". În același timp însă, pictori precum Manet, pictori care erau „puternici, solizi" și „extrem de însuflețiți" erau respinși. Era scandalos!

Manet era încântat. Imediat după apariția articolului, i-a scris lui Zola: „Nu știu unde să te găsesc ca să-ți strâng mâna și să-ți spun cât de mândru și de fericit mă simt pentru că sunt susținut de un bărbat cu talentul tău; ce articol superb [...] mii de mulțumiri!" I-a sugerat să se întâlnească la Café de Bade, unde putea fi găsit de obicei între orele 16.30 și 19.00, „dacă este convenabil și pentru tine"[8].

Café de Bade sau Café Guerbois au fost, fără îndoială, convenabile, pentru că cei doi s-au împrietenit. Spre marea sa mulțumire, Manet avea un susținător, pe când Zola era pe cale să devină o stea a literaturii de avangardă.

~

Claude Monet, spre deosebire de Édouard Manet, a avut două tablouri acceptate la Salonul din 1866. Din moment ce nu a putut să-și termine *Prânzul pe iarbă* la timp pentru Salonul din acel an, a prezentat *Le Pavé de Chailly*, realizat în anul precedent, și un tablou nou – remarcabilul său studiu în mărime naturală *Camille* sau *Femeia cu rochie verde*.

Monet se mutase acum pe malul drept al Senei, unde a început să picteze această siluetă feminină în mărime naturală, situată în interior și îmbrăcată într-o rochie voluminoasă (închiriată) din satin verde. Modelul său era Camille-Léonie Doncieux, o pariziană de 19 ani, născută la Lyon, devenită recent amanta sa. Având un termen de predare foarte scurt, Monet a reușit să termine pictura la timp pentru a o prezenta juriului Salonului până la data-limită de 20 martie (deși, probabil, nu a fost pictat în patru zile, așa cum se spune).

Odată expus, uimitorul portret realizat de Monet a atras atenția, o atenție în mare parte negativă. Un critic s-a plâns că „o rochie nu este un tablou, așa cum o propoziție corect scrisă nu este o carte" și a întrebat: „Ce înseamnă pentru mine această ținută, dacă nu pot să înțeleg corpul din interiorul său, […] când capul nu este un cap, iar mâna nu este decât o labă?" În plus, ca și în anul precedent, spectatorii și criticii deopotrivă l-au confundat pe Monet cu Manet – nu numai din cauza asemănării de nume, ci și din cauza naturii neconvenționale a lucrărilor celor doi pictori.

Caricaturistul André Gill (care avea să rămână celebru datorită lui Lapin Agile) a prezentat-o pe Camille cu legenda: „Monet sau Manet? – Monet. Dar lui *Manet* îi datorăm acest *Monet*; bravo, *Monet*! Mulțumesc, *Manet*!”[9]

Émile Zola nu-i confunda pe cei doi, aplaudându-i pe amândoi. Continuând să-l susțină cu înflăcărare pe Manet, i-a oferit niște evaluări excepționale și lui Monet. „Iată ce temperament!”, a scris el în *L'Evénement*. „Iată un bărbat printre eunuci!” Zola stătea în fața *Femeii cu rochie verde* a lui Monet și se minuna de contrastul dintre acest tablou și pânzele expuse în jurul său. „Avem aici ceva mai mult decât un realist”, a proclamat el. „Avem un interpret puternic, subtil, caracterizat de o preocupare intrinsecă pentru observarea celor mai mici detalii”[10].

Deloc surprinzător, cititorii publicației *L'Evénement* nu erau toți de aceeași părere și editorul a fost copleșit de scrisori furioase, în timp ce unii dintre cititorii săi, evident provocați dincolo de limita suportabilității, au rupt ediția respectivă în fața sediului ziarului și au călcat bucățile în picioare. Un bărbat mânios chiar l-a provocat pe Zola la duel. *L'Evénement* s-a bucurat de scandal, dar valul de abonamente anulate l-au convins pe redactor că Zola nu putea să continue în maniera aceasta. După doar câteva săptămâni de glorie, critica de artă a lui Zola din *L'Evénement* a fost oprită. În curând însă el avea să-și publice articolele ofensatoare sub formă de pamflet, în *Mon Salon*, care urma să aibă o existență proprie.

~

Zola l-a cunoscut pe Monet, iar Monet și Manet au devenit, în sfârșit, prieteni datorită intermedierii lui Zacharie Astruc, care l-a lămurit pe Manet despre faptul că Monet nu avea nicio legătură cu confuzia dintre cele două nume.

Între timp, Monet se confrunta cu dificultăți financiare neașteptate: mătușa lui se hotărâse în cele din urmă să pună capăt alocației pe care i-o trimisese regulat. „Sunt complet răvășit", i-a scris el pictorului Amand Gautier, rugându-l: „îmbuneaz-o pe mătușa mea să mai continue puțin" și adăugând că: „nu prea știu cum m-aș descurca altfel". Gautier, un prieten al mătușii lui Monet, a făcut, într-adevăr, ce i-a cerut acesta, scriindu-i mătușii și punând accent pe ceea ce el a numit „succesul la Salon" al lui Monet. În plus, așa cum i-a scris, încântat, Monet lui Gautier, „nu mai puțin de trei persoane i-au trimis [mătușii] *L'Evénement* [articolul lui Zola] pe care i l-ai trimis și tu", și care a încântat-o. „Este felicitată la fiecare pas". Monet, extaziat, i-a mulțumit lui Gautier „din adâncul inimii mele"[11].

Contribuind la fericirea pe care o simțea, Monet a vândut mai multe tablouri în baza prezentării sale de la Salon, câștigând în total 800 de franci. Însă *Camille* nu și-a găsit cumpărătorul, iar mătușa lui îi dăduse clar de înțeles că, deși îi oferea din nou o alocație, nu avea de gând să-i plătească datoriile. 800 de franci însemnau o victorie, dar nu aveau să-i ajungă multă vreme – mai ales acum, când Monet avea o gură în plus de hrănit.

~

Printre tinerii pictori care încercau noi direcții, Berthe Morisot a continuat să aibă un succes modest la Salon, având din nou două picturi acceptate, în 1866. Și Camille Pissarro a avut un peisaj acceptat la Salonul din 1866, așa cum a avut la fiecare Salon, cu excepția celui din 1859. Edgar Degas, care a expus pentru prima oară la Salonul din 1865 o scenă istorică acceptată (*Scenă de război din Evul Mediu*), a apărut la Salonul din 1866 într-o lumină mai îndrăzneață, înfățișând un jocheu lângă caii în galop, toți schițați în contururi impetuoase și exuberante. În ciuda provocării calculate la adresa tradiției, lucrarea propusă de el a fost acceptată, însă a trecut neobservată.

Pierre-Auguste Renoir, coleg cu Monet la academia Gleyre, care reușise din prima încercare la Salonul din 1864, ulterior – după ce pictase în aer liber în compania lui Monet, Bazille și Sisley – ajunsese să fie dezamăgit de stilul canonic al picturii academice și a distrus tabloul care îi fusese admis în 1864 (numit *La Esmeralda*). A avut succes cu două picturi înscrise la Salonul din 1865 (un portret al tatălui lui Sisley și un peisaj), însă lucrarea pe care a propus-o în 1866, un peisaj cu două personaje, a fost respinsă. Întrebând șovăielnic de soarta acesteia, sub pretextul că era „un prieten de-ai lui Renoir", i s-a comunicat (de către unul dintre puținii juriați înclinați să favorizeze „noii" artiști) că pictura fusese respinsă categoric. Cu toate acestea, juratul a continuat: „Spune-i prietenului tău să nu se descurajeze,

pentru că pictura sa are multe calități. Ar trebui să facă o cerere și să solicite expunerea ei la *Refusés*".

Din 1863, Salon des Refusés nu mai continuase și nu se știe dacă Renoir (sau, dacă tot a venit vorba, dezamăgiții Manet sau Bazille) a urmat sfatul acesta, dar Paul Cézanne cu siguranță a făcut-o. Lucrările propuse de Cézanne la Saloanele din 1864 și 1865 au fost respinse și prezentarea sa din 1866, portretul unui prieten, Anthony Valabrègue, a surprins un jurat care a declarat că „nu este pictat doar cu cuțitul, ci chiar și cu pistolul". Așteptându-se la o respingere și pregătit de luptă, Cézanne i-a scris superintendentului artelor plastice, contele de Nieuwerkerke, cel cu multe relații (amantul de multă vreme al prințesei Mathilde), despre dezamăgirea lui. Neprimind niciun răspuns, i-a scris din nou, nu doar pentru a-l ruga, ci pentru a cere să i se ofere prilejul de a-și arăta picturile publicului, în ciuda respingerii lor printr-o „hotărâre nedreaptă". Nu era singurul care solicita acest lucru, i-a spus el lui Nieuwerkerke, citând numeroșii pictori „în aceeași situație ca mine" care, dacă ar fi întrebați, „ar revoca juriul". Chiar dacă ar fi fost singurul, tot ar fi cerut să fie reînființat Salon des Refusés.

Zola pare să-l fi ajutat cu această scrisoare pe Cézanne, prietenul său din copilărie, care a apărut în același timp în care el își începea atacurile săptămânale asupra Salonului, în *L'Evénement*, pentru care poate să fi primit instruirea esențială de la Cézanne. În definitiv, Zola recunoscuse cu mult timp înainte că nu știa mai nimic despre artă. Aceasta însă era o cauză în care se putea angaja cu

pasiune, iar cunoștințele – dacă nu erau chiar ale sale – îi stăteau cu siguranță la dispoziție.

„Ceea ce solicită el este imposibil", apare într-o notă marginală scrisă de o oficialitate pe a doua scrisoare a lui Cézanne. „Am ajuns să ne dăm seama cât de incompatibilă cu demnitatea unei expoziții de artă erau *Refusés*, și gestul acesta nu se va mai repeta"[12]. Salon des Refusés nu s-a mai repetat, iar superintendentul artelor plastice nu pare să fi răspuns la niciuna dintre scrisorile lui Cézanne.

Cézanne ar fi putut foarte bine să contribuie cu elemente importante la salva pe care o lansase Zola împotriva Salonului și în apărarea lui Manet și Monet. Nu se număra însă printre cei pe care Zola alesese să-i laude și, într-un roman scris ulterior, *L'Oeuvre*, el va afirma limpede că își considera prietenul din copilărie un „geniu incomplet". Totuși, dacă Zola îi era dator lui Cézanne pentru ajutorul dat la articolele sale din *L'Evénement*, s-a revanșat atunci când a strâns aceste articole în pamfletul *Mon Salon*, pe care i l-a dedicat lui Cézanne.

~

Între timp, Monet se mutase într-un mic sat la vest de Paris, unde s-a încumetat să creeze din nou un tablou mare cu personaje plasate într-un peisaj. De data aceasta, toate personajele erau feminine, îmbrăcate în rochiile vaporoase de vară ale vremii și însăși provocarea fizică de a crea un tablou atât de mare era descurajantă: doar pentru a ajunge cu pensula în fiecare parte a pânzei,

Monet a fost nevoit să sape o tranșee în grădină și să pună la punct un sistem de scripeți pentru a ridica și a coborî pânza. În ciuda unor astfel de obstacole și a problemei recurente a datoriilor, Monet a finalizat la Honfleur, mai târziu, în același an, *Femei în grădină* și l-a propus la Salonul din 1867. Nu înainte însă de apariția a și mai multor probleme și facturi.

Între timp, Gustave Flaubert fusese numit Cavaler al Legiunii de Onoare, probabil la insistențele prietenei sale, prințesa Mathilde. Poate că omagiul i-a făcut plăcere, dar nu i-a plăcut că Pierre Alexis Ponson du Terrail, un scriitor popular a cărui operă o disprețuia, a fost decorat în același timp cu el. Maxime Du Camp a încercat să-l consoleze pe Flaubert, spunându-i că, după toate probabilitățile, Ponson du Terrail „era tot atât de scandalizat că a fost decorat în compania lui Gustave Flaubert" – un adevăr pe care Flaubert l-a admis imediat[13].

Într-o altă parte a orașului, maestrul fotograf Nadar – aflat acum la apogeul carierei sale – se plictisea. Fotografia nu-l mai inspira și prefera compania baloanelor cu aer cald sau a orice era capabil să zboare. Își dădea seama de posibilitățile oferite de fotografierea aeriană în scopuri militare și de supravegherea terestră și era hotărât să fie primul care să facă fotografii din cer. Fotografierea celebrităților își pierduse farmecul.

Și Sarah Bernhardt se plictisea. Era singură de doi ani deja și tânjea să revină în teatru. Trăgând niște sfori, a reușit să facă rost de un interviu la Théâtre de l'Odéon, dar cu condiția să aibă un

comportament adecvat. Asta însemna să-și controleze ieșirile și stilul de viață lipsit de discreție. Ascunzându-și neplăcerea, s-a întrecut pe sine cu farmecele, dar nu a reușit să obțină decât un contract umilitor pe o durată de o lună. Totuși, Odéon era al doilea teatru național al Franței și era un bun început. Regizorului, care o mai întâlnise pe Bernhardt și în trecut, nu-i plăcea nimic la ea, dar directorul asociat a fost mai amabil. Așa se face că ea a semnat contractul – cu intenția fermă de a avea succes.

~

Charles Baudelaire ajunsese acum să-și piardă speranța în succes. Aflat încă la Bruxelles, după ce agentul său îl făcuse să creadă că un editor era pe punctul de a-i oferi un contract, a aflat, fără să-i vină să creadă, că, după multe luni, agentul nici măcar nu discutase cu editorul în cauză. Când un prieten s-a interesat în numele lui, editorul a închis imediat ușa oricărei posibilități de publicare, punând capăt speranțelor lui Baudelaire.

A început să bea mai mult, crescând și nivelul consumului de opiu, iar în 1866 – cât era încă în Belgia – a suferit un accident vascular cerebral grav, urmat de o paralizie parțială. Cei care erau îngrijorați de soarta sa, inclusiv familia Hugo, l-au plasat într-un sanatoriu din Bruxelles, iar apoi, în iulie 1866, prietenii l-au adus cu trenul la Paris, într-un compartiment privat. Acolo a fost internat într-o clinică unde, pentru scurt timp, a distrat

vizitatorii și chiar a participat la cinele pe care le organiza Nadar în cinstea lui.

Curând însă, pe măsură ce i se apropia moartea, Baudelaire a încetat aproape orice legătură cu lumea exterioară.

~

În cursul unuia dintre proiectele de demolare ale lui Haussmann, orașul Paris condamnase la demolare clădirea școlii pe care o deținea Louise Michel împreună cu o colegă, pe Rue du Château-d'Eau. Michel spera că vor primi o despăgubire pentru clădire, dar rambursarea nu a fost efectuată niciodată. Cu banii pe care reușise să-i agonisească mama ei, a cumpărat o altă școală de zi în Montmartre. Michel locuia în școală împreună cu o altă profesoară și, treptat, numărul elevelor a început să crească. „Pentru niște institutoare", și-a amintit ea, „o duceam destul de bine cu banii" și „inima mi s-a umplut de bucurie".

La bucuria ei se adăuga și faptul că a început să urmeze cursuri la un centru de pe malul stâng al Senei, pe Rue Hautefeuille (nr. 6), organizate de doi republicani reformatori, Jules Favre și Eugène Peletan. Acolo, ea și alte profesoare și-au continuat educația prin „cursuri gratuite de predare la școala primară, cursuri profesionale, lecturi pentru mamele de familie și un curs seral pentru angajații tineri". Femeile care erau proaspete profesoare sau se pregăteau să devină profesoare „erau dornice de această învățătură", a constatat Michel, pentru că nu știau „decât de ceea ce reușiseră să prindă pe ici pe colo". Descriind această atmosferă

însufleţită, Louise Michel a adăugat: „A pus stăpânire pe noi frenezia însușirii de cunoștințe".

La centrul din Rue Hautefeuille se țineau prelegeri care variau de la fizică și chimie la Drept. Profesorii încercau noi metode de instruire și Michel a predat acolo multor copii săraci: „Oricât erau de mici", a scris ea mai târziu, „trebuia ca ei să lucreze întreaga zi, iar dacă nu ar fi fost centrul din strada Hautefeuille [unde predarea continua până la ora 10 seara], nu ar fi ajuns niciodată într-o clasă de școală".

Când se întorcea acasă noaptea târziu, Michel vedea un Paris pe care cei mai mulți, cu excepția celor sărmani, nu-l vedeau. „Am văzut criminali și târfe" și-a provocat ea cititorii. „Și am stat de vorbă cu ei. Acum vă pun o întrebare / Credeți că sunt făcuți așa cum sunt acum / Ca să-și târască zdrențele prin sânge și noroi, / Predestinată, o malefică rasă?" Și a adăugat, într-o proză caustică: „Nimeni nu vine pe lume cu un cuțit în mână pentru a-i înjunghia pe alții sau cu un cartonaș în mână ca să își vândă trupul".

Louise Michel văzuse întunericul și dorea să aprindă o lumină prin predarea cunoștințelor și prin educație. „Pe strada Hautefeuille, în lunga noapte a Imperiului, am văzut străfulgerarea unei lumi mai bune", a scris ea. „Aceasta oferea un refugiu neîntinat în mijlocul Parisului imperial"[14].

Capitolul 15

Apus de soare

(1867)

Anul a început prost, Napoleon al III-lea primind încă un refuz din partea lui Bismarck. Împăratul francez nu învățase din încercarea sa nereușită din anul anterior de a obține o compensație pentru zona Renaniei în schimbul neutralității Franței în războiul Prusiei cu Austria. Acum, în noul an, Ludovic-Napoleon a avut tot atât de puțină satisfacţie când i-a făcut Prusiei o ofertă, solicitând hegemonia franceză asupra Luxemburgului. După un tărăboi destul de mare în care Bismarck a amenințat cu războiul, iar Marea Britanie a intervenit, Ludovic-Napoleon a dat înapoi, reputația sa neîmbunătăţindu-se în urma întâlnirii. Cei aflați în cunoștință de cauză au început să observe, în tăcere, că un război franco-prusac părea tot mai posibil.

Pe lângă asta, catolicii francezi începeau să fie îngrijorați de afacerile de la Roma, unde, în decembrie anul precedent, împăratul retrăsese trupele franceze protectoare după ce guvernul italian fusese de acord să nu-l atace pe Papă. Ce anume, se întrebau evlavioșii, avea să împiedice recent expusul Oraș Sfânt să fie atacat de Garibaldi și de armata sa de italieni naționaliști?

După cum s-a dovedit, credincioșii aveau dreptate să fie îngrijorați: până în toamnă, Garibaldi amenința din nou ceea ce mai rămăsese din Statele Papale. Fără nicio tragere de inimă, Ludovic-Napoleon – îngrijorat de subminarea prieteniei franco-italiene – a trimis din nou trupele franceze la Roma. Acolo, francezii au intervenit într-un schimb de focuri între forțele papale și oamenii lui Garibaldi, provocând pierderi grele trupelor lui Garibaldi. Prietenia italo-franceză, deja fragilă, a luat acum sfârșit.

Două puteri noi și ostile se învecinau acum cu Franța: Prusia și Italia. Acest lucru nu i-a deranjat pe conservatorii francezi, care l-au aplaudat pe Eugène Rouher, ministrul de stat al împăratului, când a proclamat: „Niciodată Italia nu va pune stăpânire pe Roma. Niciodată Franța nu va susține un asemenea afront la onoarea sa, la adresa Bisericii Catolice".

Se spune că Ludovic-Napoleon l-a felicitat pe Rouher pentru discurs, dar apoi a adăugat: „În politică nu trebuie să spui *niciodată*"[1].

~

Și apoi, mai era sinistra situație, în continuă desfășurare, din Mexic. În martie, Napoleon a ordonat ultimelor trupe franceze să se întoarcă acasă, lăsând în urmă vreo 7 000 de francezi morți, pe pământ străin, și un tânăr împărat naiv, singur, într-o situație periculoasă. În curând, Maximilian și apărătorii care îi mai rămăseseră au fost înconjurați și asediați, iar viitorul împărat al Mexicului a fost forțat să se predea.

Pe 19 iunie, Maximilian a fost executat de un pluton de execuție. El a fost întruchiparea nobleței, până la capăt, declarând răspicat înainte de răsunarea împușcăturilor că singura lui dorință era ca sângele lui să „aducă pacea și fericirea pentru nefericita mea patrie adoptivă".

Vestea morții sale a ajuns la Paris la 1 iulie, chiar când Ludovic-Napoleon era pe cale să prezideze o ceremonie splendidă la strălucita Expoziție Universală din acel an. Pe de o parte au domnit fastul și formalitățile, însă, pe de altă parte, nu putea fi ascunsă o dezamăgire sângeroasă a cărei pată își lăsase amprenta. În cuvintele lui Philip Guedalla, un istoric timpuriu al imperiului, „Cerul era încă senin, dar în Imperiu se simțea un fior ciudat. Zorii limpezi ai anului 1852 păreau la o jumătate de secol distanță și parcă, brusc, împăratul îmbătrânise"[2].

~

În luna ianuarie a aceluiași an, frații Goncourt observaseră declinul continuu al civilizației, remarcând că în librăriile care mărgineau malurile Senei nu mai erau scaune. Franța, în cuvintele lor, fusese „ultimul vânzător de cărți care oferea scaune pe care să te așezi ca să porți discuții". Comerțul modern, cum se exprimau ei, „devorase totul".

În ciuda temerilor lor pentru viitorul a tot ce era civilizat, mai ales din cauza americanilor, despre care frații Goncourt se temeau că erau „meniți să fie viitorii cuceritori ai lumii [...], barbarii civilizației", cei doi au fost mulțumiți când, în luna

septembrie a aceluiași an, cel mai mare dintre ei, Edmond, a fost ales să primească Legiunea de Onoare. Deși bucuria sa era incompletă din cauza absenței unei recunoașteri similare pentru Jules, Edmond a simțit totuși o mare mândrie la primirea decorației, „care are rara distincție de a nu trebui să fi fost cerută sau solicitată nici măcar printr-un cuvânt sau o aluzie, ci fusese obținută de o prietenă care se gândise singură la acest lucru" – adică prințesa Mathilde[3].

~

În acel an, Georges Bizet a suferit o nouă dezamăgire cu o altă operă comandată, *La Jolie Fille de Perth* („Frumoasa fată din Perth"), care a fost eliminată din locul principal al expoziției de vară de *Roméo et Juliette* a lui Charles Gounod, înainte de a ajunge, într-un final, pe scenă, târziu în același an, unde a avut doar 18 reprezentații. În ianuarie, Sarah Bernhardt și-a făcut debutul oficial la Théâtre de l'Odéon. Rolul nu i s-a potrivit, dar, la scurt timp după aceea, a avut un „adevărat mic triumf" (după spusele sale) în *Athalie* a lui Racine.

Odéon era un centru pentru artiști, intelectuali și studenții de la Sorbona, situat pe malul stâng al Senei, unde înflorea antiimperialismul, iar Victor Hugo și George Sand dețineau supremația. A fost, așadar, o realizare semnificativă pentru Bernhardt când George Sand a remarcat-o și i-a oferit un mic rol în piesa sa, *Le Marquis de Villemer*, pe care aceasta o dramatizase după romanul ei, cu ajutorul lui Dumas *fils*.

Lui Bernhardt i-a plăcut timpul petrecut la Odéon. „Oh, acel teatru Odéon!" a remarcat ea, mai târziu, entuziasmată. „Este teatrul pe care l-am iubit cel mai mult. […] Nu ne gândeam decât să punem în scenă piese de teatru și repetam dimineața, după-amiaza și la orice oră, iar asta mi-a plăcut foarte mult". Nici măcar mediul spartan nu reușea să-i scadă entuziasmul. „Alergam tot timpul pe treptele reci și crăpate ale teatrului, cu o reală bucurie", scria ea, „și mă repezeam în cabina mea". Cel mai mult o încânta scena – „să mă mai aflu o dată în acel întuneric nesfârșit, doar cu o lumină slabă". Pentru ea nu era „nimic mai strălucitor decât întunericul acela".

Cât despre George Sand, Bernhardt și-o amintea ca fiind „o făptură dulce, fermecătoare […] [care] nu vorbea mult, dar fuma tot timpul". Bernhardt pare să fi jucat onorabil în *Marquis de Villemer* a lui Sand, însă abia în rolul Annei Danby din *Kean* al lui Alexandre Dumas, la începutul anului 1868, a obținut o recenzie în care îi era remarcată vocea pentru prima oară, „vocea ei bogată – vocea aceea uluitoare". După cum îi va spune mai târziu un prieten lui Bernhardt, „Ești originală fără să te străduiești să fii astfel", adăugând că „te-ai născut cu o harpă în gât".

Unora, Bernhardt li se părea deja extraordinară, „o ființă aparte" – ceea ce, desigur, după cum sublinia același prieten, „este o crimă de înaltă trădare împotriva a tot ceea ce este banal"[4].

~

La începutul lunii ianuarie 1867, Zola a publicat, în *La Revue du XIX siècle*, un lung articol în apărarea lui Manet. Manet a fost încântat. „Ce cadou minunat de Anul Nou mi-ai făcut!", i-a scris el lui Zola. „Vine chiar la momentul potrivit". Manet fusese tratat încă o dată mizerabil de juraţii Salonului, iar acum a decis să organizeze o expoziţie personală la următoarea Expoziţie Universală. „Am cel puţin 40 de picturi pe care le pot expune", a adăugat el şi i s-au oferit „spaţii în locuri foarte bune lângă Champ de Mars". I-a promis lui Zola că „avea să se facă luntre şi punte"[5].

Chiar şi cu un entuziasm nemărginit şi cu sprijinul unor prieteni ca Zola, aceasta era o aventură riscantă, aşa cum descoperise Gustave Courbet, la expoziţia din 1855. Vânzările şi participarea la expoziţia personală a lui Courbet fuseseră dezamăgitoare, iar vizitatorii care şi-au făcut totuşi apariţia l-au luat în derâdere. Courbet însă ieşise din această situaţie ca un erou al noii şcoli de artă realistă şi devenise repede o celebritate. Din nou, pentru următoarea expoziţie, din 1867, Courbet preconiza o expoziţie individuală şi, de data aceasta, Manet plănuia să-şi rişte reputaţia şi o avere considerabilă alăturându-i-se.

Era ciudat, i-a spus mai târziu Camille Pissarro fiului său, Lucien, cum Manet, „mare pictor cum era, avea o latură meschină, era înnebunit să fie recunoscut de autorităţile competente". În ciuda talentului său, în ciuda siguranţei pe care i-o oferea viaţa, el „credea în succes, tânjea după

onoruri". Manet tânjea în special după recunoaștere din partea Salonului, pe care, în ciuda dezamăgirilor sale, continua să îl considere „adevăratul câmp de luptă"[6].

Având în vedere modul în care fusese tratat de membrii juriului Salonului din 1867, Manet a decis să facă un pas radical cu o expoziție personală, organizată într-un pavilion temporar, construit de el însuși în Place de l'Alma, pe Avenue Montaigne, în diagonală față de pavilionul lui Courbet. Nu era o întreprindere ieftină: Manet a trebuit să-i ceară mamei sale fondurile necesare pentru a construi pavilionul din lemn și pentru a face față celorlalte cheltuieli pentru expoziție. Pregătit să-și arate lucrările în integralitate publicului, a expus 53 de tablouri, inclusiv *Băutorul de absint*, *Prânzul pe iarbă* și *Olympia*. Și a publicat un catalog în care (el și probabil câțiva dintre prietenii săi scriitori) și-a expus dezideratele ca artist, prezentându-se mai degrabă drept o persoană rezonabilă, decât una radicală. „Dl Manet", se spunea acolo, „nu dorește nici să renege pictura anterioară, nici să creeze una nouă. El a încercat doar să fie el însuși și nu altcineva"[7].

Din păcate, după cum Courbet deja descoperise, expozițiile individuale nu erau o modalitate bună de a atrage atenția criticilor sau a publicului larg. Manet a primit laude din partea unui singur critic (Jules Claretie, în *L'Indépendance belge*), iar persoanele din rândul publicului larg au stat deoparte, ca de obicei.

A fost o experiență dezastruoasă pentru Manet, financiar și sub toate celelalte aspecte – reliefând încă o dată dificultățile survenite în încercarea de a câștiga recunoașterea publică și succesul, în lipsa girului Salonului.

~

La sfârșitul lunii mai, Claude Monet i-a scris lui Frédéric Bazille că „vernisajul lui Manet are loc peste două zile și că el este într-o stare groaznică". Și vernisajul lui Courbet urma să aibă loc în scurt timp, „dar este cu totul altceva. Dacă îți poți imagina, îi invită pe toți artiștii din Paris la vernisaj: trimite 3 000 de invitații, iar pe lângă asta, fiecare artist primește și o copie a catalogului său. Fii liniștit, se descurcă bine!"[8]

Monet însuși se afla acum într-o gravă criză financiară. Venise să locuiască cu Bazille până la sfârșitul iernii, unde i s-a alăturat lui Renoir, la fel, falit. Perspectivele sale și ale atâtor prieteni ai săi se arătau a fi sumbre: juriul din acel an al Salonului nu acceptase niciuna dintre picturile propuse de Monet și respinsese, de asemenea, picturile lui Renoir, Bazille, Sisley, Pissarro și Cézanne. Deși Monet și alții au solicitat deschiderea unui nou Salon des Refusés, nu au avut câștig de cauză. Chiar și încercarea lor de a organiza o expoziție în spații private a eșuat, lăsându-i să se descurce cum puteau restul iernii și al primăverii. Doar intervenția de ultimă oră a lui Bazille, care achiziționse tabloul *Femei în grădină* la un preț remarcabil de mare (plătit în rate lunare

a câte 50 de franci), mai însenina perspectivele lui Monet, cel puțin pentru moment.

Cu toate acestea, Monet era permanent lefter și indispus. A petrecut primăvara pictând cu Renoir privelişti din Paris și trecea doar ocazional pe la amanta lui, Camille Doncieux, care era acum însărcinată și trăia separat de el. Luând legătura cu tatăl lui Monet în numele prietenului său, Bazille a primit avertizarea fermă că dacă tânărul Monet voia să reușească în viață, „trebuia să renunțe la ideile sale extravagante și la comportamentul din trecut”[9]. În ceea ce o privea pe Camille Doncieux, tatăl lui Monet era inflexibil: Monet va trebui să o părăsească.

Monet nu și-a abandonat amanta, dar a păstrat distanța, ajutând-o să se mute într-o cameră dintr-un complex de apartamente din Batignolles, în apropierea părinților ei (care nu păreau să fi fost interesați în vreun fel de fiica lor dezonorată). Tot el a făcut pregătirile necesare pentru naștere, așteptată în iulie, și a planificat să fie prezent atunci când va avea loc. Mintea lui pare să fi fost în altă parte, fie la expoziția personală a lui Manet, fie la propriile neajunsuri financiare, ceea ce devenise o chestiune stringentă. Bazille plecase deja la casa din Montpellier a părinților săi, iar Monet continua să-și preseze prietenul să-i dea bani. „Am văzut-o ieri pe Camille”, i-a scris lui Bazille, la sfârșitul lunii mai. „Nu știu ce să fac; este bolnavă, țintuită la pat și fără niciun ban, sau pe aproape”. Din moment ce el avea de gând ca, în scurt timp, să părăsească Parisul pentru a sta cu familia lui în Normandia, „trebuie să îți amintesc

de promisiunea ta de a-mi trimite măcar 50 de franci la începutul lunii" – aranjamentul pe care îl făcuse Bazille la cumpărarea tabloului *Femei în grădină*.

După ce a petrecut două săptămâni cu familia lui, Monet i-a relatat lui Bazille că totul mergea bine acolo: „Toți sunt buni cu mine și fiecare linie trasată cu pensula îmi este admirată". Muncea din greu și avea vreo 20 și ceva de pânze „în lucru". A trecut apoi la rugămintea de a o ajuta pe „biata Camille", care „este atât de bună, o fată foarte cumsecade". Părinții lui îl avertizaseră că, deși putea rămâne la ei cât timp va dori, el trebuia să câștige banii de care avea nevoie. Și, întrucât copilul urma să se nască la sfârșitul lunii iulie, el îi scria lui Bazille „pentru a-ți cere să trimiți orice sumă poți, cu cât mai mult, cu atât mai bine"[10].

Monet nu a primit nicio veste de la Bazille și a continuat să-i trimită scrisori imploratoare și acuzatoare, deși alătura pledoariilor în numele lui Camille Doncieux și expresii ale satisfacției personale: „Totul merge bine aici", îi spunea lui Bazille, „muncă, familie". În afară de inevitabila sosire pe lume a copilului, „nici că aș putea să fiu mai fericit"[11].

Copilul s-a născut, în cele din urmă, pe 8 august, un băiat pe care Claude Monet l-a recunoscut și l-a înregistrat ca fiul său legitim, Jean-Armand-Claude Monet. Zacharie Astruc a fost alături de Monet și a semnat un document oficial care, pe lângă faptul că atesta legitimitatea copilului, afirma, în mod fals, că data nașterii era 11 august,

tatăl nefiind prezent la nașterea propriu-zisă (Wildenstein spune că Monet nu a vrut să-și „supere familia" prin prezența lui la nașterea copilului)[12]. Monet s-a întors apoi neîntârziat la casa din Normandia a părinților săi, unde a continuat să-l preseze pe Bazille să-i trimită bani. „Chiar nu știu ce să-ți spun", a izbucnit el pe 12 august; „ai dat dovadă de atâta nesimțire prin faptul că nu ai răspuns". Camille, i-a spus el lui Bazille, „a născut un băiat mare și frumos [...] și mă doare sufletul când mă gândesc că mama lui nu are ce mânca". Monet a continuat să-și transmită nemulțumirile, spunându-i lui Bazille că fusese obligat „să se împrumute și să primească refuzuri de la oameni pe care nu-i cunosc și sunt foarte supărat pe tine". Nici el, nici amanta lui nu aveau „niște bani ai lor" și întreaga situație era patetică. „Numai tu ești de vină," îl admonesta el pe Bazille, „deci grăbește-te și îndreaptă lucrurile și trimite-mi banii imediat!"[13]

Monet și-a petrecut vara și toamna pictând în Normandia, după care s-a întors la Paris, unde a pictat pentru, prima dată sloiuri de gheață pe Sena, în suburbia vestică Bougival. El și amanta lui, inclusiv copilul, încă trăiau de pe o zi pe alta și Monet a continuat să-l bombardeze pe Bazille cu solicitări de bani și relatări despre sărăcia lor.

Acum Monet modificase unilateral înțelegerea dintre ei la 100 de franci pe lună, pe lângă alte sume pe care pretindea că i le promisese Bazille, dar acesta nu l-a părăsit pe prietenul său dificil. L-a invitat, în schimb, să împartă cu el noul atelier în

care se muta și l-a convins pe un coleg să cumpere o natură moartă pictată de Monet.

~

Sloiurile de gheață din Bougival îl atrăgeau pe Monet, iarna, însă acest mic loc de divertisment situat de-a lungul Senei era cel mai populat vara, atrăgându-i pe cei care voiau să facă o baie în râu sau să bea și să danseze la seratele populare (cum va rememora Renoir, mai târziu, în *Dans la Bougival*). Locurile de agrement din apropiere se înmulțiseră acum în vestul Parisului, deoarece calea ferată făcea ca oamenilor, chiar și de condiție modestă, să le fie mai ușor să evadeze din delimitările urbane. La Grenouillère, faimoasa cafenea plutitoare de la Croissy-sur-Seine, de pe malul Senei și Maison Fournaise de pe Ile de Chatou atrăgeau deja amatorii de plăceri mărunte.

Aceștia nu erau genul de oameni pe care o femeie burgheză decentă ca madame Morisot să-i agreeze. Scriindu-i fiicei sale, Berthe, în acea lună august, madame Morisot i-a spus că fratele Berthei, Tiburce, „a fost de curând să se scalde [să înoate] la Bougival", unde a dat peste pe Jules Ferry. „Doar s-au intersectat și au trecut unul pe lângă altul", a adăugat madame Morisot, „un pic stânjeniți, fără îndoială, că se întâlniseră în acel loc". Dar ce fel de loc era acesta? „Se spune că este un locșor foarte rustic", a continuat ea, „folosit pentru întâlniri de către o societate foarte frivolă". Nu numai atât, a adăugat ea pufnind dezaprobator, „dar dacă un bărbat se duce singur acolo, se

întoarce în compania a cel puțin încă unei persoane".

Monet, Renoir și Pissarro erau pe cale să se lanseze într-un nou stil de pictură la La Grenouillère, iar cu timpul, Berthe Morisot avea să-și construiască la Bougival o casă de vară pentru ea și familia sa. Pentru moment însă, doar femeile de reputație îndoielnică, sau cel puțin nu din burghezia propriu-zisă, puteau să se distreze la seratele populare[1] de la Bougival și Croissy-sur-Seine.

Madame Morisot era puțin invidioasă, fără să vrea. „Bărbații chiar au toate avantajele și își fac viața confortabilă", a continuat ea în scrisoarea către Berthe. „Nu sunt răutăcioasă, dar sper că pentru asta va exista o compensație"[14].

~

O destinație mai potrivită pentru distracția burghezilor era Exposition Universelle din anul respectiv, prima organizată la Paris, după aceea din anul 1855. La fel ca la precedenta, împăratul intenționa să-și etaleze regimul în toată splendoarea, un Imperiu încă strălucind de glorie. Până în noiembrie, la încheierea târgului, prin porțile sale de pe Champs de Mars trecuseră 10 milioane de oameni pentru a vizita o structură masivă de sticlă și oțel care acoperea aproape 15 hectare, cu grădini presărate printre galerii, legate prin alei de clădirea principală. Fiecare galerie ilustra un aspect al producției industriale, de la materii prime la îmbrăcăminte, mobilier și arte decorative – unde se prezentau colecții de obiecte,

de la balansoare la arme, de la diorame ale locuințelor aglomerate muncitorești la cele mai noi tendințe în materie de tapet. Gustave Eiffel, care nu era încă un nume sonor, s-a limitat la lucrări relativ minore expuse la Galerie des Beaux-Arts et d'Archéologie, dar a proiectat, de asemenea, principalele bolți arcuite din Galerie des Machines, o enormă elipsă încadrată în oțel. La acest proiect, el – împreună cu directorul Conservatoire des Arts et Métiers – a efectuat calcule pe care Eiffel le va folosi la viitoarele sale construcții din fier forjat, inclusiv la celebrul său turn[15].

În grădinile expoziției răsăreau restaurante și chioșcuri cu băuturi răcoritoare care reflectau universul gastronomiei, fie că era vorba de bere din Strasbourg, paste italiene sau caviar rusesc, pe când, în parcul din jur, vizitatorii se puteau bucura de scene, chipurile, reprezentând stiluri de viață din locuri îndepărtate (arabi, într-un cort, femei chineze, într-o pagodă). Studiourile fotografice au făcut mult profit, pe când Balonul *Le Géant* al lui Nadar a zburat pentru ultima oară, deoarece proprietarul său – de acum adânc îngropat în datorii – a fost nevoit să-l vândă.

Ludovic-Napoleon a fost mulțumit în special de numărul mare al capetelor încoronate care și-au făcut apariția pentru a se bucura de festivități, de la împărații Rusiei și Austriei, până la regii Prusiei, Belgiei, Suediei, Greciei și Portugaliei. Regina Victoria, încă devastată de moartea Prințului Albert, survenită cu câțiva ani în urmă, nu a participat la expoziție, dar fiul și moștenitorul ei,

prințul Albert, nu a ezitat să se bucure de deliciile Parisului. Pe întreaga durată, împărăteasa Eugénie a prezidat expoziția cu grandoarea adecvată, iar baronul Haussmann a oferit o serie de recepții de gală la Hôtel de Ville pentru a-i onora pe numeroșii membri ai regalității care se succedau. Recepția organizată pe 8 iunie în cinstea regelui Wilhelm al Prusiei și a țarului Alexandru al Rusiei a fost deosebit de fastuoasă, cu 8 000 de oaspeți scăldați în lumini strălucitoare. „Înaintea reginei, care este Parisul," a remarcat țarul cu amabilitate, „noi nu mai suntem decât niște burghezi"[16].

~

Nu totul mergea bine în Imperiul lui Ludovic-Napoleon. În primul rând, sănătatea împăratului nu mai era asa cum ar fi trebuit să fie si el a suferit încă un atac puternic în vara aceea. Frații Goncourt au relatat că, atunci când Ludovic-Napoleon i-a cerut lui Émile Ollivier – un republican moderat – să-i relateze cu sinceritate ce spuneau oamenii despre el, Ollivier i-a zis că: „oamenii credeau că facultățile lui erau în declin". La aceasta, împăratul doar a remarcat impasibil: „Asta se potrivește cu toate rapoartele pe care le-am mai primit"[17].

Și mai erau problemele cu Crédit Mobilier. Continuând să înregistreze pierderi importante, până în primăvară, această uriașă instituție financiară se dusese de râpă într-o asemenea măsură, încât frații Pereire au trebuit să se înjosească și să ceară un împrumut imens de la vechiul lor inamic, Banca Franței. Acolo au dat

piept cu Alphonse de Rothschild care, în calitate de administrator al băncii, s-a opus implacabil aprobării cererii lor. La urma urmei, de ani de zile el și tatăl său, James, atrăseseră atenția asupra gustului pentru aventură și împotriva apetitului pentru risc ale fraților Pereire, prin comparație cu prudența consecventă a familiei Rothschild. În cele din urmă, constrânsă de Eugène Rouher (acum ministru al finanțelor care, la rândul său, era probabil condiționat de împărat), Banca a acceptat fără tragere de inimă să le acorde un împrumut, dar numai cu condiția ca frații Pereire și prietenii lor să demisioneze.

Unora le-a părut rău pentru frații Pereire, inclusiv Rouher, care a remarcat că: „ei nu meritau ura feroce cu care erau urmăriți". Mulți alții însă, în special familia Rothschild, erau insensibili față de situația lor și Rothschild – împreună cu alți acționari dezamăgiți – este posibil să fi fost responsabil pentru vehemența articolelor din presă care relatau eșecul financiar al fraților Pereire și mai ales pentru afirmațiile insistente că frații încă mai puteau și chiar trebuiau să-și achite datoriile. Fostul lor coleg, Jules Mirès – el însuși aflat sub un val de acuzații pentru înșelăciune – a fost deosebit de incisiv: „Frații Pereire", scria el în 1868, „s-au pretat la un joc extraordinar cu acțiunile Crédit Mobilier. […] Au folosit și abuzat de dividende fictive, iar […] acționarii lor au fost ruinați de speculațiile făcute de ei în interes personal"[18].

Frații Pereire au respins aceste acuzații, însă stigmatul a rămas, chiar în timp ce familia Rothschild, printre alții, a trecut, nemiloasă, la cumpărarea bunurilor personale ale fraților (inclusiv a locuinței lor din Rue de Monceau, pe care familia Rothschild a cumpărat-o cu aproximativ o treime mai puțin decât plătiseră Pereire pentru ea). Deși Crédit Mobilier al fraților Pereire jucase un rol decisiv în realizarea viziunii despre Paris a lui Napoleon al III-lea și în conturarea instituțiilor financiare ale orașului, zilele sale de glorie luaseră sfârșit. Al Doilea Imperiu era o adevărată junglă, iar frații Pereire erau acum devorați[19].

~

Georges Haussmann întâmpina, la rândul său, probleme. În acel an, el s-a văzut atacat nu numai pentru că forțase un număr imens de familii să-și părăsească locuințele în cursul proiectelor sale de reconstrucție, dar și pentru că tulburase locurile de odihnă ale morților. Opoziția atacase planurile sale pentru cimitire, de la mutarea câtorva sute de morminte în Cimitirul Montmartre (pentru a construi un pod pentru Rue Caulaincourt), la necesitatea de a găsi mai mult spațiu pentru morminte în exteriorul noilor limite ale Parisului. La scurt timp, toată chestiunea a devenit o situație atât de sensibilă, încât nu avea să se rezolve decât după eliberarea lui Haussmann din funcție.

Problemele lui Haussmann aveau să devină însă deosebit de tensionate sub aspect financiar. Nu numai că Al Doilea Sistem al său atrăsese depășiri

uriașe ale costurilor, dar și cel de-Al Treilea Sistem se confrunta acum cu dificultăți financiare semnificative. Haussmann, ca întotdeauna, refuza să ia în considerare mărirea impozitelor, chiar dacă Ludovic-Napoleon începea să se gândească la majorarea acestora, pentru cei bogați, reducând totodată taxele aferente bunurilor de bază pentru consum. Înspăimântat, Haussmann l-a convins să renunțe, susținând că orice majorare a impozitelor nici măcar nu ar începe să compenseze sumele necesare pentru continuarea și finalizarea *grands travaux*.

Atunci de unde să facă rost de bani? Împrumutul nu mai era posibil din cauza Adunării Legislative, a Consiliului de Stat, a ministrului de finanțe al lui Ludovic-Napoleon și a mai nou-influentului James de Rothschild, care se opuneau împrumutului. Société Générale, fondată cu câțiva ani în urmă de un grup de finanțatori și industriași în care James de Rothschild era discret implicat, a devenit acum un pion important în schemele lui Haussmann, permițându-i prefectului să găsească antreprenori care să execute lucrările necesare la un preț fix (și ridicat). Firmele, sub contract, operau într-un sistem complex și, de regulă, profitabil, care implica achiziționarea obligatorie și primirea despăgubirilor pentru evacuare, precum și cumpărarea terenului în plus, numai că plata din partea primăriei se realiza la finalizarea lucrărilor – care, desigur, puteau să dureze ani întregi.

Pentru a face rost de bani, Haussmann conta pe timpul de care dispunea între începutul și sfârșitul acestor proiecte pe termen lung. Totuși, condițiile acestor acorduri au creat probleme serioase de flux de numerar. La rândul lor, acestea l-au inspirat pe Haussmann să autorizeze certificatele de credit contra plății finale. Certificatele de credit constituiau niște împrumuturi, dar fără să se numească astfel și îi ofereau lui Haussmann timpul de care avea nevoie înainte de plata datorată. Era important ca acestea să nu se numească „împrumuturi", deoarece primăria putea să împrumute bani în mod licit numai cu aprobarea Adunării Legislative. Cu toate acestea, ele erau ceea ce erau și, fapt ce se adăuga la ilegalitatea lor inerentă, aceste certificate erau achitate prin invenția lui Haussmann, Caisse des Travaux de Paris – fondul special pentru lucrări publice creat pentru a ajuta la problemele inevitabile cu fluxul de numerar – obligată acum să plătească de departe mai mult decât permiteau normele sale.

Neregulile sau chiar ilegalitățile erau uriașe și, în ciuda eforturilor lui Haussmann din luna decembrie de a prezenta Adunării Legislative o cerere de împrumut reală, finanțările sale publice erau cam dezlânate. Contribuind la necazurile sale, în decembrie, Jules Ferry a început să publice o serie de articole în *Le Temps* intitulate *Les Comptes fantastiques d'Haussmann* („Conturile fantastice ale lui Haussmann"), un joc de cuvinte folosind popularele *Les Contes fantastiques d'Hoffmann* („Povestirile fantastice ale lui

Hoffmann") – opera lui Offenbach. Indiferent dacă dineurile lui Ferry la familia Morisot îi oferiseră – sau nu – acestuia o muniție specială datorită tatălui bine informat al lui Berthe Morisot, aceste articole și pamfletul pe care Ferry îl făcea din ele aveau să joace un rol major în distrugerea carierei lui Haussmann chiar dacă au contribuit, în același timp, și la distrugerea carierei autorului.

În orice caz, până la sfârșitul anului, Haussmann era în poziția nefericită de a-și dori să se fi retras în noiembrie, la scurt timp după încheierea Expoziției Universale, așa cum își dorise inițial. Din nefericire pentru el, împăratul îl convinsese să rămână în funcție.

~

În ciuda acestor obstacole, Haussmann a perseverat, intenționând să realizeze viziunea pe care o avea pentru un nou Paris. Pe parcurs, vechiul Paris pe care îl iubea Manet a dispărut, iar odată cu el, și genul de personaje care ocupau locuințele dărăpănate pe care Haussmann le distrugea cu atâta eficiență. Cei mai mulți dintre cântăreții de stradă și adunătorii de haine vechi care îl fascinau pe Manet în plimbările sale prin oraș fuseseră nevoiți să se mute dincolo de limitele orașului, să trăiască în pustietatea zonei – proces pe care Expoziția Universală din 1867 îl accelerase în scopul de a face din oraș un loc primitor pentru vizitatori. Parisul, din perspectiva lui Manet, poate că devenise un oraș mai curat și mai modern, dar, în cursul modernizării, pierduse destul de mult

din ceea ce considera el a fi esența și atractivitatea sa.

În acest sens, Manet era într-o oarecare măsură de acord cu Victor Hugo și Charles Baudelaire, deși Manet nu a romantizat niciodată Parisul. El picta mai mult în ceea ce Émile Zola numea un stil „naturalist" – deosebindu-l de Courbet, a cărui pictură a fost numită de Zola și de alții „realistă". Naturalismul, potrivit lui Zola, care a îmbrățișat devreme acest termen, era, în esență, anti-romantic și se inspira din observații exacte și din știință, respingând idealizarea sau mitologia pentru a descrie oameni adevărați, implicați în activități reale. Cum se deosebea acest lucru de realism nu era prea clar, dar Manet aprecia publicitatea pozitivă a lui Zola, iar spre sfârșitul anului, începuse să picteze portretul lui Zola ca expresie a recunoștinței sale.

Între timp, Zola publicase primul său roman important, *Thérèse Raquin*, în care nu înfățișa Parisul nou și agitat al lui Georges Haussmann, ci Parisul mizeriei, sărăciei și întunericului, pe care ajunsese să le cunoască mult prea bine. În acest oraș al singurătății și degradării și-a plasat el povestea a trei inadaptați, a trei tipare psihologice transmise genetic, ale căror acțiuni erau dictate de temperamentele lor moștenite. Ca romancier, a analizat apoi aceste ființe umane și societatea în care trăiau cam în același mod în care credea el că un om de știință efectuează experimente într-un laborator. „Am realizat doar asupra a două corpuri vii", a remarcat el, „munca pe care chirurgii o realizează asupra cadavrelor"[20]. Cu alte cuvinte,

natura guverna acțiunea romanului său – în acest caz, ducând direct și inevitabil la moarte și distrugere.

Madame Bovary a lui Flaubert, ca și *Germinie Lacerteux* a fraților Goncourt, l-au impresionat foarte mult pe Zola, iar acesta nu s-a ferit de controversa, scandalul – și de publicitatea aferente –pe care ar fi putut să le stârnească cea mai nouă ofertă a sa, așa cum îi înconjurase pe Flaubert și pe frații Goncourt. „Lucrarea este dramatică, este foarte emoționantă", i-a scris el în septembrie editorului Albert Lacroix din Bruxelles, care spera să-i publice cartea în întregime acum, când tipărea revista *L'Artiste* sub formă de foileton. Pentru a-și spori argumentele pentru vânzare, el a adăugat: „Contez pe un *succes d'horreur* [un succes bazat pe oroare]"[21]. Lacroix, care se specializase în publicarea unor astfel de autori, printre care Victor Hugo, care fusese interzis în Franța lui Ludovic-Napoleon, a fost de acord să preia această poveste care mustea de crimă și de autodistrugere și care a apărut în acea toamnă. Reprezentarea senzațională a personajelor, descrierea și soarta lor au atras critici că romanul era animalic, putred și pornografic, însă confirmarea supremă, și anume punerea sub acuzare de către guvern, l-a ocolit pe autorul acesteia.

Guvernul nu a făcut nicio mișcare pentru a-l pune sub acuzare pe Zola.

~

La sfârșitul lunii august a aceluiași an, soția de mult timp suferindă a lui Victor Hugo, Adèle, s-a stins din viață. Patru zile mai târziu, Charles Baudelaire și-a dat ultima suflare și a fost elogiat elocvent de Nadar, care îi fusese devotat pe parcursul îndelungatei boli cu sfârșit fatal.

„Ai vorbit cât se poate de convingător ieri, în apărarea bietului nostru prieten Baudelaire", i-a scris Manet lui Nadar a doua zi după înmormântare. „Eram deja emoționat de grija iubitoare pe care i-ați arătat-o, tu și familia ta, la tine acasă"[22].

Manet pare să nu fi fost emoționat însă de cea mai recentă producție literară a lui Zola. „Tocmai am terminat *Thérèse Raquin*", i-a scris Zola, spre sfârșitul anului. După ce i-a transmis, binevoitor, cele mai calde felicitări, Manet i-a adresat următoarea laudă palidă: „Este un roman foarte bine construit și foarte interesant"[23].

~

Și Georges Haussmann constata că laudele erau greu de obținut. Extraordinarul său parc Buttes-Chaumont se deschisese, la începutul acelui, an în nord-estul Parisului, după ce utilizase terenul din jurul unei uriașe cariere epuizate pentru a crea un lac, o insulă impozantă având în vârf un mic templu, mai multe cascade, două poduri impresionante (unul proiectat de Eiffel) și priveliști panoramice, acolo unde altădată fuseseră doar cocioabe și o groapă de gunoi. Haussmann îl adusese pe Wilhelm al Prusiei să viziteze parcul nou deschis atunci când regele vizitase Expoziția

Mondială, doar pentru a observa că monarhul privea în depărtare și a-l auzi remarcând, gânditor: „Prin poarta aceea am intrat noi în 1815". Haussmann, oarecum descumpănit, nu a putut să răspundă decât: „Da, dar de atunci am mai construit niște forturi"[24].

Ideea din spatele unui astfel de parc într-o astfel de locație a fost să le ofere parizienilor din această parte a orașului, în marea majoritate muncitori, o destinație plăcută care să fie numai a lor. Ludovic-Napoleon sprijinise proiectul din toată inima, la fel cum susținuse și o altă tentativă de a crea locuințe decente pentru muncitori – o structură mare compusă din locuințe adiacente pe Avenue Daumesnil, în inima arondismentului al 12-lea (o structură la proiectarea căreia se spunea că împăratul își adusese personal contribuția)[25].

Și, totuși, nici acest lucru, nici minunatul parc Buttes-Chaumont nu îi impresionaseră prea mult pe cei pe care erau menite să-i mulțumească, iar Ludovic-Napoleon era dezamăgit de eșecul său în a cuceri clasa muncitoare, mai ales pentru că recolta proastă de grâu din acel an dusese la lipsa pâinii, chiar în pragul iernii. Îngrijorat de câștigurile din ce în ce mai mari obținute de republicani la Paris și în alte orașe din Franța, împăratul a reacționat acordând noi concesii Adunării Legislative. În anul următor va aboli și unele dintre restricțiile pe care le impusese presei, precum și cerința unei autorizări prealabile pentru întruniri, atât timp cât nu erau politice sau

religioase. Acestea erau gesturi mărunte, iar republicanii și reformatorii le-au perceput ca atare.

La începutul anului 1868, lordul Lyons, noul ambasador britanic, a raportat la Londra că dificultățile naționale ale împăratului Napoleon erau în creștere. „Nemulțumirea este mare", a scris el, „iar strâmtorarea celor din clasa muncitoare, serioasă". Spre deosebire de primii ani ai Imperiului lui Napoleon al III-lea, acum „nu se întâmpla nimic, în țară sau în străinătate, care să distragă atenția publică"[26].

Când soarele a început să apună asupra Imperiului său, împăratul era bolnav, obosit și plictisit.

---

1 Guinguettes – în fr. în orig. (n. trad.).

Capitolul 16

După 20 de ani

(1868)

În iulie 1868, ambasadorul Austriei în Franța, prințul Metternich, a raportat că „nu l-am găsit niciodată pe împărat într-o stare mai bună – atât ca sănătate, cât și ca stare de spirit – sau mai receptiv decât în timpul scurtei vizite pe care tocmai i-am făcut-o". În aceeași lună, Lordul Cowley din Marea Britanie a raportat că Napoleon i se părea „îmbătrânit și destul de deprimat", ba chiar se gândea la abdicare[1].

Erau zile bune și zile rele, iar zilele rele ale împăratului erau tot mai numeroase. În 1866 respinsese ferm îndemnul lui Eugénie de a abdica în favoarea tânărului lor fiu, cu ea ca regentă. Acum ideea abdicării se dovedea mai atrăgătoare. După mulți ani, Eugénie a susținut că, probabil, în această perioadă, Ludovic-Napoleon luase hotărârea să abdice în 1874, când fiul lor urma să împlinească 18 ani și să aibă vârsta necesară pentru a revendica de drept coroana imperială. Potrivit ei, împăratul se gândise chiar și unde aveau să locuiască amândoi după abdicare – iarna la Pau și vara la Biarritz. Ea nu a menționat că, în aceste planuri, soțul ei nu numai că făcea toate eforturile pentru ca Imperiul și descendența sa să

continue, dar plănuia și ca fiul său să domnească fără Eugénie ca regentă.

Degradarea fizică a lui Ludovic-Napoleon se manifesta acum într-un mod în care cei mai mulți nu ar fi prevăzut niciodată, și anume prin diminuarea interesului față de femei. Ultima sa amantă, frumoasa contesă Louise de Mercy-Argenteau, a recunoscut cu drăgălășenie că a fost ultima dragoste a împăratului, dar a declarat categoric că nu i-a fost niciodată amantă. Nu din cauza lipsei de dorință din partea ei.

Împăratul era nefericit – din cauza declinului fizic asociat înaintării în vârstă, dar mai ales din cauza lipsei sale de popularitate, în special în orașe. În luna mai, într-o încercare de a calma opoziția republicană în creștere, el a ridicat unele restricții impuse anterior presei, iar în iunie a abolit unele dintre restricțiile care vizau întrunirile, deși era vorba numai despre cele care nu erau nici de natură politică, nici de natură religioasă, făcând aceste concesii practic inutile. Deși aceste reforme este posibil să fi fost gândite ca etape către ceea ce Ludovic-Napoleon percepea drept un „Imperiu liberal", liberalii nu s-au simțit tentați să le aplaude.

Poate cel mai amenințător era faptul că încercările împăratului de a reforma și de a consolida armata întâmpinau acum rezistență și eșecuri. Deși trupele franceze câștigaseră bătăliile de la Magenta și Solferino încă din 1859, asta se întâmplase numai pentru că adversarii lor austrieci fuseseră mai puțin pregătiți. În anii care au urmat, ar fi fost greu de ignorat amenințarea

crescândă reprezentată de o Prusie extrem de militarizată, sub conducerea celui numit, pe bună dreptate, „Cancelarul de Fier", Otto von Bismarck. Actualul sistemul militar al Franței, înființat cu ani în urmă, impunea un serviciu militar de șapte ani. Totuși, datorită practicii obișnuite de răscumpărare (de care, printre mulți alții, beneficiase și Claude Monet), doar o parte dintre recruții eligibili ajungeau să-și facă apariția. Acest lucru a dus la o armată mediocră de vreo 400 000 de oameni neglijent instruiți, dintre care cei mai mulți sau toți erau prea săraci ca să-și cumpere drumul spre libertate. Franța nu dispunea de niciun fel de rezerve antrenate.

În 1867, evident stânjenit de discrepanța dintre Franța și forțele armate ale Prusiei, Ludovic-Napoleon i-a ordonat ministrului său de război, mareșalul Niel, să găsească o soluție. Ca răspuns, mareșalul Niel a depus un proiect de lege complicat care prevedea, în linii mari, chemarea tuturor recruților eligibili și înființarea unei Gărzi Naționale mobile pentru apărarea orașelor și a granițelor Franței – pe lângă aplicarea legii și ordinii în țară. Scandalul care a urmat a reunit țăranii, muncitorii din oraș și burghezia. Serviciul militar obligatoriu fusese întotdeauna neagreat și, în cea mai nouă versiune a sa, a stârnit un val puternic de opoziție, atât în presă, cât și în Adunarea Legislativă. Când o variantă mai puțin ofensivă a devenit lege, la începutul anului 1868, singura sa inovație a fost o gardă națională mobilă care, în realitate, nu a văzut niciodată lumina zilei.

Nu se făcuse nimic pentru pregătirea Franței pentru ceea ce unii anticipau că va fi un război cu cea mai nouă putere a Europei, Prusia lui Bismarck.

~

Pe 24 februarie, a 20-a aniversare a declanșării Revoluției din 1848, frații Goncourt și-au amintit de explozia patosului popular la care asistaseră în ziua aceea, cu sculpturi decapitate în grădinile Tuileries și o statuie a lui Spartacus purtând, mai nou, o bonetă roșie. Își văzuseră fierarul din apropiere nivelând cu ciocanul cuvintele „al regelui" (după „Fierar") de pe semnul care atârna deasupra prăvăliei sale. Acum, cugetau ei, pe semnul fierarului era scris „al împăratului" în loc de „al regelui".

Atât de puține lucruri se schimbaseră? Sărăcia, cu siguranță, nu. În luna mai, frații au vizitat o fostă amantă a lui Jules, care acum slujea ca moașă în unele dintre regiunile mai sărace ale Parisului, porțiuni pe care Haussmann încă nu le demolase. În acea zi, ea moșea un copil într-un bordei situat la capătul îndepărtat al Boulevard de Magenta, o cocioabă înghesuită printre o mulțime de alte cocioabe care fuseseră închiriate celor mai săraci dintre săracii Parisului. Scândurile din care erau făcuți pereții se prăbușeau, podeaua era plină de găuri și șobolanii inundaseră locul, inclusiv patul femeii în travaliu, care era beată, iar soțul ei era, de asemenea, în stare de ebrietate. Patru copii dormeau într-un pat atât de mic, încât nici măcar

nu se puteau întinde, pe când alți doi dormeau într-o ladă mare.

Și cine era proprietarul acestei „sărmane cocioabe aparţinând civilizației”? Nimeni altul decât baronul James de Rothschild[2].

~

Comptes fantastiques d'Haussmann a lui Jules Ferry, în care erau atacați Haussmann și banii săi, a continuat să-l critice pe prefect întreaga lună mai, concentrându-se mai ales asupra celui de-Al Treilea Sistem al lui. După Ferry, Primul Sistem, plătit acum în totalitate, avusese meritul de a deschide centrul Parisului și de a crea peste opt kilometri de drumuri noi. Al Doilea Sistem legase cu succes centrul Parisului de regiunile din exteriorul orasului. Cel de-Al Treilea Sistem era cu totul altceva și a ajuns să fie aspru criticat de Ferry pentru că era „pur și simplu sistemul personal al domnului Haussmann”, o expresie a egoului care nu însemna altceva decât „demolări pe scară largă” și o dezvoltare pe o scară tot atât de largă, la un cost nejustificat. Acesta, la rândul său, era plătit prin mecanismul unui vehicul investițional – certificatele de credit – pe care Ferry îl considera complet ilegale[3].

Nu mai puțin virulent a fost atacul lui Ferry asupra consecințelor sociale ale *grands travaux* ale lui Haussmann. Deși Ferry recunoștea importanța Primului și celui de-Al Doilea Sistem pentru deschiderea și conectarea Parisului, el a comparat costurile sociale cu beneficiul economic și a constatat că cei care beneficiaseră cel mai mult de

încercarea împăratului de a crea bogăție pentru toți erau cei puțini care profitaseră direct de tranzacțiile, adesea tenebroase, din spatele marilor lucrări. Cei care suferiseră cel mai mult în timpul celui de-Al Doilea Imperiu, a susținut Ferry, erau muncitorii care au rămas cufundați în sărăcie și au fost împinși, în masă, din casele lor din centrul Parisului, până în cartierele tot atât de dărăpănate de la periferia orașului.

Și alții au preluat același protest, iar în curând, a intervenit Oficiul Național de Audit, care a stabilit că certificatele de credit nu erau altceva decât împrumuturi deghizate, iar condițiile contractuale dintre Haussmann și Caisse des Travaux fuseseră ilicite.

Până la sfârșitul anului, problemele lui Haussmann se înmulțiseră și amenințau să-și întindă stigmatul chiar și asupra lui Napoleon al III-lea și a Imperiului său.

~

În toiul acestui scandal, frații Goncourt au decis să părăsească orașul și să cumpere o casă la țară, mai exact la Auteuil – care era situat, de fapt, în colțul cel mai îndepărtat de la periferia orașului, așa cum fusese mai recent definită, în 1860, odată cu demolarea zidului Ferme Général[4].

La început, frații au fost încântați. „Soarele strălucea prin copacii din grădină", remarcau ei apreciativ, „iar gazonul și frunzele sclipeau sub jetul de apă al unui furtun de grădină". Au făcut achiziția plini de entuziasm și au plecat „îmbătați

de fericire". Luna următoare s-au mutat, „nefiind chiar siguri că acesta nu era doar un vis"[5].

Și atunci realitatea a lovit. Chiar a doua zi, scriau: „din nefericire pentru noi, care am venit aici pentru a scăpa de larma din Paris", acum se confruntau cu zgomote diferite: „zgomotul pe care îl face un cal de la casa din dreapta, zgomotul pe care îl fac copiii din casa din stânga" și, poate cel mai rău dintre toate, zgomotul care vine de la Petite Ceinture – micuțul tren care înconjura periferia Parisului, a cărui „centură" fusese, în cele din urmă, finalizată în anul precedent, odată cu terminarea ultimului tronson, cel de la Gobelins la Auteuil. Era chiar porțiunea care trecea acum vizavi de noua casă a fraților Goncourt, trenurile sale „huruind, șuierând și tulburându-ne somnul"[6].

Frații Goncourt schimbaseră larma Parisului cu zgomotul din suburbii.

~

În ciuda neplăcerilor, frații Goncourt nu au ezitat să îi distreze, în noua lor locuință, pe prietenii lor amatori de literatură. În decembrie, s-au întâlnit, în cele din urmă, cu Zola, „admiratorul și discipolul nostru", care a venit la un prânz. Zola, acum în vârstă de 28 de ani, a vorbit pe larg despre viața grea pe care o dusese și despre cât de multă nevoie avea să găsească un editor care să-i subvenționeze, pe el și pe mama lui, cu o sumă suficient de generoasă pentru a-l scuti de acele „articole odioase și ignobile pe care trebuie să le scriu zilele acestea". Își dorea să aibă

libertatea financiară de a scrie romanul uriaș pe care îl avea în minte, despre care le-a spus fraților Goncourt că avea să fie povestea unei familii în 10 volume. Romanul acesta va deveni, de fapt, capodopera lui Zola, epopeea a două familii înrudite din cel de-Al Doilea Imperiu, Rougon și Macquart, epopee care se va întinde pe parcursul a 20 de volume.

Zola încă nu avea idee despre faima și succesul care îl așteptau și care avea să le eclipseze considerabil pe cele ale fraților Goncourt. Acum, în timpul acelui prânz din decembrie, el s-a plâns de numeroșii săi dușmani și de dificultatea pe care o avea în a-și face un nume. Frații Goncourt, care lăudaseră foarte mult romanul *Thérèse Raquin*, erau interesați să-l cunoască pe tânărul autor „cu chipul alb ca ceara și anemic", dar totuși „un tânăr viguros", care era „în același timp robust și firav". Una peste alta, erau impresionați de natura sa divizată – „un caracter neînchipuit de profund, de complex", după cum s-au exprimat ei. Au mai adăugat că li se părea totodată „nefericit, îngrijorat, evaziv și neliniștitor".

La rândul său, Zola și-a exprimat omagiul la adresa gazdelor sale: „Noi [...] generația mai tânără, știm că voi și Flaubert sunteți maeștrii noștri"[7]. Nu avea să treacă mult până când Zola își va face el însuși loc în panteonul literaturii.

~

La începutul aceluiași an, Édouard Manet l-a pictat pe Émile Zola, probabil ca un gest de mulțumire la adresa tânărului scriitor care îl

susținuse. Ședințele, care este posibil să fi început cu un an în urmă, în noiembrie, au continuat și anul următor, pe parcursul acestora Zola având parte de diverse panseuri din partea artistului, precum: „Nu pot să fac nimic în lipsa unui model. Eu nu mă pricep să inventez. [...] Dacă reușesc să lucrez la ceva astăzi, aștern pe pânză pentru interpretare și analiză fidelă”[8].

Printre cărțile pe care Manet le aranjase pe masa din fața modelului său, se afla broșura lui Zola despre Manet, al cărei titlu, *Manet*, a devenit semnătura artistului. Zola a pretins că este încântat de portret, dar ceva mai târziu, un observator atent a remarcat că acestuia nu i se oferise un loc de onoare, ci fusese atârnat într-un colț discret din casa încăpătoare de la Médan a lui Zola. Probabil că asta s-a datorat corpolenței lui Zola din anii de mai târziu, de care a fost suficient de jenat încât să încerce măsuri drastice pentru a pierde în greutate. Portretul era, într-adevăr, al unui bărbat suficient de zvelt încât să fie practic de nerecunoscut ca versiune mai tânără a lui Zola.

Pentru moment, Zola era în continuare slab și Salonul din 1868 a acceptat portretul lui Zola, de Manet, în timp ce felicitările lui Manet pentru debutul literar al lui Zola au devenit mult mai călduroase. „Sunt la mijlocul cărții *Madeleine Férat*”, îi scria el lui Zola la sfârșitul anului 1868, la scurt timp după publicarea acestei povești despre obsesie și distrugere, „și nu vreau să aștept până o termin ca să te felicit”. Însă prefața lui Zola la cea de-a doua ediție a lui *Thérèse Raquin* a obținut

aprobarea fără echivoc a lui Manet. „Bravo, dragul meu Zola", a scris el. „Este o prefață splendidă [...] iar tu reprezinți nu numai un grup de scriitori, ci și un întreg grup de artiști!"[9]

~

Pe parcursul anului 1868, Édouard Manet a cunoscut-o pe Berthe Morisot. După relatarea nepotului lui Morisot, Denis Rouart, Morisot admira opera lui Manet „pentru libertatea și sinceritatea sa" și „dorea de mult timp să-l întâlnească"[10]. Henri Fantin-Latour, prietenul lor comun, le-a făcut cunoștință și în curând Manet a rugat-o pe Morisot să-i pozeze, împreună cu alți doi prieteni, pentru *Le Balcon* (*Balconul*).

Édouard Manet și cei doi frați ai săi, Eugène și Gustave, proveneau dintr-un mediu social care îi recomanda familiei unei tinere protejate din înalta burghezie pariziană cum era Berthe Morisot. Ambii tați erau eminenți în domeniile lor de activitate și, la moartea sa, în 1862, domnul Manet le-a lăsat celor trei fii suficiente venituri pentru a le asigura stabilitatea financiară. Familia Morisot și familia Manet au început să socializeze în mod constant, fapt ce le-a oferit celor din familia Morisot un nou grup de cunoștințe, printre care muzicieni, critici de artă și scriitori. În acest context i-a cunoscut Berthe Morisot pe Pierre Puvis de Chavannes, Edgar Degas și frații Manet.

Cu toate acestea, în ciuda poziției și a relațiilor lor, exista un element de risc în privința fraților Manet, Édouard în special, pe care madame Morisot, spre deosebire de fiicele sale, îl găsea

neliniștitor. Elegant și sofisticat, Édouard era un bărbat căruia îi plăceau femeile, dar și un pictor de tablouri provocatoare. Nu era doar afemeiat, era și căsătorit. Pentru a înrăutăți lucrurile, căsnicia lui nu se putea numi convențională, chiar dacă – protejată de familia Manet – Suzanne a scăpat de ostracizarea socială care ar fi fost de așteptat.

Mai era apoi și problema orientării politice a fraților Manet. Madame Morisot și soțul ei erau niște conservatori consecvenți, deși mai degrabă monarhiști constituționali decât bonapartiști, însă frații Manet erau, tot atât de consecvent, antibonapartiști și anticlericali. Gustave era un republican declarat, iar Édouard – un admirator al lui Léon Gambetta – se implicase la rândul său în politica republicană. Totuși, relativul conservatorism al mamei lor i-a liniștit pe cei mai în vârstă din familia Morisot, care erau destul de îngrijorați în privința influenței asupra celor două fiice ale lor, încă necăsătorite[11].

Édouard Manet, ca mulți alții, le remarcase pe frumoasele și talentatele surori Morisot. Scriindu-i lui Henri Fantin-Latour în luna august, acesta a comentat că era de acord cu el că „tinerele domnișoare Morisot sunt fermecătoare". Apoi adăugase, ludic: „Păcat că nu sunt bărbați! Dar ca femei, tot mai pot face ceva în numele picturii, căsătorindu-se fiecare cu un academician și aducând discordia în tabăra acelor bătrâni ramoliți". Aceasta, a recunoscut el, „ar cere un sacrificiu de sine considerabil". Între timp, a concluzionat el, „transmite-le elogiile mele"[12].

~

În acea vară, Manet a petrecut două luni la Boulogne și a făcut o scurtă excursie la Londra, unde nu a reușit să-l întâlnească pe Whistler, dar a fost „fermecat de Londra, datorită primirii pe care mi-au făcut-o toți cei pe care i-am vizitat". A fost dezamăgit că Degas și Fantin-Latour nu reușiseră să-l însoțească și a adăugat că, având în vedere obstacolele pe care le întâmpinase la Paris, în anul următor se gândea să expună la Londra. Mai presus de orice s-a gândit că, „dacă ne-am decide să rămânem uniți și, mai ales, să nu ne descurajăm, am putea să învingem această mediocritate care rezistă doar prin consens"[13].

Acest grup de renegați începuse deja să se contureze, Édouard Manet fiind în centrul său. Din el făceau parte Claude Monet, dar și Émile Zola care, în acea primăvară, publicase un alt articol laudativ despre Monet, motivat de refuzul Salonului de a accepta un alt tablou pictat de acesta (*Debarcader la Le Havre*). Zola i-a acordat atenție lui și tabloului *Femei în grădină*, tot al lui Monet, pe care Salonul îl refuzase cu un an înainte. Probabil la recomandarea lui Zola, Monet i-a dus în primăvara aceea pe Camille Doncieux și pe fiul lor la Bettencourt, unde Zola se stabilise deja cu amanta sa, Alexandrine, pe perioada sezonului cald.

De la începutul anului, Monet supraviețuise în mare măsură bazându-se pe Bazille pentru fondurile bănești. Luna ianuarie i-a găsit pe el, pe Camille și pe copilul lor, la Paris, pe cont propriu,

înghețați și fără a-și permite încălzire. Prietenii i-au venit din nou în ajutor, după care el s-a întors (fără amantă și copil) la familia sa timp de două luni, ignorând frigul iernii pentru a picta în aer liber. După cum remarca editorialistul din Le Havre (într-o zi rece „de crăpau pietrele"): „Am văzut un încălzitor de picioare, apoi un șevalet, apoi un bărbat înfofolit în trei paltoane, purtând mănuși și cu fața pe jumătate înghețată". Era Monet, care lucra în aer liber pentru a studia efectele zăpezii[14].

Până la sosirea primăverii, Monet se mutase, împreună cu Camille și copilul lor, la un han de la periferia Bettencourtului, în Normandia. Acolo, a pictat cu aviditate până când hangiul l-a dat afară („luându-i și cămașa de pe el") pentru neplată. Imediat i s-a adresat lui Bazille, spunându-i că „trebuie să mă fi născut sub o stea nefastă" și rugându-l „să-mi vii repede în ajutor, dacă poți!" Familia sa refuzase să mai facă ceva pentru el și Monet chiar a făcut aluzie la o tentativă de sinucidere („Ieri am fost atât de supărat, destul cât să mă arunc în apă")[15].

În afară de Bazille, Monet mai avea o posibilă sursă de finanțare – un iubitor de artă înstărit din Le Havre, pe numele său Louis-Joachim Gaudibert care, la sfârșitul verii, îi ceruse lui Monet să-i picteze soția (*Madame Gaudibert*). Acest portret, recunoscut acum ca o capodoperă, a fost lăudat la acea vreme doar de sponsorul său, iar celelalte lucrări ale lui Monet din toamna aceea, pentru o expoziție la Le Havre, au fost respinse de juriu – deși, spre satisfacția și ușurarea lui Monet,

Gaudibert a cumpărat picturile pe care le expusese acolo.

Octombrie a adus vestea că directorul revistei *L'Artiste* cumpărase tabloul *Camille* și intenționa să-l doneze Palais du Luxembourg, care (spre deosebire de Luvru) era depozitul oficial de stat pentru tablourile contemporane. În cele din urmă, *Camille* a fost vândut la licitație, dar nu înainte ca un critic al Le Havre să ia în derâdere pictura și subiectul ei, pe care l-a defăimat ca reprezentând o prostituată. De data aceasta, nici chiar Gaudibert nu a fost dispus să o primească pe Camille Doncieux, iar familia lui Monet a rămas neclintită în această privință. Scriindu-i lui Bazille la sfârșitul lui octombrie, Monet, instalat acum, fără Camille, la castelul lui Gaudibert, se bucura de ospitalitatea primită, dar se plângea de șirul de „dezamăgiri, insulte, speranțe, dezamăgiri repetate" prin care a trebuit să treacă. În cele din urmă, a izbucnit față de Bazille: „Pictura mea nu este bună de nimic, iar eu trebuie neapărat să renunț la orice speranță de reușită!"[16]

Cu toate acestea, patronajul neîntrerupt al lui Gaudibert și, în special, achiziționarea picturilor expuse de Monet de către acesta i-au permis acum pictorului să li se alăture timp de câteva săptămâni amantei și fiului său la Étretat, situat în apropiere. „Sunt foarte fericit, foarte încântat", i-a scris el lui Bazille în decembrie. „Îmi petrec timpul afară, pe acoperiș, când vremea e furtunoasă [...] Altfel, mă plimb prin ținut, care este atât de frumos aici!" Datorită lui Gaudibert, Monet a putut să ducă un

timp această existență liniștită, înconjurat de „micuța sa familie iubită”[17].

Din păcate, situația idilică nu a durat prea mult.

~

Lui Gustave Eiffel, pe de altă parte, îi mergea bine. În anul acela, a semnat un acord de parteneriat cu un tânăr și înstărit inginer german, Théophile Seyrig, pentru a înființa G. Eiffel et Compagnie cu un capital de 200 000 de franci, Seyrig contribuind cu mai mult de jumătate din capital. Aceasta a însemnat un pas uriaș pentru Eiffel, chiar dacă mult timp afacerea companiei sale a constat în principal în comenzi nesemnificative, în mare parte poduri de cale ferată, dintre care multe erau împrăștiate prin toate coloniile Frantei.

În timp ce acumula experiență în construirea de poduri, Eiffel și-a dezvoltat cunoașterea în lucrul cu oțelul, atât în privința designului, cât și a metodelor de asamblare. Curând, avea să devină cunoscut pentru riguroasa lui planificare și execuție, toate bazate pe un calcul matematic la fel de riguros.

În această perioadă însă, când își câștiga existența construind pod după pod, Eiffel visa la ceva mai mult – la clădiri din cadre de oțel și chiar la alte structuri. Căci acest geniu al oțelului avea să construiască, în timp, nu numai turnul care îi poartă numele, ci și structura internă a Statuii Libertății a lui Frédéric Bartholdi.

~

Pe când cei tineri își croiau drumul cu mai mult sau mai puțin succes, Imperiul îmbătrânea și, odată cu el, unele dintre cele mai reprezentative personalități ale sale.

În pofida disprețului unor stâlpi ai societății precum prințesa Mathilde, curtezanele renumite, precum La Païva, au continuat să exercite o mare influență. Potrivit fraților Goncourt, prințesa Mathilde a protestat în privința „suveranității de care se bucurau aceste femei, onorate de compania filosofilor, a oamenilor de litere, a oamenilor de știință și a intelectualilor". Avea dreptate, pentru că La Païva, chiar și la bătrânețe, a continuat să atragă aceiași filosofi, oameni de litere, oameni de știință și gânditori pe care era prințesa supărată deoarece se înghesuiau în jurul curtezanei.

În 1868, La Païva, născută în Rusia, își pierduse frumusețea, dar nicidecum puterea de atracție. „Ea este întotdeauna la fel", remarcau frații Goncourt, „dezagreabilă, neplăcută". Cu toate acestea, ei – și mulți alții – au continuat să o susțină la extraordinara ei reședință de pe Champs-Élysées. Plină de smaralde, într-o seară rece de iarnă, bătrâna curtezană a condus discuția din timpul unei mese la care a prezentat, după cum li s-a părut fraților Goncourt, o „teorie înspăimântătoare a puterii voinței". Ea a insistat că „nu exista nimic de genul circumstanțelor norocoase, că oamenii își creau singuri circumstanțele, iar oamenii nefericiți erau astfel doar pentru că nu-și doreau să înceteze să mai fie nefericiți". Când i s-a cerut să-și susțină teoria, ea le-a vorbit despre o femeie care, pentru a atinge un

scop nespecificat, s-a izolat timp de trei ani, abia mâncând, complet absorbită de planul pe care îl punea la cale.

La Païva a concluzionat apoi: „Eu am fost femeia aceea”[18]. Nu era nevoie să i se ceară să-și definească scopul – sau planul.

~

În luna noiembrie a acelui an a murit James de Rothschild. Ultimul dintre cei cinci frați Rothschild, fiii fondatorului imperiului, de-a lungul carierei sale lungi și bogate în evenimente, James a condus firma familiei provocând numeroase furtuni. Casei din Paris îi conferise un rol suplimentar și extrem de important, acela de bancă de investiții industriale, al cărei imperiu feroviar a contribuit puternic la averea casei și i-a învins, în cele din urmă, pe marii adversari ai familiei Rothschild, frații Pereire.

La moartea sa, survenită la vârsta de 76 de ani, James era enorm de bogat și puternic, iar în semn de recunoaștere a acestui fapt, înmormântarea sa a fost un eveniment important la Paris. Nepotul său, Leo, a relatat cu admirație că „tot Parisul a venit să-i aducă un ultim omagiu”, iar fratele lui Leo, Natty, a povestit că nu văzuse niciodată „o adunare atât de mare de oameni ca cea care a venit în Rue Lafitte în această dimineață”. Vreo 4 000 de persoane au trecut prin salon, a adăugat el cu respirația tăiată; „se spune că erau 6 000 de oameni în curte, iar din Rue Lafitte până la Père-Lachaise [locul de înmormântare aflat la marginea estică a Parisului] trăsurile sunt aliniate câte cinci

pe ambele părți". Chiar și corespondentul ziarului *The Times* la Paris a fost neobișnuit de impresionat: de când își amintea el, nu văzuse niciodată străzile mai aglomerate[19].

Au sosit numeroase telegrame de condoleanțe de pe tot Globul, mai ales din partea șefilor de stat, inclusiv din partea Casei de Orléans, aflată în exil. Napoleon al III-lea însă nu a participat, trimițând un reprezentant în locul său. Și alte personalități politice eminente au considerat că era mai bine să urmeze exemplul împăratului, păstrând distanța.

În pofida unei evidente ameliorări a relațiilor din ultimii ani dintre James de Rothschild și împărat, James nu a fost niciodată un simpatizant al lui Ludovic-Napoleon sau al Imperiului său. Recunoscând acest fapt, împăratul a ales să nu-și aducă omagiul în persoană – o desconsiderare care nu a părut să deranjeze prea mult familia Rothschild.

~

Cam în aceeași perioadă, Maxime Du Camp a luat masa singur cu George Sand, considerată de acum unul dintre maeștrii literaturii franceze. Celebra autoare avea pe atunci 64 de ani și, după cum afirma Du Camp, „era foarte vorbăreață", chiar „dispusă să mi se confeseze mai în amănunt decât mi-aș fi dorit".

Viața îndelungată a lui Sand, pe care a trăit-o cu îndrăzneală și exact așa cum a dorit, era legendară, la fel ca frumusețea ei. Acum, a observat Du Camp, „nu mai rămăsese nimic din frumusețea sa de odinioară". Asta nu mai avea

importanță. După o lungă conversație, „pe față i s-a așternut un zâmbet sigur de sine care părea să exprime mândrie față de propria sa influență și o recunoaștere a supremației".

Apoi a adăugat: „Nu regret nimic"[20].

Capitolul 17

Haussmann în dificultate (1869)

Dezbaterile din Adunarea Legislativă cu privire la finanțarea *grands travaux* ale lui Haussmann au început în luna februarie și au continuat, pe parcursul a 11 sesiuni, până în martie. Nu numai că adversarii lui Haussmann erau înfuriați de costurile uriașe ale operațiunilor sale (abordând în special teoria sa asupra cheltuielilor productive), dar l-au acuzat și de delapidare, luare de mită și folosirea de informații privilegiate pentru profitul său și al asociaților săi. Poveștile care circulaseră pe ascuns despre cifrele modificate în anumite rapoarte și mita oferită sub formă de „comisioane" puternicului prefect al Senei au ieșit acum la iveală.

Fără îndoială, cu atâția bani în joc, existau numeroase posibilități de nereguli, implicându-i mai ales pe cei care beneficiau de contracte municipale. Un domeniu care a atras o atenție deosebită a fost diferența dintre prețul de cumpărare și plata despăgubirilor pentru proprietatea expropriată, care putea fi

considerabilă dacă cei aflați în posesia globului de cristal (sau a unui prieten la primărie) cumpărau proprietatea cu mult înainte ca decizia guvernului de a achiziționa proprietatea în cauză să devină publică. Indiferent dacă aceasta implica informații din interior sau era doar o deducție inteligentă, a fost suficient pentru a le îmbogăți foarte mult pe anumite persoane, cum ar fi frații Pereire.

Dar Haussmann a avut beneficii din asta? Avea să petreacă mulți ani retras, scriindu-și memoriile în care, chiar foarte detaliat, se apăra pe sine și cheltuielile sale. Onoarea lui însemna mult pentru el și se străduia să și-o apere, la fel ca schimbările fără egal pe care le adusese orașului pe care îl iubea. În centrul gândirii sale de atunci și din perioada în care fusese prefect se afla conceptul că Parisul „nu este domeniul exclusiv al parizienilor", ci aparținea – și reprezenta gloria – întregii națiuni. Parisul nu era numai „sediul universal al Literelor, Științei și Artelor", ci și punctul de convergență a drumurilor importante, a căilor ferate și a telegrafelor. Legile, decretele, deciziile și ordinele își aveau originea și se răspândeau de acolo, iar totalitatea acestei creativități și activități făcea din Paris sufletul Franței, „capul și inima sa". Ca atare, era vrednicul destinatar al oricăror măsuri necesare pentru a-l îmbunătăți și înfrumuseța[1]. Mai mult decât atât, dacă s-ar fi produs vreo greșeală în administrare pe parcursul deservirii acestei regine a orașelor, Haussmann era mai mult decât dispus să-i ia apărarea, numind-o o consecință inevitabilă a unei creații impresionante, realizate cu îndrăzneală sub

constrângerea severă a timpului și reprezentând o necesitate.

Cu toate acestea, membrii Adunării Legislative nu mai erau înclinați să-l aprobe pe Haussmann sau marile sale lucrări și, cu toate că, de fapt, l-au achitat pe prefect din lipsa unor dovezi temeinice, au decontat categoric certificatele de credit în curs și au desființat Caisse des Travaux.

Era clar că Haussmann nu mai avea să fie prefectul Senei pentru mult timp.

~

Pe parcursul dezbaterilor Adunării Legislative, Eugène Rouher – în calitatea sa de slujitor al împăratului – arătase clar că Napoleon al III-lea nu avea nicio responsabilitate pentru orice nereguli în conturi sau în adminstrare. În ceea ce privește viitorul, Rouher a dat asigurări Adunării Legislative că „nu va mai exista subcontractare, nu vor mai exista reduceri ale facturilor, nici împrumuturi deghizate" și, cu siguranță, nu vor mai exista nici certificate de credit. „Am realizat un demers extrem de important", i-a asigurat el pe deputați. „Dacă au existat, de asemenea, și unele nereguli în administrare, acest lucru va fi uitat, iar în amintire va rămâne măreția a ceea ce s-a realizat"[2].

Cu toate acestea, chiar dacă împăratul nu a fost implicat în afacere, cu certitudine acest fapt nu l-a făcut mai agreat – mai ales că atacurile din ce în ce mai agresive asupra lui Haussmann puteau fi înțelese și ca niște atacuri mascate la adresa împăratului. Pe măsură ce se apropiau alegerile

din mai, prestigiul lui Ludovic-Napoleon continua să scadă, chiar dacă climatul politic din întreaga națiune – în special în orașe și orășele – se schimbase substanțial, parțial încurajat de liberalizarea întrunirilor și a presei, care, deși neînsemnată, avusese loc cu un an în urmă.

Alegerile din primăvară nu i-au fost favorabile împăratului. Numărul tinerilor republicani furioși proliferase, la fel și întrunirile și adunările lor, în timp ce și presa de opoziție se dezvoltase. Lovitura de stat din 1851, până atunci sacrosanctă, a fost acum atacată, liderii noi precum Léon Gambetta denunțând-o drept o crimă și numind victimele sale martiri. Sub această critică usturătoare atât la adresa împăratului, cât și a imperiului, prefecții și primarii au arătat mai puțin entuziasm în a-și da votul candidaților oficiali, iar unii candidați, deși binecuvântați de aprobarea oficială, au fost reticenți în a afișa acest lucru.

Candidații pro-guvernamentali au câștigat în continuare majoritatea voturilor, dar cu o marjă semnificativ mai mică decât oricând. Împăratul și candidații săi au păstrat loialitatea alegătorilor din mediul rural, dar Parisul și alte orașe și orășele se îndreptau de acum tot mai mult spre republicanism, inclusiv candidații care se opuneau ireconciliabil regimului.

Poate că nu a fost un dezastru total pentru împărat, dar cu siguranță era departe de genul de victorie pe care și-o dorea și de care avea nevoie. Ludovic-Napoleon nu mai putea pretinde că este conducătorul absolut al Franței. Bonapartiștii erau acum o minoritate în Adunarea Legislativă, deși

era una încă semnifiativă, în timp ce majoritatea consta într-un amestec volatil de moderați care în mare parte se opuneau regimului, însă erau dispuși să-l sprijine dacă acesta s-ar fi îndreptat spre un guvern parlamentar. Având în vedere această situație, împăratul a ezitat la început, dar apoi, împins de liberali la sesiunea de deschidere a Parlamentului, pe 6 iulie, a promis că va ceda cererilor lor pentru acordarea mai multor concesii. Câteva zile mai târziu, împăratul a răspuns prin acordarea de noi drepturi Parlamentului și prin demiterea severului său ministru conservator, Eugène Rouher, înlocuindu-l cu mai moderatul Adolphe de Forcade La Roquette.

Pentru implementarea reformelor a fost numit, ulterior, un guvern de tranziție, ceea ce va avea ca rezultat, în anul următor, crearea unui sistem parlamentar bicameral cu puteri semnificative pentru corpul legislativ și constrângeri asupra împăratului. La începutul anului 1870 se va forma un nou guvern, cu republicanul moderat Émile Ollivier în rândurile sale.

Între timp, Haussmann se agăța de funcția sa și Ludovic-Napoleon se lupta cu boala, suferind un alt atac grav în acea vară. Se răspândea zvonul că era pe moarte, iar bursa de valori a reacționat, făcând să se prăbușească acțiunile aflate pe piață. Rapoartele despre moartea iminentă a împăratului fuseseră însă exagerate. Ca în trecut, și-a revenit repede și la scurt timp putea fi văzut călărind în Bois de Boulogne. Ceva mai târziu în toamna aceea, soția unuia dintre miniștrii săi a relatat cât de impresionantă părea să fie starea de sănătate a

împăratului și cum și-a uimit acesta oaspeții, la castelul său din Compiègne, cu „veselia și buna sa dispoziție", conducându-i într-un dans învolburat care a durat aproape două ore.

Când avea loc această petrecere, Eugénie îl reprezenta pe împărat la inaugurarea ceremonială a Canalului Suez. Finanțat în mare parte de o pleiadă de mici investitori francezi, creația rezultată a fost una franceză, chiar dacă nu una la care subscrisese și guvernul, iar împărăteasa a prezidat, așadar, ceremoniile din noiembrie din Egipt. Peste ani, ea i-a spus unui reporter că își amintea de acest eveniment ca de una dintre cele mai uluitoare experiențe din viața sa. „Era un adevărat cer egiptean", și-a amintit ea, „o lumină încântătoare, o splendoare ca de vis. [...] Iahtul meu, *L'Aigle*, a trecut de îndată în fruntea procesiunii. [...] Spectacolul a fost extraordinar de magnific și vestea cu atâta mândrie măreția regimului francez, încât nu mă mai puteam stăpâni, exultam".

Acest spectacol a distras-o pentru moment pe împărăteasă de la necazurile de acasă, pe care s-a grăbit să le enumere: „În exterior, o Prusie amenințătoare, o Italie nerecunoscătoare, iar celelalte puteri – îmbufnate sau ranchiunoase [...] iar în interior, nemulțumire și neliniște". Eugénie era îndeosebi supărată pe presă, deoarece era „ignobilă prin insolență și reaua sa credință", precum și din cauza „neîncetatelor greve și manifestări turbulente". A menționat în special publicația *La Lanterne* a lui Henri Rochefort

pentru contribuția sa la „vântul de nebunie" care „străbătea Franța"[3].

~

Victor Hugo l-a numit pe Henri Rochefort „al treilea fiu al său". Născut într-o familie aristocratică și ultra-regalistă, Rochefort a virat brusc spre stânga în politică, iar în 1868, deja fondase un ziar, *La Lanterne*, care nu ezita să dezvăluie paraziților politici care infestaseră Imperiul lui Napoleon al III-lea. Rochefort îl idolatriza pe Victor Hugo, iar când *La Lanterne* i-a adus rapid lui Rochefort o amendă și o pedeapsă cu închisoarea, acesta a fugit la Bruxelles unde a înființat, în exil, *La Lanterne* și unde l-a cunoscut pe Hugo.

Între timp, deși cenzura încă era cu ochii pe presă, fiii lui Victor Hugo, Charles și François-Victor, împreună cu Auguste Vacquerie și Paul Meurice, au fost de acord să profite de reforma care permitea ca ziarele să fie publicate fără o aprobare oficială și au înființat ziarul pe care Victor Hugo l-a numit *Le Rappel* – un cuvânt cu multe semnificații, dintre care una era „memento".

Le Rappel nu numai că publica discursurile și mesajele lui Hugo, dar susținea și candidații republicani la alegerile din mai, printre care Léon Gambetta și Rochefort însuși. Curând, ziarul a simțit puterea oficialităților nemulțumite, atunci când birourile i-au fost devastate și editorii amenințați cu închisoarea. Totuși, valul republicanismului din Paris și din alte orașe franceze a continuat să crească. Rochefort și

Gambetta au fost aleși, iar când poliția a încercat să închidă *Le Rappel*, în noaptea de 10 iunie, o mulțime de parizieni s-au mobilizat rapid în semn de protest. Pe parcurs, unii dintre cei mai furioși au ridicat prima baricadă stradală văzută în Paris, după 1851.

În ciuda zvonurilor că Victor Hugo era pe punctul de a se întoarce, Nemesis a lui Napoleon al III-lea a rămas în siguranță în afara Franței, de unde cerea ca toate protestele să rămână pașnice. În septembrie, Hugo a prezidat o conferință de pace la Lausanne. „A perpetua războiul înseamnă a perpetua tirania", a afirmat el, în discursul de deschidere. „Logica este impecabilă"[4].

~

Execuția din 1867 a arhiducelui Maximilian, care a urmat retragerii spri-jinului militar al Franței, a devenit rapid încă o țintă pentru criticii republicani ai lui Napoleon al III-lea și ai regimului său. Édouard Manet, care îmbrățișa în mod consecvent politica republicană, s-a trezit atras de subiectul morții lui Maximilian și, la scurt timp după execuție, a decis să facă din aceasta tema unui tablou istoric.

În vara aceea, a început să lucreze la o pânză mare, probabil inspirată dintr-o relatare detaliată publicată în *Le Figaro*, apoi a început o altă versiune la scară mare, în septembrie, urmată de o versiune mai mică și de încă o pictură mai mare. În versiunea finală, Manet a îmbrăcat plutonul de execuție în uniformele soldaților francezi –

ilustrând grafic cine era responsabil de acea tragedie.

Manet intenționa să-și prezinte versiunea finală la Salonul din 1869, însă a fost informat pe cale neoficială că aceasta nu avea să fie acceptată. În mod evident, subiectul era sensibil din punct de vedere politic. Cu toate acestea, Manet nu era înclinat să urmeze regulile, fie ele politice sau artistice, și a început să realizeze o litografie sau o gravură a *Execuției* pentru popularizarea tabloului.

Când tipograful lui Manet a prezentat litografia pentru înregistrarea dreptului de autor, a aflat că aceasta era interzisă. Manet i-a scris imediat lui Zola că el „crezuse că puteau să-i împiedice publicarea, dar nu și imprimarea", și a făcut apel la prietenul său „să scrie câteva rânduri despre această procedură absurd de obtuză". Manet a adoptat abordarea: „suntem surprinși de acțiunea autorităților de a interzice o operă pur artistică". Zola a răspuns și, în relatarea sa despre interdicție, a semnalat uniformele soldaților francezi: „Înțelegi oripilarea și furia cenzorilor. [...] Un artist a îndrăznit să le înfățișeze privirii o ironie atât de crudă: Franța împușcându-l pe Maximilian!"[5]

În scurt timp, lucrurile au escaladat, iar „Afacerea Maximilian" a lui Manet a devenit „mai complicată", după cum l-a informat el pe criticul de artă Philippe Burty. Înspăimântat, tipograful i-a cerut lui Manet permisiunea de a șterge imaginea de pe calcarul litografic, însă Manet a refuzat. Apoi tipograful a refuzat să-i înapoieze litografia.

„Îmi închipui", a continuat Manet, „că nu se poate distruge o tipărire pe bloc, piatră etc., fără o hotărâre judecătorească, iar în lipsa publicării, nu poate exista o infracțiune care să poată fi pedepsită"[6].

La scurt timp, *Chronique des Arts* a publicat o scrisoare din partea lui Manet care oferea detalii despre interdicție și evenimentele care i-au urmat, însoțită de comentariile editorului cu privire la gravitatea chestiunilor implicate. Imediat după aceea, tipografia i-a înapoiat lui Manet calcarul litografic.

Pictura nu avea să fie prezentată în public decât după 10 ani, când a fost expusă în Statele Unite. Litografia nu va fi tipărită decât după moartea lui Manet.

~

Poate că Édouard Manet nu a reușit să expună *Execuția* la Salonul din 1869, dar a avut alte două tablouri care și-au făcut drum cu succes către juriul Salonului din acel an: *Le Déjeuner dans l'atelier* („Mic dejun în atelier") și *Le Balcon* („Balconul"). În *Mic dejun în atelier,* apare fiul soției sale, Léon Leenhoff, stând în fața unei mese pregătite pentru micul dejun, pe când *Balconul* înfățișează trei personaje, inclusiv o femeie superbă cu părul negru care este așezată în prim-plan. Femeia respectivă era Berthe Morisot.

Era prima dată când Morisot pozase pentru Manet și este evident că frumusețea ei întunecată îl captivase. Cu toate acestea, pictura în sine, care aducea un omagiu lui *Les Manolas au balcon* a lui

Goya, nu a captivat vizitatorii Salonului. Criticii au fost de acord că tabloul era misterios, tulburător chiar, și subliniau relația ambiguă dintre cele trei personaje ale sale. „Nu se prea știe ce fac oamenii aceștia cumsecade în balcon", a scris un critic, pe când un altul s-a plâns de absența completă a legăturii dintre personaje. Lui Manet, la rândul său, îi fusese greu să creeze *Balconul* și era plin de îndoieli cu privire la munca sa – după cum remarca madame Morisot către fiica ei Edma, la începutul primăverii: „Manet parcă e nebun: speră că tabloul său va avea succes, apoi dintr-odată îl potopesc îndoielile, care îl doboară"[7].

Salonul a acceptat atât *Mic dejun în atelier*, cât și *Balconul*, dar îndoielile lui Manet au continuat. Salonul s-a deschis la începutul lunii mai, iar Berthe Morisot i-a scris imediat surorii sale: „Nu trebuie să-ți mai spun că primul lucru pe care l-am făcut a fost să merg în Salonul celor cu litera M. Acolo l-am găsit pe Manet [...] care părea năucit. M-a implorat să merg să-i văd tabloul, pentru că el nu îndrăznea să facă niciun pas". Oscila între râs și îngrijorare, „asigurând pe toată lumea că tabloul lui era foarte prost și adăugând în același timp că avea să fie un mare succes".

Și ce credea Morisot despre felul în care o pictase Manet în *Balconul*? Ei bine, era de părere că o redase „mai mult ciudată, decât urâtă", dar a recunoscut că printre cei curioși să-l vadă circulase „epitetul de *femme fatale*[1]". Cât despre opinia ei despre pictura lui Manet în general, Morisot a constatat că lucrările sale lăsau „impresia unui fruct sălbatic sau chiar a unuia

puțin necopt", cu toate că ei „nu-i displăceau câtuși de puțin". Cu toate acestea, preferatul ei era portretul pe care Manet i-l realizase lui Zola.

Cât despre Manet însuși, era de părere că „are o fire indiscutabil fermecătoare, care îmi place foarte mult"[8].

~

Atât Berthe, cât și Edma Morisot par să se fi bucurat de compania lui Édouard Manet, precum și de cea a prietenilor săi artiști. În martie, Edma i-a spus lui Berthe, cu o oarecare frivolitate, că „este descurajant că nu te poți baza pe artiști. Pasiunea mea pentru Manet a luat sfârșit". A recunoscut, totuși, că era curioasă să afle ce credea domnul Degas despre ea și a adăugat: „Când mă gândesc la oricare dintre artiștii aceștia, îmi spun că un sfert de oră de conversație cu ei valorează tot atât cât o multitudine de calități veritabile"[9].

Cu doar câteva săptămâni în urmă, Edma Morisot se căsătorise, fapt care punea astfel capăt relației apropiate de lucru și personale între cele două surori, îndepărtând-o practic pe Edma de scena artistică pariziană. Soțul Edmei era Adolphe Pontillon, un ofițer de marină care a dus-o să locuiască departe de Paris, în Bretania. De acolo, ea îi scria frecvent surorii sale, asigurând-o de bunătatea și afecțiunea soțului ei și exprimându-și speranța că el „nu era conștient de golul pe care mi-l lasă lipsa ta". În pofida soțului amabil și a eforturilor ei de a se aclimatiza la îndepărtata Bretanie, Edma se plictisea și îi era dor de Berthe, de familie și de Paris. Berthe îi scria, la rândul ei,

că „dacă vom continua în felul acesta, draga mea Edma, nu vom mai fi bune de nimic. Tu plângi la primirea scrisorilor mele, eu am făcut același lucru astăzi dimineață".

„Haide", a continuat Berthe Morisot, „soarta pe care ți-ai ales-o nu este cea mai rea. Între voi există o apropiere reală și deții inima unui bărbat care îți este cu totul devotat. [...] Amintește-ți că este trist să fii singură; [...] o femeie are o imensă nevoie de afecțiune"[10].

Cu toate acestea, oricât de conștientă era de propria ei nevoie de afecțiune și tot atât de conștientă că se apropia de 30 de ani, când avea să intre în temuta categorie a „fetelor bătrâne", Berthe Morisot continua să țină căsătoria la distanță – suportând să aibă o însoțitoare la fiecare ieșire în oraș și continuând, resemnată, să trăiască în casa părinților ei. Condusă de o viziune din ce în ce mai clară și mai radicală despre ce să picteze și cum anume, era îngrozită de imposibilitatea ca sora ei să picteze după căsătorie. Bărbații găseau, fără îndoială, atrăgătoare frumusețea întunecată a lui Morisot, dar cu singura excepție a pictorului Pierre Puvis de Chavannes, în vârstă de 45 de ani, care ei i se părea înțepat, talentul și inteligența ei îi țineau la distanță pe cei mai mulți pretendenți.

Și apoi, mai era Édouard Manet. Manet părea fascinat de Berthe Morisot și *Le Balcon* a fost doar primul dintre numeroasele sale picturi cu ea. Generațiile mai tinere au speculat despre o aventură între cei doi, dar nici chiar Édouard Manet, care încălca regulile, nu ar fi îndrăznit să încalce constrângerile stricte care guvernau clasa

sa socială: bărbații puteau, cu o discreție rezonabilă, să facă ce le plăcea, dar relațiile romantice efectiv nu erau acceptabile pentru o femeie necăsătorită din *haute bourgeoisie*[2] a Parisului. Oblăduindu-și puiul încă necăsătorit, madame Morisot a continuat să-și însoțească fiica la și prin toate relațiile ei sociale, inclusiv la ședințele în care poza pentru Manet, iar Berthe Morisot suporta totul în tăcere.

În ciuda dezavantajelor continuării celibatului, Morisot găsea angoasantă perspectiva unei căsătorii. În luna mai, și-a amuzat sora cu o relatare despre un pretendent: „Mi-am ratat șansa, dragă Edma", scria ea, „și poți să mă feliciți că am scăpat atât de repede de toată agitația". Din fericire, a adăugat ea, pretendentul în cauză „s-a dovedit a fi complet ridicol". Surprinsă, dar nu dezamăgită, Morisot se simțea acum „eliberată de orice anxietate" și a redevenit imediat interesată atât să-și viziteze sora în Bretania, cât și de ceea ce ar fi putut să picteze când s-ar fi aflat acolo.

„Bărbații înclină să creadă că îți ocupă întreaga viață", îi scrisese ea Edmei, în aprilie. „Dar, în ceea ce mă privește, cred că oricât de multă afecțiune ar simți o femeie pentru soțul ei, nu-i este ușor să-și întrerupă o viață de muncă". Edma i-a dat dreptate: „Cu cât sunt căsătorită de mai mult timp", i-a spus ea lui Berthe, „cu atât sunt mai convinsă că nu ai fi mulțumită de un aranjament în aceleași condiții. Fă tot posibilul, cu farmecul și priceperea ta, să găsești ceva care să ți se potrivească"[11].

După cum s-a dovedit, Berthe Morisot avea să facă exact acest lucru[12]. Între timp, deși madame Morisot își dorea foarte mult să-și vadă a treia fiică măritată, nu părea înclinată să o căsătorească chiar cu oricine. În mod grăitor, cu o ocazie mai specială (poate chiar cea pe care Berthe i-a descris-o Edmei), doamna Morisot i-a spus Berthei să meargă la etaj să se îmbrace pentru vizita unui pretendent pe care îl așteptau. Când Berthe a întârziat să-și facă apariția, madame Morisot s-a înfățișat deodată înaintea ei. „Cât timp", a întrebat ea, „ai de gând să mă lași să stau față în față cu idiotul acela?"[13]

~

Cam în aceeași perioadă, Georges Bizet era mult mai entuziasmat de căsătorie decât se așteptase vreodată. Geneviève Halévy, fiica profesorului său de compoziție muzicală, îi întorsese lumea pe dos. „Fără seri petrecute în oraș!" îi scrisese el unui prieten în 1867. „Fără destrăbălare! Gata cu amantele! S-a terminat cu asta! [...] Am cunoscut o fată minunată și o ador! În doi ani va fi soția mea!"[14] Familia înstărită a fetei avea îndoieli serioase în privința căsătoriei sale cu un compozitor care nu avea un prea mare succes și cu un stil de viață aproape boem. Bizet, la rândul său, ar fi putut avea îndoieli cu privire la instabilitatea mentală care afecta linia maternă a familiei Genevièvei. Fără să țină cont de părțile întunecate, Bizet, îndrăgostit până peste cap, a promis că se va schimba și, în mai 1869, el și Halévy și-au anunțat logodna. S-au căsătorit la scurt timp după aceea,

mireasa aducând o dotă din fericire substanțială în sprijinul căsniciei lor.

~

În acea iarnă din 1868–1869, Claude Monet a pictat efectele luminii soarelui asupra zăpezii în *Coțofana*, pe care a propus-o – împreună cu un peisaj marin – la Salonul din acel an. Ambele au fost respinse, contribuind la nefericirea sa crescândă[15].

Familia lui Monet, în special mătușa sa, refuzase să-l sponsorizeze în continuare, mai ales din cauza legăturii lui deschise cu Camille Doncieux, iar monsieur Gaudibert făcuse deja atât cât putea sau cât era dispus să facă pentru el. Așa se face că, la sfârșitul iernii, Monet s-a întors la Paris, unde Bazille l-a primit din nou. Familia lui Camille a fost, în cele din urmă, de acord să-și ajute fiica (în cuvintele lui Bazille: „Nu sunt nemaipomenit de bucuroși, dar nu-și doresc ca fiica lor să moară de foame"). Numai că respingerea prematură din partea Salonului nu a făcut decât să contribuie la necazurile lui Monet. După spusele sale, într-o scrisoare imploratoare către Arsène Houssaye (director al *L'Artiste* și inspector general al artelor plastice, care cumpărase tabloul *Camille*): „Acea respingere fatală [din partea Salonului] mi-a luat practic pâinea de la gură". A adăugat: „Sunt într-o stare destul de disperată" și spera că Houssaye ar fi dispus să cumpere „câteva dintre pânzele pe care am putut să le salvez de executorii judecătorești"[16].

Din păcate, Houssaye nu pare să fi primit scrisoarea și, în cele din urmă, Monet s-a mutat

împreună cu amanta și micuțul Jean într-o căsuță mică la vest de Paris, în apropiere de Bougival și Chatou. Chiar și aici, resursele sale erau insuficiente, iar alimentele și combustibilul erau pe terminate. Renoir, care trăia cu părinții în învecinatul Voisins, la periferia Louveciennes, venea adesea să se plimbe cu Monet de-a lungul Senei, aducându-i pâine. „Sunt zile în care nu au ce să mănânce", i-a scris el lui Bazille[17].

În aceste zile dificile, Monet continua totuși să picteze. „Nutresc un vis", i-a scris el lui Bazille, la sfârșitul lunii septembrie, imaginându-și strălucirea magică a luminii peste apă, efect în care era învăluită Grenouillère, celebra cafenea plutitoare de pe malurile Senei, în apropiere de Croissy-sur-Seine[18]. Renoir îi împărtășea visul, iar în vara aceea, cei doi artiști au pictat împreună această scenă – o priveliște a micuței insule Grenouillère, cunoscută sub denumirea de Ghiveciul cu flori sau Camembert, înconjurată de apa infuzată de lumină, care se unduia ușor și pe care bărcile și înotătorii o făceau să tresalte. Monet a simțit că era în pragul unei descoperiri artistice – descoperire care avea să fie consolidată în iarna următoare, după întoarcerea lui Renoir la Paris, când Monet a pictat cu Pissarro, în Louveciennes, aflat în apropiere, peisaje acoperite de zăpadă.

Viața era, totuși, grea. În acea toamnă, Monet se întorcea, ocazional, la Paris, pentru a contacta potențiali cumpărători sau pentru a se întâlni cu prietenii la Café Guerbois. În timpul uneia sau a

mai multor vizite de acest gen, a pozat alături de Renoir, Bazille, Zola și alții, grupați în jurul lui Édouard Manet, care se afla la șevaletul său, pentru tabloul *Un atelier la Les Batignolles* al lui Fantin-Latour. Curând după aceea, Bazille a pictat același grup de prieteni în *Atelierul din Rue de la Condamine*.

Totul părea destul de convivial, doar că amanta lui Monet și copilul lor au rămas în căsuța mică din afara Parisului și îi aștepta o iarnă lungă și geroasă.

~

A fost o iarnă tristă și pentru frații Goncourt. Nu numai că cea mai recentă carte a lor, *Madame Gervaisais*, atrăsese puțină atenție – „nicio scrisoare, niciun cuvânt, nici cel mai mic comentariu din partea nimănui" –, dar starea de sănătate a fratelui mai mic, Jules, se deteriora rapid. Edmond și-a revendicat și el o compătimire („amândoi suntem bolnavi, ne aruncăm priviri întrebătoare unul celuilalt și ne comparăm suferințele")[19], dar starea lui Jules, în mod cert, se înrăutățea.

În toamna aceea, când a devenit evident că Jules suferea de sifilis, buna prietenă a fraților Goncourt, prințesa Mathilde, le-a oferit căsuța de la castelul ei, Catinat, pentru ca aceștia să aibă un loc liniștit în care puteau să scape de zgomotul casei lor din Auteuil. Din nefericire, chiar și acolo i-au urmărit o droaie de zgomote: biserica locală începuse să testeze clopotele pe care i le oferise prințesa, trăgându-le încontinuu.

„Suferința cumplită de a fi bolnav și de a nu putea fi bolnav la tine acasă, de a fi nevoit să-ți târăști durerea și slăbiciunea dintr-un loc într-altul", era, în mod evident, mai mult decât oricare dintre frați putea suporta[20].

~

După prânzul din decembrie 1868 cu frații Goncourt, Zola a continuat să întrețină relația cu aceștia, promițându-le publicitatea atât de necesară pentru *Madame Gervaisais*. Urmărind cu ardoare tot ce era important pentru cariera sa, a făcut cunoștință și cu Flaubert[21], a păstrat numeroase legături cu prieteni de la Café Guerbois și a continuat să publice o mulțime de articole. Cel mai important este că a propus primul său plan general al ciclului de romane din seria Rougon-Macquart editorului de la Bruxelles, Lacroix. Era o viață epuizantă, dar Zola a fost la înălțime, mobilizându-și o energie pentru care avea să devină legendar.

Între timp, Alexandre Dumas *père*, care era și el renumit pentru energia sa uluitoare, se apropia acum de sfârșitul unei vieți extraordinare. Dumas era un luptător, dar puterea și sănătatea părăsindu-l, a urmat sfatul medicului său și s-a retras, în acea vară, la malul mării. Acolo, chiar și în declin, Dumas a găsit puterea de a pune în joc încă unul dintre multitudinea talentelor sale, scriind o carte de bucate – cuprinzătorul și încântătorul său *Dictionnaire de cuisine*. Dumas fusese un bucătar tot atât de entuziast pe cât îi plăcuse să mănânce, iar numeroasele sale călătorii

i-au alimentat experiența culinară – din bazarurile din nordul Africii și până la pescuitul de sturioni în Marea Caspică. Nu putea să se abțină de la a spune povești, fie despre ciocolată sau despre curcan, în timp ce sfaturile sale (de exemplu, mențiunea despre păstrarea ouălor proaspete) oferă o perspectivă asupra unei epoci pre-refrigerare foarte diferită[22].

Întorcându-se la Paris, Dumas a observat că fațada Operei tocmai fusese terminată și i-a scris lui Charles Garnier ca să-l complimenteze. „Este perfectă," i-a spus el lui Garnier. „Lasă oamenii să vorbească, dacă simt nevoia". A adăugat că „un singur lucru deranjează puțin privirea și, din păcate, este singurul lucru pe care nu ai putut să-l modifici". Acestea erau, desigur, literele „N" și „E" de pe fațadă. Acest tribut adus împăratului și imperiului, a observat el, „va fi modificat [...] de timp"[23].

Fațada Operei a atras, într-adevăr, o atenție considerabilă, inclusiv câteva observații din partea tânărului Auguste Rodin, un candidat respins de trei ori la École des Beaux-Arts, în mare măsură pentru că naturalismul său incipient era complet defazat față de tradiția acceptată. Rodin era acum angajat în domeniul construcțiilor de locuințe, unde realiza ornamentația pentru edificii, printre acestea numărându-se conacul lui La Païva de pe Champs-Élysées. Se afla în mulțimea care aștepta cu nerăbdare inaugurarea, în acea zi, a celor patru mari grupuri sculpturale care flanchează intrarea Operei. Dintre cele patru, singurul grup care i-a

atras atenția a fost *La Danse* (Dansul – n. trad.), realizat de Jean-Baptiste Carpeaux, pe care Rodin l-a considerat o capodoperă. Alții însă nu erau de aceeași părere, obiectând față de ceea ce considerau a fi niște siluete goale, expuse fără rușine. „Ce furie, ce țipete, ce indignare – adevărată sau prefăcută!" veneau din partea celor care preferau „mortalitatea rece" a „preceptelor Academiei", remarca Rodin, cu lipsă de considerație. Spre disprețul lui Rodin, acești critici îl considerau pe Carpeaux un sculptor prost, iar Rodin a remarcat că șeful unui atelier chiar l-a concediat pe un elev care era excesiv de entuziast în privința lui Carpeaux[24].

Dumas nu s-a implicat în astfel de dispute, în special acum, când îi mai rămăsese atât de puțin timp de trăit. Limitat la apartamentul și la patul său, visa la noi romane și și-a recitit cărțile. Opinia sa despre *Cei trei muschetari*? „Este bună", i-a spus fiului său, Dumas *fils*. Despre *Contele de Monte-Cristo*? S-a gândit puțin. „Nu este la fel de bună ca *Les Mousquetaires*", a observat el[25].

~

Într-o altă parte a orașului, viața tocmai începea pentru Sarah Bernhardt. Un rol în travesti ca trubadur înflăcărat în *Le Passant*, altfel lacrimogen și nememorabil, îi adusese, ei și tânărului său dramaturg și poet, François Coppée, o celebritate subită. „Devenisem regina adorată a studențimii", își amintește ea, în memoriile sale, „și obișnuiam să primesc mici buchete de violete, sonate și poezii lungi, lungi de tot". Când sosea la teatru era

întâmpinată de o ploaie de flori, iar împăratul a cerut chiar un spectacol cu ea, la Tuileries.

Spre jena mărturisită a lui Bernhardt, împăratul a surprins-o, înainte de spectacol, într-un salonaș, exersând cele trei reverențe cerute de protocol. După cum l-a descris Bernhardt, Napoleon a fost amuzat și fermecător, așa cum numai el putea fi. „Mi-a plăcut mult mai mult de el așa", a scris ea mai târziu, „decât cum era înfățișat în portretele sale. Avea niște ochi atât de frumoși, pe care îi închidea pe jumătate când privea printre genele lungi". Cât despre zâmbet, era „trist și mai degrabă persiflant", pe când vocea îi era „stinsă, dar seducătoare". Ludovic-Napoleon pare să fi fost în plin avânt de seducere.

Cât despre împărăteasă, Bernhardt o considera foarte frumoasă – mai frumoasă decât în portret. Vocea ei, din păcate, era aspră și dură, șocând-o pe Bernhardt. „Din acel moment", și-a amintit ea, „nu m-am mai simțit în largul meu cu ea, în ciuda grației și a amabilității sale".

Prințul imperial, în vârstă de 13 ani, era cu totul altceva. „Era delicios", scria Bernhardt, „cu ochii săi magnifici, cu pleoape grele ca ale mamei sale și cu genele lungi ale tatălui". În plus, era plin de duh – după părerea lui Bernhardt, semănând mult cu tatăl său, „care avea cea mai rafinată, subtilă și, în același timp, cea mai darnică inteligență".

După ce s-au pregătit pentru repetiție, Bernhardt și alți doi actori au fost invitați să viziteze palatul. „Nimic nu ar fi putut fi mai urât decât încăperile private", și-a amintit Bernhardt,

„cu excepția biroului împăratului și a scării". Din păcate, palatul „m-a plictisit teribil"[26].

Apartamentul lui Bernhardt de pe Rue Auber, lângă Opéra din Paris aflată în construcție – era mult mai pe gustul ei, mobilat cu diverse articole de lux precum și cu o serie de antichități. După calculele sale, cheltuise o avere pe mobilier și diverse curiozități, inclusiv o broască țestoasă a cărei carapace era acoperită cu aur și împodobită cu topaze. Într-o seară însă a izbucnit un incendiu, probabil din cauza unei lumânări aprinse, așezată neglijent. Oricare ar fi fost cauza, focul a distrus totul (inclusiv broasca țestoasă) și a ruinat-o pe Bernhardt, căci, pe lângă pierderea personală, a fost făcută responsabilă și pentru prejudiciul adus altor apartamente din bloc. Cel mai rău dintre toate, nu era asigurată pentru că amânase semnarea contractului de asigurare.

Rămasă fără casă și fără bani, a fost nevoită să se întoarcă să locuiască împreună cu mama ei. Acest lucru în sine era umilitor, dar a realizat, în plus, că „nu se putea lipsi de lux și confort"[27]. Din fericire, situația ei a atras atenția simpatizanților, care au organizat o gală de caritate pentru ea la Odeon. Încasările au fost impresionante, iar Bernhardt a putut să se mute într-un apartament confortabil pe Rue de Rome, unde avea să rămână câțiva ani.

~

Gustul lui Bernhardt pentru bărbați, ca și pentru mobilier, tindea spre lux. Escorta sa frecventă și iubitul din această perioadă era Charles Haas, pe

care îl descria drept „un bărbat extrem de fermecător, foarte inteligent și distins”[28].

Aceasta era o subestimare. Haas, un bărbat sofisticat și seducător, unul dintre puținii membri evrei ai Jockey Clubului, avea să servească, în timp, drept model pentru Charles Swann al lui Proust în *În căutarea timpului pierdut* – la fel cum Bernhardt avea să fie inspirația lui Proust pentru actrița Berma. Proust încă nu se născuse când s-a înfiripat această relație amoroasă, dar trebuie să fi făcut senzație la acea vreme, din moment ce Bernhardt îl ademenea pe Haas cu numeroase invitații lascive, inclusiv cu o schiță a unui pat cu baldachin sub care mâzgălise în grabă cuvintele: „Vino! Vino!! Vino!!!” Ea îl măgulea și îl lingușea: „Am o mie de iubiți, dar numai unul care este nemaipomenit”. Și îl ruga, nerăbdătoare: „Vino și dă-mi buzele tale!”[29]

Haas a venit pentru o vreme, iar Bernhardt a fost puțin mai mult decât o diversiune plăcută pentru acest bărbat pentru care rivalizau zeci de femei frumoase. Ea nu a rămas mult timp cu el. Aventura lor s-a încheiat în scurt timp, Haas oferindu-i lui Bernhardt un „împrumut” substanțial și cavaleresc.

Totuși, deși niciuna dintre părți nu pare să fi considerat asta ca o aventură demnă de ținut minte, cei doi au rămas prieteni până la moartea lui Haas.

~

Pe măsură ce anul și deceniul se apropiau de sfârșit, viața și moartea au continuat să coexiste în

modul obișnuit, pe când, la o scară mai mare, declinul Imperiului începea să ocupe centrul scenei. A durat mult – aproape două decenii – dar poate că, inevitabil, Imperiul pe care îl crease Ludovic-Napoleon Bonaparte își pierdea suflul după cum Ludovic-Napoleon ceda în fața bolii și, poate, a morții.

În cei 20 de ani de dominație imperială, își văzuse realizată o mare parte din viziunea pe care o avea, nu în ultimul rând, finalizarea tuturor rutelor importante ale modernei rețele feroviare a Franței. Dar, mai presus de orice, era Parisul, orașul visurilor – fără nicio îndoială, el împreună cu Haussmann transformaseră orașul, moștenirea culturală cu care se mândrea cel mai mult.

Mai rămâneau însă multe de făcut și, odată cu apropierea noului deceniu, nici Napoleon al III-lea, nici Haussmann nu mai aveau puterea politică sau voința de a pune în mișcare oamenii și teritoriul, așa cum o făcuseră în trecut. De data aceasta, alte forțe, atât din țară cât și din străinătate, aveau să determine destinul Parisului și al Franței.

---

1 Femeie fatală (n. trad.).
2 Înalta burghezie (n. trad.).

Capitolul 18

Finalul

(1870)

Nu întâmplător l-a abandonat Ludovic-Napoleon Bonaparte pe Georges Haussmann. Spre începutul noului an, a devenit limpede că împăratului îi mai rămăseseră puține opțiuni – fie să își guverneze imperiul, fie să-l păstreze pe Haussmann ca prefect al Senei.

Alegerile din primăvara lui 1869 nu prea i-au dat de ales. În ciuda faptului că își târa piciorul și că, în general, nu era dispus să recunoască faptul că poziția lui de conducător absolut al Franței nu mai era viabilă, Ludovic-Napoleon se confrunta acum și cu realitățile politice ale unei opoziții puternice. Eugénie îi sesizase deja limitările și, când călătorea pe mare, în acea toamnă, pentru a participa la ceremonia de inaugurare a Canalului Suez, îi scrisese: „Nu cred că cineva poate să dea două lovituri de stat într-o singură domnie”[1].

Și astfel, la 1 ianuarie 1870, la tradiționala recepție de Anul Nou, Napoleon al III-lea le-a comunicat în cele din urmă membrilor Adunării Legislative că, deși națiunea îi conferise lui și numai lui puterea de a guverna, era acum dispus s-o împartă cu ei. A continuat, cerându-i

liberalului moderat Émile Ollivier să conducă un nou guvern.

Nu ar trebui să surprindă pe nimeni faptul că una dintre primele acțiuni ale lui Ollivier a fost să-l dea afară pe Haussmann. „Împăratul a vrut să-l păstreze pe Haussmann", a scris mai târziu Ollivier. „Dar era practic imposibil ca acesta să rămână. Administrarea lui, care nu fusese încă disculpată, stârnise prea multă indignare"[2].

Din păcate pentru cei care ar fi preferat să fie altfel, Haussmann a refuzat să plece în tăcere. Nu și-a dat demisia, așa cum dorea împăratul, și a așteptat neclintit să fie concediat. Prin urmare, pe 6 ianuarie 1870, a fost publicat un decret oficial care l-a eliberat din funcție. Împăratul s-a întâlnit personal cu Haussmann și și-a cerut îndelung scuze. Împărăteasa (care vedea în plecarea lui Haussmann o binevenită supapă de siguranță pentru nemulțumirea populară) i-a transmis sincerele ei păreri de rău, pe când membrii Consiliului Municipal și-au exprimat cea mai profundă simpatie. În cadrul ultimei lor întâlniri cu fostul prefect, membrii Consiliului au atestat „înalta inteligență și activitatea neobosită" ale lui Haussmann și s-au declarat onorați că l-au asistat atât de mulți ani pe acest eminent administrator în activitatea sa de transformare a Parisului[3].

Este posibil ca oficialii să fi fost pe deplin sinceri în laudele lor în timp ce-i arătau ușa lui Haussmann, dar în Paris oamenii au reacționat cu bucurie, dar și cu neîncredere. După cum s-a exprimat jurnalistul și editorul Émile de Girardin,

„istoria nu va crede că autorul transformării Parisului ar fi putut fi demis”[4].

Haussmann însuși a prezidat ceremonia sa de plecare din funcție, cu înfumurarea caracteristică, dar și cu o considerabilă demnitate, spunându-le membrilor Consiliului că va păstra mereu amintirea „legăturilor de stimă profundă, de încredere reciprocă ce ne-au unit, făcându-ne această sarcină uriașă mult mai ușoară”. A încheiat spunând că era mulțumit să spere că ei nu vor uita acest lucru.

După care, încă formidabilul baron Georges Haussmann, s-a înclinat rigid și a plecat – „cu capul sus și inima dârză”, cum a relatat el ulterior[5].

~

Peste ani, Jules Simon – unul dintre cei mai importanți critici ai lui Haussmann în perioada anilor ’60 – a scris: „Are prea puțină importanță pentru noi, astăzi, dacă cheltuielile lui monsieur Haussmann au fost extravagante. El se angajase să facă din Paris un oraș magnific și a reușit acest lucru în totalitate”. Haussmann a fost atât de impresionat de acest compliment neașteptat, încât l-a reprodus integral în memoriile sale[6].

La vremea aceea însă, alungarea lui Haussmann nu a potolit febra tulburărilor publice. Pentru prea mulți oameni sărăcia copleșitoare continua să fie o problemă zilnică, chiar dacă salariul mediu crescuse pentru muncitori în timpul celui de-Al Doilea Imperiu, când, în general, se găsea de lucru din belșug. Era consecința faptului nefericit că, în acești ani, crescuseră și prețurile, epuizând orice

câștiguri salariale. În plus, capitalismul a luat rapid amploare, încurajând centralizarea, restrângând întreprinderile mici și mijlocii și lăsând muncitorii mult în urmă. În 1870, salariile nici măcar nu începuseră să țină pasul cu profitul, iar diferența dintre bogați și săraci crescuse dramatic.

În ceea ce privește reformele liberale ale împăratului, acestea nu au adus beneficii orășenilor de rând și nici nu fuseseră concepute în acest scop. Ludovic-Napoleon urmărise mai mult satisfacerea burgheziei, în special a oamenilor de afaceri conservatori și a clericilor. Lăsați în urmă în lupta pentru îmbogățire, săracii au mocnit la foc mic, iar mișcarea muncitorească incipientă a căpătat putere, exprimată printr-un număr tot mai mare de greve. La începutul anului 1870, a izbucnit cea mai importantă grevă de până atunci, în urma morții unui jurnalist republican, Victor Noir, ucis într-un duel cu vărul împăratului, prințul Pierre Bonaparte. Jurnalistul îl provocase pe prinț, însă nu este mai puțin adevărat că se considera că duelurile ajutau la eliberarea presiunilor, că nu se soldau cu răni grave și cu atât mai puțin cu moartea. Opoziția republicană a comparat rapid moartea lui Noir cu moartea Republicii din 1851. Henri Rochefort a scris, în editorial, că „Franța se afla de 18 ani în mâinile pătate de sânge ale acestor bandiți care, nemulțumiți să-i împuște pe republicani în plină stradă, i-au atras în capcane josnice pentru a le tăia gâtul la ei acasă". Și a concluzionat: „Popor francez, oare nu crezi că a fost destul?"[7]

Guvernul l-a arestat pe prinț (care nu era protejat de împărat), dar de asemenea, l-a condamnat și l-a închis pe Rochefort, punând sechestru pe ziarul în care publicase articolul. Nimic din toate acestea nu a avut vreun impact asupra protestelor. În ziua înmormântării, au avut loc demonstrații de amploare – la care au participat în jur de 100 000 de oameni – alarmându-i pe împărat și forțele de ordine. Ollivier a trimis trupele și regimul s-a menținut pe poziție, sub atacul verbal al republicanilor și al revoluționarilor, care s-au unit.

Cu toate acestea, în ciuda faptului că se confrunta cu o opoziție tot mai mare pe străzi și cu o diminuare a puterii imperiale pe măsură ce începea să se contureze sistemul parlamentar bicameral, Ludovic-Napoleon nu avea de gând să renunțe la Imperiul său fără să lupte, oricât de grațios se exprima el în această privință. Reformă putea fi, dar trebuia să se înțeleagă că aceasta avea loc cu amabila sa dispensă. În acea primăvară, a trecut peste capetele miniștrilor și ale adjuncților săi, revenind la vechiul său aliat, poporul francez – incluzând în special acele zone rurale în care sprijinul său fusese întotdeauna cel mai puternic – și i-a cerut să voteze dacă era de acord cu „reformele liberale din Constituție înfăptuite de împărat începând din 1860, în colaborare cu organismele importante ale statului". În plus, i-a întrebat pe alegători dacă doreau să ratifice decretul din aprilie 1870, care de acum diviza puterea între împărat și un parlament bicameral.

A fost o mișcare abilă, deoarece alegătorii nu puteau să accepte reformele liberale oferite de împărat fără să-l susțină pe acesta. Victor Hugo a răspuns, înfuriat, că adevărata întrebare era : „Arsenicul poate fi făcut comestibil?”[8] Comentariul său a apărut la Paris în *Le Rappel* și în alte publicații, ducând la un mandat de arestare emis pe numele lui și la o nouă pedeapsă cu închisoarea pentru fiii săi.

În ciuda consternării stângii, răspunsul – alimentat de votul din zonele rurale – a fost un „Da” copleșitor[9]. Aceasta a reprezentat o victorie nu numai pentru proiectul împăratului pentru un Imperiu mai liberal, dar și – cel mai important – pentru împărat însuși și pentru continuarea descendenței sale. După cum se relatează că i-ar fi spus Ludovic-Napoleon tânărului său fiu: „Copilul meu, cu acest plebiscit, încoronarea ta este asigurată. Mai mult decât oricând, putem privi viitorul fără teamă”. Alții au relatat că împăratul a remarcat bucuros: „M-am întors la vechile mele socoteli”[10].

~

Alții erau tot atât de încrezători în viitorul Franței sub regimul actual. După cum a anunțat Émile Ollivier la sfârșitul lunii iunie, „nicicând pacea Europei nu a fost mai sigură”[11].

Acuzațiile împotriva lui Haussmann păreau să fi fost uitate, iar fostul prefect s-a retras confortabil la pensie în sudul Franței. Întors la Paris, Édouard Manet a reușit să intre într-un duel cu prietenul său, Louis Edmond Duranty, un scriitor și critic de

artă care la acel moment îl înfuriase pe Manet cu o recenzie pe care acesta o considerase jignitor de lipsită de entuziasm. Mama lui Manet l-a implorat pe Fantin-Latour să-l țină pe Manet departe de Café Guerbois, unde avusese loc disputa, dar, până atunci, Manet își recăpătase politețea obișnuită. După cum i-a spus prietenului său, Antonin Proust, el și Duranty „s-au întrebat, de atunci, cum de au putut să fie atât de proști încât să vrea să se înjunghie reciproc”[12].

Manet era recunoscut de acum drept lider al grupului de artiști mai tineri pe care i-a înfățișat Fantin-Latour în portretul său de grup, printre care se numărau Renoir, Bazille, Monet, dar și Zola, toți înconjurându-l pe Manet, care lucra în atelierul său. Fantin a expus *Un atelier la Batignolles* la Salonul din acel an, iar Manet a expus un portret al unei noi eleve promițătoare, Eva Gonzalès, precum și un portret de grup al prietenului său, Zacharie Astruc, și al soției acestuia, pe care l-a intitulat *Lecția de muzică*. „Manet este disperat din cauza locului în care a fost plasat”, i-a scris Berthe Morisot surorii sale, Edma, în luna mai. „Dar cele două picturi ale sale arată bine”, a observat ea, adăugând: „Ca de obicei, atrag mult atenția”[13]. Nu toată atenția era pozitivă, după cum știa prea bine Morisot.

Morisot a simțit considerabile îndoieli și consternare în preambulul Salonului din 1870. Ajunsese să-și dea seama că poseda o capacitate și o nevoie de exprimare care depășeau cu mult amatorismul convențional pe care i-l permiteau genul și statutul social. Deși Salonul își deschisese

prestigioasele uși picturilor ei, care în trecut erau foarte conservatoare, acum își dezvolta un mod mult mai neconvențional de a picta – încercând să surprindă, cu mișcări de pensulă tot mai rapide și mai relaxate, momentele trecătoare ale vieții de zi cu zi, multe dintre ele complet în aer liber.

Spre exasperarea lui Morisot, nici Édouard Manet nu înțelegea prea bine ce urmărea ea și i-a criticat cele mai recente lucrări ca fiind „neterminate". Printre acestea, se numărau peisajul ei recent, *Portul din Lorient*, pe care Morisot avea de gând să-l prezinte la Salonul din acel an, alături de lucrarea *Portretul mamei și surorii artistei*. Manet a lăudat *Portul din Lorient*, deși cu reținere. Dar *Portretul mamei și surorii artistei* era cu totul altceva.

Edma Morisot Pontillon, căsătorită și însărcinată, se întorsese la Paris în iarna precedentă pentru a da naștere primului ei copil, unde Berthe Morisot o și pictase, alături de mama lor. Când Manet a văzut tabloul, Puvis de Chavannes deja îl văzuse și îl criticase, spunându-i lui Morisot: „capul [doamnei Morisot] nu era finalizat și nici nu putea fi finalizat". Având în vedere acest lucru, Morisot i-a scris surorii ei: „L-am scos din tablou; l-am refăcut".

Apoi a venit critica lui Édouard Manet. Tabloul i-a plăcut, l-a considerat foarte bun, cu excepția câtorva locuri și și-a scos imediat pensulele pentru a adăuga câteva accente. „Odată ce a început", s-a plâns Morisot, „nimic nu l-a mai putut opri. De la fustă a trecut la bust, de la bust la cap, de la cap la fundal". A glumit, a râs și a continuat să picteze

până după-amiaza târziu, când transportatorul aștepta să ducă tabloul la Salon. Spre disperarea lui Morisot, Manet îi transformase pictura în „cea mai frumoasă caricatură care a existat vreodată", lăsând-o să spere că va fi respins[14].

Nu a fost respins și, în ciuda strădaniilor mamei sale de a calma spiritele prin retragerea picturii ofensatoare (convinsă de insistența lui Morisot că „ea ar prefera mai degrabă să moară înecată pe fundul râului, decât să afle că pictura sa fusese acceptată"), Morisot a mers mai departe și a expus-o. „După ce am depășit primele emoții", i-a scris ea Edmei, „găsesc că o persoană are întotdeauna de câștigat prin expunerea lucrărilor sale, oricât de mediocre ar fi acestea". Morisot însă suferea de tensiune, de anxietate precum și de surmenaj. Nu mânca așa cum ar fi trebuit, spunea mama ei, adăugând că, de fapt, nu mânca mai deloc: „Îi este greață dacă înghite ceva". În ceea ce o privea, Morisot i-a spus surorii ei că: „Simt o mare greutate în stomac și mi s-a făcut greață pentru totdeauna de pictori și de prietenie".

Morisot va continua să sufere cea mai mare parte a vieții de ceea ce părea să fie o tulburare alimentară și, spre deosebire de siluetele pline, în formă de clepsidră, admirate la acea vreme, ea era considerată de unii ca fiind neplăcut de slabă. Secolul al XXI-lea avea să conteste această evaluare și Édouard Manet cu siguranță nu era de aceeași părere, pictând-o pe Morisot în mod repetat, însă mama ei era îngrijorată. „Pun să i se pregătească supă de carne în fiecare zi", i-a spus

Edmei madame Morisot, care a adăugat apoi, în scris, echivalentul unui oftat. „În fine! […]”[15]

~

Sarah Bernhardt era o altă persoană considerată slabă, costelivă chiar. Portretele ei arată ceea ce secolul al XXI-lea ar considera o femeie plăcut de zveltă și elegantă, dar ponegritorii săi (care erau numeroși) puteau fi de-a dreptul urâcioși în această privință. Caricaturiștii au portretizat-o ca pe un pui cu picioare sfrijite sau, așa cum s-a exprimat o cunoștință, ca o „grisină cu un pandișpan în vârf”[16] – aceasta fiind o aluzie la părul ei roșu și ondulat, care avea tendința de a se încreți.

Bernhardt a răspuns, făcând apel la autoironie. Odată ea a refuzat, râzând, o umbrelă, declarând: „O, sunt atât de slabă încât nu pot să mă ud! Mă strecor printre picături”. Cel mai bun răspuns dat celor care o criticau era succesul ei. Acesta devenise tot mai evident când, la începutul anului 1870, a primit rolul principal în noua piesă a lui George Sand, *L'Autre*. Și Sand făcea comentarii acide despre Bernhardt, remarcând în jurnalul ei că aceasta era „proastă, dar are o fire fermecătoare” și „își interpretează rolul ca o mare stricată ce este”[17]. Bernhardt, care nu avea de unde să știe despre jurnalul lui Sand, nu avea în niciun caz de ce să-și facă griji în legătură cu astfel de jigniri. A avut un succes imens în *L'Autre* și era pregătită să obțină și alte succese, când istoria s-a amestecat dintr-odată.

~

Era liniște atunci când, pe 3 iulie, s-a aflat vestea uluitoare că recent vacantul tron al Spaniei fusese oferit – și acceptat – de prințul Leopold de Hohenzollern-Sigmaringen. Elementul cel mai fascinant al acestui nume lung era „Hohenzollern", pentru că regele Prusiei era capul vechii Case de Hohenzollern – o familie care produsese odinioară un număr remarcabil de prinți, monarhi și împărați. În consecință, francezii s-au alarmat. Era limpede că în spatele ofertei făcute lui Leopold se afla Bismarck și era încă și mai limpede că un prinț german care conducea Spania însemna probleme. Așa cum i-a spus mai târziu Ludovic-Napoleon unui reporter: „Mândrul sânge spaniol nu ar fi acceptat stăpâni străini, iar dificultățile situației cu care avea să se confrunte prințul Leopold peste câțiva ani ar fi făcut ca Germania să-și aroge puterea supremă pentru a-i veni în ajutor".

Indiferent dacă și alții din Franța erau sau nu conștienți de pericolele orgoliosului sânge spaniol (cu care Ludovic-Napoleon, căsătorit cu o spaniolă, era foarte familiarizat), conducătorii Franței erau atenți la pericolul încercuirii germane. Guvernul francez a solicitat imediat – și a obținut – retragerea candidaturii lui Leopold. Pe lângă canalele diplomatice oficiale, Ludovic-Napoleon lucrase discret, în spatele scenei, îndemnându-i pe cei care aveau acces la urechea tânărului prinț să-i spună că pacea mondială depindea de renunțarea sa la tronul Spaniei.

Pentru moment, deznodământul a fost pacea. Însă resentimentele puternice care se iviseră de

ambele părți au fost greu de stins. Se spune că Bismarck s-ar fi simțit umilit de retragere și s-ar fi gândit să demisioneze, în timp ce, la apogeul confruntării, deputații din Adunarea Legislativă a Franței izbucniseră în urale de „*Vive la France! Vive l'Empereur!*" și chiar „*À Berlin!*"[1] Opinia publică a susținut cu tărie această fanfaronadă belicoasă într-atât încât, atunci când Ollivier a anunțat vestea retragerii prințului Leopold, aceasta a fost întâmpinată cu o ridicare colectivă din umeri. În definitiv, majoritatea deputaților (alături de mulți francezi) considerau că așa ceva era de așteptat, având în vedere superioritatea armatei Franței asupra tuturor celorlalte armate. Într-adevăr, când împăratul l-a întrebat pe ministrul său de război dacă armata franceză era pregătită de război, ministrul (mareșalul Edmond Le Boeuf) a răspuns: „Chiar dacă războiul ar dura un an de zile, nu ar fi nevoie să cumpărăm nici măcar un nasture de ghetră!"[18]

Din păcate, răspunsul său a fost făcut public și nu a făcut decât să crească nivelul spiritului războinic din Adunarea Legislativă, ai cărei deputați au insistat să se obțină din partea regelui Wilhelm al Prusiei garanții ferme, în scris. Ambasadorul francez l-a presat pe Wilhelm, care a fost luat pe nepregătite. Regele i-a trimis apoi o telegramă lui Bismarck, la Ems, cu descrierea detaliată a întâlnirii. La rândul său, Bismarck a modificat telegrama în moduri gândite să-i insulte pe francezi și apoi a făcut-o publică. Telegrama Ems, devenind cunoscută, a servit drept un afront adus în mod deliberat mândriei galice.

Pe 19 iulie, când un val de patriotism a cuprins Parisul, Franța a declarat război Prusiei.

~

Până atunci, Claude Monet era deja însurat, după ce se căsătorise cu amanta sa, Camille Doncieux. Părerile sunt împărțite: fie s-a căsătorit pentru bani (o mică zestre care se întrevedea în viitorul soției sale), fie pentru a scăpa de serviciul militar în războiul care urma. Zestrea a fost, într-adevăr, mică și, în cea mai mare parte, a rămas inaccesibilă pentru Monet, până la moartea socrului său. Este posibil ca acest aspect să fi figurat în calculele pe care și le făcuse, pentru că încă se afla în grave dificultăți financiare. Situația a fost agravată și de respingerea de către Salon, o dată în plus, a tablourilor propuse de el – cu atât mai supărătoare cu cât propunerile lui Bazille, Renoir, Manet și Pissarro fuseseră acceptate. Cât despre serviciul militar, Monet nu a reușit să facă rost de documentele necesare care să ateste că îndeplinește cerințele. Căsătoria îi oferea o oarecare protecție, deși nu absolută, împotriva recrutării.

În orice caz, pentru ca Monet să se căsătorească, este posibil ca dragostea singură să nu fi fost un motiv suficient. În definitiv, Camille Doncieux era deja amanta lui și nu dădea semne că s-ar fi îndepărtat de ea. În orice caz, în ciuda dezaprobării familiei lui, s-a căsătorit cu ea pe 28 iunie 1870, la primăria din arondismentul al 8-lea din Paris, exact când febra războiului era în creștere. Printre martori se numărau Gustave

Manet, fratele mai tânăr al lui Édouard, și pictorul Gustave Courbet.

Monet și mica sa familie au plecat apoi la Trouville, unde Monet a pictat ultimele zile lipsite de griji ale imperiului, cu doamne care se protejau cu umbreluțe de soare și domni spilcuiți care se plimbau pe promenada de la malul mării. Înainte de a pleca din Bougival și fără să se gândească la război, avusese grijă să depoziteze câteva picturi de-ale sale la Pissarro, pentru a le împiedica să cadă în mâinile creditorilor. După cum avea să afle ulterior, să lase aceste tablouri la colegul său nu avea să le protejeze de alți intruși, mai parșivi.

~

Francezii erau încântați de perspectiva războiului, iar războiul era în egală măsură și pe placul lui Bismarck, oferindu-i calea directă spre a finaliza unificarea Germaniei în jurul unui nucleu prusac solid.

Ludovic-Napoleon, în schimb, era din nou bolnav și avea dureri mari, lăsând-o pe Eugénie să fie adevăratul conducător al Franței. În urmă cu câteva luni, Émile Ollivier – încurajat de ostilitatea față de împărătească a colegilor săi reformatori – insistase ca Eugénie să nu mai participe la ședințele Consiliului de Miniștri. Acum însă era din nou prezentă, ba chiar în cel mai important moment, atunci când s-a luat decizia de a merge la război. Hotărâtă să-și facă datoria, Eugénie a privit războiul cu Prusia drept singura opțiune posibilă, un război necesar care să susțină onoarea

națională, să reînvie gloria Imperiului și să asigure viitorul fiului ei, cu ea alături.

Cât despre împărat, Eugénie a insistat ca el să preia personal comanda armatei și să călărească în fruntea trupelor sale. Deși puțini o știau, Ludovic-Napoleon suferea atât de mult, încât nu era în stare să stea deloc pe cal. Și-a făcut însă datoria, iar pe 28 iulie, el și prințul imperial, în vârstă de 14 ani, au plecat – cu trenul – pe front.

Proclamația împăratului către armată a răsunat de optimism și de convingere: „Pe orice drum am merge dincolo de frontierele noastre", le-a spus el trupelor, „vom găsi urmele glorioase ale taților noștri. Ne vom dovedi demni de ei". Din păcate, în ciuda cuvintelor frumoase ale împăratului, armata franceză nu se ridica în niciun fel la înălțimea acestor așteptări și în mod cert nu se compara cu mașinăria bine unsă pe care o crease Bismarck în Prusia. Nu avea suficienți oameni, era dezorganizată și lipsită cam de orice, chiar și de muniția ei învechită, iar pe deasupra, francezii erau lipsiți de aliați și nu aveau conducători, indiferent de valoarea lor. Bismarck, pe de altă parte, avea trupe bine pregătite, dotate cu arme mult superioare celor ale francezilor. În plus, a folosit așa cum se cuvine declarația de război a Franței cu Prusia pentru a uni statele din sudul Germaniei într-o alianță cu Confederația Germană de Nord dominată de Prusia, ceea ce i-a oferit o superioritate numerică evidentă.

Deloc surprinzător, francezii au suferit înfrângere după înfrângere, cu pierderi uriașe de vieți omenești, în timp ce împărăteasa – pe care

împăratul o numise regentă în absența sa –, când s-a întors la Paris, a format un nou Consiliu de Miniștri, mai pe placul ei, și s-a opus cu înverșunare oricăror încercări de a-l scuti pe împărat de îndatoririle sale de pe front. Când Ollivier a demisionat, unii au propus readucerea lui Haussmann în guvern, dar acesta a condiționat acceptarea de întoarcerea împăratului la Paris, la care Eugénie s-a opus cu dârzenie. Atunci Haussmann a rămas la Paris și și-a ocupat locul în Senat.

Până pe 6 august, germanii opriseră o scurtă ofensivă franceză, trecuseră Rinul, iar acum își croiau drum prin Franța, cu pierderi uriașe din partea francezilor. Ludovic-Napoleon i-a trimis o telegramă soției sale despre aceste schimbări de situație și i-a cerut să se pregătească să apere Parisul, iar ea i-a spus lui Prosper Mérimée: „Ne vom lupta pentru fiecare palmă de pământ. Prusacii nu știu ce-i așteaptă". La rândul său, Mérimée i-a scris unui prieten mult mai realist: „Totul mai poate fi încă îndreptat", a remarcat el, „dar ar fi nevoie de ceva asemănător unui miracol".

Acest miracol nu a avut loc. Firește că Ludovic-Napoleon, infirm cum era, nu a reușit să-l înfăptuiască. Cicălit de Eugénie, a decis să nu se întoarcă la Paris. Apoi, la insistența consiliului său de război de a preda comanda armatei, a susținut că trebuia mai întâi să se consulte cu regenta, adică cu Eugénie. În acest punct, exasperat, vărul său, prințul Napoleon, i-a reamintit furios că suveranul era el, Ludovic-Napoleon. La aceasta,

Ludovic-Napoleon a răspuns cu un oftat: „Se pare că am abdicat”[19].

~

Pe 8 august, când soseau vești despre încă o înfrângere importantă, Frédéric Bazille s-a înrolat în Regimentul 3 de zuavi. Manet avea să se înroleze în curând ca artilerist voluntar în Garda Națională, iar Renoir avea să fie recrutat. Georges Bizet, în calitate de câștigător al Prix de Rome, avea dreptul să se sustragă de la îndeplinirea serviciului militar, dar cu toate acestea, el și colegul său, compozitorul Jules Massenet, s-au înrolat. Pe de altă parte, Claude Monet a continuat să picteze scene de vacanță, bucurându-se de aceasta, după toate aparențele, fiind la fel de nepreocupat de evenimentele zilnice la fel ca mulțimea lipsită de griji.

Între timp, Georges Clemenceau se întorsese la Paris după o absență de câțiva ani și se implicase prompt în politica vremii. După terminarea studiilor medicale, călătorise împreună cu tatăl său în Anglia, unde îi cunoscuse pe Herbert Spencer și John Stuart Mill. Clemenceau a traversat apoi Atlanticul și a călătorit prin America, scriind despre politica americană pentru *Le Temps*. Fascinat de America, a refuzat să se întoarcă în Franța atunci când l-a chemat tatăl său – ceea ce a dus la oprirea alocației sale. Strâmtorat financiar, a predat o vreme la un pension de fete din Connecticut. Acolo a cunoscut-o pe frumoasa tânără de 18 ani Mary Plummer, cu care s-a căsătorit și pe care a adus-o

cu el în Franța, stabilindu-se în locuința din Vendée a părinților săi și practicând medicina în localitate. În mai puțin de un an, ea i-a dăruit primul lor copil, o fiică. Aveau să urmeze încă doi copii.

Clemenceau era însă nemulțumit de viața din provincie și, în august 1870, în mijlocul războiului tot mai dezastruos al Franței cu Prusia, și-a părăsit soția și copilul și s-a întors la Paris. Aici s-a instalat în Montmartre și s-a implicat neîntârziat în politica turbulentă a orașului.

~

În timp ce parizienii nerăbdători așteptau vești, războiul – care deja mergea prost – a devenit, brusc, un dezastru. Înconjurat de forțele germane în orășelul Sedan, grosul armatei franceze, indubitabil învins, s-a predat la 1 septembrie, iar Napoleon al III-lea, împăratul francezilor, a fost luat prizonier.

Vestea nu a ajuns la Paris decât târziu, pe 3 septembrie, când Ludovic-Napoleon fusese deja trimis în exil. Cu toate acestea, chiar și cu două zile înaintea acestui eveniment, se scurseseră destule informații pentru a preveni lumea despre ceea ce avea să urmeze. Pe 1 septembrie, când a sosit Edmond de Goncourt, invitat la cină de prințesa Mathilde, a găsit perdelele trase și pe prințesă năucită. „Dacă pe 1 august mi-ar fi spus cineva ce avea să urmeze", i-a spus ea, „nu aș fi crezut". A doua zi, părăsind Luvrul, Goncourt s-a întâlnit cu un curator care i-a spus că era pe punctul de a pleca spre Brest pentru a escorta un

tren plin cu picturi din Luvru, care fuseseră scoase din rame, rulate și trimise în siguranță[20].

Jules de Goncourt murise în iunie, anul precedent și, distrus de durere, Edmond hotărâse să nu mai țină jurnalul lor comun. După câteva săptămâni însă a decis să scrie din nou, începând cu declinul îndelungat al stării de sănătate a fratelui său, apoi, impulsionat de evenimentele actuale, continuând cu acestea. În seara zilei de 3 septembrie, a scris despre impactul pe care vestea înfrângerii francezilor și a capturării împăratului îl avusese asupra concetățenilor parizieni. „Cine poate să descrie consternarea zugrăvită pe fiecare chip?", a scris el, dar a remarcat, de asemenea, „vuietul amenințător al mulțimii, în care stupefacția a început să cedeze locul furiei". Deja mulțimi numeroase de oameni începeau să se deplaseze de-a lungul bulevardelor, strigând: „Jos imperiul!"

„Oare Franța avea să piară sau să se salveze?" se întreba Goncourt, când zgomotele revoluției umpleau văzduhul. O mare parte a armatei se predase, împăratul se evaporase în mâinile germanilor, dar Parisul nu se dădea bătut. Inima Franței încă bătea, iar parizienii erau decișI să reziste până la final.

A doua zi, Goncourt descria scena în care deputații republicani, sub conducerea lui Léon Gambetta, își croiau drum spre Hôtel de Ville, unde au proclamat Republica și au format un guvern provizoriu de apărare națională. Din mulțimea imensă de afară s-au auzit urale. „Se

striga, se ovaționa; pălăriile erau aruncate în aer […] [și] de jur împrejur se auzeau oameni salutându-se emoționați: *S-a întâmplat!*" În tot Parisul, la Tuileries mai ales, amintirea împăratului și a Imperiului se estompa rapid. Deja paginile din ziar ascundeau N-urile aurite și erau atârnate coroane de verdeață pentru a înlocui vulturii dispăruți[21].

Pusă în fața mulțimii ostile care se învârtea în jurul Tuileries-ului, Eugénie a renunțat curând la ideea de a rămâne la Paris și a acceptat să fugă printr-un tunel care lega Tuileries de Luvru. Acolo, ea și un însoțitor loial au oprit o caleașcă aflată în trecere, care i-a dus la locuința dentistului lui Ludovic-Napoleon, un vechi prieten care i-a adăpostit peste noapte. A doua zi, dimineața devreme, Eugénie și însoțitorul său au plecat în trăsura dentistului, cu pașapoarte în care ea era descrisă drept o invalidă care era transportată în Anglia. Gonind pe drumul spre coastă, au reușit să ajungă la Deauville, unde un englez le-a asigurat transportul, cu propriul său iaht, către Insula Wight.

Ultimele vestigii ale celui de-Al Doilea Imperiu dispăreau cu repeziciune, însă Germania, sub Bismarck, încă era o amenințare, iar Parisul, deși înconjurat de inamic, continua să opună rezistență.

---

1 *Trăiască Franța! Trăiască Împăratul!* […] *La Berlin!* (n. trad.).

Capitolul 19

Un sfârșit și un început

(1870–1871)

A doua zi după declararea Republicii, Victor Hugo s-a dus la gara din Bruxelles și a cerut un bilet spre Paris. „Aștept momentul acesta de 19 ani!", i-a spus el tânărului jurnalist care îl însoțea[1].

A trecut granița în Franța la ora patru după-amiaza și, în aceeași seară, a ajuns la Gare du Nord, unde a fost întâmpinat de o mulțime de oameni care îl ovaționau. Nefiind vreodată o persoană care să se ferească de public, Hugo și-a croit drum într-o cafenea, de unde li s-a adresat oamenilor, de la balcon. „Cetățeni", le-a spus el, „eu am venit să-mi fac datoria". Venise, a adăugat el, „să apere Parisul, să protejeze Parisul" – o moștenire sacră. Apoi s-a urcat într-o trăsură deschisă de unde s-a adresat din nou mulțimii entuziasmate, înainte de a se îndrepta spre casa unui prieten, lângă Place Pigalle.

Acolo, tânărul primar al Montmartre-ului, Georges Clemenceau, i-a urat un călduros bun-venit.

~

Plin de idei și idealuri republicane, Clemenceau se întorsese la Paris cu o lună înainte, unde s-a implicat numaidecât în politică, acordând o atenție deosebită instaurării unei republici. Având în vedere numeroșii săi prieteni din noul guvern, poate că nu a fost surprinzător că acesta a fost numit primar al Montmartre-ului.

La acea vreme, Montmartre era alcătuit din dealul său abrupt sau Butte, la limita de nord a Parisului, și era al doilea cel mai populat arondisment din oraș. Era, totodată, sălașul multora dintre cei mai săraci locuitori ai Parisului. Brăzdat de carierele de pe versantul sudic și încă gol în partea superioară (aceasta se întâmpla înainte de Sacré-Coeur), în 1870, Montmartre era abrupt și lovit de sărăcie, împăienjenit de străzi înguste, neasfaltate și cu un amestec de case pline până la refuz cu mulți dintre cei care fuseseră expulzați de *grands travaux* ale lui Haussmann din centrul Parisului.

Politica de stânga a lui Clemenceau și dedicarea pentru alegătorii săi aveau să-i câștige un sprijin pe scară largă în lunile dificile care aveau să urmeze – în special din partea Louisei Michel, cu care colabora pentru a-i ajuta pe cei mai săraci dintre locuitorii din Montmartre. Împreună au organizat centre pentru distribuirea de alimente și medicamente și au înființat școli gratuite pentru copii.

În curând avea să deschidă și un dispensar, unde două zile pe săptămână avea grijă, gratuit, de

locuitorii săraci din Montmartre. Condițiile îngrozitoare pe care le observa în jurul său l-au îndemnat să se concentreze asupra carierei sale politice, prin care credea că poate să aducă schimbarea. În timp, remarcabila sa carieră, atât ca politician, cât și ca jurnalist, avea să atingă apogeul, fiind numit prim-ministru al Franței în timpul anilor de suferință prilejuiți de încă un război cu Germania.

~

Cariera baronului Haussmann, pe de altă parte, luase sfârșit. Dându-și seama de primejdiile care îl amenințau dacă ar fi rămas la Paris, el a plecat, prudent, la Bordeaux, pe când Imperiul se prăbușea, fugind împreună cu alți oficiali ai celui de-Al Doilea Imperiu. Când a părut că nici în Bordeaux nu era în siguranță, a trecut frontiera în Italia, folosind un nume fictiv și un pașaport fals. Haussmann avea să rămână acolo, în exil, până când avea certitudinea că se poate întoarce în siguranță.

Mulți alții, printre care familia Rothschild, și-au găsit viața complet dată peste cap de război și de prăbușirea Imperiului. Pentru prima oară în istoria familiei sale, Rothschild a suferit o scindare gravă: filiala din Frankfurt a sprijinit cu toată convingerea Prusia, pe când filiala din Paris i-a apărat fără echivoc pe francezi, doi dintre membrii săi mai tineri fiind înrolați în Garde Mobile[1]. Acest lucru a dus la represalii severe atunci când prusacii, în drum spre Paris, au ocupat castelul de la Ferrières al familiei. Este incert dacă prusacii

chiar au jefuit și au prădat locul respectiv (chestiunea este în dezbatere), dar este sigur că ei s-au purtat urât, iar lui Bismarck pare să-i fi făcut o plăcere malițioasă faptul că acel castel pe care îl ocupaseră era deținut de evrei.

O altă persoană a cărei viață a fost dată peste cap a fost Sarah Bernhardt, a cărei carieră înfloritoare în teatru a încetat subit când teatrele s-au închis și actorii au fost mobilizați pe front. Când armata germană s-a apropiat de Paris, ea a decis să nu plece, cu toate că a reușit să-și ducă mama, surorile și fiul în Le Havre, în siguranță. A decis apoi că, din moment ce actrițele de la Comédie-Française transformaseră o parte din teatru în spital pentru răniți, putea face și ea același lucru, la Odéon.

Bernhardt a tras niște sfori, a primit permisiunea și a început să facă rost de provizii. Din fericire, noul și chipeșul prefect de poliție a fost fermecat de vizita ei și a fost mai mult decât dispus să strângă alimentele și proviziile de care avea ea nevoie. 10 butoaie de vin, 30 000 de ouă și 100 de pungi de cafea au ajuns imediat la Odéon, împreună cu o cantitate neprevăzută de 225 de kilograme de ciocolată, cadou de la ciocolatierii Menier. Ca răspuns la apelul ei, și alții i-au oferit o mulțime de provizii, inclusiv pardesiuri, papuci de casă, scame și pânză pentru bandaje.

Au început să vină și răniții, forțând-o să pregătească paturi în amfiteatru, în vestiare, în foaier și chiar în bar. Răniții veneau la nesfârșit, chiar atunci când vremea începea să se răcească și alimentele erau greu de găsit.

Dar zilele nefaste abia urmau.

~

Édouard Manet era în culmea fericirii în urma sfârșitului celui de-Al Doilea Imperiu, dar își dădea seama de primejdiile care urmau. Sceptic față de afirmațiile noului guvern că prusacii vor acorda un armistițiu noii Republici, el și mulți alții s-au pregătit de asediu. Rămânând la Paris ca artilerist voluntar în Garda Națională, Manet nu era însă dispus să-și supună familia la pericolele și lipsurile care ar fi afectat-o dacă ar fi rămas în Capitală. Prin urmare, și-a trimis prompt soția, mama și pe fiul soției într-un loc sigur din sudul Franței.

Ca să le ascundă, Manet a expediat cele mai prețioase picturi ale sale prietenului său, Théodore Duret, care se oferise să le păstreze în siguranță. Printre acestea se numărau *Olympia*, *Prânzul pe iarbă*, *Chitaristul*, *Balconul* și altele. Cuvintele următoare erau mâzgălite pe biletul său către Duret: „În cazul morții mele, poți să alegi oricare dintre picturile *Lumina lunii*[2] sau *Cititorul*, sau, dacă preferi, poți cere *Băiatul cu baloane de săpun*"[2].

Scriindu-i Evei Gonzalès pe 10 septembrie, Manet i-a spus că mulți se grăbeau să părăsească orașul. „Este o calamitate", scria el, „iar oamenii iau gările cu asalt". Scriindu-i soției pe 11 septembrie, i-a relatat: „Îi așteptăm pe prusaci în orice moment". A continuat să-i scrie aproape în fiecare zi, chiar și atunci când era de pază la fortificații (masivele fortificații Thiers din jurul

Parisului). Pe 20 septembrie, i-a scris: „Se dau lupte peste tot în jurul Parisului". Pe 21 septembrie, trupele prusace încercuiseră Parisul. La scurt timp după aceea, i-a spus că: „Parisul este hotărât să se apere până la ultimul om". De pază la metereze, „am auzit armele trăgând toată noaptea. Începem să ne obișnuim cu zgomotul"[3].

Manet era îngrijorat când nu primea constant vești de la Suzanne și era „chinuit de gândul că tu nu ai vești despre noi" – o situație care a devenit tot mai des întâlnită când prusacii și-au închis asediul în jurul Parisului. De atunci, toate comunicațiile din interiorul și din afara orașului au trebuit să se realizeze cu ajutorul baloanelor zburătoare și al porumbeilor voiajori – o sarcină formidabilă.

La începutul războiului, Nadar și alți doi colegi formaseră Compagnie no. 1 des aérostiers (Compania întâi de aeronauți) și au propus să facă ascensiuni cu baloane captive[3], din Montmartre, în scop de recunoaștere, în susținerea armatei. După căderea Imperiului și continuarea războiului, Nadar s-a oferit voluntar să-și ajute orașul în timpul asediului. Fără să aștepte aprobarea oficială, el și colegii săi au stabilit o bază în vârful dealului Montmartre și au început primele ascensiuni captive înainte ca prusacii să fi încercuit complet orașul. Clemenceau, ca primar al Montmartre-ului, a obiectat la început, dar ulterior s-a răzgândit și le-a oferit aeronauților corturi și paie ca să le țină de cald noaptea.

Membrii guvernului provizoriu, care au fugit la Tours înainte ca încercuirea prusacă să fie completă, nu au citit sau luat la cunoștință niciodată observațiile făcute de Nadar și de colegii săi – care marcau pe hărțile regiunii pariziene trupele franceze, prusace și neidentificate. Acum, cu Parisul încercuit, Nadar a propus ca baloanele să fie dezlegate pentru prima oară și să transporte în zbor saci de corespondență peste armata prusacă, spre Tours – ceea ce a reprezentat prima poștă aeriană din lume.

Ideea sa a fost acceptată și, la 23 septembrie, *Le Neptune* a decolat din Montmartre cu peste 110 kilograme de scrisori și telegrame. Nu numai că zborul era riscant – baloanele erau fragile, iar prusacii le puteau folosi cu ușurință ca antrenament la țintă – dar rămânea întrebarea: cum să primească știri înapoi? Era imposibil să dirijezi un balon cu suficientă precizie pentru a face o aterizare la punct fix, într-un oraș asediat.

Răspunsul a constat în porumbeii călători. *Le Neptune* și baloanele care i-au urmat cărau păsări în colivie care se întorceau în Capitală. Cum să se descurce însă cu greutatea corespondenței pe care trebuiau să o transporte? Pentru aceasta, s-a găsit o soluție deosebit de ingenioasă. Un inginer oarecare l-a abordat pe Nadar cu propunerea de a colecta corespondența din Paris și de a o fotografia, micșorând-o și trimițând filmul – o versiune timpurie a microfilmului – cu un porumbel călător. Microfilmul fusese, de fapt, inventat cu un deceniu înainte și inventatorul său a fost dispus să zboare la Tours, cu balonul,

ducând echipamentele necesare. Filmul era rulat în tuburi din pene de gâscă, apoi era legat de porumbeii voiajori cu un fir de mătase.

În timpul asediului, au zburat din Paris 66 de baloane, inclusiv unul care l-a scos pe Gambetta din oraș într-o încercare eșuată de a organiza noi armate care să vină în ajutorul Parisului. Aproape 100 000 de mesaje aveau să efectueze călătoria de întoarcere. Sute de porumbei au slujit cu vitejie.

~

La 25 septembrie, Manet i-a scris lui Suzanne că un balon care transporta scrisori urma să plece a doua zi și că i se promisese că scrisoarea lui către ea avea să fie la bord. El s-a gândit să o asigure că, deși „este încă imposibil să faci previziuni sigure, [...] Parisul este extrem de bine apărat. Acolo se află acum 400 000 de soldați înarmați din Garda Națională, fără să mai punem la socoteală Garde Mobile și regimentul. Dacă provinciile ar veni în ajutorul nostru, cred că i-am putea învinge pe prusaci".

A mai asigurat-o că el era sănătos, deși nu putea să nege că asediul începea să-i afecteze. „Este adevărat că acum nu mai putem să adăugăm lapte în cafea, măcelarii țin deschis doar trei zile pe săptămână, oamenii stau la coadă afară de la patru dimineața și nu mai rămâne nimic pentru cei care vin mai târziu"[4].

Era luna septembrie. În octombrie, a izbucnit variola, iar criza de alimente se agrava. Edmond de Goncourt s-a dus să ia o cartelă pentru rația sa de carne și a observat: „carnea de cal se strecoară

pe furiș în dieta locuitorilor Parisului". Laptele era disponibil doar pentru copii și bolnavi, iar în noiembrie, Manet consemna: „carnea de cal este o delicatesă, cea de măgar este exorbitant de scumpă, [și] există măcelării pentru carnea de câine, pisică și șobolan". Mai târziu în aceeași lună, Geneviève Bizet a remarcat că, deși „nu am mâncat încă pisică sau câine, șobolan sau șoarece [...] astăzi voi gusta, pentru prima oară, carnea de măgar". La sfârșitul anului, Goncourt a vizitat Roos's, măcelăria englezească de pe Boulevard Haussmann, unde a văzut „tot felul de resturi ciudate. Pe perete, agățat la loc de cinste, era trunchiul jupuit al tânărului Pollux, elefantul de la grădina zoologică, iar în mijlocul unor cărnuri neidentificate și coarne neobișnuite, un băiat oferea spre vânzare niște rinichi de cămilă". Măcelarul, spre propria sa supărare, scosese mai puțină carne din Pollux decât se așteptase[5].

Manet și colegii săi au suportat cu curaj privațiunile, dar nemulțumirea clasei muncitoare a început în curând să dea în clocot. Vestea că ceea ce mai rămăsese din armata franceză (sub conducerea mareșalului Bazaine) se predase la Metz, împreună cu zvonurile că guvernul îi înainta propuneri de pace lui Bismarck, au irupt la sfârșitul lunii octombrie, când batalioanele clasei muncitoare ale Gărzii Naționale au luat cu asalt Hôtel de Ville și au înființat o Comună insurecțională. Goncourt, care se afla pe Rue de Rivoli, lângă Hôtel de Ville, a remarcat că „pe toate chipurile se putea vedea nemulțumirea față de capitularea lui Bazaine [...] și, în același timp,

hotărârea plină de furie și de un eroism imprudent de a nu face pace”[6]. Această insurecție nu a durat mult și, în curând, elementele burgheze din Garda Națională au pus capăt acestei versiuni timpurii a Comunei. Tensiunile dintre guvern și clasa muncitoare au stagnat doar ca să izbucnească, mult mai sângeros, în primăvară.

~

Poate în mod neașteptat, Berthe Morisot și părinții săi au decis să rămână la Paris în timpul asediului. Scriindu-i surorii ei, Edma, care se afla în Bretania, Morisot i-a spus că ea se hotărâse să rămână „pentru că nici tata, nici mama nu mi-au spus ferm să plec” și ea nu a vrut să-i abandoneze. Așa se face că a rămas în Parisul asediat, unde viața era plictisitoare, dacă nu, pentru moment, chiar periculoasă, cu forțe ale miliției cantonate în atelierul lor, ceea ce o împiedica să picteze. Casa, scria ea, era „mohorâtă, pustie, golită”. Veștile despre atrocitățile prusace o afectau și avea coșmaruri. Cel mai rău dintre toate, nu avea nicio veste despre fratele lor, Tiburce, care lupta pe front. Pe 25 septembrie însă i-a scris Edmei: „Îți vine să crezi că mă obișnuiesc cu zgomotul tunurilor? Am impresia că acum m-am deprins complet cu războiul și sunt în stare să îndur orice”[7].

Pe la mijlocul lunii septembrie, Édouard Manet și fratele său, Eugène, au făcut o vizită familiei Morisot, ca să vadă cum se descurcă. Ambii frați o admirau în mod cert pe Berthe Morisot, dar fratele necăsătorit, Eugène, a fost cel care avea să

înceapă în curând să-i facă, subtil, curte, ceea ce în timp avea să ducă la căsătorie. Pentru moment, el i-a spus lui Morisot, foarte calm, „că nu se aștepta să iasă viu [din război]”[8].

La început, Edgar Degas, prietenul lui Édouard Manet, i s-a alăturat la artilerie, unde amândoi au servit ca artileriști voluntari, pe când ceilalți frați Manet, Eugène și Gustave, împreună cu pictorul Antoine Guillemet, s-au alăturat unităților combatante ale Gărzii Naționale și așteptau să intre în acțiune. „Mulți lași au plecat”, relata Manet, inclusiv Zola și Fantin-Latour. „Nu cred că vor fi primiți prea bine la întoarcere”, a adăugat el[9]. Zola, care aproape de începerea războiului se căsătorise cu amanta sa, se îndrepta spre sud, spre Marsilia, împreună cu soția și mama lui, în timp ce prusacii se apropiau.

Un altul care evita serviciul militar era Claude Monet, care a stat prin Le Havre până în noiembrie, când a devenit evident că avea să fie recrutat dacă nu părăsea Franța. În cursul acelei luni, s-a îmbarcat, cu destinația Londra, urmat la scurt timp de soția și de fiul său. Acolo s-a întâlnit cu Pissarro, a cărui casă din Louveciennes suferise foarte mult sub ocupația prusacă. Soldații prusaci distruseseră picturile pe care el și Monet le depozitaseră acolo, pierderile lui Pissarro fiind de departe cele mai grele.

Acest sejur la Londra s-a dovedit important pentru Monet, pentru că acolo a făcut cunoștință cu negustorul de obiecte de artă Paul Durand-Ruel, care fugise și el din Franța în Anglia pentru a scăpa de război. Durand-Ruel și-a exprimat

interesul pentru achiziționarea unora dintre picturile lui Monet și, în curând, acesta va deveni un personaj important în cariera lui Monet.

Pe când Monet se afla în siguranță, pe 18 noiembrie, prietenul și binefăcătorul său, Frédéric Bazille, a fost ucis în misiune pe când conducea un atac asupra unei poziții[4] germane. Avea 28 de ani.

~

Până la sfârșitul anului, suferința și lipsurile din Paris deveniseră insuportabile. Édouard Manet, care acum trecuse de la postul de artilerist la cel de ofițer de cavalerie atașat la Statul Major, relata că alimentele erau puține, iar cărbunele se terminase. Copaci, obloane, scaune de teatru și orice putea să ardă era tăiat pentru foc, în timp ce vremea devenea tot mai rece, iar variola se răspândea cu rapiditate. El i-a scris lui Suzanne: „Mă gândesc tot timpul la tine și mi-am umplut dormitorul cu portretele tale". „Parisul este trist de moarte", i-a scris el Evei Gonzalès, în aceeași zi. „Ne-am săturat până peste cap"[10].

Pe 5 decembrie, Alexandre Dumas *père* a murit la casa de vară din Normandia a fiului său, înconjurat de familie. A murit liniștit, făcând-o pe George Sand să scrie: „El era geniul vieții. Nici nu a simțit moartea". Maxime Du Camp a afirmat: „A murit în timpul războiului, agățându-se, ca atâția alții, de speranțe iluzorii și crezând că victoria trebuia să revină în tabăra franceză". Du Camp a adăugat: „Nu a văzut Parisul capitulând, nici Comuna, căci zeii l-au iubit"[11].

2

În urma unei lovituri fulminante asupra Parisului dată de tunurile de asediu cu rază lungă de acțiune ale Prusiei, francezii s-au cutremurat și au capitulat, în cele din urmă, pe 28 ianuarie 1871. „Era imposibil să le mai rezistăm", i-a scris Manet soției sale[12]. Au urmat alegeri convocate în grabă, cu respectarea cerinței lui Bismarck ca o autoritate legală să semneze tratatul de pace. Datorită alegătorilor din mediul rural din Franța, care au constituit majoritatea electoratului, alegerile s-au soldat cu un guvern puternic înclinat spre susținătorii păcii, legii, ordinii și monarhiei. Adolphe Thiers a devenit șeful Executivului acestei Republici Franceze, care, după toate aparențele, avea să fie de scurtă durată.

Tratatul de pace îi impunea Franței să predea Alsacia și Lorena precum și să plătească despăgubiri de război uriașe, pe lângă ocupația germană care avea să dureze până la achitarea integrală a indemnizației. În plus, Bismarck a insistat asupra unui marș triumfal german pompos pe Champs-Élysées. Cel mai îngrozitor pentru francezi a fost spectacolul public grandios și sfidător pe care Bismarck l-a organizat pentru regele său, Wilhelm al Prusiei, care a ajuns și el la fața locului pentru a declara nașterea unui nou Imperiu German – precum și propriul său statut imperial – din Sala Oglinzilor a celui mai francez dintre toate palatele franceze, Versailles-ul lui Ludovic al XIV-lea. „Aceasta chiar marchează sfârșitul măreției Franței", a scris, întristat,

Edmond de Goncourt, ca răspuns la știrile despre eveniment[13].

Între timp, cu viitorul noii Republici incert, săracii Parisului – fierbând de furie din cauza umilitoarei capitulări în fața Prusiei, precum și din cauza amenințării revenirii monarhiei – au izbucnit brusc. Nu o duseseră bine sub cele două decenii de Imperiu și sub haussmannizarea Parisului și erau mai mult decât pregătiți să ia treburile în propriile mâini.

Pentru cei mai extremiști, asta însemna să dea foc la case și, nu după mult timp, o serie de clădiri pariziene – dintre cele mai simbolice, Palatul Tuileries și Hôtel de Ville – au fost incendiate, chiar în timp ce membrii unei noi Comune se străduiau să-și înființeze propriul guvern, mai echitabil. Thiers, care își mutase rapid guvernul – și armata – în siguranța Versailles-ului, se pregătea acum să lupte împotriva Comunei și a comunarzilor.

După un război violent cu Germania, francezii se războiau acum între ei.

~

Ludovic-Napoleon a rămas închis câteva luni, în condiții confortabile, la palatul de vară al regelui Wilhelm, unde el – și Eugénie – au negociat până în ultimul moment o revenire la putere. Totuși, având puține de oferit într-o negociere, el și propunerile sale abia dacă au primit o ridicare din umeri din partea lui Bismarck și a lui Wilhelm, în timp ce, la rândul lor, francezii păreau puțin

interesați să-i primească pe vreunul dintre ei înapoi.

La 1 martie, nou-aleasa Adunare (Constituantă – n. trad.) Franceză l-a destituit oficial pe Ludovic-Napoleon Bonaparte ca împărat și l-a declarat responsabil de înfrângerea rușinoasă suferită de națiune. Câțiva observatori, printre care Maxime Du Camp, au implorat-o să-și schimbe părerea. „Națiunea", a scris el, „a avut destinul în propriile ei mâini și aceasta este ce a făcut din el"[14]. În genere, Ludovic-Napoleon va rămâne în istorie, îndeosebi în cea franceză, drept cauza înfrângerii umilitoare suferită de Franța în fața Prusiei.

Eliberat, fostul împărat i s-a alăturat Eugéniei la conacul de la țară în stil georgian de lângă Londra, pe care îl cumpărase parcă premonitoriu, cu mai mulți ani în urmă, probabil ca un refugiu dacă s-ar fi dovedit necesară o evadare. Amintindu-și de tinerețea petrecută la Curtea unchiului său, Napoleon Bonaparte, Ludovic-Napoleon nu avusese niciodată încredere în dăinuirea Imperiului său plin de splendoare.

A rămas acolo până la moartea sa, doi ani mai târziu, după o serie de operații. Fiul său, prințul imperial, avea să moară șase ani mai târziu, fiind ofițer în armata britanică, în timpul unei lupte, în Africa de Sud. Eugénie a trăit până la vârsta de 94 de ani, petrecând mult timp la Cap Martin, la Marea Mediterană. Uneori se întorcea la Paris unde, în mod neobișnuit, alegea să se cazeze la Hôtel Continental, cu vedere spre grădinile Tuileries. Din camerele bine amenajate pe care le

ocupa acolo, cu greu putea evita să vadă marele spațiu gol în care Palais des Tuileries, palatul ei, dominase cândva capătul de est al grădinilor. Palatul dispăruse, incendiat și prădat în timpul revoltei Comunei din 1871 și spulberat de A Treia Republică, ce nu-și dorea să se confrunte cu niciun fel de amintiri despre imperiu.

O doamnă în vârstă, scorțoasă și energică, fosta împărătească era la fel de dură la bătrânețe cum fusese în tinerețe. În loc să se complacă într-o melancolie delicată, ea i-a spus pur și simplu partenerului de conversație, Maurice Paléologue: „Doamne! Cât de scump am plătit pentru măreţia noastră!”[15]

~

Cei care plătiseră prețul cel mai mare pentru măreţia imperiului și pentru propriile lor visuri erau însă săracii din Paris, a căror încercare de a crea o Republică ideală – Comuna, extrem de controversată, dar conștientă față de societate – a luat sfârșit în mod violent în acel an, în luna mai.

După primele focuri de armă ale revoltei, membrii guvernului oficial francez, sub conducerea lui Thiers, au fugit să se adăpostească la Versailles, departe de zidurile masive ale Parisului. Thiers, care fusese responsabil de la bun început de construirea acestor fortificații și le cunoștea bine avantajele și punctele slabe, a acţionat cu bună știinţă. În cele din urmă, după un lung bombardament cu tunurile în vestul Parisului și ocuparea mai multor cetăți din apropierea

fortificațiilor, trupele guvernamentale s-au revărsat în oraș.

Fără îndoială, comunarzilor le-a fost greu să construiască și să-și apere baricadele în noul Paris creat de Haussmann, cu arterele sale largi și drepte pe care trupele puteau să mărșăluiască nestingherite. O consecință neprevăzută a demolării mahalalelor de către Haussmann a fost îndepărtarea săracilor Parisului, din centrul orașului la periferie – în Montmartre, Belleville și în toate acele comunități sărace de la periferia Parisului. Aici, în cartierele lor, comunarzii au purtat o luptă cruntă.

Pe parcursul acelei săptămâni groaznice din luna mai, cunoscută de atunci ca „săptămâna sângeroasă", represaliile au declanșat alte represalii, pe măsură ce furia și disperarea escaladau. Fierbând din cauza brutalității trupelor lui Thiers, comunarzii au distrus reședința acestuia din Place Saint-Georges (din arondismentul al 9-lea) și apoi au continuat cu alte monumente care aveau legătură cu vechiul regim și ambele imperii. În scurt timp, părea că întreg Parisul ardea, iar crimele continuau. Până la sfârșitul săptămânii nu mai rămăseseră decât câteva focare de rezistență – cel mai mare fiind celebrul cimitir Père-Lachaise din al 20-lea arondisment. Aici a avut loc, în timpul nopții, o luptă armată macabră printre pietrele funerare, iar până dimineața, comunarzii rămași fuseseră împinși în colțul sud-estic extrem al cimitirului. Aliniați la zid, toți cei 147 au fost împușcați și îngropați într-o groapă comună. Acest loc, acum

destinație de pelerinaj, este marcat doar de o placă simplă purtând dedicația: „Aux Morts de la Commune, 21–28 mai 1871”[5].

Au murit cel puțin 20 000 de comunarzi și susținători ai acestora – o cifră care face să pălească nu numai execuțiile bine mediatizate ale comunarzilor, dar și înfiorătorul număr de cadavre din perioada Regatului Terorii. Aceasta și un Paris plin de ruine fumegătoare au reprezentat moștenirea acestor săptămâni și luni îngrozitoare.

~

Édouard Manet a părăsit Parisul și s-a alăturat familiei sale, la scurt timp după capitulare, dar a revenit, la apogeul revoltei Comunei, când a schițat unele dintre ororile la care fusese martor: soldații guvernului care trăgeau de la mică distanță asupra unei baricade (*Baricada*) și un corp întins la baza unei baricade răsturnate (*Războiul civil*). Manet s-a grăbit să compătimească suferința umană, fără să fie comunard. Era, în schimb, înflăcăratul susținător al unei republici liberale, îngrozit de violențe și de represiunea practicată de trupele guvernului, dar era, în egală măsură, înspăimântat de Comună.

Și Sarah Bernhardt i-a compătimit pe asupriții Parisului („Războiul acesta”, a scris ea mai târziu, „a săpat, chiar sub picioarele lor, o genune de ruine și întristare”), însă a considerat Comuna ca fiind „nenorocită”. Ea îngrijise soldații răniți chiar în timpul bombardamentului prusac, dar plecase imediat după armistițiu, regăsindu-și mama și familia în Germania (unde aterizaseră, în mod

inexplicabil) și refugiindu-se chiar în afara Parisului când acesta era cuprins de incendii. Aventurându-se înapoi după zdrobirea Comunei, a consemnat în memoriile ei că se simțea peste tot un „miros amar de fum". Chiar și în propria casă, tot ce atingea îi lăsa un reziduu neplăcut pe degete. „Cât sânge și cenușă!" a scris ea. „Câte femei în doliu! Câte ruine!"[16]

La rândul său, Victor Hugo fusese, din toată inima, în consens cu Comuna, cel puțin în teorie, însă era suspicios în privința extremismului acesteia. Părăsind în grabă Parisul chiar când Comuna se trezise la viață, fugise la Bruxelles, apoi la Luxemburg, neîntorcându-se la Paris decât după ce se sfârșise ceea ce era mai rău.

Louise Michel, pe de altă parte, și-a găsit gloria în revolta Comunei, mobilizând femeile, organizând grădinițe pentru copii și luptând pe baricade. După ce și ultima rezistență comunardă a fost învinsă, Michel a fost arestată și dusă în fața justiției. Acolo a provocat cu obrăznicie Curtea să o condamne la moarte. „Deoarece se pare că orice inimă care bate pentru libertate are dreptul doar la o bucățică de plumb", a spus ea instanței, „cer și eu partea care mi se cuvine"[17]. În loc să-i îndeplinească dorința, instanța a condamnat-o la ceea ce a crezut, probabil, că va fi o formă mai lentă de moarte – deportarea în severa colonie penală din insulele franceze din Pacificul de Sud ale Noii Caledonii. Louise Michel a rămas acolo, supraviețuind cu sfidare. Parisul încă nu văzuse de ce era în stare femeia pe care oponenții o numeau, în derâdere, „Fecioara Roșie".

~

Berthe Morisot a rămas la Paris până la apariția Comunei, când s-a alăturat surorilor ei în Cherbourg. Acolo, Édouard Manet i-a scris, după ce se întorsese la rândul său la Paris. „Ce evenimente îngrozitoare!", a exclamat el, „Și cum vom ieși din toate astea? Fiecare dă vina pe aproapele său, dar, ca să-ți spun drept, suntem cu toții responsabili pentru ceea ce s-a întâmplat"[18].

Era o perspectivă neobișnuit de generoasă, care nu era împărtășită de mulți în acel moment – cu siguranță nu de Georges Haussmann, care privise cu groază cum o mare parte din orașul pe care îl transformase era redus la cenușă. Reacția lui a fost să încerce să-l aducă înapoi pe Napoleon al III-lea și să restabilească Imperiul. Dar A Treia Republica – în ciuda anilor săi turbulenți de debut – a respins bonapartismul, chiar și în timp ce continua multe dintre planurile lui Haussmann de construire și reconstruire a Parisului.

După o ezitare inițială, noua Republică a definitivat Opéra Garnier și Avenue de l'Opéra care ducea la aceasta, a terminat artera principală est-vest de pe malul stâng al Senei, Boulevard Saint-Germain, și a continuat să extindă sistemul revoluționar de apă și canalizare al lui Haussmann și Belgrand. În același timp, noua Republică a început să lucreze la repararea pagubelor provocate în timpul Comunei, mai ales prin reconstruirea Hôtel de Ville și a Palatului de Justiție, care fuseseră incendiate.

Franța și-a plătit repede despăgubirile de război, ocupanții germani au plecat acasă și, într-un timp miraculos de scurt, Parisul era din nou pe val – gata să găzduiască o nouă epocă a creativității, Belle Époque. Din cenușa înfrângerii aveau să se ivească Monet, Gauguin, Van Gogh, Matisse și Picasso, iar compozitori precum Debussy, Ravel și Stravinsky aveau să zguduie lumea muzicală. Zola va oferi focuri de artificii literare, iar Proust își va scufunda penița în delicata sa ceașcă de ceai cu amintiri, pe când acel magician al oțelului, Gustave Eiffel, avea să sfideze o mulțime de sceptici prin construirea unui turn care avea să facă Parisul inconfundabil, pentru eternitate.

În locul morții se iveau zorii – împreună cu o nouă șansă de a defini și redefini Parisul, orașul visurilor.

---

1 **Garde nationale mobile**, numită și **Garde mobile** sau **Garda Națională mobilă**, a fost creată în 1868, inițial ca auxiliar al armatei franceze, destinată apărării cetăților, orașelor, coastelor și frontierelor menținerii ordinii, dar ulterior folosită și ca forță militară, în special în timpul războiului franco-prusac (n. red.).

2 *Lumina lunii peste portul Boulogne* (n. trad.).

3 Balon legat de sol printr-un cablu (n. trad.).

4 Războiul tranșeelor sau de poziție este o formă de luptă în care forțele înfruntate mențin linii statice fortificate săpate în pământ (n. red.).

5 „În memoria morților Comunei, 21-28 mai 1871” (n. trad.).

Bibliografie

Adler, Kathleen, *Manet*, Oxford, U.K., Phaidon, 1986.

Agulhon, Maurice, *The Republican Experiment, 1848–1852*, traducere de Janet Lloyd, New York, Cambridge University Press, 1983.

Anderson, Ronald, Koval, Anne, *James McNeill Whistler: Beyond the Myth*, New York, Carroll & Graf, 2002.

Andia, Béatrice de, ed. *Les Enceintes de Paris*, Paris, Action Artistique de la Ville de Paris, 2001.

Baldick, Robert. *The First Bohemian: The Life of Henry Murger*, Londra, H. Hamilton, 1961.

Baudelaire, Charles, *Baudelaire: A Self-Portrait: Selected Letters*, traducere și editare de Lois Boe Hyslop, respectiv Francis E. Hyslop Jr, New York, Oxford University Press, 1957.

———, *The Flowers of Evil*, traducere de Keith Waldrop, Middletown, Conn., Wesleyan University Press, 2006.

Beatty, Charles, *De Lesseps of Suez: The Man and His Times*, New York, Harper, 1956.

Beaumont-Maillet, Laure, *L'eau à Paris*, Paris, Hazan, 1991.

Begley, Adam, *The Great Nadar: The Man Behind the Camera*, New York, Tim Duggan Books, 2017.

Bellos, David, *The Novel of the Century: The Extraordinary Adventure of* Les Misérables, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2017.

Bernhardt, Sarah, *Memories of My Life: Being My Personal, Professional, and Social Recollections as Woman and Artist*, New York, D. Appleton, 1907.

Bresler, Fenton, *Napoleon III: A Life*, Londra, Harper Collins, 1999.

Brown, Frederick, *Flaubert: A Life*, Londra, Pimlico, 2007.

———, *Zola: A Life*, New York, Papermac, 1997.

Butler, Ruth, *Hidden in the Shadow of the Master: The Model-Wives of Cézanne, Monet, and Rodin*, New Haven, Conn., Yale University Press, 2008.

———, *Rodin: The Shape of Genius*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1993.

Cachin, Françoise, *Manet: Painter of Modern Life*, traducere de Rachel Kaplan, Londra, Thames and Hudson, 1995.

Carmona, Michel, *Haussmann: His Life and Times, and the Making of Modern Paris*, traducere de Patrick Cailler, Chicago, Ivan R. Dee, 2002.

Carrière, Bruno, *La Saga de la Petite Ceinture*, Paris, Vie du Rail, 1992.

Chadych, Danielle, Lacour-Veyranne, Charlotte, *Paris au temps des* Misérables *de Victor Hugo*, Musée Carnavalet, 10 octombrie 2008 – 1 februarie 2009, Paris, Paris-Musées, 2008.

Clement, Alain, Thomas, Gilles (editori), *Atlas du Paris souterrain: la doublure sombre de la Ville lumière*, Paris, Parigramme, 2001.

Corbin, Alain, *Women for Hire: Prostitution and Sexuality in France after 1850*, traducere de Alan Sheridan, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1990.

Du Camp, Maxime, *Recollections of a Literary Life*, 2 vol., Londra, Remington, 1893.

Dumas, Alexandre, *Mon dictionnaire de cuisine*, Paris, Bartillat, 2011. Publicat pentru prima dată în 1873.

Ellis, Jack D., *The Early Life of Georges Clemenceau, 1841–1893*, Lawrence, Regents Press of Kansas, 1980.

Erlande-Brandenburg, Alain, *Notre-Dame de Paris*, traducere de John Goodman, New York, Harry N. Abrams, 1998.

Fargette, Guy, *Émile et Isaac Pereire: L'esprit d'entreprise au XIX-ème siècle*, Paris, L'Harmattan, 2001.

Ferguson, Niall, *The House of Rothschild*, 2 vol., New York, Viking, 1998–1999.

Flaubert, Gustave, *Madame Bovary*, traducere de Eleanor Marx Aveling, New York, Barnes & Noble Classics, 2005. Publicat pentru prima oară în 1856.

Fleury, Maurice de, *La société du second empire: D'après les mémoires contemporains et des documents nouveaux*, 4 vol. Paris, A. Michel, 1917.

Gagneux, Renaud, Anckaert, Jean, Conte, Gérard, *Sur les traces de la Bière parisienne: Balades le long d'une rivière disparue*, Paris, Parisgramme, 2002.

Gold, Arthur, Fizdale, Robert, *The Divine Sarah: A Life of Sarah Bernhardt*, New York, Vintage, 1991.

Goncourt, Edmond de, Goncourt, Jules de, *Pages from the Goncourt Journals*. Editare și traducere de Robert Baldick, New York, New York Review of Books, 2007.

Gray, Walter D., *Interpreting American Democracy in France: The Career of Édouard Laboulaye, 1811–1883*, Newark, University of Delaware Press, 1994.

Guedalla, Philip, *The Second Empire: Bonapartism, the Prince, the President, the Emperor*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1922.

Hannoosh, Michele, *Painting and the Journal of Eugène Delacroix*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1995.

Harvie, David I., *Eiffel: The Genius Who Reinvented Himself*, Gloucestershire, U.K., Sutton, 2004.

Haussmann, Georges, *Mémoires: édition intégrale*, vol. 1–3, Paris, Seuil, 2000. Publicat pentru prima oară în 1893.

Higonnet, Anne, *Berthe Morisot*, New York, Harper & Row, 1990.

Hugo, Victor, *Les Misérables*, traducere de Norman Denny, New York, Penguin, 1985. Publicat pentru prima oară în 1862.

———, *Napoleon the Little*, traducere de George Burnham Ives, New York, Athenaeum Society, 1909. Publicat pentru prima oară în 1852.

Hyslop, Lois Boe, *Baudelaire: Man of His Time*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1980.

Josephson, Matthew, *Zola and His Time*, Garden City, N.Y., Garden City Publishing, 1928.

Kennel, Sarah, *Charles Marville: Photographer of Paris*, Washington, D.C., National Gallery of Art, 2013.

Kracauer, Siegfried, *Jacques Offenbach and the Paris of His Time*, traducere de Gwenda David și Eric Mosbacher, New York, Zone Books, 2002. Publicat pentru prima oară în 1937.

Lesseps, Ferdinand de. *Recollections of Forty Years*, traducere de B. Pitman, New York, D. Appleton, 1888.

Macdonald, Hugh, *Bizet*, New York, Oxford University Press, 2014.

Manet, Édouard, *Manet by Himself: Correspondence & Conversation, Paintings, Pastels, Prints & Drawings*, Londra, Macdonald, 1991.

Maurois, André, *The Titans: A Three-Generation Biography of the Dumas*, traducere de Gerard Hopkins, New York, Harper, 1957.

McAuliffe, Mary, *Dawn of the Belle Epoque: The Paris of Monet, Zola, Bernhardt, Eiffel, Debussy, Clemenceau, and Their Friends*, Lanham, Md., Rowman & Littlefield, 2011.

———, *Paris Discovered: Explorations in the City of Light, Hightstown*, N.J., Princeton Book Company, 2006.

———, *Twilight of the Belle Epoque: The Paris of Picasso, Stravinsky, Proust, Renault, Marie Curie, Gertrude Stein, and*

Their Friends, through the Great War, Lanham, Md., Rowman & Littlefield, 2014.

Mead, Christopher Curtis, *Charles Garnier's Paris Opéra: Architectural Empathy and the Renaissance of French Classicism*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1991.

Merruau, Charles, *Souvenirs de l'Hôtel de Ville de Paris, 1848–1852*, Paris, Lead, 1875.

Michel, Louise, *Louise Michel*, Melbourne, N.Y., Ocean Press, 2004.

———, *The Red Virgin: The Memoirs of Louise Michel*, editată și tradusă de Bullitt Lowry și Elizabeth Ellington Gunter, Tuscaloosa, University of Alabama Press, 1981.

Miller, Michael Barry, *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1981.

Monet, Claude, *Monet by Himself: Paintings, Drawings, Pastels, Letters*, traducere de Bridget Strevens Romer, Londra, Macdonald Orbis, 1989.

Morisot, Berthe, *The Correspondence of Berthe Morisot, with Her Family and Her Friends Manet, Puvis de Chavannes, Degas, Monet, Renoir and Mallarmé*, traducere de Betty W. Hubbard, Londra, Camden Press, 1986.

Murger, Henri, *The Bohemians of the Latin Quarter*, traducere de Ellen Marriage și John Selwyn, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

Nadar, Felix, *When I Was a Photographer*, traducere de Édouardo Cadava și Liana Theodoratou, Cambridge, Mass., MIT Press, 2015.

Paléologue, Mauritius, *The Tragic Empress: A Record of Intimate Talks with the Empress Eugénie, 1901–1919*, traducere de Hamish Miles, New York, Harper & Brothers, 1928.

Pinkney, David H, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1958.

Pinon, Pierre, *Atlas du Paris Haussmannien: La Ville en heritage du Second Empire à nos jours*, Paris, Parigramme, 2016.

Pissarro, Camille, *Letters to His Son Lucien*, traducere de Lionel Abel, Santa Barbara, Calif., Peregrine Smith, 1981. Publicat pentru prima oară în 1944.

Plessis, Alain, *The Rise and Fall of the Second Empire, 1852–1871*, traducere de Jonathan Mandelbaum, New York, Cambridge University Press, 1987.

Poisson, Georges, Poisson, Olivier, *Eugène Viollet-le-Duc*, Paris, Picard, 2014.

Rewald, John, *The History of Impressionism*, New York, Museum of Modern Art, 1987. Publicat pentru prima oară în 1946.

Rigouard, Jean-Pierre, *La Petite Ceinture: Mémoire en Images*, Saint-Cyrsur-Loire, France, Editions Alan Sutton, 2012.

Robb, Graham, *Victor Hugo: A Biography*, New York, Norton, 1997.

Rudé, George, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848*, Londra, Lawrence și Wishart, 1981.

Schopp, Claude, *Alexandre Dumas: Genius of Life*, traducere de A. J. Koch, New York, Franklin Watts, 1988.

Schopp, Marianne, Schopp, Claude, *Dumas fils, ou L'anti-Oedipe: biographie*, Paris, Phébus, 2017.

St. John, Bayle, *The Purple Tints of Paris: Character and Manners in the New Empire*, 2 vol., Londra, Chapman & Hall, 1854.

Sue, Eugène, *The Mysteries of Paris*, 6 vol., New York, Century, 1903.

Sutherland, Cara, *The Statue of Liberty*, New York, The Museum of the City of New York and Barnes & Noble Books, 2003.

Tuilier, André, *Histoire de l'Université de Paris et de la Sorbonne*, 2 vol., Paris, Nouvelle Librarie de France, 1994.

Watson, David Robin, *Georges Clemenceau: A Political Biography*, New York, David McKay, 1974.

Weintraub, Stanley, *Whistler: A Biography*, Cambridge, Mass., Da Capo Press, 2001. Publicat pentru prima oară în 1974.

Wildenstein, Daniel, *Claude Monet: Biographie et catalogue raisonné*, 5 vol., Paris, Bibliothèque des Arts, 1974–1991.

———, *Monet, or the Triumph of Impressionism*, vol 1, traducere de Chris Miller și Peter Snowdon, Köln, , Taschen / Wildenstein Institute, 1999.

Zola, Émile, *Au bonheur des dames* (*The Ladies' Paradise*), traducere de Kristin Ross, Berkeley, University of California Press, 1992.

———, *Correspondance*, vol. 1 & 2. Editate de B. H. Bakker, Montreal, Canada, Presse de l'Université de Montréal, 1978.

———, *La Curée* (*The Kill*), traducere de Alexander Teixeira De Mattos, New York, Boni and Liveright, 1924.

———, *Nana*, traducere de George Holden, Hammondsworth, U.K., Penguin, 1972.

———, *Thérèse Raquin*, traducere de Robin Buss, New York, Penguin, 2004.

Mulțumiri

Când am început să scriu despre Paris, în *Dawn of the Belle Epoque*, nici nu mă gândeam că vor urma mai multe cărți, care vor alcătui, împreună, o istorie a Parisului din anii plini de viață ai celei de A Treia Republici. De data aceasta, *Paris, orașul visurilor,* creează un preludiu pentru cele patru cărți care urmează, o dezvoltare neașteptată care a deschis noi perspective pentru mine și, sper, pentru cititorii mei.

Am fost recunoscătoare pentru sprijinul primit, pe parcursul întregului proces, din partea Bibliotecii Publice din New York, care mi-a oferit, ca cercetător rezident, un loc în mult-râvnita sa sală de studiu Wertheim. În lipsa acesteia, cercetările mele în vastele resurse ale BPNY ar fi fost mult mai dificile. Îi mulțumesc îndeosebi Melaniei Locay, delegata BPNY, pentru studiile de cercetare, pentru sprijinul și asistența continuă în lucrurile mari și mici. De asemenea, am apreciat ajutorul câtorva dintre cei mai buni bibliotecari de cercetare ai NYPL, în special a lui Fernando Martinez și Deirdre Donohue.

În Paris, le sunt recunoscătoare pentru asistență lui Bérengère de l'Epine de la Bibliothèque historique de la ville de Paris[6] precum și pentru prezentarea pe care a făcut-o Juliette Jestaz acestei cercetări valoroase. Aș dori să-i mulțumesc lui Gilles Thomas, tot din Paris, pentru perspectivele sale remarcabile asupra istoriei Parisului și pentru

excursiile la fața locului în care m-a însoțit, dar, în special, pentru prezentarea pe care a făcut-o despre Petite Ceinture. Mulțumesc și echipei devotate a ASNEP (l'Association Sources du Nord – Etudes et Préservation), condusă de Gérard Duserre și Jean-Luc Largier, pentru că mi-a împărtășit extraordinarele sale cunoștințe despre istoria apei Parisului și a apeductelor sale antice, pe care am avut privilegiul să le vizitez. Îi mulțumesc și bunului nostru prieten Ray Lampard, care a făcut ca sejururile noastre la Paris să fie deosebit de plăcute și care a înfruntat traficul din Paris pentru a ne conduce în diferite locuri istorice.

Aici, în Statele Unite, sunt recunoscătoare pentru sprijinul oferit de prietenul nostru Robin Taff, care m-a ajutat să descifrez misterele triangulației și să observ culmile care l-au obsedat pe baronul Haussmann cu atât de mulți ani în urmă. Îi sunt recunoscătoare mai ales fiicei mele, Mavyn Holman, pentru că a răspuns la cererile mele de ajutor în privința acestui subiect și la numeroase altele, care și-au făcut apariția pe măsură ce cartea progresa. Sprijinul ei constant a fost neprețuit.

Îi adresez în mod deosebit mulțumiri lui Susan McEachern, editorul meu de multă vreme, care m-a ținut răbdătoare de mână pe parcursul unei serii de cărți care, în prezent, se desfășoară de la Revoluția din 1848 și până la Al Doilea Război Mondial. Tot astfel, îi sunt recunoscătoare lui Jehanne Schweitzer, care a lucrat cu atâta sârguință

ca editor de producție pentru absolut fiecare dintre aceste cărți.

În cele din urmă, îi mulțumesc soțului meu, al cărui sprijin la această carte și la toate celelalte cărți și articole ale mele a fost incomensurabil. Jack McAuliffe, așa cum își dau imediat seama toți cei care îl cunosc, este o persoană care face lucrurile să funcționeze – și alături care este, de asemenea, o plăcere să lucrezi. A fost o încântare să explorez Parisul împreună cu el, de-a lungul acestor numeroși ani.

---

6 Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, prescurtată în mod obișnuit cu acronimul BHVP, este o bibliotecă publică specializată în istoria orașului Paris. Sursa: internet (n. trad.)

Note

Sursele selectate sunt listate pe capitole, în ordinea aproximativă în care au furnizat informaţii la text.

Capitolul 1. De la baricade la Bonaparte (1848–1851)

Maurice Agulhon, *The Republican Experiment, 1848–1852* (New York: Cambridge University Press, 1983); Graham Robb, *Victor Hugo: A Biography* (New York: Norton, 1997); Claude Schopp, *Alexander Dumas: Genius of Life* (New York: Franklin Watts, 1988); George Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848* (Londra: Lawrence and Wishart, 1981); Fenton Bresler, *Napoleon III: A Life* (Londra: HarperCollins, 1999); Maxime Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2 vol. (Londra: Remington, 1893); Frederick Brown, *Flaubert: A Life* (Londra: Pimlico, 2007); Lois Boe Hyslop, *Baudelaire: Man of His Time* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980); Michel Carmona, *Haussmann: His Life and Times, and the Making of Modern Paris* (Chicago: Ivan R. Dee, 2002); David H. Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1958); Édouard Manet, *Manet By Himself: Correspondence & Conversation, Paintings, Pastels, Prints & Drawings* (Londra: Macdonald, 1991); Kathleen Adler, *Manet* (Oxford, U.K.: Phaidon, 1986); Françoise Cachin, *Manet: Painter of Modern Life* (Londra: Thames and Hudson, 1995); Eugène Sue, *Mysteries of Paris*, vol. 1 (New York: Century, 1903).

1 Schopp, *Alexandre Dumas*, 359. Dumas îi scria dramaturgului și regizorului de teatru Hippolyte Hostein cu două zile înainte de ridicarea baricadelor.

2 Bresler, *Napoleon III*, 214–15. Al doilea citat este foarte posibil apocrif, dar în orice caz seamănă cu ceea ce ar fi spus el.

3 Bressler, *Napoleon III*, 215. Ludovic-Napoléon îi scria Narcissei Viellard la 11 mai 1848.

4 Au loc alegeri parțiale pentru a ocupa posturile alese devenite vacante între alegerile generale. Deoarece candidații puteau să candideze în mai multe departamente, acest lucru a necesitat alegeri parțiale în departamentele pe care, în cele din urmă, alegeau să nu le reprezinte.

5 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 1:265, 276. Deziluzionat de rezultatul revoluției din 1848 și al loviturii de stat care a urmat, Baudelaire avea să se retragă din viața politică (vezi Hyslop, *Baudelaire*, 93).

6 Hugo, *Les Misérables*, 987–88, 990.

7 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 1:266.
8 Carmona, *Haussmann*, 66; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 1:265.
9 Preotul și socialistul creștin Hugues Felicité Robert de Lamennais, citat în Agulhon, *Republican Experiment*, 62.
10 Hugo citat în Carmona, *Haussmann*, 68. Bătălia de la Austerlitz este îndeobște considerată cea mai mare victorie a lui Napoleon Bonaparte. Ziarul *L'Evénement*, deținut de fiii lui Hugo și doi prieteni și susținători, aveau să-l sprijine cu entuziasm pe Ludovic-Napoleon la alegerile prezidențiale din decembrie 1848.
11 Bresler, *Napoleon III*, 217.
12 Agulhon, *Republican Experiment*, 69.
13 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 1:276.
14 Hugo, citat în Agulhon, *Republican Experiment*, 73.
15 Dickens, citat în Robb, *Victor Hugo*, 245.
16 Édouard Manet către Jules De Jouy, 26 februarie [1849]; Édouard Manet către Auguste Manet, 22 martie 1849, ambele în *Manet By Himself*, 24, 25.
17 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 1:292; Ludovic-Napoleon citat în Carmona, *Haussmann*, 84.
18 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 1:292.
19 Sue, *Mysteries of Paris*, 1:11.
20 Robb, *Victor Hugo*, 290.
21 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, II:23.
22 Hugo, citat în Agulhon, *Republican Experiment*, 136.
23 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:24.
24 Bresler, *Napoleon III*, 233.
25 Pentru relatarea lui Du Camp, vezi *Recollections of a Literary Life*, 2:24–26.

25Capitolul 2. Sânge și Imperiu (1852)

25Du Camp, *Recollections of a Literary Life*; Agulhon, *Republican Experiment*; Bresler, *Napoleon III*; Carmona, *Haussmann*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Victor Hugo, *Napoleon the Little* (New York: Athenaeum Society, 1909); Adler, *Manet*; David I. Harvie, *Eiffel: The Genius Who Reinvented Himself* (Gloucestershire, U.K.: Sutton, 2004); Edmond și Jules de Goncourt, *Pages from the Goncourt Journals* (New York: New York Review of Books, 2007); Schopp, *Alexandre Dumas*; Robb, *Victor Hugo*; André Maurois, *The Titans: A Three Generation Biography of the Dumas* (New York: Harper, 1957); Émile Zola, *Au Bonheur des dames* (Berkeley: University of California Press, 1992); Charles Merruau, *Souvenirs de l'Hôtel de Ville de Paris, 1848–1852* (Paris: Plon, 1875); Bruno Carrière, *La Saga de la Petite Ceinture* (Paris: Vie du Rail, 1992); editori Alain Clément și Gilles Thomas, *Atlas du Paris souterrain: la doublure sombre de la Ville lumière* (Paris:

Parigramme, 2001); Guy Fargette, Émile și Isaac Pereire: *L'esprit d'entreprise au XIXème siècle* (Paris: L'Harmattan, 2001); Félix Nadar, *When I Was A Photographer* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2015); Niall Ferguson, *The House of Rothschild*, 2 vol. (New York: Viking, 1998–1999); Alain Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire, 1852–1871* (New York: Cambridge University Press, 1987); Henri Murger, *The Bohemians of the Latin Quarter* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004); Robert Baldick, The First Bohemian: *The Life of Henry Murger* (Londra: H Hamilton, 1961); André Tuilier, *Histoire de l'Université de Paris et de la Sorbonne*, 2 vol. (Paris: Nouvelle Librarie de France, 1994).

1 Pentru relatarea lui Du Camp, vezi *Recollections of a Literary Life*, 2:26–27.

2 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:28; Hugo, *Napoleon the Little*, 121.

3 Eiffel, citat în Harvie, *Eiffel*, 7.

4 Goncourt, decembrie 1851, în *Journals*, 1–2.

5 Goncourt, decembrie 1851, în *Journals*, 3.

6 Dumas către scriitorul Paul Bocage, citat în Schopp, *Alexandre Dumas*, 385.

7 Maurois, *The Titans*, 188.

8 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:29.

9 Merruau, *Souvenirs de l'Hôtel de Ville de Paris*, 497. Remarca lui Hugo este citată din *Napoleon the Little*, 13.

10 Agulhon, *Republican Experiment*, 173.

11 Du Camp, *Reflections on a Literary Life*, 2:33, 42–43 și 53.

12 Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, 3.

13 În prezent, RER circulă pe o porțiune unde are drept de trecere Petite Ceinture, dar, în cea mai mare parte, Petite Ceinture rămâne o fantomă a trecutului, liniile sale au fost închise și neglijate.

14 Nadar, *When I Was A Photographer*, 204.

15 Ferguson, *House of Rothschild*, 2:xxii.

16 Persigny citat în Carmona, *Haussmann*, 262.

17 Hugo, *Napoleon the Little*, 12, 27, 30, 293.

18 Robb, *Victor Hugo*, 323.

19 Du Camp, care l-a citat pe Louis-Napoleon, relatează că prințul-președinte repeta o butadă a lui Louis Antoine de Saint-Just (*Recollections of a Literary Life*, 2:23).

20 Murger, *Bohemians of the Latin Quarter*, xxiii, xxiv.

21 Murger, *Bohemians of the Latin Quarter*, 392.

22 Tuilier, *Histoire de l'Université de Paris et de la Sorbonne*, 2:362– 63.

22Capitolul 3. Haussmann intră în scenă (1853)

22Georges Haussmann, *Mémoires: edition intégrale* (Paris: Seuil, 2000); Carmona, *Haussmann*; Alain Plessis, *Rise and Fall*

of the Second Empire, 1852–1871 (New York: Cambridge University Press, 1987); Pierre Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien: La Ville en heritage du Second Empire à nos jours* (Paris: Parigramme, 2016); Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Nadar, *When I Was A Photographer*; Sarah Kennel, *Charles Marville: Photographer of Paris* (Washington, D.C.: National Art Gallery, 2013); Bresler, *Napoleon III*; Béatrice de Andia, ed., *Les Enceintes de Paris* (Paris: Action Artistique de la Ville de Paris, 2001); Charles Merruau, *Souvenirs de l'Hôtel de Ville de Paris, 1848–1852* (Paris: Plon, 1875); Alain Erlande-Brandenburg, *Notre-Dame de Paris* (New York: Harry N. Abrams, 1998); Georges și Olivier Poisson, *Eugène Viollet-le-Duc* (Paris: Picard, 2014); Bayle St. John, *The Purple Tints of Paris: Character and Manners in the New Empire*, 2 vol. (Londra: Chapman & Hall, 1854); Émile Zola, *La Curée* (New York: Boni & Liveright, 1924); Frederick Brown, *Zola: A Life* (New York: Papermac, 1997); Maurois, *The Titans*; Schopp, *Alexandre Dumas*; Goncourt, *Journals.*

1 Haussmann, *Mémoires*, 81. Haussmann a recunoscut meritul pe care l-a avut exemplul oferit de bunicul său pentru propria sa „cumpătare de caracter [...] și a dezinteresului personal, care m-au făcut să prefer satisfacții mai puțin deșarte decât averea și onorurile, satisfacții care rămân certe chiar și în vremuri de restriște, având o conștiință curată și o mândrie legitimă în îndeplinirea cu loialitate a unei sarcini măreț" (*Mémoires*, 81). Haussmann, scriind după ce ieșise la pensie, se apăra pe sine, își apăra cariera și onoarea.

2 Haussmann, *Mémoires*, 75.

3 Haussmann, *Mémoires*, 357.

4 Vezi Bresler, *Napoleon III*, 265, 266. 268, 269 și 270, pentru toate citatele din această secțiune.

5 Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 6, 9; Bresler, *Napoleon III*, 226–27.

6 Acestea sunt Rotonde de la Villette, mica rotondă de la intrarea nordică în Parcul Monceau, Place Denfert-Rochereau, care servește acum drept intrare în Catacombe, și cele două coloane din Place de la Nation care marchează în mod spectaculos vechea bariera vamală Barrière du Trône.

7 Carmona, *Haussmann*, 144.

8 În arhitectura franceză, primul etaj nu este parterul, ci ceea ce ar fi al doilea etaj conform designului american.

9 Haussmann, Memorii, 795, 796–97.

10 Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*, 139. Vezi Haussmann, *Mémoires*, 826.

11 Nadar, *When I Was A Photographer*, 211.

12 Carmona, *Haussmann*, 159. Vezi și Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*, 89.

13 Dumas, citat în Carmona, *Haussmann*, 249–50. În dimineața zilei de 25 ianuarie 1855, corpul lui Nerval a fost găsit atârnat de o bară de la fereastra pivniței. Dumas fusese unul dintre prietenii săi cei mai apropiați.

14 Haussmann a păstrat înălțimea inițială a turnului prin așezarea lui pe un piedestal uriaș înconjurat de un mic parc, primul dintre numeroasele mici parcuri sau piațete pe care Napoleon al III-lea avea să le introducă în Paris. Diferența de nivel între turn și zona înconjurătoare poate fi observată de pe treptele scării care duce din Rue St-Bon, din apropiere, până la Rue de la Verrerie – o diferență de aproape 1,5 metri.

15 Haussmann, *Mémoires*, 1072.

16 În prezent, mai există doar unul dintre pavilioanele lui Baltard și acesta se află într-un parc din Nogent-sur-Marne, la marginea de est a Parisului (vezi foto).

17 Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*, 87.

18 Haussmann, *Mémoires*, 471–72.

19 Merruau, *Souvenirs*, 366.

20 Erlande-Brandenburg, *Notre-Dame de Paris*, 212. Erlande-Brandenburg, specialist în arta gotică și romanică, a fost directorul Musée de Cluny și președintele Société Française d'Archéologie.

21 Lassus a murit în 1857.

22 În urma tragicului incendiu din aprilie 2019, Notre-Dame va reveni, dar va trebui reconstruită, în cea mai mare parte, fiind nevoie de o turlă complet nouă.

23 Erlande-Brandenburg, *Notre-Dame de Paris*, 58, 219, 225.

24 St. John, *Purple Tints of Paris*, 1:7.

25 Zola, *La Curée*, 15, 18, 29, 27.

26 Schopp, *Alexandre Dumas*, 409.

27 Goncourt, 20 februarie 1853, în *Journals*, 11–12.

27Capitolul 4. Un război lipsit de importanță (1854)

27Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Bresler, *Napoleon III*; St. John, *Purple Tints of Paris*, vol. 1; Haussmann, *Mémoires*; Carmona, *Haussmann*; Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Fargette, *Émile și Isaac Pereire*; Jean-Pierre Rigouard, *La Petite Ceinture: Memoire en Images* (Saint-Cyr-sur-Loire, Franța: Editions Alan Sutton, 2012); Clément și Thomas, *Atlas du Paris souterrain*; Goncourt, *Journals*; Nadar, *When I Was A Photographer*; Adam Begley, *The Great Nadar: The Man Behind the Camera* (New York: Tim Duggan, 2017); Arthur Gold și Robert Fizdale, *The Divine Sarah: A Life of Sarah Bernhardt* (New York: Vintage, 1991).

1 Vezi Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 141.

2 St. John, *Purple Tints of Paris*, 1:16.

3 Haussmann, *Mémoires*, 825.

4 Haussmann, *Mémoires*, 838.
5 Numită inițial Compagnie des Immeubles et de l'Hôtel de la Rue de Rivoli, în 1859 și-a schimbat denumirea în Compagnie Immobilière.
6 Atât Cité Napoléon, cât și Vila Daumesnil sunt acum complexuri de apartamente cu intrări securizate.
7 Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*, 31.
8 Goncourt, [nedatat, 1854], în *Journals*, 14.
9 Nadar, *When I Was A Photographer*, 203.
10 Begley, *The Great Nadar*, 12–13.
11 Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 22.

11Capitolul 5. Vizita reginei (1855)

11Haussmann, *Mémoires*; Carmona, *Haussmann*; Bresler, *Napoleon III*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Maurice de Fleury, *La société du second empire: D'après les mémoires contemporains et des documents nouveaux*, vol. 1 (Paris: A. Michel, 1917); Harvie, *Eiffel*; Adler, *Manet*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol. 2; John Rewald, *The History of Impressionism* (New York: Museum of Modern Art, 1987); Michele Hannoosh, *Painting and the* Journal *of Eugène Delacroix* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995); Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Begley, *The Great Nadar*; Hyslop, *Baudelaire*; Charles Baudelaire, *Baudelaire: A Self-Portret: Selected Letters* (New York: Oxford University Press, 1957); Charles Baudelaire, *The Flowers of Evil* (Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 2006); Siegfried Kracauer, *Jacques Offenbach and the Paris of His Time* (New York: Zone Books, 2002); Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Maria McAuliffe, *Twilight of the Belle Epoque: The Paris of Picasso, Stravinsky, Proust, Renault, Marie Curie, Gertrude Stein, and Their Friends, through the Great War* (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2014); Laure Beaumont-Maillet, *L'Eau à Paris* (Paris: Hazan, 1991); Mary McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque: The Paris of Monet, Zola, Bernhardt, Eiffel, Debussy, Clemenceau, and Their Friends* (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2011); Ferguson, *House of Rothschild*, vol. 2; Goncourt, *Journals*; Alain Corbin, *Women for Hire: Prostitution and Sexuality in France after 1850* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990); Émile Zola, *Nana* (Hammondsworth, U.K.: Penguin, 1972); Maurois, *Titans*; Marianne și Claude Schopp, *Dumas fils, ou L'anti-Oedipe: biographie* (Paris: Phébus, 2017).

1 Fleury, *Société du second empire*, 1:214–15.
2 Bresler, *Napoleon III*, 283.
3 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2: 218, 221–22.
4 Bresler, *Napoleon III*, 283.
5 Fargette, *Émile et Isaac Pereire*, 188.

6 Begley, *The Great Nadar*, 76.
7 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:66.
8 Baudelaire către [Mme Aupick], nedatat, în *Baudelaire: A Self-Portret*, 99.
9 Fragment din Baudelaire, „The Swan" (din „Scene pariziene"), în *Fleurs du Mal* (traducere de Keith Waldrop), 116.
10 O jumătate de secol mai târziu, „nemuritorii" au pus capăt traseului celui mai direct pentru construirea liniei patru de metrou, care a trebuit, în consecință, să facă un ocol considerabil în jurul Institut de France (vezi McAuliffe, *Twilight of Belle Epoque*, 165).
11 Goncourt, august 1855 și 13 octombrie 1855, ambele în *Journals*, 17 și 18.
12 Prostituatele înregistrate erau supuse diverselor reglementări, precum controalele de sănătate. Strict vorbind, nici măcar prostituatele înregistrate nu activau legal, erau doar tolerate (vezi Corbin, *Women for Hire*, xviii).
13 Maurois, *Titans*, 296, 297–98.

13Capitolul 6. Ceea ce urcă (1856–1857)

13Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Haussmann, *Mémoires*; Bresler, *Napoleon III*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Ferguson, *House of Rothschild*, vol. 2; Zola, *La Curée*; Harvie, *Eiffel*; Goncourt, *Journals*; Adler, *Manet*; Begley, *Great Nadar*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol. 2; Brown, *Flaubert*; Hyslop, *Baudelaire*; Baudelaire, *Baudelaire: A Self-Portrait*; Berthe Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot, with Her Family and Her Friends Manet, Puvis de Chavannes, Degas, Monet, Renoir and Mallarmé* (Londra: Camden Press, 1986); Anne Higonnet, *Berthe Morisot* (New York: Harper & Row, 1990); Rewald, *History of Impressionism*; Ronald Anderson și Anne Koval, *James McNeill Whistler: Beyond the Myth* (New York: Carroll & Graf, 2002); Hugh Macdonald, *Bizet* (New York: Oxford University Press, 2014).

1 Bresler, *Napoleon III*, 287, 291.
2 Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 72, 73.
3 Vezi capitolul 3.
4 Goncourt, 10 mai și 14 octombrie 1856, în *Journals*, 19.
5 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:144, 145, 146; Brown, *Flaubert*, 325.
6 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:147, 149, 150–51. *Revue de Paris* nu avea să reziste, însă, mult timp, fiind închisă oficial prin Decret Imperial la începutul anului 1858 (vezi capitolul 7).
7 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:151; Hyslop, *Baudelaire*, 164–65. După cum a remarcat Flaubert pentru Du Camp: „Ei mă acuză de realism, adică vor să spună că eu

copiez ceea ce văd în fața mea și sunt incapabil să inventez ceva" (*Recollections of a Literary Life*, 2:152).

8 Hyslop, *Baudelaire*, 164.

9 Baudelaire către Poulet-Malassis, 11 iulie 1857, în *Baudelaire: Autoportret: Scrisori alese*, 125.

10 Goncourt, 7 și 20 ianuarie 1857; octombrie 1857, toate în *Journals*, 24, 25, 30–31.

11 Cousin, citat în Carmona, *Haussmann*, 271.

12 Morisot, *Correspondence*, 18–19.

13 Rewald, *History of Impressionism*, 31.

14 Ponsard citat în Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 143.

15 Carmona, *Haussmann*, 271, 272.

15Capitolul 7. Tot mai mult (1858)

15Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Carmona, *Haussmann*; Haussmann, *Mémoires*; Beaumont-Maillet, *L'eau à Paris*; McAuliffe, *Paris Discovered*; Christopher Curtis Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra: Architectural Empathy and the Renaissance of French Classicism* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991); Eugène Sue, *Mysteries of Paris*, vol. 5; Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Kennel, *Charles Marville*; Erlande-Brandenburg, *Notre-Dame de Paris*; Renaud Gagneux, Jean Anckaert și Gérard Conte, *Sur les traces de la Bièvre parisienne: promenades au fil d'une Rivière disparue* (Paris: Parisgramme, 2002); Morisot, *Correspondence*; Higonnet, *Berthe Morisot*; Brown, *Zola*; Matthew Josephson, *Zola and His Time* (Garden City, N.Y.: Garden City Publishing, 1928); Bresler, *Napoleon III*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol. 2.

1 Potrivit lui Pinkney, Haussmann a luat în considerare diferențele între Primul și cel de-Al Doilea Sistem, sau Rețelele, ca fiind „strict financiare". Primul, concentrat pe Rue de Rivoli, Boulevard de Sébastopol și Boulevard Saint-Michel, împreună cu străzile adiacente, era autorizat înainte de 1858 și fusese construit cu ajutor financiar de la stat. Al Doilea Sistem, ale cărui costuri au fost împărțite între primărie și de stat, includea numai acele străzi menționate explicit în acordul din 18 martie 1858 între primărie și stat. În cele din urmă, avea să urmeze și un Al Treilea Sistem, care să includă „toate celelalte străzi construite exclusiv de primărie, fără subvenții din partea guvernului național" (*Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, 58–59).

2 Carmona, *Haussmann*, 288.

3 Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra*, 55. Potrivit lui Mead, „În timp ce decretul [din 14 noiembrie 1858, prin care se stipula crearea Rues Auber și Halévy] nu conținea prevederi pentru Rues Scribe, Meyerbeer și Gluck, care ar fi completat rețeaua

de străzi din jurul viitoarei Opéra sau a bulevardului Napoléon [care va deveni Avenue de l'Opéra] pentru a lega Place de l'Opéra de Luvru [...], existența lor era de la sine înțeleasă în 1858" (55).

4 Casa nu mai există.

5 Sue, *Mysteries of Paris*, 5:211.

6 Fargette, *Émile et Isaac Pereire*, 169.

7 Această reședință de pe Rue de Monceau nr. 63 nu mai există. În 1911, familia Camondo a înlocuit-o cu una mult mai elegantă și de inspirație clasică, în prezent deschisă publicului, alături de colecții de artă, porțelan și mobilier ale familiei. Ultimii membri ai familiei Camondo au fost deportați și uciși la Auschwitz, în 1944.

8 Vezi capitolul 4.

9 Gagneux, *Sur les traces de la Bièvre parisienne*, 51.

10 Eforturile de a reanima Bièvre au avut succes în amonte, în afara Parisului, dar au întâmpinat dificultăți imense în interiorul orașului – deși s-au avut în vedere mai multe locuri ca posibilități de reabilitare. Printre acestea se numără Parc Kellermann, Square René-Le Gall, Rue Berbier-du-Mets și anexa Muzeului de Istorie Naturală.

11 Brown, *Zola*, 47.

12 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2:157. Du Camp s-a mutat apoi la *Revue des Deux Mondes.*

13 Bressler, *Napoleon III*, 296.

13Capitolul 8. Visuri de glorie (1859)

13Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carona, *Haussmann*; Haussmann, Mémoires; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Bresler, *Napoleon III*; Maurice Paléologue, *The Tragic Empress: A Record of Intimate Talks with the Empress Eugénie, 1901–1919* (New York: Harper & Brothers, 1928); Charles Beatty, *De Lesseps of Suez: The Man and His Times* (New York: Harper, 1956); Manet, *Manet By Himself*; Adler, *Manet*; Cachin, *Manet*; Baudelaire, *Baudelaire: A Self-Portrait*; Stanley Weintraub, *Whistler: A Biography* (Cambridge, Mass.: Da Capo Press, 2001); Anderson și Koval, *James McNeill Whistler*; Daniel Wildenstein, *Monet, or the Triumph of Impression*, vol. 1 (Köln, Germania: Institutul Taschen/Wildenstein, 1999); Ruth Butler, *Hidden in the Shadow of the Master: The Model-Wives of Cézanne, Monet și Rodin* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2008); Claude Monet, *Monet By Himself: Paintings, Drawings, Pastels, Letters* (Londra: Macdonald Orbis, 1989); Rewald, *History of Impressionism*; Begley, Great Nadar; Brown, *Zola*; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*; Bernhardt, *Memories of My Life.*

1 Jérôme Bonaparte, citat în Bresler, *Napoleon III*, 302.

2 Paléologue, *Tragic Empress*, 63, 66. Întrebată în ce perioadă a început să participe regulat la ședințele Consiliului de Miniștri, Eugénie a răspuns că ea „Nu am participat niciodată în mod regulat. Eram prezentă numai la deliberările importante. Am fost văzută des acolo mai ales după 1866" (66–67).

3 Haussmann, *Mémoires*, 928–29.

4 În 1859, Napoleon a transferat aceste servicii prefecturii Senei.

5 Beatty citând din memoriile lui De Lesseps, *De Lesseps of Suez*, 175.

6 Beatty, *De Lesseps of Suez*, 187.

7 Manet către Antonin Proust, consemnat de Proust, în *Manet By Himself*, 28.

8 Citat în Adler, *Manet*, 28, 29.

9 Baudelaire a făcut cunoștință cu Manet în 1859 și i-a recunoscut imediat valoarea, venind în apărarea sa în două articole publicate în 1862 (vezi *Baudelaire: A Self-Portrait*, 192).

10 Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*, 98–99; Wildenstein, *Monet*, 11.

11 Wildenstein, *Monet*, 18.

12 Monet către Boudin, 19 mai 1859, în *Monet By Himself*, 18.

13 Wildenstein, *Monet*, 25.

14 Wildenstein, *Monet*, 31.

15 Begley, *The Great Nadar*, 81.

16 Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 26.

17 Bernhardt, *Memories of My Life*, 39, 60.

18 Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 32.

18Capitolul 9. Dintr-odată, mai mare (1860)

18Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Haussmann, *Mémoires*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*; Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Ferguson, *House of Rothschild*, vol. 2; Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra*; Bresler, *Napoleon III*; Schopp, *Alexandre Dumas*; Maurois, *The Titans*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol. 2; Macdonald, *Bizet*; Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot*; Rewald, *History of Impressionism*; Wildenstein, *Monet*; Manet, *Manet By Himself*; Harvie, *Eiffel*; Begley, *The Great Nadar*; Brown, *Zola*; Josephson, *Zola and His Time*; Zola, *La Curée*.

1 Din acest zid nu au mai rămas decât patru bariere vamale (vezi capitolul 3, nota 6).

2 Goncourt, 24 august și 18 noiembrie 1860, în *Journals*, 53.

3 Fargette, *Émile et Isaac Pereire*, 118–19.

4 Maurois, *The Titans*, 322–23, 329.

5 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, II:179.

6 Doar Veneția (încă sub control austriac) și Roma însăși (păzită de forțele franceze) au rămas în afara noului Regat al Italiei.
7 Macdonald, *Bizet*, 58.
8 Manet, consemnat de Antonin Proust [1858–1860], în *Manet By Himself*, 29.
9 Brown, *Zola*, 69.
10 Josephson, *Zola and his Time*, 59.
11 Zola, *La Curée*, 81.
12 Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, 212–13.
13 Haussmann, *Mémoires*, 578.

13Capitolul 10. Punctul de cotitură (1861)

13Bresler, *Napoleon III*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Haussmann, *Mémoires*; Paléologue, *Tragic Empress*; McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*; Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra*; Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Brown, *Zola*; Josephson, *Zola and His Time*; Jack D. Ellis, *Early Life of Georges Clemenceau, 1841–1893* (Lawrence: Regents Press of Kansas, 1980); David Robin Watson, *Georges Clemenceau: A Political Biography* (New York: David McKay, 1974); Wildenstein, *Monet*, vol. 1; Manet, *Manet by Himself*; Adler, *Manet*; Cachin, *Manet*; Rewald, *History of Impressionism*; Hyslop, *Baudelaire*; Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot*; Goncourt, *Journals*; Baldick, *First Bohemian*; Begley, *The Great Nadar*; Beaumont-Maillet, *L'Eau à Paris*; Robb, *Victor Hugo*; David Bellos, *The Novel of the Century: The Extraordinary Adventure of* Les Misérables (New York: Farrar, Straus și Giroux, 2017); Victor Hugo, *Les Misérables* (New York: Penguin, 1985); Danielle Chadych și Charlotte Lacour-Veyranne, *Paris au temps des* Misérables *de Victor Hugo* (Paris: Paris-Musées, 2008).

1 Bresler, Napoleon III, 304–5.
2 Mérimée, citat în Bresler, *Napoleon III*, 330.
3 Bresler, *Napoleon III*, 307.
4 Paléologue, *Tragic Empress*, 92.
5 Paléologue, *Tragic Empress*, 94. „Ce păcat!" a continuat Eugénie. „Ne-am înșelat în privința rezistenței și a complicațiilor care ne așteptau. Sau, mai degrabă, am fost induși în eroare" (Paléologue, *Tragic Empress*, 93).
6 Mulți ani mai târziu, Eugénie a continuat să susțină că, „în ceea ce privește acuzația că expediția mexicană a fost întreprinsă la insistența sa [a lui de Morny] și că avea în vedere motive necinstite, aceasta este o calomnie de care ar trebui să fiu absolvită în întregime. Influența nepotrivită a obligațiunilor Jecker nu a avut nicio contribuție în intervenția noastră în Mexic; acestea s-au agățat doar de noi, exact așa cum veți găsi întotdeauna ticăloși care se strecoară în cele mai nobile întreprinderi" (Paléologue, *Tragic Empress*, 74).

7 Aceasta este *mairie* (primăria – n. trad.) a ceea ce devenise primul arondisment.
8 Vezi capitolul 7, nota 3.
9 Josephson, *Zola and His Time*, 62.
10 Watson, *Georges Clemenceau*, 22.
11 Wildenstein, *Monet*, 29, 36–37.
12 Goncourt, 10 mai 1856, în *Journals*, 19; Baldick, *First Bohemian*, 184.
13 Goncourt, 28 ianuarie, 17 martie, 10 octombrie și 28 noiembrie 1861, toate în *Journals*, 57, 58,., 64–65.
14 Goncourt, 12 iunie 1861, în *Journals*, 61.
15 Goncourt, 20 iulie 1863, în *Journals*, 87.

Capitolul 11. Mizerabilii din Paris (1862)

Hugo, *Les Misérables*; McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*; Robb, *Victor Hugo*; Bellos, *Novel of the Century*; Chadych și Lacour-Veyranne, *Paris au temps des* Misérables *de Victor Hugo*; Goncourt, *Journals*; Hyslop, *Baudelaire*; Begley, *The Great Nadar*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Haussmann, *Mémoires*; Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Ferguson, *House of Rothschild*, vol. 2; Clément și Thomas, *Atlas du Paris souterrain*; Carrière, *Saga de la Petite Ceinture*; Bresler, *Napoleon III*; Wildenstein, *Monet*, vol. 1; Rewald, *History of Impressionism*; Morisot, *Correspondence*; Anderson și Koval, *James McNeill Whistler*; Weintraub, *Whistler*; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*; Harvie, *Eiffel*; Adler, *Manet*; Watson, *Georges Clemenceau*; Ellis, *Early Life of Georges Clemenceau*; Brown, *Zola*; Josephson, *Zola and His Time*.

1 Hugo citat în Robb, *Victor Hugo*, 374.
2 Robb, *Victor Hugo*, 377.
3 Citat în Hyslop, *Baudelaire*, 157.
4 Olivier citat în Carmona, *Haussmann*, 341.
5 Goncourts, 1 martie 1862, în *Journals*, 69.
6 Acestea au dispărut odată cu A Treia Republică.
7 Carmona, *Haussmann*, 268.
8 În deceniul următor, peste 15 000 de lămpi cu gaz aveau să fie adăugate pe străzile Parisului, dublând numărul aflat în uz (Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, 72).
9 Bresler, *Napoleon III*, 315.
10 Wildenstein, *Monet*, 1:40, 42.
11 Morisot, *Correspondence*, 20.
12 Weintraub, *Whistler*, 77; Anderson și Koval, *James McNeill Whistler*, 123.
13 Marie Colombier, citată în Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 54.
14 Goncourt, 16 și 21 august 1862, în *Journals*, 74–76.
15 Harvie, *Eiffel*, 35.

Capitolul 12. Scandalul (1863–1864)

15Manet, *Manet by Himself*; Adler, *Manet*; Cachin, *Manet*; Rewald, *History of Impressionism*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Poisson, *Eugène Viollet-le-Duc*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol 2; Hannoosh, *Painting and the* Journal *of Eugène Delacroix*; Erlande-Brandenburg, *Notre-Dame de Paris*; Macdonald, *Bizet*; Hyslop, *Baudelaire*; Anderson și Koval, *James McNeill Whistler*; Wildenstein, *Monet*, vol. 1; Monet, *Monet by Himself*; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*; Bernhardt, *Memories of My Life*; Bresler, *Napoleon III*; Beaumont-Maillet, *L'eau à Paris*; Begley, *The Great Nadar*; Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra*; Baudelaire, *Baudelaire: A Self-Portrait*; Morisot, *Correspondence*; Carmona, *Haussmann*; Haussmann, *Mémoires*; Pinon, *Atlas of Paris Haussmannien*; Émile Zola, *Correspondence*, vol. 1 (Montreal, Canada: Presses de l'Université de Montréal, 1978); Goncourt, *Journals*; Robb, *Victor Hugo.*

1 Atât în *Mademoiselle V... în costum de toreador* cât și în *Tânăr îmbrăcat ca un majo* (ale căror modele au fost Victorine Meurent, respectiv fratele mai mic al lui Manet, Gustave), a fost utilizat, din economie, același costum. Victorine Meurent a mai pozat și pentru nudul care apare în *Le Déjeuner sur l'herbe.*

2 Adler, *Manet*, 48.

3 Rewald, *History of Impressionism*, 83.

4 Citat frecvent. Vezi, de exemplu, Macdonald, *Bizet*, 111.

5 Du Camp, *Reflections of a Literary Life*, 2: 208.

6 Du Camp, *Reflections of a Literary Life*, 2: 211. Expoziția de succes cu lucrările lui Delacroix din anul 2018, prezentată atât la Luvru, cât și la Muzeul Metropolitan de Artă din New York a fost un răspuns categoric la frământările interioare ale lui Delacroix.

7 Monet către Amand Gautier, 23 mai 1863, în *Monet by Himself*, 19.

8 Bresler, *Napoleon III*, 317.

9 De Morny, citat în Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 158– 59.

10 Abia în anul 1888, respectiv 1904, aveau să ajungă la apă.

11 Citat în Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 81.

12 Bernhardt, *Memories of my life*, 117.

13 Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 62–63.

14 Baudelaire a scris: „Manet tocmai mi-a dat veștile cele mai neașteptate. Pleacă în această seară în Olanda, de unde se va întoarce cu o *soție*. Are însă oarece scuze, pentru că se pare că soția este frumoasă, foarte amabilă și o foarte bună artistă [muziciană]. Atât de numeroase calități la o singură femeie este ceva de speriat, nu crezi?" (Baudelaire către Etienne Carjat, 6 octombrie 1863, în *Baudelaire: A Self-Portrait*, 192).

15 Monet către Frédéric Bazille, 15 iulie [1864], 26 august și 14 octombrie 1864, totul în *Monet by Himself*, 20–22.
16 Morisot, *Correspondence*, 21–23.
17 Haussmann, *Mémoires*, 917.
18 Goncourt, 8 mai 1864, în *Journals*, 98–99.
19 Vezi capitolul 6, note 7.
20 Robb, *Victor Hugo*, 329.

20Capitolul 13. Moartea și impozitele (1865)

20Bresler, *Napoleon III*; Paléologue, *Tragic Empress*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien*; Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra*; Macdonald, *Bizet*; Goncourt, *Journals*; Zola, *Correspondence*, vol. 1; Josephson, *Zola and His Time*; Brown, *Zola*; Adler, *Manet*; Manet, *Manet by Himself*; Baudelaire, *Baudelaire: A Self-Portrait*; Cachin, *Manet*; McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*; Wildenstein, *Monet*, vol 1; Monet, *Monet by Himself*; Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*; Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot*; Higonnet, *Berthe Morisot*; Louise Michel, *Louise Michel* (Melbourne N.Y.: Ocean Press, 2004); Louise Michel, *The Red Virgin: The Memoirs of Louise Michel* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1981); Hyslop, *Baudelaire*; Begley, *The Great Nadar*; Cara Sutherland, *The Statue of Liberty* (New York: Muzeul orașului New York și Barnes & Noble Books, 2003); Walter D. Gray, *Interpreting American Democracy in France: The Career of Édouard Laboulaye, 1811–1883* (Newark: University of Delaware Press, 1994).

1 Citat în Bresler, *Napoleon III*, 334.
2 Citat în Bresler, *Napoleon III*, 331.
3 Paléologue, *The Tragic Empress*, 61. „Ceea ce mă răscolea", i-a spus ea lui Paléologue, „erau întrebările ample în care interesul național, prestigiul național erau în joc"(62).
4 Bresler, *Napoleon III*, 340.
5 Goncourt, 7 august 1865, în *Journals*, 107.
6 Zola către Edmond și Jules de Goncourt, 3 februarie 1865, în *Correspondence*, 1: 405 nota 3; frații Goncourt către Zola, 27 februarie 1865, în Zola, *Correspondence*, 1: 405 nota 3.
7 Goncourt, 5 și 6 decembrie 1865, în *Journals*, 110–12, 113–14. Vezi și 113 nota 1.
8 Zola către Edmond și Jules Goncourt, 7 decembrie 1865, în Zola, *Correspondence*, 426–27.
9 Goncourt, 14 februarie și 27 iunie 1866, în *Journals*, 116, 117.
10 Brown, *Zola*, 122; Josephson, *Zola and His Time*, 94.
11 Citat în Josephson, *Zola and His Time*, 98.
12 Manet, consemnat de Antonin Proust; Manet către Baudelaire [începutul lui mai 1865], ambele în *Manet by Himself*, 33. Baudelaire a răspuns: „Trebuie să ne străduim să

vă dovedim adevărata valoare" (Baudelaire către Manet, 11 mai 1865, în *Baudelaire: A Self-Portrait*, 221). La câțiva ani după moartea lui Manet, Claude Monet a început să strângă bani pentru a oferi statului tabloul *Olympia* pentru a fi expus la Luvru. Este un tablou, i-a scris Monet ministrului instrucțiunii publice, „în care [Manet] este văzut la apogeul luptei sale glorioase, stăpân pe viziunea sa și pe meșteșugul său". Era „inacceptabil ca o astfel de lucrare să nu-și aibă locul în colecțiile noastre naționale". Luvrul a refuzat-o, dar Musée du Luxembourg a acceptat-o până când Luvrul și-a deschis, în cele din urmă, porțile – la ordinul lui Georges Clemenceau, care pe atunci devenise deja prim-ministrul Franței. Datorită lui Monet și bunului său prieten, Clemenceau, *Olympia* se află acum la Musée d'Orsay (vezi McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*, 198).

13 Manet către Zacharie Astruc, 23? august [1865] și 17 septembrie [1865], ambele în *Manet by Himself*, 34, 36.

14 Manet, consemnat de Théodore Duret, [la Salonul din 1865], în *Manet by Himself*, 33.

15 Wildenstein, *Monet*, 1:58; Monet către Frédéric Bazille, [iulie sau începutul lui august 1865], în *Monet by Himself*, 23.

16 Wildenstein, *Monet*, 1:59.

17 În prezent, la Musée d'Orsay, Paris. Schița în ulei se află la Muzeul Pușkin din Moscova.

18 Morisot, *Correspondence*, 24.

19 Michel către Victor Hugo, în *Louise Michel*, 32, 35.

20 Hugo, *Viro Major*, în *Louise Michel*, 25.

21 Michel, *Memoirs*, 31, 39, 40, 44.

22 Baudelaire către mama sa, 3 noiembrie 1865 și 16 februarie 1866, ambele în *Baudelaire: A Self-Portrait*, 226.

23 Manet către Baudelaire, [aprox. 25 octombrie 1865], în *Manet by Himself*, 37.

24 Hugo citat în Hyslop, *Baudelaire*, 163.

24Capitolul 14. Criza (1866)

24Ferguson, *House of Rothschild*, vol 2; Fargette, *Émile et Isaac Pereire*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Bresler, *Napoleon III*; Paléologue, *Tragic Empress*; Mead, *Charles Garnier's Paris Opéra*; Manet, *Manet by Himself*; Adler, *Manet*; Cachin, *Manet*; Brown, *Zola*; Josephson, *Zola and His Time*; Wildenstein, *Monet*, vol 1; Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*; Monet, *Monet by Himself*; Rewald, *History of Impressionism*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol 2; Brown, *Flaubert*; Begley, *The Great Nadar*; Gold and Fizdale, *Divine Sarah*; Bernhardt, *Memories of My Life*; Baudelaire, *Self-Portrait*; Michel, *Mémoires*.

1 Thiers citat în Bresler, *Napoleon III*, 340.

2 Paléologue, *Tragic Empress*, 102, 105, 106.

3 Bresler, *Napoleon III*, 343, 344. După o vizită ulterioară la Papa de la Roma, în timpul căreia a strigat că însoțitorii ei încercau să o otrăvească, Charlotte a fost dusă înapoi în Belgia natală, unde și-a petrecut restul vieții sale lungi într-o stare de nebunie completă.

4 Carmona, *Haussmann*, 211.

5 Manet către Zacharie Astruc, [23 august 1865], în *Manet by Himself*, 34.

6 Citat în Adler, *Manet*, 135.

7 Brown, *Zola*, 135; Cachin, *Manet* 69.

8 Manet către Émile Zola, 7 mai [1866], în *Manet by Himself*, 38.

9 Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*, 116; introduction, *Manet by Himself*, 8.

10 Brown, *Zola*, 135.

11 Monet către Amand Gautier, [începutul lui aprilie 1866] și 22 mai 1866, în *Monet by Himself*, 23.

12 Citat în Rewald, *History of Impressionism*, 142.

13 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2: 268.

14 Michel, *Memoirs*, 45, 47–49.

14Capitolul 15. Apus de soare (1867)

14Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Bresler, *Napoleon III*; Philip Guedalla, *The Second Empire: Bonapartism, the Prince, the President, the Emperor* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1922); Goncourt, *Journals*; Macdonald, *Bizet*; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*; Bernhardt, *Memories of My Life*; Manet, *Manet by Himself*; Adler, *Manet*; Brown, *Zola*; Camille Pissarro, *Letters to His Son Lucien* (Santa Barbara, Calif.: Peregrine Smith, 1981); Wildenstein, *Monet*, vol 1; Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*; Morisot, *Correspondence*; Bresler, *Napoleon III*; Harvie, *Eiffel*; Begley, *The Great Nadar*; McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*; Ferguson, *House of Rothschild*, vol 2; Fargette, *Émile and Isaac Pereire*; Émile Zola, *Thérèse Raquin* (New York: Penguin, 2004); Zola, *Correspondence*, vol. 1; Josephson, *Zola and His Time*; Robb, *Victor Hugo*; Pinon, *Atlas du Paris Haussmannien.*

1 Citat în Carmona, *Haussmann*, 357.

2 Guedalla, *Second Empire*, 363.

3 Goncourt, 2 ianuarie, 23 aprilie și 4 septembrie 1867, toate în *Journals*, 122, 126 și 129. Jules avea să moară înainte să vină și rândul său.

4 Bernhardt, *Memories of My Life*, 132–34, 137, 332.

5 Manet către Zola, 2 ianuarie [1867], în *Manet by Himself*, 41. Manet a cochetat cu ideea de a transforma articolul lui Zola într-un pamflet pe care l-ar fi putut vinde la expoziția sa, dar s-a răzgândit, ajungând la concluzia că ar fi de prost gust „să

retipăresc un elogiu atât de evident la adresa persoanei mele și să îl vând la propria mea expoziție" (Manet către Zola, [februarie – martie 1867], în *Manet by Himself*, 42).

6 Pissarro către Lucien, 28 decembrie 1883, în *Letters to His Son Lucien*, 43; Manet citat în Adler, *Manet*, 95.

7 Adler, *Manet*, 100. Fie Zola, fie Zacharie Astruc poate fi autorul sau coautorul acestei afirmații despre Manet.

8 Monet către Frédéric Bazille, [20 mai 1867], în *Monet by Himself*, 24.

9 Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*, 128.

10 Monet către Frédéric Bazille, [20 mai 1867] și 25 iunie [1867], în *Monet by Himself*, 24.

11 Citat în Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*, 131.

12 Wildenstein, *Monet*, 1:67.

13 Monet către Frédéric Bazille, 12 august [1868], în *Monet by Himself*, 25.

14 Madame Morisot către Berthe Morisot, 19 august 1867, în Morisot, *Correspondence*, 29.

15 Avea să fie atracția principală la Expoziția din 1889. Vezi McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*.

16 Citat în Carmona, *Haussmann*, 356.

17 Goncourt, 3 februarie 1867, în *Journals*, 122.

18 Fargette, *Émile et Isaac Pereire*, 283, 285; Ferguson, *House of Rothschild*, 2: 158.

19 Frații Pereire și Crédit Mobilier aveau să încerce o revenire în perioada celei de-A Treia Republici, deși fără un succes remarcabil.

20 Citat în Josephson, *Zola and His Time*, 117.

21 Zola către Albert Lacroix, 13 septembrie 1867, în *Correspondance*, 1: 523.

22 Manet către Nadar, 10 septembrie 1867, în *Manet by Himself*, 44.

23 Manet către Émile Zola, [sfârșitul lui 1867], în *Manet by Himself*, 45.

24 Carmona, *Haussmann*, 356.

25 Aceasta este acum un complex de apartamente cu intrare securizată, Villa Daumesnil. Vezi capitolul 4 pentru Cité Napoléon (arondismentul al 9-lea).

26 Bresler, *Napoleon III*, 347.

26Capitolul 16. După 20 de ani (1868)

26Bresler, *Napoleon III*; Paléologue, *Tragic Empress*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Goncourt, *Journals*; Carmona, *Haussmann*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Career, *Saga of the Little One Belt*; Clement și Thomas, *Atlas of Underground Paris*; Brown, *Zola*; Josephson, *Zola in His Time*; Zola, *Correspondence*, vol. 2; Manet, *Manet by Himself*; Adler, *Manet*; Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot*;

Higonnet, *Berthe Morisot*; Wildenstein, *Monet*, vol. 1; Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*; Monet, *Monet by Himself*; Harvie, *Eiffel*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol. 2; Ferguson, *House of Rothschild*, vol. 2.

1 Bresler, *Napoleon III*, 327, 348. Lord Lyons, care l-a înlocuit pe Cowley în calitate de ambasador al Marii Britanii în Franța, a confirmat.

2 Goncourt, 24 februarie și 14 mai 1868, în *Journals*, 135–37.

3 Carmona, *Haussmann*, 363.

4 Din 1860, Auteuil se află în al 16-lea arondisment din Paris.

5 Goncourt, 4 august și 16 septembrie 1868, ambele, în *Journals*, 139–41.

6 Goncourt, 17 septembrie 1868, în *Journals*, 141. Vezi și Carrière, *Saga de la Petite Ceinture*, 5; și Clément și Thomas, *Atlas du Paris underground*, 173, 174.

7 Goncourt, 14 decembrie 1868, în *Journals*, 144, 145. La scurt timp, Zola avea să-i scrie prima sa scrisoare lui Flaubert, la care anexase o copie a cărții *Madeleine Férat*, în „semn de omagiu pentru marele tău talent pentru observare și descriere" (Zola către Gustave Flaubert, 10 ianuarie 1869, în Zola, *Correspondance*, 2: 189–90).

8 Zola pentru *L'Evénément illustré*, 10 mai 1868, în *Manet by Himself*, 45.

9 Manet către Zola, [sfârșitul lui aprilie – mai 1868?] și [decembrie 1868], în *Manet by Himself*, 45.

10 Morisot, *Correspondence*, 30.

11 In 1867, fiica cea mare a soților Morisot, Yves, s-a logodit cu M. Gobillard, care ocupa postul de perceptor la Quimperlé, în Bretania.

12 Manet către Henri Fantin-Latour, 26 august [1868], în *Manet by Himself*, 49.

13 Manet către Henri Fanti-Latour, [10? August 1868] și 26 august [1868], în *Manet by Himself*, 47, 49.

14 Wildenstein, *Monet*, 1:69.

15 Monet către Frédéric Bazille, 29 iunie [1868], în *Monet by Himself*, 26.

16 Citat în Wildenstein, *Monet*, 1:74.

17 Monet către Frédéric Bazille, [decembrie 1868], în *Monet by Himself*, 26.

18 Goncourt, 3 ianuarie și 7 august 1868, ambele în *Journals*, 134, 140.

19 Ferguson, *House of Rothschild*, 2: 155.

20 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 256.

20Capitolul 17. Haussmann, în dificultate (1869)

20Haussmann, *Mémoires*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Carmona, *Haussmann*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Bresler, *Napoleon III*; Paléologue, *Tragic*

18 Monet către Bazille, 25 septembrie 1869, în Wildenstein, *Monet, Biographie et catalogue raisonné*, 1: 427.
19 Goncourt, 15 ianuarie și 22 februarie 1869, ambele în *Journals*, 148, 150.
20 Goncourt, 15 ianuarie, 22 februarie și 1 noiembrie 1869, toate în *Journals*, 148, 150, 156.
21 Vezi capitolul 16 nota 7.
22 Pentru păstrarea ouălor proaspete: „Îngropați-le în cenușă de lemn nou în care sunt amestecate ramuri de ienupăr, dafin și alte plante aromatice, împreună cu un nisip foarte uscat și fin" (*Dictionnaire de Cuisine*, 451–52).
23 Schopp, *Alexandre Dumas*, 483.
24 Butler, *Rodin*, 62.
25 Schopp, *Alexandre Dumas*, 486.
26 Bernhardt, *Memories of My Life*, 142–44, 147.
27 Bernhardt, *Memories of My Life*, 157.
28 Bernhardt, *Memories of My Life*, 148.
29 Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 78.

29Capitolul 18. Sfârșitul (1870)

29Bresler, *Napoleon III*; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*; Carmona, *Haussmann*; Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*; Robb, *Victor Hugo*; Manet, *Manet by Himself*; Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot*; Higonnet, *Berthe Morisot*; Bernhardt, *Memories of My Life*; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*; Wildenstein, *Monet*, vol. 1; Butler, *Hidden in the Shadow of the Master*; Watson, *Georges Clemenceau*; McAuliffe, *Dawn of the Belle Epoque*.

1 Eugénie, citată în Bressler, *Napoleon III*, 351.
2 Ollivier citat în Carmona, *Haussmann*, 365–66.
3 Haussmann, *Mémoires*, 547.
4 Carmona, *Haussmann*, 366.
5 Haussmann, *Mémoires*, 548, 771.
6 Haussmann, *Mémoires*, 434. Simon a publicat acest elogiu în ediția din mai 1882 a *Le Gaulois*.
7 Rochefort citat în Carmona, *Haussmann*, 368.
8 Robb, *Victor Hugo*, 438.
9 Majoritatea din cele mai mari orașe, în special din Paris, a votat împotrivă.
10 Bressler, *Napoleon III*, 351–52; Plessis, *Rise and Fall of the Second Empire*, 166.
11 Bressler, *Napoleon III*, 353.
12 După cum consemnează Antonin Proust, [23 februarie 1870], în Manet, *Manet by Himself*, 51.
13 Berthe Morisot către Edma Pontillon, [mai 1870], în Morisot, *Correspondence*, 51.
14 Berthe Morisot către Edma Pontillon, [mai 1870], în Morisot, *Correspondence*, 51.

15 Berthe Morisot către Edma Pontillon, [martie și mai 1870]; madame Morisot către Edma Pontillon, 22 martie 1870, toate în Morisot, *Correspondence*, 49, 51, 52.

16 Bernhardt, *Memories of My Life*, 339.

17 Bernhardt, *Memories of My Life*, 299; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*, 80.

18 Bressler, *Napoleon III*, 359, 361n.

19 Bressler, *Napoleon III*, 366, 368, 369.

20 Goncourt, 1 și 2 septembrie 1870, în *Journals*, 168–69. A existat o evacuare similară, dacă nu chiar de mai mari proporții, în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial (McAuliffe, *Paris on the Brink*, 250–52).

21 Goncourt, 3 și 4 septembrie 1870, în *Journals*, 169, 170.

21Capitolul 19. Un sfârșit și un început (1870–1871)

21Robb, *Victor Hugo*; Watson, *Georges Clemenceau*; Carmona, *Haussmann*; Ferguson, *House of Rothschild*, vol 2; Bernhardt, *Memories of My Life*; Gold și Fizdale, *Divine Sarah*; Adler, *Manet*; Manet, *Manet by Himself*; Macdonald, *Bizet*; Goncourt, *Journals*; Begley, *The Great Nadar*; Morisot, *Correspondence of Berthe Morisot*; Higonnet, *Berthe Morisot*; Brown, *Zola*; Wildenstein, *Monet*, vol. 1; Schopp, *Alexandre Dumas*; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, vol. 2; Paléologue, *Tragic Empress*; Michel, *Memoirs*.

1 Robb, *Victor Hugo*, 44.

2 Manet către Théodore Duret, [15 sau 16 septembrie. 1870], în *Manet by Himself*, 56.

3 Manet către Eva Gonzalès, 10 septembrie [1870]; Manet către Suzanne Manet [11 septembrie 1870], 20 [septembrie 1870]; 24 [septembrie 1870], [25 (26?) septembrie 1870], și 30 septembrie [1870], toate în *Manet by Himself*, 55, 57, 58.

4 Manet către Suzanne Manet, [25 (26?) septembrie 1870] și septembrie [1870], ambele în *Manet by Himself*, 58.

5 Goncourt, 1 și 10 octombrie 1870; 31 decembrie 1870, toate în *Journals*, 174, 175, 179–80; Manet către Eva Gonzalès, 19 noiembrie [1870], în *Manet by Himself*, 60; Macdonald, *Bizet*, 169.

6 Goncourt, 31 octombrie 1870, în *Journals*, 176–77.

7 Morisot către Edma Pontillon, 18 și 25 septembrie 1870, în Morisot, *Correspondence*, 53–55. Tiburce fusese luat prizonier, dar scăpase și se întorsese în Franța, unde se alăturase din nou armatei (vezi scrisoarea Edmei Pontillon, 19 februarie 1871, în Morisot, *Correspondence*, 60).

8 Morisot către Edma Pontillon, [la jumătatea lunii septembrie], în Morisot, *Correspondence*, 54.

9 Manet către Eva Gonzalès, 19 noiembrie [1870], în *Manet by Himself*, 60. Cu toate acestea, Manet, care nu ținea ranchiună, i-a scris o scrisoare prietenească lui Zola imediat ce a auzit de

el, în februarie, dându-i vești și liniștindu-l că locuința lui nu suferise prea multe distrugeri (Manet către Émile Zola, 9 februarie 1871, în *Manet by Himself*, 65).

10 Manet către Suzanne Manet, 19 și 22 noiembrie [1870]; Manet către Eva Gonzalès, 19 noiembrie [1870], ambele în *Manet by Himself*, 60 și 61.

11 Sand, citată în Schopp, *Alexandre Dumas*, 488; Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, II: 190.

12 Manet către Suzanne Manet, 30 ianuarie [1871], în *Manet by Himself*, 65.

13 Goncourt, 30 ianuarie 1871, în *Journals*, 183.

14 Du Camp, *Recollections of a Literary Life*, II: 365.

15 Paléologue, *Tragic Empress*, 111.

16 Bernhardt, *Memories of My Life*, 227, 233–34.

17 Michel, *Memoirs*, 87.

18 Manet către Berthe Morisot, 10 iunie 1871, în Morisot, *Correspondence*, 74.

Fotografii

Ludovic-Napoleon Bonaparte, președinte al celei de-A Doua Republici și viitor împărat al celui de-Al Doilea Imperiu sub numele de Napoleon al III-lea. Fotografia a fost realizată în 1852 de Gustave Le Gray.

© PVDE / Bridgeman Images

Împărăteasa Eugénie, o persoană activă, al cărei amestec în chestiunile politice a stârnit nemulțumirea contemporanilor. Tablou realizat de Franz Xaver Winterhalter.

© Bridgeman Images

Baronul Georges Haussmann, prefect al Senei în anii 1853–1870. Lui i se datorează, în mare măsură, transformarea Parisului dintr-un oraș cu aspect medieval într-o urbe aerisită și plăcută, cu bulevarde largi, clădiri moderne, grădini publice și rețele de canalizare eficiente. Fotografia a fost realizată de Pierre Petit, în jurul anului 1850.

© Selva / Bridgeman Images

Demolarea unei străzi din Capitala Franței pentru a face loc noului Boulevard de Sébastopol. Ilustrație apărută în *Le Monde Illustrée*, ediția din 10 septembrie 1859.

© Bridgeman Images

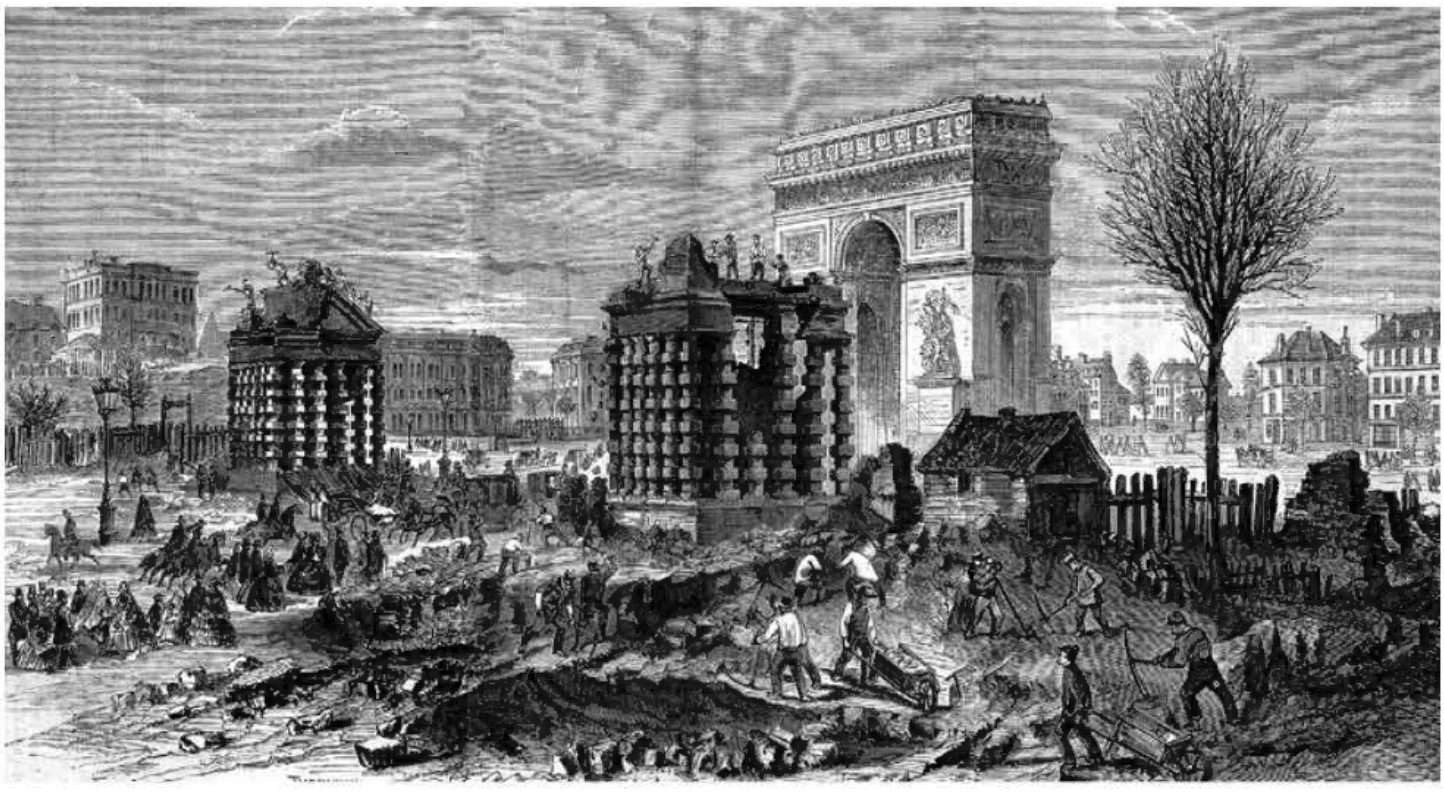

Demolarea barierelor vechiului zid construit la sfârșitul secolului al XVIII-lea.
Pe acest loc a fost amenajată Place de l'Étoile (în prezent, Place Charles de Gaulle).
Ilustrație apărută în *Le Monde Illustrée*, ediția din 18 februarie 1860.

© Bridgeman Images

Singurul pavilion care se mai păstrează din vechile Les Halles, construite la Paris sub Napoleon al III-lea.

© J. McAuliffe

O clădire în stilul Haussmann, pe Boulevard de Courcelles. Construcțiile de acest tip au avut menirea de a „aerisi, uniformiza și înfrumuseța" Parisul, fiind ridicate cu respectarea unor reguli stricte: nu puteau fi mai scunde de 12 metri sau mai înalte de 20 de metri, nu puteau avea mai mult de șase etaje, iar exteriorul trebuia să fie de culoare crem.

© J. McAuliffe

Primirea reginei Victoria a Marii Britanii de către împărăteasa Eugénie la Castelul Saint-Cloud, aflat în afara Parisului, pe malul stâng al Senei. Ilustrație dintr-o colecție privată.

© Look and Learn / Illustrated Papers Collection / Bridgeman Images

Împărăteasa Eugénie și prințul imperial Ludovic-Napoleon.
Fotografia – nedatată – a fost realizată, probabil, în anii 1861–1862. Colecție privată.

© Jean Bernard / Bridgeman Images

Iunie 1859. Împăratul Napoleon al III-lea îi înmânează baronului Georges Haussmann decretul prin care unele comune limitrofe au fost alipite Capitalei. Pictură de Adolphe Yvon.

© Musée de la Ville de Paris, Musée Carnavalet, Paris / Bridgeman Images

Cosette din romanul *Mizerabilii*, de Victor Hugo. Ilustrație de Émile Bayard.

© *Les Misérables*, Émile Bayard / Lebrecht Authors / Bridgeman Images

Georges Clemenceau (1841–1929), viitor prim-ministru al Franței. Fotografia a fost realizată în a doua jumătate a anilor '60, când tânărul Clemenceau era un jurnalist, scriitor și activist politic critic al regimului lui Napoleon al III-lea.

© Tallandier / Bridgeman Images

Tânărul jurnalist și critic de artă Émile Zola. Fiu al unui inginer italian, el a devenit cetățean francez în 1862, iar cinci ani mai târziu a publicat *Thérèse Raquin*, un roman care l-a transformat într-un scriitor de succes al celui de-Al Doilea Imperiu. Fotografia a fost realizată de A. Pinsard.

© Bibliothèque Nationale / Archives Charmet / Bridgeman Images

Berthe Morisot (1841–1895), membră a cercului de pictori cunoscuți sub numele neoficial de *impresioniști*. A fost căsătorită cu Eugène Manet, fratele renumitului pictor Édouard Manet. Fotografia a fost realizată în 1869 de Pierre Petit. Colecție privată.

© Archives Charmet / Bridgeman Images

Édouard Manet (1832–1883), o figură-cheie a picturii franceze a celui de-Al Doilea Imperiu, fiind unul dintre cei care au făcut trecerea de la curentul *realist* la *impresionism*. Colecție privată.

© Roger-Viollet, Paris / Bridgeman Images

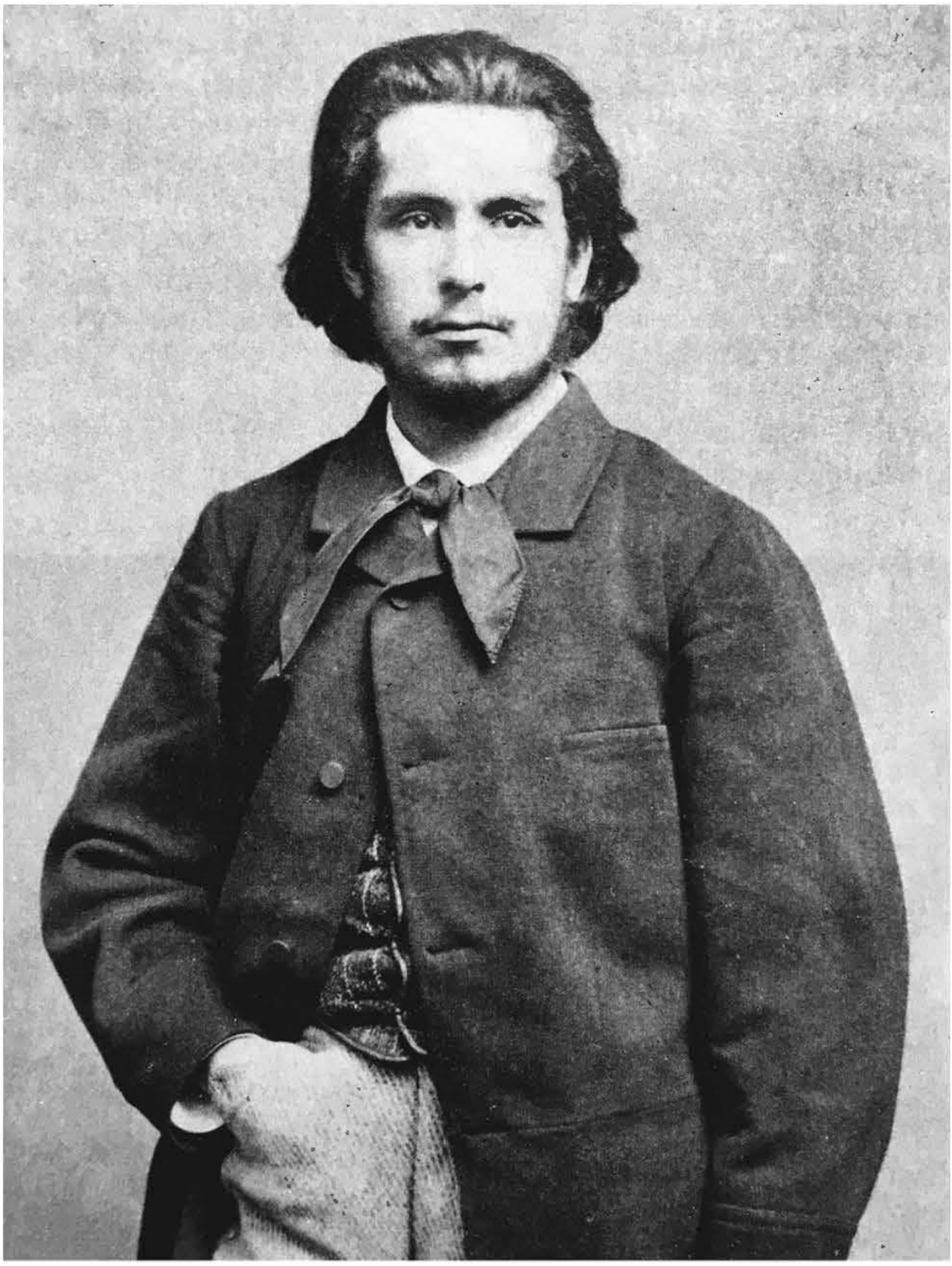

Pictorul Claude Monet (1840–1926), unul dintre fondatorii curentului impresionist şi un simbol al culturii franceze în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX.
Fotografia a fost realizată de Étienne Carjat

Sarah Bernhardt (1844–1923), una dintre cele mai mari actrițe a Franței moderne, a început să se afirme pe scenele Parisului în epoca lui Napoleon al III-lea. Fotografia a fost realizată în 1860, de Nadar.

© Bibliothèque de l'Arsenal, Paris / Bridgeman Images

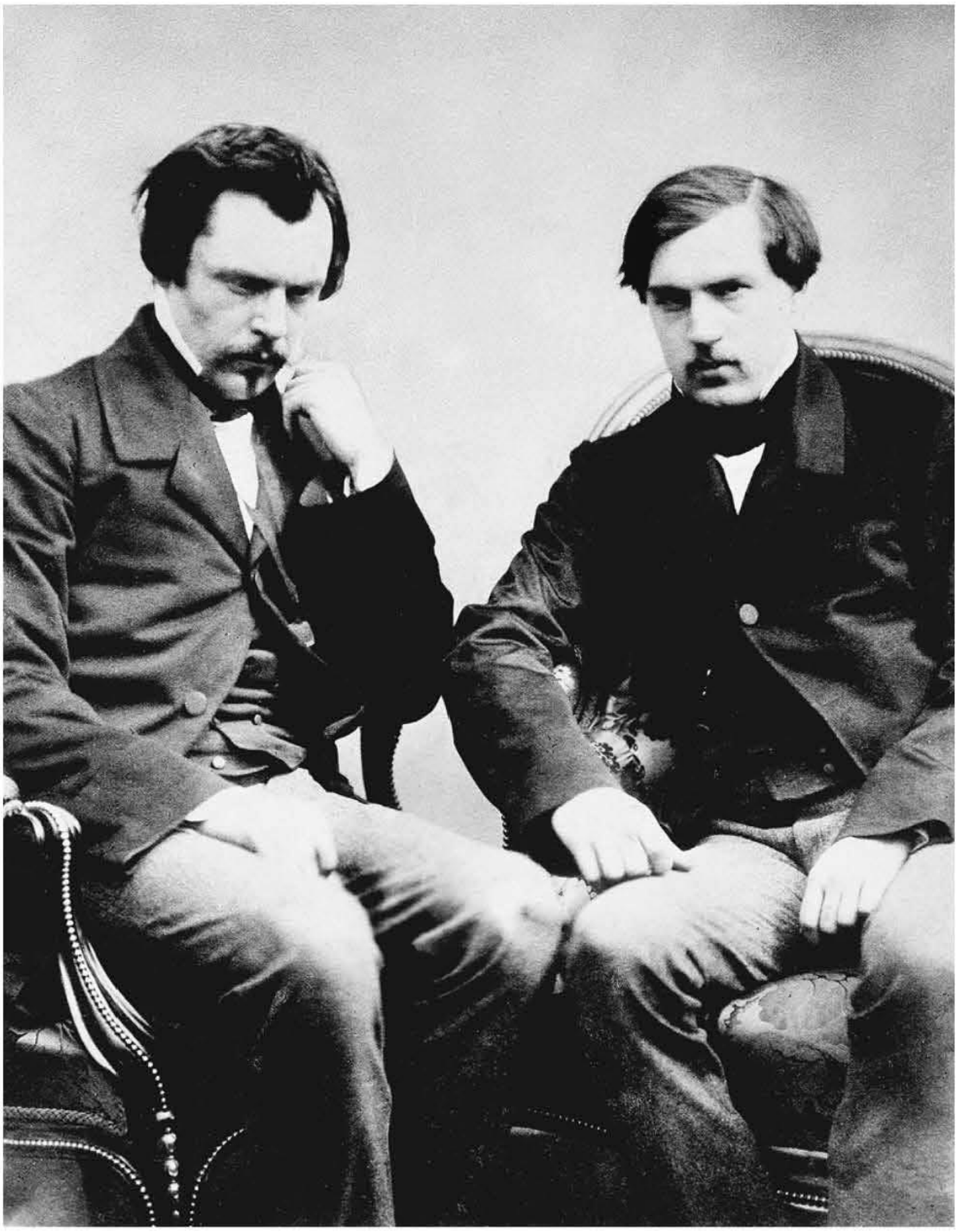

Frații Edmond și Jules de Goncourt, editori și scriitori, au avut o relație tensionată cu autoritățile franceze în urma deselor critici formulate la adresa regimului lui Napoleon al III-lea. Fotografia a fost realizată de Nadar.

© G. Dagli Orti / De Agostini Picture Library / Bridgeman Images

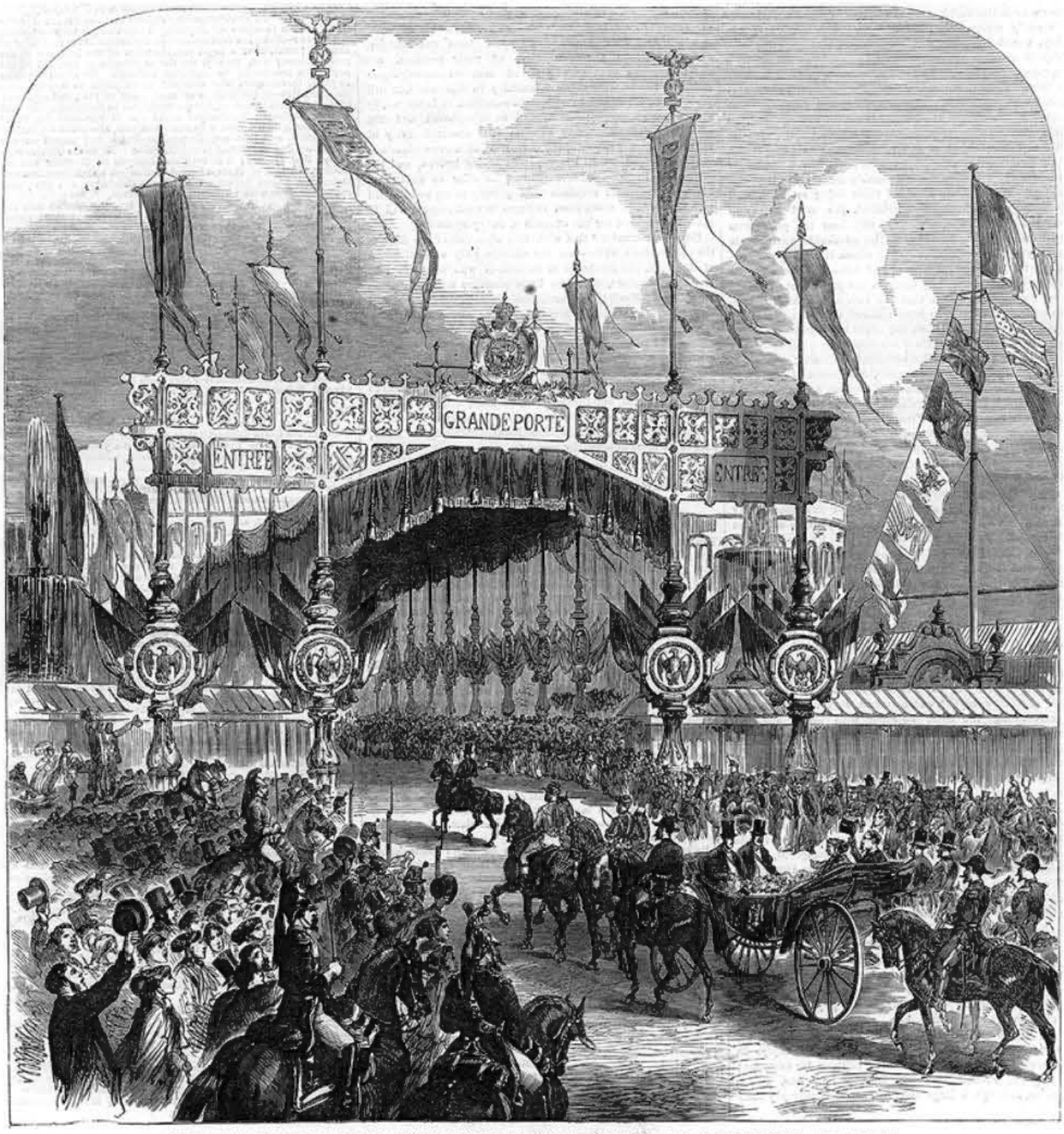

OPENING OF THE PARIS EXHIBITION: ARRIVAL OF THE EMPEROR AND EMPRESS AT THE GRAND ENTRANCE.—SEE PAGE 366.
(Ouverture de l'Exposition Universelle: Arrivée de Leurs Majestés à la Grande Porte.)

Deschiderea Expoziției Universale din 1867 în prezența împăratului Napoleon al III-lea și a împărătesei Eugénie. Ilustrație din *The Illustrated London News*, 13 aprilie 1867. Colecție privată.

© Look and Learn / Illustrated Papers Collection / Bridgeman Images

Fotografie realizată la 2 septembrie 1870, la finalul Bătăliei de la Sedan, în momentul întâlnirii dintre Napoleon al III-lea și cancelarul Otto von Bismarck al Prusiei.

© SZ Photo / Bridgeman Images

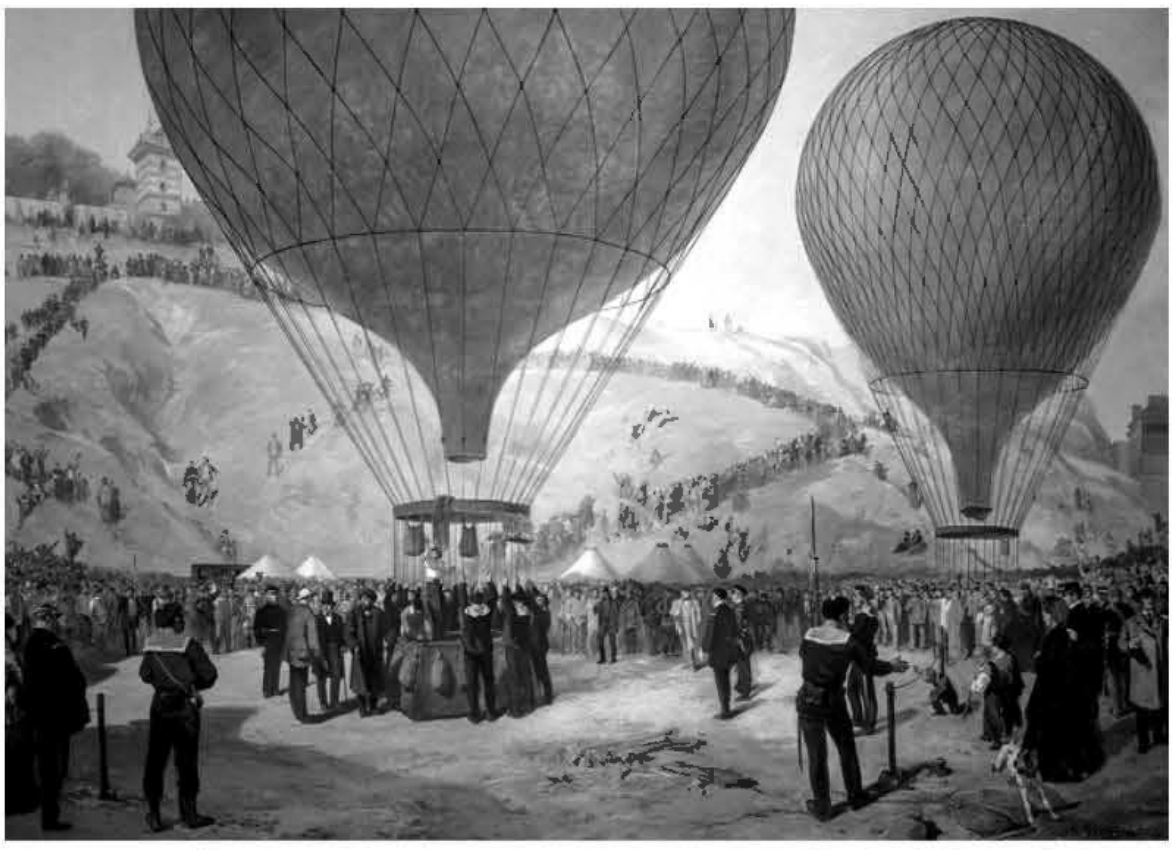

Léon Gambetta pregătindu-se să părăsească Parisul la bordul unui balon cu aer cald (7 octombrie 1870). Pictură de Jules Didier și Jacques Guiaud.

© Musée de la Ville de Paris, Musée Carnavalet, Paris / G. Dagli Orti / De Agostini Picture Library / Bridgeman Images

Trupele Prusiei defilând prin Paris, pe sub Arcul de Triumf, în 1871.

© Lebrecht History / Bridgeman Images